

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ

|  |    |
|--|----|
| <b>Колесников К.М.</b> Одне джерело, дві інтерпретації: Римська імперія, митний імунітет і статус Тіри   | 3  |
| <b>Юрчук Л.В.</b> Антиукраїнська діяльність розвідки корпусу охорони прикордоння на Волині (1925-1939 рр.)   | 10 |
| <b>Заїкіна Л.С.</b> Історико-джерелознавча характеристика «The Times» та «The Daily Telegraph» як джерел з історії холодної війни (1949 –1985 рр.) | 14 |
| <b>Гирич Я.М.</b> Урбанізація в Україні за даними Всесоюзного перепису населення 15 січня 1959 року  | 19 |
| <b>Гусак Л.В.</b> Відновлення монастирської системи в ХІХ ст.  | 25 |
| <b>Морозов О.В.</b> Митна статистика ХІХ – початку ХХ ст. як джерело дослідження митної політики   | 30 |
| <b>Козерод О.В.</b> Найсучасніша історіографія проблем боротьби з тероризмом   | 34 |

ФІЛОСОФІЯ

|  |    |
|--|----|
| <b>Громов В.Е.</b> Так что же такое духовность? (Часть 1)  | 40 |
| <b>Решетніченко А.В.</b> Світоглядна роль моністичного тезаурусу   | 45 |
| <b>Палагута В.И.</b> Проблема самоудостоверения субъекта в дискурсе  | 50 |
| <b>Плаксина О.И.</b> Проблема устойчивого развития современного общества и целенаправляющий потенциал нравственности     | 56 |
| <b>Сергеев М.В.</b> Софіологія як спосіб соціально-філософського пізнання російської національної ідеї                   | 62 |
| <b>Власова О.П.</b> Гендерное равенство как ресурс теории справедливости   | 67 |
| <b>Иванова К.А.</b> Методологические проблемы анализа культурных изменений   | 70 |
| <b>Павлова Т.С.</b> Правові підстави поділу влади у філософії Г.В.Ф. Гегеля  | 76 |
| <b>Кузьменко Е.В.</b> Метафизические основания религиозного антропологизма Ф.М. Достоевского                             | 80 |
| <b>Иштван И.А.</b> Негативная антропология Джорджио Агамбена: артикуляция «bios» как производство «состояния исключения» | 84 |
| <b>Азад А.</b> Политика истины в интерпретации А.Бадью   | 88 |

СОЦІОЛОГІЯ

|  |     |
|--|-----|
| <b>Кодацька Н.О.</b> Проблемне поле дослідження негативної материнської поведінки  | 94  |
| <b>Гордієнко Н.М.</b> Соціальні передумови засвоєння особистістю соціальних норм   | 100 |
| <b>Толкачева А.В.</b> «Масса» как основной маркер современной музыкальной культуры   | 106 |
| <b>Зоря О.П.</b> Ментальний вимір підприємницької активності: сутність, структура, специфіка   | 109 |
| <b>Береговой В.И.</b> Субъективное негативно-рефлексивное социологическое понятийное поле в качественных методах прогнозирования апогея военно-политического конфликта (Часть 2) | 114 |

ПОЛІТОЛОГІЯ

|  |     |
|--|-----|
| <b>Шайгородський Ю.Ж.</b> Політична реальність і міфи «перехідного періоду» в Україні                  | 118 |
| <b>Суржко М.О.</b> Сучасні тенденції модернізації виборчої системи України                             | 124 |
| <b>Северинюк В.М.</b> Макс Вебер і політичний біхевіоризм  | 128 |
| <b>Осин В.В.</b> Политология в эпоху большой науки: об одном способе рационализации центробежных сил   | 134 |
| <b>Вилков В.Ю.</b> Модели институционализации политической («гражданской») нации начала Нового времени | 139 |
| <b>Бахтыев Р.А.</b> ООН и нейтралитет Туркменистана: феномен в международных отношениях                | 145 |
| <b>Медведчук М.М.</b> Можливості використання Інтернет-технологій у сфері PR (паблік рилейшинз)        | 149 |

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

|   |     |
|---|-----|
| <b>Николенко В.В., Тутик В.Г.</b> Интеллектуальное наследие П.Сорокина и современность (материалы «круглого стола») | 154 |
|---|-----|

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКА

|  |     |
|--|-----|
| Основні положення та регламентування діяльності Дніпропетровської міської ради | 159 |
|--|-----|

РЕЦЕНЗІЯ

|  |     |
|--|-----|
| <b>Іваненко В.В.</b> Рецензія на монографію О.Л. Тупиці «Профспілки в політичній системі сучасного суспільства: виміри функціонування» | 174 |
|--|-----|

## CONTENTS

|   |  |     |
|---|--|-----|
| HISTORY   | <b>Kolesnikov K.M.</b> One Source, Two Views: Roman Empire, Immunity (Duty-free) and Status of Tyras   | 3   |
|   | <b>Yurchuck L.V.</b> Anti-Ukrainian Activity of the Frontier Defense Corps Reconnaissance of the Boundary Defense in Volyn   | 10  |
|   | <b>Zaikina L.S.</b> Historical-Source Characteristic of «The Times» and «The Daily Telegraph» as Sources of Cold War (1949-1985 Years)   | 14  |
|   | <b>Gyrych Ya.M.</b> Urbanization in Ukraine by Information of All-USSR Census of the 15 <sup>th</sup> January of 1959  | 19  |
|   | <b>Gusack L.V.</b> Restoration of Monastery System   | 25  |
|   | <b>Morozov O.V.</b> Customs Statistics of the 19-20 <sup>th</sup> Centuries as the Historical Source of Investigating of Customs Policy  | 30  |
|   | <b>Kozerod O.V.</b> Modern English Historiography of Terrorism in the World  | 34  |
|   | <b>Gromov V.E.</b> What Is Spirituality? (Part 1)  | 40  |
|   | <b>Reshetnichenko A.V.</b> The World Outlook Role of Monistic Thesaurus  | 45  |
|   | <b>Palaguta V.I.</b> The Problem of Self-Identity of Subject in Discourse  | 50  |
| PHILOSOPHY  | <b>Plaksina O.I.</b> The Problem of Sustainable Development of Modern Society and Purpose-Directing Potential of Morality  | 56  |
|   | <b>Sergeev M.V.</b> Sophiology as the Way of Social-Philosophical Cognition of Russian National Idea   | 62  |
|   | <b>Vlasova O.P.</b> Gender Equity as Resource of Theory of Justice   | 67  |
|   | <b>Ivanova K.A.</b> Methodological Problems of Analysis of Cultural Changes  | 70  |
|   | <b>Pavlova T.S.</b> Law Foundations of Power Division in Hegelian Philosophy   | 76  |
|   | <b>Kuz'menko E.V.</b> Metaphysical Foundations of Dostoevsky's Religious Anthropology  | 80  |
|   | <b>Ishtvan I.A.</b> Giorgio Agamben's Negative Anthropology: Articulation of «bios» as Producing of «Condition of Exception»   | 84  |
|   | <b>Azad A.</b> The Politics of Truth in the Interpretation of A. Badiou  | 88  |
|   | <b>Kodats'ka N.O.</b> Problematic Field of Researching of Negative Maternal Behavior   | 94  |
|   | <b>Gordienko N.M.</b> Social Preconditions of Mastering of Social Norms by Personality   | 100 |
| SOCIOLOGY   | <b>Tolkacheva A.V.</b> «Mass» as the Main Marker of Contemporary Musical Culture   | 106 |
|   | <b>Zorya O.P.</b> Mental Measurement of Enterprise Activity: Essence, Structure, Specificity   | 109 |
|   | <b>Beregovoy V.I.</b> The Subjective Negative-Reflection Sociological Notion Field in the Qualitative Methods of Prognostication of Apogee of Military-Political Conflict (Part 2) | 114 |
|   | <b>Shajgorodsky Yu.Zh.</b> Political Reality and Myths of «Transitional Period» in Ukraine   | 118 |
| POLITICAL SCIENCES  | <b>Surzhko M.O.</b> Contemporary Tendencies of Modernization of Ukrainian Elective System  | 124 |
|   | <b>Severinyuck V.M.</b> Max Weber and Political Behaviorism  | 128 |
|   | <b>Osin V.V.</b> Political Science in Epoch of Great Science: about One Way of Rationalisation of Centrifugal Forces   | 134 |
|   | <b>Vilkov V.Yu.</b> Models of Institutionalisation of Political («Civic») Nation at the Beginning of New Time  | 139 |
|   | <b>Bakhtyev R.A.</b> UN and Neutrality of Turkmenistan: the Phenomenon in International Relations  | 145 |
|   | <b>Medvedchuk M.M.</b> Possibilities of Internet Technology in Public Relation Sphere  | 149 |
|   | <b>CHRONICLE OF SCIENTIFIC LIFE</b>  |     |
| <b>Nikolenko V.V., Tutyk V.G.</b> P. Sorokin's Intellectual Heritage and Contemporary (Materials of the Round Table)                              | 154  |     |
| <b>DNIPROPETROVS'K LOCAL SELF-GOVERNMENT</b>  |  |     |
| Substantive provisions and regulation of activity of the Dnepropetrovsk city council  | 159  |     |
| <b>REVIEWS</b>  |  |     |
| <b>Ivanenko V.V.</b> The Review of O.L. Tupytsya's Monograph «Trade-Unions in Political System of Contemporary Society: Measuring of Functioning» | 174  |     |

# ІСТОРІЯ

УДК 930.1.(477) + 94(72) + 33(09)

К.М. КОЛЕСНИКОВ

## ОДНЕ ДЖЕРЕЛО, ДВІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ: РИМСЬКА ІМПЕРІЯ, МИТНИЙ ІМУНІТЕТ І СТАТУС ТІРИ

**Колесников Костянтин Миколайович** – завідувач кафедри теорії та історії держави і права Академії митної служби України, доцент, кандидат історичних наук

Дана робота присвячена аналізу офіційного листування тираських магістратів з римськими властями, що пов'язане було з митно-податковими привілеями полісу. Дане листування розглядається як джерело з історії митного і податкового оподаткування в Тірі римського часу. Автор робить висновок, що міська община тиритів була не здатна самостійно контролювати власні фінанси, а тим більш проводити власну «митну політику».

**Ключові слова:** митно-податкові відносини, офіційне листування, податок, імунітет (безмитність), елевтерія (свобода), автономія, громадянська община, Тіра, римський період.

Данная работа посвящена анализу официальной переписки тирасских магистратов с римскими властями, связанной с таможенно-налоговыми привилегиями полиса. Данная переписка рассматривается как источник по истории таможенного и налогового обложения в Тире римского времени. Автор приходит к выводу, что городская община тиритов была не в состоянии самостоятельно контролировать свои финансы, а тем более проводить собственную «таможенную политику».

**Ключевые слова:** таможенно-налоговые отношения, официальная переписка, налог, иммунитет (беспшлинность), элевтерия (свобода), автономия, гражданская община, Тира, римский период.

This work is devoted to the analysis of official correspondence city councils of Tyras with the Roman authorities, connected with the customs-tax privileges of city. Its correspondence is considered as a source about the history of customs and tax taxation in Tyras of the Roman Age. The author comes to conclusion, that the city community of Tyras could not supervise the finance and carry out own «customs policy».

**Keywords:** customs-tax relations, official correspondence, tax, immunity (duty-free), eleutheria (freedom), an autonomy, a civil community, Tyras, the Roman period.

© К.М. Колесников, 2009

У сучасній історіографії представлено два основні підходи до вирішення питання політико-правового статусу громадянської общини Тіри в I–III ст. н. е. Представники першого, що оформився на початку 1980-х рр., наполягали, що Тіра потрапила до складу римської провінції Мезія, прихильники другого підходу, кристалізація якого припадає на початок 1990-х рр., натомість твердять, що вона залишилася поза офіційними імперськими кордонами, набувши особливого статусу. Аргументами в цій дискусії виступають доволі складні логіко-історичні конструкції та

одне головне першоджерело: офіційне листування тираської громади з центральною та провінційною імперською адміністрацією на рубежі II–III ст. (IOSPE, I<sup>2</sup>, 4). На цьому тлі нашим завданням буде розгляд авторських реконструкцій та аналіз самого джерела в контексті вирішення проблеми митних відносин у Північно-Західному Причорномор'ї римської доби.

Близько 201 р. у центрі Тіри була виставлена мармурова плита з вибитими на ній офіційними копіями імператорського рескрипту Септимія Севера (193–211 рр.) та листів до легата Н. Мезії

Овінія Тертулла і голови тіраської ради Геракліта, а також копією листа намісника до тіритів. Документи, писані давньогрецькою та латинською мовами, з'явилися з приводу суперечки навколо податкового іmunітету Тіри<sup>1</sup>. Перш ніж їх розглянути, звернемось до проблеми політичного статусу Тіри римської доби.

У радянській історіографії до кінця 1980-х рр. панувала думка про інтеграцію Тіри до складу Римської імперії, підсумована в 1-му томі академічної «Історії Європи» (1988 р.). Фахівці сперечалися лише щодо дати цієї події. Наприклад, С.Д. Крижицький та М.М. Славін у першому томі 1-томної «Історії Української РСР» (1981 р.) зазначав, що «остаточно політичну незалежність Тіра втратила за імператора Антоніна Пія, коли Рим включив її до числа своїх провінційних міст»<sup>2</sup> [17, 239]. П.О. Каришковський і І.Б. Клейман зазначають, що «юридично *Turanorum civitas* (IOSPE, I<sup>2</sup>, 2) розглядалась у II–III ст. у складі імперії як *civitas libera et immunis* – вона зберігала свою територію (ΧΩΡΑ), право громадянства (*ius civitatis*), свої закони (*leges*) та постанови (ΨΝΦΙΣΜΑΤΑ)», «автономія Тіри в складі Римської імперії була фантомом справжньої незалежності, а державний лад міста все більше відходив від традиційних демократичних порядків» [20, 114–115]. С.Ю. Саприкін відкидає думку останніх про те, що «нова ера», розпочата в Тірі 56/57 р., пов'язана з установленням Тиберієм Плавтієм Сильваном римського владарювання в місті. Прийняття містом у 57 р. нової ери хронологічно наближене до початку нової ольвійської міської ери та майже збігається з початком ери царя Фарзоя – володаря сарматського державного утворення Північно-Західного Причорномор'я, що існувало з третьої чверті I ст. до 80-х рр. Це не є випадковістю, оскільки Тіра разом з Ольвією зі згоди римлян входила на правах симмахії до складу цього царства. Включення Тіри до складу провінції Мезії відбулося пізніше, за Веспасіана, коли в місті з'явилися монети з портретом цього імператора. Тіра підкорялася римській провінційній адміністрації на тих же правах, що й еллінські поліси Західного Причорномор'я. Місту, ймовірно, були визначені межі сільськогосподарської території, встановлено фіскальні привілеї [16, 623–624]. Нарешті, існує думка про включення полісу до Нижньої Мезії лише за імператора Антоніна Пія (138–161 рр.), коли, відповідно до тексту імператорського листа керівнику тіраської громади Геракліту (IOSPE, I<sup>2</sup>, 4, II), легат Нижньої Мезії 137–140/1 рр. М. Антоній Гібер видав тіритам низку привілеїв, що звільняли від мита їхні товари та надавали громаді певного статусу (IOSPE, I<sup>2</sup>, 4, 15). Принципово нова концепція була запропонована Н.А. Сон. Вона категорично заперечує тезу про формально-юридичне включення полісу до імперії в I ст. Так, відповідно римській правовій практиці, тільки місто, що

втратило «свободу» і стало залежним, юридично включалося до складу провінції та підпадало під владу намісника (Див.: Сіс. *Accus in Verr.*, 3, 6, 13) [34, 81]. Отже, якщо прийняти точку зору, що в I–II ст.<sup>3</sup> Тіра була включена до складу провінції Мезія<sup>4</sup>, то для II–III ст. важко визначити статус міста як *liber* і тим більше *immunis*, як роблять це Каришковський і Клейман. За юридичного включення до провінції, згідно з римською правовою практикою, Тіра мала втратити статус «вільного» міста і стати залежною громадою, яка зберегла б у кращому випадку лише свою внутрішню автономію<sup>5</sup> [35, 189]. Принциповим, на думку Сон, має стати питання не коли Тіра підпала під контроль Риму, адже на той час тільки Парфія була здатна проводити справді незалежну від імперії політику, а який Тіра, порівняно з іншими полісами регіону, мала юридичний статус у контактах з провінційною та центральною римською адміністрацією [29, 26].

Так, у період правління Нерона (54–68 рр.) римська адміністрація включила Тіру в орбіту своєї політики та, вірогідно, прийняла щодо неї законодавчий акт, що визначав правовий статус цього центра та на основі якого регулювалися взаємини громадянської общини з імперією [11, 44]<sup>6</sup>. Існує певна ймовірність, що за Нерона Тірі були пожалувані певні привілеї щодо сплати торговельних мит, що мало сприяти зміцненню її економічного становища<sup>7</sup>. У період правління Веспасіана (69–79 рр.), політика якої була спрямована на обмеження сепаратизму провінцій, Тірі імператорським декретом були, вірогідно, даровані права автономії, що передбачало підкорення громади юрисдикції намісника провінції, який і визначав обсяг прав міста, та здійснював нагляд за його самоврядуванням<sup>8</sup>. У II ст. щодо Тіри, як бачимо з імператорських листів (IOSPE, I<sup>2</sup>, 4, I–II), видавалися якісь рескрипти від імені імператорів та легата Антонія Гібера, які, окрім іншого, торкалися порядку звільнення від мита нових громадян. Ці привілеї, судячи з копії листа Геракліту (IOSPE, I<sup>2</sup>, 4, II), з середини II ст. офіційно не підтверджувалися, що й змусило тіритів звернутися до нового імператора [11, 119–120].

Листування щодо свободи від мита (*immunitas*) має безпрецедентне значення для історії Тіри римського часу. Його походження пов'язане з бажанням Тіри здобути підтвердження давнього права безмитної торгівлі через римський кордон, що за відсутності попередніх підтверджуючих документів тривалий час існувало як звичай<sup>9</sup>. Наведені імператорські рескрипти, котрі такі підтвердили *immunitas* Тіри щодо мита без шкоди для *Illirici fructum* – податкового відомства Ілрійського округу, не дозволяють сумніватися в тому, що за Северів місто перебувало під жорстким контролем імперії (або ж, на думку деяких авторів, було її частиною). Хоча в залежність від Риму Тіра потрапила значно раніше – десь

від середини I ст., посилення адміністративних впливів провінційних властей відбулося лише за імператора Антоніна Пія (138–161 рр.). На основі палеографії напису епіграфічна пам'ятка датується межею II–III ст. Листування не могло розпочатися раніше 197 р., коли Септимій Север розпочав реорганізацію охорони дунайського кордону. Оскільки згадуються «владики наші, непереможні й найбільш благополучні імператори», то нижньою межею створення тексту буде 198 р., коли Септимій Север оголосив свого сина Бассіана, майбутнього імператора Каракаллу, цезарем (молодший син Гета був оголошений співправителем тільки в 209 р.). Спираючись на згадку в тексті Овінія Тертулла – легата Н. Мезії в 198–201 рр., можна сміливо стверджувати, що листування завершилось не пізніше 201 р.

У відповідь на прохання тіритів підтвердити давні привілеї Септимій Север пише наміснику Н. Мезії: «...хоча ми загалом дозволяємо їй (ателію) не інакше, як після обговорення цього привілею та після розгляду походження свободи від мита, але в цьому випадку ми зі справедливою поблажливістю зберегли те, що здавалося давно увійшло у вжиток на якій би то не було підставі, як для того, щоб не позбавляти їх стародавнього звичаю, так і задля того, щоб надалі постанови про прийняття тих чи тих осіб до числа громадян подавалися б на погодження ясновельможного правителя провінції...» (IOSPE, I<sup>2</sup>, 4, 4–8).

Для античних імперій у принципі характерні спроби встановлення жорсткого контролю в фінансовій сфері та в галузях економічного виробництва, що складали державний інтерес. Наприклад, в елліністичному Єгипті навіть повія, яка бажала працювати за своїм фахом у своєму місті хоча б один день, повинна була надати прохання про видачу ліцензії та, вірогідно, сплатити за неї. Втім, прагнення до регламентації на практиці завжди серйозно випробовувалося нездатністю імперських управлінь до накопичення та аналізу великих архівів інформації. У тому ж елліністичному Єгипті – правонаступнику тисячолітнього правління фараонів – Птолемей IV Філопатор (221–204 рр. до н. е.) одного разу з'ясував, що не може визначити, чи дійсно він надав місту Соли певні привілеї (звільнення від розміщення в ньому військ), як стверджували городяни [23, 66–67]. Як бачимо, тіраська ситуація із «забуттям» та повторним відновленням правових актів, що гарантували митні пільги виявляється типовою для прискіпливих та повільних імперських бюрократій.

Аналізуючи зміст тіраського імунітету, цілком логічно припустити, що йдеться про звільнення від митних зборів, надане рескриптами Антоніна Пія, його наступників – імператорів-співправителів – Марка Аврелія (161–180 рр.) та Луція Вера (161–169 рр.), а також грамотами легата Нижньої Мезії М. Антонія Гібера. На думку дослідників, останній був намісником

провінції в 137–140/1 рр., або ж у 133 р. був консулом, а намісницьку посаду займав наприкінці правління Адріана або на початку правління Антоніна Пія<sup>10</sup>.

З тексту видно, що імунітет, підтверджений даним рескриптом, відносився лише до певної категорії товарів, він не торкався всіх видів мита і податків<sup>11</sup>. До 182 р. на теренах Мезії митними зборами відали відкупщики [27, 82], згодом їхні функції були передані імператорським чиновникам, які перебували під началом опікуна публічних портових зборів Іллірику (*procurator publici portorii Illyrici*) [29, 50]. Збирання всіх податків перебувало під контролем начальника податкового округу Іллірик (*comes largitionum per Illyricum*), куди входила не тільки територія імперських провінцій<sup>12</sup>, але й Тіра. Як бачимо, імператор визнав давні митні привілеї, надані або від середини I ст. або в першій половині II ст. разом з визначенням спеціального статусу Тіри як автономного міста під контролем адміністрації провінції Мезії, та пов'язав їх підтвердження з додатковими обмеженнями тіраського самоврядування. Віднині рішення про надання громадянства можливі лише зі згоди римського легата. Даний захід був викликаний занепокоєнням імперських властей станом прибутковості митного округу Іллірик (*Illyrici fructum*). Доходи останнього могли постраждати через безконтрольне поширення митного імунітету Тіри на третіх осіб, яким тірасці воліли б дарувати громадянство.

Таким чином, можна припустити, що не пізніше намісництва в Нижній Мезії Антонія Гібера (рубіж 130–140-х рр.)<sup>13</sup> тіраська громада у додаток до свого автономного статусу отримала в рескриптах імператора та легата провінції ряд пільг, що торкалися порядку звільнення громадян від мита. Задля підтвердження цих привілеїв громада тіритів звернулася до Риму між 198–201 рр. та отримала позитивну відповідь імператора. Втім, легалізація цієї пільги, як ми вже бачили, супроводжувалася вимогою узгоджувати з легатом питання прийняття іноземців до громадянства Тіри, що являло собою істотне обмеження і без того формального суверенітету полісу.

Античні поліси надавали громадянство як нагороду за певні заслуги або з розрахунком на майбутні дипломатичні, військові, фінансові або торговельно-економічні вигоди від натуралізації певної особи. Іноземні громадяни, як правило, отримували громадянство міста-держави почесною постановою народних зборів – проксенією. Віднині міське самоврядування Тіри в цій сфері обмежувалося контролем легата, і такий важливий законодавчий акт, як надання громадянства з відома народних зборів переходив у юрисдикцію намісника, який «особливим декретом» мав оголошувати прийнятих до складу міської громади «достойними права громадянства». Привертає увагу той факт, що досі не знайдено тіраських проксенічних актів перших століть н. е. Можливо

це випадковість і незабаром вони будуть відкриті. Але якщо їх відсутність – не археологічна випадковість, а закономірний наслідок зміни правового положення міста, нам годі чекати на відкриття тіраських проксеній римського часу.

Як зауважував Т. Моммзен, «на початку імперії римський уряд скасував т. зв. проксенію; спочатку це була доцільна установа, що нагадувала сучасні іноземні консульства, однак згодом унаслідок дарування повних громадянських прав, що вона надавала, а нерідко й свободи від податей, особливо ж унаслідок надзвичайно широкого поширення, яке вона отримала, проксенія стала незручною в політичному відношенні; вона була замінена беззмістовним міським патронатом за італійським взірцем, який не мав жодного відношення до податків» [25, 260]. Тому, припускає Сон, відсутність проксеній у Тірі пояснюється більшою залежністю міста від римської провінційної адміністрації, на відміну від Ольвії і Херсонесу, де проксенії про дарування громадянських прав відомі аж до III ст. [31, 13–14; 18, 39–40; 22, 105–110]. У цьому зв'язку не виключено, міркує далі Сон, що одним із приводів для звернення тіритів до імператора було ігнорування з боку провінційних адміністраторів безмитності нових громадян. Адже в рескрипті 201 р. поблажливо визнані права тірян: «...тих, які прийняті ними в число громадян за їх законами». На основі реконструкції та інтерпретації Каришківським сильно фрагментованого тіраського напису другої половини II ст. треба визнати, що провінційна адміністрація регулювала не тільки правове положення Тіри, але й якісь її територіальні кордони [19, 79–82, № 2]. Сон припускає, що напис відбиває якісь розпорядження провінційних властей, про існування яких згадується в копії листа Гераклігу 201 р. [29, 52].

Таким чином, у цілому можна прийняти висновки Сон, що ще за Нерона Тірі даровані права автономії та якісь обмежені пільги в сфері митного оподаткування. Згодом положення міста і його відносини з адміністрацією Мезії регулювалися постановами правлячих імператорів та легатів провінції, про зміст яких прямі відомості відсутні. Протягом перших століть н. е. Тіра користувалася правом автономії та певними обмеженими пільгами щодо сплати мита. Однак ці привілеї міста так само, як і внутрішнє самоврядування Тіри, знаходились під контролем легата провінції Мезія. У II–III ст. Тіра була невеликим грецьким містом на далекому кордоні імперії, яке втратило будь-яку самостійність та знаходилося в повній залежності від милостей Рима [29, 52].

Завдяки перспективам швидкого збагачення на торгівлі з римськими провінціями, громадянські права Тіри, яка на початок III ст. насолоджувалася митним імунітетом від 50-ти до 150-ти років, набули великої цінності для понтійських торговців. Так, розмір мита за право перевезен-

ня товару мостами, дорогами, ріками в районах, що перебували під владою Риму, складав 2,5 % (*quadragesima*) від ціни товару [33, 341–342]. Деякі товари були обкладені 8 % митом, утім, такий великий відсоток збирався лише з того, що ввозилося в Римську державу вперше [32, 43]. Як уже зазначалося, на зовнішніх кордонах імперії мито стягувалося в розмірі 12,5 % (*octavae*) [4, 220].

Уряд імперії загалом прагнув обмежувати торгівлю з варварами. По-перше, заборонявся експорт стратегічних матеріалів з імперії ворожим племенам; по-друге, визначалися місця на кордоні, де варварам було дозволено торгувати з римлянами, в усіх інших місцях торгівля була заборонена. Не пізніше початку III ст. експорт зброї, обладунків, коней, в'ючних тварин, грошей, точильних каменів, заліза, зерна, солі та всього, що могло являти військову цінність (включаючи заручників), вважалося тяжким злочином (*Digest. XXXIX. 4. 11 /Paul/; XLVIII. 4. 1–4 /Scaevola/*). Безперечно, ці товари контрабандою перевозилися через кордон, як про це було добре відомо Каракаллі, проте, навряд чи великими партіями. Пізніше (з 370 по 375 рр.) до цього списку було додано вино, рослинна олія та золото. Цікаво, що з цього часу заборона накладається не тільки на експорт «вірогідному супротивнику», але й усім варварам загалом незалежно від того, чи знаходяться вони в стані війни з імперією чи ні<sup>14</sup>.

Торгувати варварським купцям дозволялося в супроводі збройного конвою виключно в фортецях, розташованих вздовж кордонів<sup>15</sup>. У середині I ст. єдиними серед германців, кому дозволялося торгувати на римському березі Дунаю та навіть перетинати його в будь-якому місці, просуватися вглиб провінції Реція без будь-якого контролю та купувати товари де завгодно, були «лояльні» до римського уряду гермундури. Вони мали право за бажанням заходити в Аугсбург (*Augusta Vindelicorum*), торгове місто, що лежало на шляху з Італії від перевалу Бреннер до рейнських армій. Утім, ці привілеї виявилися не тривалими. Вкінці II ст. маркоманни з Богемії, ймовірно, отримали право вільної торгівлі, а везеготи на кілька років вивернули це право військовою силою в середині IV ст. Існування всіх цих обмежень тогочасні автори пов'язували виключно зі стратегічними причинами військово-шпигунського гагунку. У жодного автора не знайдеш указівок на те, що ці обмеження запроваджувалися з метою захисту вітчизняних товарів. Мало того, інтереси місцевих торговців переважно приносилися в жертву військово-політичним цілям уряду. Хоча скидати з рахунку причини економічного плану не слід: стратегічна сировина та технології могли сприяти прогресу зорієнтованих на війну галузей виробництва у сусідів і конкурентів імперії [30, 17, 18].

Узагальнюючи свої попередні спостереження

[14, 55–57; 9, 185–186], Зубар і Сон відзначали [15, 197–199], що на рубежі II–III ст. Тіра переживала економічне піднесення. Ураховуючи географічне положення Тіри і те, що у Нижньому Подністров'ї, де мешкало гето-дакійське й сарматське населення, завжди було неспокійно, торговельні операції здійснювалися тіритами переважно водними шляхами. Тіра протягом перших століть н. е., як і в елліністичний час, залишалася важливим центром транзитної торгівлі. Найвищого розвитку її торгівля досягла у II – першій половині III ст. У торговельних зв'язках міста перших століть н. е. простежуються три основні напрямки: 1) торгівля з античними центрами Причорномор'я і Малої Азії; 2) торгівля із західними і дунайськими провінціями Римської імперії; 3) обмін і торгівля з варварським оточенням [9, 185]. Тому звільнення громадян міста від мита було дуже вигідним. Без перебільшення можна сказати, що така пільга сприяла стабілізації і піднесенню економіки Тіри. Добробут тіритів ґрунтувався на зовнішньоекономічних зв'язках, що простежується із співвіднесення імператорського рескрипту 201 р. про звільнення Тіри від мита та археологічного матеріалу, який демонструє масовий притік у місто імпорту саме в другій половині II–III ст. Таке положення в значній мірі було спричинене стабілізацією воєнно-політичної ситуації в регіоні, чому сприяло зміцнення Дунайського кордону імперії та підтримка римською адміністрацією грецьких міст за межами імперії [3, 423–424].

За даними Карішковського і Клеймана, знайдено дуже мало монет на правому березі Дністровського лиману (в основному вони сконцентровані в найближчих околицях поліса) та на тих пам'ятниках, що більш менш системно розкопувалися [20, 106–107, 110–112]. На території Ніконія також віднайдено всього декілька римських провінційних монет і невеликий скарб [6, 113–114], який свідчить про виконання вилученими з обігу грошинами накопичувальної функції. На цьому тлі збільшення імпорту в самій Тірі та зростання кількості виробів античного ремесла та керамічної тари на варварських поселеннях [26, 198, 215–222] дають підстави припускати, що обмін між античними торговцями, які потрапляли у регіон через Тіру, та варварським населенням Північно-Західного Причорномор'я здійснювався переважно на натуральній основі.

Торговельні операції, в яких на перше місце висувалася споживча, а не мінова вартість, не могли бути рівноцінними і дозволяли одній стороні здобувати максимум вигоди за рахунок іншої. Місцеве населення, яке вступало в економічні контакти з античними купцями, отже, піддавалось торговельній експлуатації, заснованій на різниці споживчої та мінової вартості товарів [5, 7; 7, 49–50], що надходили до Північно-Західного Понту. Враховуючи близькість римського кордону, існування обладнаної гавані в Тірі, з якої

починався зручний шлях рікою Тірас<sup>16</sup>, та надання тірасцям права безмитності, слід погодитися, що торговельні операції через цей центр дозволяли включати в економічні зв'язки не лише населення Подністров'я і Дніпро-Дунайського межиріччя, але й більш віддалених теренів. Таким чином, узагальнюють Зубар і Сон, масштаби цього явища були значні та приносили відчутний прибуток. Заснована на нееквівалентному обміні торгова експлуатація охоплювала не якусь певну категорію, а в тому чи іншому ступені все населення варварської периферії Північно-Західного Причорномор'я. Економічне піднесення в Тірі, пік якого припадає на межу II–III ст., було зумовлене не розширенням власної виробничої бази – збільшенням сільськогосподарської хори або розвитком ремісничого виробництва, а значним збільшенням обсягів посередницьких операцій [14, 199].

Як неодноразово зазначалося в історіографії, імунітет не був тотальним, а охоплював певні групи товарів. Платою за його підтвердження було реальне обмеження суверенності громади в питанні надання громадянства, а віддачею – економічний розквіт Тіри в II – першій половині III ст., чому сприяла практикована торговельна експлуатація місцевого варварського населення, пряма торгівля якого з Римом була обмежена чи зовсім заборонена імперією з причин військово-стратегічного характеру.

Отже, військова присутність Римської імперії в Тірі, обмеження її суверенітету в сфері поширення громадянських прав, надання їй прав і привілеїв на власний розсуд імператорів чи легатів, підконтрольність провінційним властям її фіскальної діяльності – все це змушує казати про неспроможність і небажання міської громади Тіри встановити власну юрисдикцію в фінансовій та митно-податковій сферах. Усі міркування про ймовірність існування «митної політики» Тіри римської епохи, таким чином, виявлятимуться відвертою модернізацією, точніше фікцією. Все сказане, на наше глибоке переконання, не дає підстав підкреслювати формальну незалежність Тіри, а змушує зробити висновок про вдалий пошук римськими урядовцями модифікованих форм інтеграції цього полісу до провінційних структур, про своєрідний варіант інкорпорації Тіри до складу імперії.

#### Примітки:

<sup>1</sup> Окремі частини тіраського листування можна порівняти з фрагментом листа намісника Н. Мезії Юлія Севера 159–160 рр. раді та народу Одеса, що був, ймовірно, також складений у відповідь на прохання міста по спірному питанню [24].

<sup>2</sup> З часами Антоніна Пія (138–161 рр.) або ж Адріана (117–138 рр.) пов'язується введення до Херсонесу римського гарнізону та встановлення в місті проституційної податі [2, 183–185].

<sup>3</sup> Існує декілька основних версій щодо дати включення Тіри до складу провінції. Це могло відбутися або (1) за Нерона близько 56/57 рр., коли в місті було запроваджено нове літочислення, або (2) внаслідок військових операцій Т. Плавтія Сильвана Еліана, легата Мезії 60–67 рр., або (3) за Веспасіана, монети з портретом якого карбувалися тіритами відразу ж після монет квазіавтономного типу, або (4) за Антоніна Пія, мезійський намісник якого в 130–

140-і рр. роздавав тірасам привілеї.

<sup>4</sup> Із 86 р. провінція Мезія поділена на дві частини – Верхню і Нижню, відповідальну за північно-західний Понт.

<sup>5</sup> Проте виникає запитання: хіба не було серед римських провінційних міст полісів зі статусами «вільних» або «автономних»?

<sup>6</sup> Підстави для такого висновку наступні: по-перше, поява в Тірі за Клавдія римської міді з надчеканкою ТУР, яку тлумачать як надання римської фінансової допомоги; по-друге, випуск Тірою за Нерона урочистої монети із зображенням чоловічої голови та написом ΠΕΡΑΣ ΣΥΝΚΛΑΝΤΟΥ (Священного сенату) у вінку, що ідеологічно узгоджується з філеллінською політикою молодого Нерона, який за порадами Сенеки і Бурра намагався правити у згоді з сенатом. Ця монета має подібність з монетними типами грецьких міст східної частини імперії, яким, як правило, дарувалися права автономії. Можна, отже, припустити, що Тірі був дарований аналогічний статус, тобто внутрішнє самоврядування під контролем мезійської адміністрації. [29, 27; 14, 36–38].

<sup>7</sup> Непрямим аргументом на користь припущення про звільнення від податків Тіри є повідомлення Тацита про те, що Нерон у 58 р. замислив ліквідацію всіх мит на теренах імперії (Тас. Анн., XII, 50). І тільки через наполягання сенату ідея була полишена, а молодий принцепс обмежився лише боротьбою зі свавіллям відкупників та скасуванням тільки зборів розміром 2 і 2,5 % від суми операції (Тас. Анн., XII, 51). Светоній повідомляє, що на початку принципату Нерона податі були зменшені (Suet. Nero, 10, 1). Відомо, що в 40–50-і рр. Істрії та можливо іншим грецьким містам були пожаловані певні пільги [8, 37, 53; 29, 29].

<sup>8</sup> Утім, на думку Сон, близько 57 р. Тірі спеціальним законодавчим актом були даровані права автономії внаслідок клопотання самих тіритів, тобто статус полісу прирівнювався до статусу однієї з категорій провінційно-римських міст. Проте, оскільки Тіра перебувала поза межами провінції Мезії, кордон якої в другій половині I ст. проходив по Дунаю (див.: [1, 144–159], на неї не поширювався закон про цю провінцію, що й потребувало прийняття спеціального законодавчого акту

(lex civitatis) для визначення форми громадянської організації тіритів. Дарування певної громадянської організації та низки привілеїв підштовхнуло вдячних тіритів для увічнення цієї події: вводиться нове літочислення та випускається парадна серія монет з присвятою римському сенатові [29, 27–28]. Монети провінційного типу із зображенням Веспасіана на аверсі та орла з написом ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ (Цезаря Августа) на реверсі, що були викарбувані після квазіавтономних монет, можуть свідчити про обмеження прав Тіри в порівнянні з пільгами, наданими за Нерона, що в цілому вкладається в політику скасування привілеїв, дарованих його попередником Гречії в цілому та ряду грецьких міст Римської імперії зокрема (Suet. Vesp., 8, 4; Dio Cass., LXIII, 14, 1–2).

<sup>9</sup> Виходячи з самої імператорської постанови (IOSPE, I<sup>2</sup>, 4, 8–16), Сон припускає, що звільнення Тіри від мита відбулося не пізніше першої половини II ст. [29, 50–51].

<sup>10</sup> Нагадаємо, що хронологічно це збігається з даруванням Херсонесу т. зв. «другої елевтерії».

<sup>11</sup> У документі йдеться про обов'язок тіритів «заявляти їх [предмети торгівлі] відповідальним властям за колишнім звичаєм для відрізнєння товарів, що підлягають оплаті митом» (IOSPE, I<sup>2</sup>, 4).

<sup>12</sup> Митний округ Іллірик (Illirici fructum) об'єднував Рецію, Норик, Далмацію, Паннонію, Дакію, Мезію та Фракію [29, 50, прим. \*\*\*].

<sup>13</sup> Як зазначалося, в історіографії робилися й інші припущення. Так, первинно привілей імунітету міг бути наданий Тірі значно раніше 130–140-х рр.: у другій половині I ст. за Нерона – напередодні, в ході чи по закінченні походів Т. Платвія Сильвана – разом з наданням полісу статусу автономії.

<sup>14</sup> Див.: Cod. Justin. IV. 41. 1; 63.2. Спостереження запозичені у Е. Томпсона: [30, 14].

<sup>15</sup> Безперечно, з цього правила були і виключення, які, втім, Е. Томпсон перераховує попальцях [30, 16].

<sup>16</sup> Ріка Тірас глибока і оточена добрими пасовищами для худоби, вона дає «торговцям багато риби на продаж та безпечна для плавання вантажних суден» (Ps.-Arr., 88 /62/).

#### Умовні скорочення:

|                       |  |
|-----------------------|--|
| Digest.               | Дигести Юстиніана. Том VI. В 2 полутамах. Полутом 1. Книги XXXVII–XL. Полутом 2. Книги XLI–XLIV; Том VII. В двох полутамах: Полутом 1. Книги XLV–XLVII. Полутом 2. Книги XLVIII–L / Пер. с лат.; под ред. Т. Кофанова. – М.: Статут, 2005. – 1292 с. |
| IOSPE, I <sup>2</sup> | Inscriptiones Antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini: Graecae et Latinae / Ed. V. Latyshev. – Ed. II. – Petropoli: Acad. Sci. Petropol., 1916. – Vol. I.   |
| Ps.-Arr.              | Псевдо-Арриан. Объезд Эвксинского Понта // ВДИ. – 1948. – № 4. – С. 226–238.   |
| Suet.                 | Светоний, Гай Транквилл. Жизнь двенадцати цезарей / Пер. с лат. М.Л. Гаспарова; предисл. М.Л. Гаспарова, послесл. М.Л. Гаспарова, Е.М. Штаерман. – М.: Правда, 1988. – 512 с.  |
| Tac.                  | Тацит, Публий Корнелий. Анналы. Малые произведения. История / Пер. с лат. – М.: ООО «Изд-во АСТ»; «Ладомир», 2003. – 984 с.  |
| ВДИ                   | Вестник Древней истории  |

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Бондарь Р.Д. Некоторые проблемы истории нижнедунайского римеса / Р.Д. Бондарь // ВДИ. – 1973. – № 3. – С. 144–159.
2. Гавриленко О.А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. – перша половина VI ст. н. е.) / О.А. Гавриленко. – Х.: Парус, 2006. – 352 с.
3. Давня історія України: В 3 т. Т. 2. Скіфо-антична доба / редкол.: С.С. Бессонова, Н.О. Гаврилюк, В.М. Зубар та ін.. – К.: Інститут археології НАН України, 1998. – 494 с.
4. Джонс А.Х.М. Гибель античного мира / А.Х.М. Джонс. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – 576 с.
5. Дьяконов И.М. «Номовые государства», «территориальные царства» и «империи». Проблемы типологии / И.М. Дьяконов, В.А. Яковсон // ВДИ. – 1982. – № 2. – С. 3–16.
6. Загинайло А.Г. Монетные находки на Роксоланском городище / А.Г. Загинайло // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – 1966. – Вып. 5. – С. 100–130.
7. Зельин К.К. Формы зависимости в Восточном Средиземноморье в эллинистический период / К.К. Зельин, М.К. Трофимова. – М., 1969. – 244 с.
8. Златковская Т.Д. Мезия в I и II вв. н. э. / Т.Д. Златковская. – М.: Издательство АН СССР, 1951. – 135 с.
9. Зубар В.М. Античний світ Північного Причорномор'я: нариси історичного та соціально-економічного розвитку / В.М. Зубар, С.А. Лінцова, Н.О. Сон. – К.: Видавництво ім. О. Теліги, 1999. – 320 с.
10. Зубар В.М. Новый латинский напис с территории Болгарии и деякі питання історії Південно-Західного Криму / В.М. Зубар // Археологія. – №1. – С. 118–127.
11. Зубарь В.М. Северный Понт и Римская Империя (середина I в. До н. э. – первая половина VI в.) / В.М. Зубарь. – К.: Б.И., 1998. – 200 с.
12. Зубарь В.М. Таврика и Римская империя: Римские войска и укрепления в Таврике / В.М. Зубарь. – К.: ИД «Стилос», 2004. – 232 с.
13. Зубарь В.М. Боспор Киммерийский в античную эпоху. Очерки социально-экономической истории / В.М. Зубарь, В.Н. Зинько // Боспорские исследования. – Вып. XII. – Симферополь-Керчь. – 2006. – 304 с.
14. Зубарь В.М. Греки и римляне в Нижнем Поднестровье / В.М. Зубарь, Н.А. Сон. – К.: Аквилон-Пресс, 1997. – С. 80.
15. Зубарь В.М. Северо-Западное Причерноморье в античную эпоху. Основные тенденции социально-экономического развития / В.М. Зубарь, Н.А. Сон // Материалы по археологии, истории и этнографии

- Таврии. – Supplementum. – Вып. 3. – Симферополь, 2007. – 240 с.
16. История Европы. – Т.1. Древняя Европа. – М.: Наука, 1988. – 704 с.
17. История Украинской ССР в 10 томах: Т. 1: Первобытный строй и зарождение классового общества. Киевская Русь (До 2 пол. XIII в.). – К.: Наукова думка, 1981. – 495 с.
18. Кадеев В.И. Херсонес Таврический в первых веках н. э. / В.И. Кадеев. – Х.: Вища школа, 1981. – 143 с.
19. Карышковский П.О., Новые тирасские надписи / П.О. Карышковский. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 76-88.
20. Карышковский П.О. Древний город Тира / П.О. Карышковский, И.Б. Клейман. – К.: Наукова думка, 1985. – 159 с.
21. Колесников К. Проблема регулювання торгівлі античними державами північного Причорномор'я в джерелах та історіографії / К. Колесников // Історія торгівлі, податків та мита. Збірник наукових праць / За ред. О.О. Дячка. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2007. – С. 7-
22. Колесников К. таможенная деятельность на севере античного Причерноморья: система источников права / К. Колесников // академический вестник: Ежегодник. – Ростов-на-Дону: Российская таможенная академия, Ростовский филиал, 2008. – С. 105-110.
23. Кревельд М. ван. Расцвет и упадок государства / М. Кревельд; перевод с англ. под ред. Ю. Кузнецовой, А. Макеева. – М.: ИРИСЭН, 2006. – 544 с.
24. Михайлов Г. Античні пам'ятники от Варна и Варненско / Г. Михайлов // Известия на Народния музей. – Варна, 1977. – XIII. - № 1.
25. Моммзен Т. История Рима: Том пятый. Провинции от Цезаря до Диоклетиана. Кн. 8 / Т. Моммзен. – М.: ООО «Издательство АСТ»; Издательство «Фолио», 2002. – 749 с.
26. Рикман Э.А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках н. э. / Э.А. Рикман. – М., 1975. – 336 с.
27. Ростовцев М.И. История государственного откупа в Римской империи: от Августа до Диоклетиана / М.И. Ростовцев. – СПб., 1899. – 94 с.
28. Соломоник Э.И. Латинские надписи Херсонеса Таврического: тексты, перевод, комментарии / Э.И. Соломоник. – М.: Наука, 1983. – 94 с.
29. Сон Н.А. Тира римського времени / Н.А. Сон. – К.: Наукова думка, 1993. – 156 с.
30. Томпсон Э.А. Римляне и варвары. Падение Западной империи / Э.А. Томпсон; перевод с англ. Т.О. Пономаревой; ред. М.Е. Килуновской. – СПб.: Издательский дом «Ювента», 2003. – 288 с.
31. Тюменев А.И. Херсонесские этюды V. Херсонесские проксении / А.И. Тюменев // ВДИ. – 1950. - №4. – С. 11-25.
32. Финлей Г. Греция под римским владычеством со времени завоевания римлянами до падения их на Востоке. 146 г. До Р.Х. – 717 г. По Р.Х. / Г. Финлей; перевод С. Никитченко. – М.: Издание К.Т. Солдатенкова, 1877. – 444 с.
33. Фюстель де Куланж. История общественного строя древней Франции. – Т.1: Римская Галлия / Фюстель де Куланж; перевод под ред. И.М. Гревса. – СПб.: Типо-литография Альтшелера, 1901. – 403 с.
34. Marquardt J. R mische Staatsverwaltung / J. Marquardt. – Leipzig, 1881. – Bd. 1. – 584 s.
35. Sherwin-White A.N. The Roman Citizenship / A.N.Sherwin-White. – Oxford` At the Clarendon Press, 1939. – 315 p.

УДК 908 (477.82)

Л.В. ЮРЧУК

## АНТИУКРАЇНЬСКА ДІЯЛЬНІСТЬ РОЗВІДКИ КОРПУСУ ОХОРОНИ ПРИКОРДОННЯ НА ВОЛИНІ (1925-1939 РР.)

Юрчук Людмила Василівна - старший викладач кафедри всесвітньої історії Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету

Використавши архівні документи, наукові праці польських дослідників, спогади сучасників, опубліковані переважно на сторінках польськомовної періодики та у мемуарах, урядові документи, автор розкриває протиукраїнську діяльність розвідки КОП у Волинському прикордонні.

**Ключові слова:** розвідка, договір, межа, захист, провокація.

Используя документы, научные работы польских исследователей, воспоминания участников, опубликованные преимущественно на страницах польской периодики и мемуарах, правительственные документы, автор раскрывает антиукраинскую деятельность разведки КОП на приграничной полосе Волыни.

**Ключевые слова:** разведка, договор, граница, оборона, провокация.

Having studied the archival documents, scientific issues of the polish researchers, recollections of the contemporaries published mostly in the polish periodicals as well as in memoirs, the author reveals the antiukrainian activity of the Frontier Defense Corps reconnaissance of the boundary defence in Volyn.

**Keywords:** intelligence, contract, boundary, defense, provocation.

© Л.В. Юрчук, 2009

Постановка проблеми обумовлена відсутністю подібних робіт у вітчизняній історіографії. Її актуальність не лише у новизні, але і в необхідності з'ясування ролі розвідки Корпусу охорони прикордоння у спільному з Волинською адміністрацією контролі за політичним та національно-культурним життям українців.

Мета і завдання статті – показати форми та методи роботи розвідки КОП, її місце у репресивно-каральній системі польської влади в краї у роки Другої Речі Посполитої.

Історія Корпусу охорони прикордоння розпочинається з вересня 1924 року. На Волині стояла Перша бригада КОП (з 1929 р. бригада КОП «Волинь», лютий 1937 - вересень 1939 рр. – полк КОП «Здолбунів»), яка на початку 1925 р. нараховувала близько 3799 службовців.

Розвідка КОП, якому підпорядковувалася тридцятикілометрова смуга вздовж кордону з Радянським Союзом, була створена у лютому 1925 р. Головний офіс служби знаходився у Варшаві при штабі командування. Першим командиром служби розвідки КОП призначили капітана Б.Роговського. Безпосередньо на кордоні справами розвідки спочатку займалися командир бригади та офіцер розвідки при штабі, а в батальйонах – командир батальйону та офіцер розвідки [16, 37]. Перед ними поставили завдання: здійснювати розвідку та контррозвідку, спільно з іншими державними інституціями боротися з шпигунством, диверсіями та контрабандою, охороняти військову таємницю у відділах КОП [16, 40].

Важливішою вимогою розвідки КОП стало дотримання контролю за українським політичним, гро-

мадським та національно-культурним життям [15, 40]. Так, уже в одному з перших ситуаційних звітів Першої (Волинської) бригади КОП Департаменту безпеки Міністерства військових справ та II відділу Генерального штабу на основі даних розвідки повідомлялося «підтверджена наполеглива агітація за впровадження українських шкіл замість польських». Копівці інформували також, що у с. Маренін Костопільського повіту заарештовано і відправлено до офіцера розвідки КОП капрала Я. Шлегедя з 44 піхотного полку, який під час відпустки виголошував серед українських селян підбурювальні проти польської влади промови [1, 43].

У вересні 1925 р. командування Першої бригади отримало наказ, який зобов'язував командирів стражниць знатив всіх мешканців навколишніх сіл, тісно співпрацювати з поліцією, солтисами, старостами, польським духовенством, особливо з учителями та лікарями. Офіцери розвідки отримали право вербувати та утримувати штат конфідентів, незалежно від їх соціального становища та національного походження, виплачувати їм за підтверджену і важливу інформацію винагороду [7, 213]. Тому за короткий термін сформували достатньо розгалужену й ефективну агентуру. Цьому сприяло також і те, що конфідентів підтримували у ряді випадків у кар'єрному зростанні, забезпечували роботою, але при невиконанні доручень розвідки негайно звільняли. Так, тільки у липні 1927 р. були відраховані Зелінська Г. з Мізоча, Кірильчук М. із Здолбунова, Тараща М. з Кривоїва, Лейба А. з Острога [2, 3]. А за наступний рік таких осіб було вже 28 чоловік [3, 1].

У міжвоєнний період відбулося чотири реорганізації розвідки КОП – у 1927, 1929, 1933 та 1937 роках. Під час їх проведення вирішувалися такі завдання: вдосконалення власної організаційної структури; розмежування повноважень підпорядкування з експозитурами (представництвами) II відділу Генерального Штабу Війська Польського; координація діяльності з іншими службами відповідно до реалізації військової доктрини держави.

Так, з липня 1927 р. роботою розвідки КОП керує Інформаційно-розвідувальний відділ під командуванням майора Я. Ласковського, якому підпорядковувалися створені у бригадах та батальйонах інформаційні відділи розвідки. З питань розпізнання прикордонної служби СРСР і глибокого вивчення східного сусіда вони отримували завдання та звітували контррозвідникам Генерального Штабу [16, 42].

У липні 1929 р. командувач КОП генерал бригади С. Зосік-Тессаро запровадив нову структуру служби розвідки. При Центральному відділенні утворили відділи навчання та торгівлі і збереження військової таємниці. У його розпорядження відійшли також інформаційні відділи бригад та створені пости розвідки під номерами 1-9 (пост №8 у Рівному і №9 у Сарнах) та офіцери розвідки батальйонів (у бригаді «Волинь» батальйонів «Острог» і «Гоща») [16, 44].

Тепер пости розвідки діяли незалежно від прикордонників і виконували головний об'єм роботи. Вони й надалі підпорядковувалися експозитурам II відділу Генерального Штабу (пости 8 і 9 експозитурі №5 у Львові), а щодо контррозвідки звітували Самостійному інформаційному відділу Командування округу II корпусу Люблін. До особового складу постів входили 3 офіцери, 3 підофіцери і 4 рядових [16, 46].

Наступну реорганізацію розвідки КОП здійснив у жовтні 1933 р. командувач КОП генерал бригади Я. Крушевський. Було створено самостійне Керівництво розвідки КОП з підпорядкуванням йому експозитур 1-5 та постів розвідки за номерами 1-12 [16, 48].

В умовах мілітаризації Німеччини та СРСР у 30-х роках та здійснення модернізації у Війську Польському роль розвідки значно зростає. Тепер розвідувальна діяльність стала обов'язковою для всіх офіцерів, які служили у Корпусі охорони прикордоння [16, 55]. У цей же час розширилися повноваження розвідки КОП на Рівненський повіт, на гміни Новий Чарторийськ, Тростянець, Колки, Сільно, Рожище, Ківерці, Піддубці, Олика, Полонка, Княгинінек Луцького повіту, а також гміни Марковичі, Ярославичі, Малин, Княгинин, Млинів, Дубно Дубенського повіту, яких у 1937 р. приєднали до прикордонної зони [12, 747]. Окремі завдання перед розвідкою КОП були сформовані у мобілізаційному плані «Схід», реалізація якого розпочалася наприкінці квітня 1938 р. [16, 55]. Зокрема, почалося створення оперативної розвідувальної сітки у східному прикордонні.

Напередодні вибуху Другої світової війни керівництво розвідкою КОП володіло значною інформацією про дислокацію частин РСЧА, а також про настрої українського населення на Волині і ситуацією в українському революційному русі.

Починаючи з 1928 р., інформація, що надходила від розвідки КОП, набуває більш аналітичного характеру, оцінюється політична ситуація в краї, ідентифікуються політичні партії і їх завдання, створюються списки підозрілих у приналежності до українського визвольного руху, здійснюється контроль і спостереження за ними. Так, після виборів до Сейму і Сенату у березні 1928 р. розвідка КОП підготувала детальну характеристику кампанії, що відбулася, та наголошувала на значному впливові КПЗУ на Сельроб. Останній, як зазначалося авторами зведення, співпрацював з «Просвітою» і активно поширював серед українських активістів комуністичні ідеї. Особливо турбувало розвідників те, що українці займали керівні посади і працювали у гмінних самоуправах [8, 623]. А в звіті за жовтень-листопад 1928 р. копівці інформували прокурора Округного суду в Рівному про зміцнення впливу на українську громаду Української військової організації. Вони повідомляли, що володіють матеріалом про організацію боївок у прикордонні, склали частково списки членів УВО і в разі наказу готові ліквідувати українське підпілля [8, 839].

Як відомо, наприкінці січня та на початку лютого 1929 р. внаслідок злиття УВО з націоналістичними студентськими організаціями у Відні була створена Організація українських націоналістів. Як результат: на початку 30-х років Волиню прокотилась хвиля протестів та саботажів. У зв'язку з цими подіями розвідка КОП почала тісніше співпрацювати з місцевою владою; обмінюватися інформацією про українців, запідозрених у революційній діяльності; надсилати органам управління аналітичні матеріали та отримувати подібні матеріали від суспільно-політичного відділу Волинського воеводського управління, брати участь у спільних нарадах за участю адміністрації повітів та гмін. Особливо в цей період активізувалася робота посту №8 у Рівному, у підпорядкуванні якого перебували прикордонні території у межах Костопільського, Здолбунівського та Кременецького повітів. У травні 1930 р. цей пост з'ясував, що мешканець села Радошівка гміни Дедеркали Кременецького повіту Трифон Шевчук у вихідні та святкові дні збирав молодь та агітував її підтримувати та брати участь у роботі «Просвіти». Всі присутні співали українські пісні і обов'язково «Ще не вмерла Україна». До списку активістів розвідники внесли прізвища Ковальчука Ф., Ковальчука П., Андрійчука К., Гелетюка Д., Якімчука І., Гелечука П., Шевчука Т. [4, 26].

У липні 1933 р. розвідники посту отримали від комендатури державної поліції у Рівному справу на відомого серед молоді пластуна, студента Львівської політехніки М. Туркевича, який залишив у потязі, що прибув зі Львова до Здолбу-

нова, шість примірників планів виготовлення вибухових речовин та бойових газів [14, 312].

У січні 1934 р. начальник посту розвідки №8 капітан Березовський в інформації старостам Рівненського і Здолбунівського повітів звертає їх увагу на те, що згідно з інформацією неназваного конфідента директор початкової двокласної школи у Невіркові, Кузьміч Корнелій створив підпільну мережу УВО у селах Невірків, Мала Солпа, Харуч, Щикічин, Дивень, Вовкошів. Провівши стеження за вчителем, встановили, що йому допомагав у цій справі колишній старшина української армії, секретар гміни Межириччі Макій з Андрусєва [9, 16]. Розвідка збила докази про те, що К. Кузьміч «польську мову викладає мало, тільки записує у журналі години, щоб уникнути конфлікту з шкільною владою», тому польське населення посилає своїх дітей на навчання у сусіднє село. Конфідент повідомив також про приналежність Кузьміча К. до Української соціалістично-радикальної партії [9, 21].

У березні 1935 р. Волинське воєводське управління провело у Ковелі конференцію референтів відділів безпеки повітових старост. Серед її учасників були і розвідники КОП. Один з них, командир посту КОП №8 у Рівному, капітан Пясецький виступив з рефератом, присвяченим співпраці розвідки КОП з адміністративною владою [5, 1]. Доповідач продемонстрував радикальні антиукраїнські настрої цієї служби. Він особливо наголошував на необхідності посилення паспортного режиму у прикордонні, важливості підвищення дисципліни серед нічної сторожі у селах, а також вимагав заборонити українській та російській бідноті поселятися в Польщі і не приймати місцеве українське населення на роботу в дорожню службу [5, 23].

Внаслідок тісної співпраці місцевої польської влади в тому числі із КОП у травні 1935 р. суспільно-політичний відділ воєводського управління підготував для таємного службового користування монографію «ОУН на Волині» [14]. Її розіслали дев'ять зацікавленим адресатам, у тому числі і прикордонникам. Документ складається з короткого, але досить конкретного «Вступу» та розділів, присвячених діяльності ОУН у Здолбунівському, Сарненському, Кременецькому і Костопільському повітах. Джерелом поповнення ОУН, роблять висновок автори, є передусім вихованці «Пласту», а легальними трибунами організації – «Відродження», «Сільський господар», «Союз українок» та ін. У монографії названо чимало прізвищ членів та прихильників ОУН, виявлених у містах і селах краю.

Усвідомлюючи вплив українського підпілля на політичну та національно-культурну діяльність волинян, начальник суспільно-політичного відділу Волинського воєводського управління надсилає до командування КОП реферат на тему: «Роль та завдання державної поліції у боротьбі з антидержавними злочинами». У документі представник влади відзначав, що «...на Волині є дві групи наших ворогів, мета яких відірвати кресові

землі від Польської держави – це КПЗУ та ОУН. ОУН виросла з УВО і залишила слід в історії незалежності Польщі розправами з міністром внутрішніх справ Б. Перацьким, Тадеушем Гомувкою та ін.». Він підкреслює далі, що ОУН здійснює акти терору та саботажу, ставлячи за мету боротьбу за незалежність і об'єднання українського народу шляхом збройного повстання, проводить тактику освіти мас, пробудження шовінізму до всього польського. Вона має вплив на «Фронт національної єдності», УНДО, «Українські кооперативи», «Сільського Господаря». Діяльність українських націоналістів дуже законспірована, ОУН є групою інтелігентів-фанатів, готових до самопожертви, і тому боротьба з ними є важкою і кривавою, – робить висновок урядовець [10, 77].

Загострення українсько-польських відносин на початку 30-х років закінчилося тимчасовим компромісом еліт. У результаті були проведені вибори до Сейму. Лідера УНДО Василя Мудрого обрали віце-маршалком. Українські депутати підтримали бюджет та військові закони, спрямовані на модернізацію армії. Проте перемир'я не було популярним серед обох сторін. Розвідка КОП ретельно відстежувала кожний крок парламентарів від Волині і мала повну картину їх діяльності. Посол М. Бурій, підкреслювалося в одному з донесень, агітує за відторгнення від Польщі українських земель і створення незалежної держави. Посол П. Певний негативно оцінював за проукраїнську діяльність у церковному та освітньому житті краю. Посол С. Скрипник, ніби лояльний до Польщі, проте постійно перебуває у товаристві осіб, підозрілих у приналежності до ОУН, – зазначали розвідники. Свою оцінку отримали також послі М. Маслов, І. Пулавський, Д. Смокович, Я. Гофман та сенатор А. Станкевич [13, 352].

Про суспільно-політичну ситуацію в краї розвідка КОП продовжувала і надалі доповідати командуванню КОП, міністерствам внутрішніх та військових справ, II відділові Генерального штабу Війська Польського. Прикладом можуть служити записки командира розвідки КОП майора Т. Шкіндера. Так, у червні 1936 р. він інформував про виступи українців проти поляків на території Малопольщі [13, 335]. У документі йдеться також, що під час вшанування пам'яті Т.Г. Шевченка у с. Молотків Кременецького повіту українські селяни на території православної церкви славили поета, виказували своє незадоволення польською владою, були одягнені у національне вбрання та співали українських пісень. Селяни відмовилися розійтися на вимогу патруля КОП, тому до них застосували силу. Командир роти КОП з Білозірки (батальйон КОП «Дедеркали» бригади КОП «Волинь») наказав розігнати зібрання, а причетних до подій у прикордонній зоні він притягнув до відповідальності. Підкресливши, що останнім часом українці стають щораз агресивнішими, начальник розвідки, за його словами, ілюстрував, наслідки пацифікації польсько-українських відносин [13, 337].

В іншій записці майор Т. Шкіндер доповідав, що українське населення Кременця відмовилося вшанувати річницю смерті Й. Пілсудського. «Незважаючи на широко рекламовану політику співпраці воеводи Й. Юзефського, українське суспільство виразно бойкотувало цю подію», - пише автор [13, 347]. Варто відзначити: копівці в цілому негативно оцінювали наміри та плани Воеводи щодо українсько-польської співпраці. Про це відкрито говорив на конференції у Луцьку в травні 1936 р., присвяченій справі охорони кордону, командир бригади «Волинь» полковник М. Крашинський. Він стверджував, що ставлення українського населення до держави двоєке. У прикордонній смузі воно більш лояльне до КОП, оскільки військові будують мости, каплиці, надають допомогу дітям, а до адміністративної влади така лояльність мінімальна. Командир КОП вимагав повністю заборонити «Просвіту», обирати вїттів та секретарів гмін з числа поляків, надати право прикордонникам повністю впливати на цивільне життя [6, 2-7].

Іншим прикладом втручання у громадські справи став протест командирів полків КОП «Сарни» дипл. полковника Й. Платовича-Плахти та «Здолбунів» полковника Й. Пецки проти роботи Народних університетів у селах Михайлівка Дубенського повіту, Малинськ Костопільського повіту та Ружин Ковельського повіту, організованих Кременецьким ліцеєм. Так, полк. Пецка у зверненні на ім'я начальника штабу Координаційного комітету Командування округу II корпусу Люблін майора З. Крогульського писав: «Умовляння лояльних до цього часу русинів («тутешніх – волиняків»), що вони є українцями, за допомогою вивчення української історії і літератури за польські гроші вважаю дуже шкідливим для Польської держави за сучасних умов. Народні університети з такою програмою вважаю за подальше продовження компрометованої до цього часу волинської політики» [11, 218].

У 1937-1938 рр. південно-східною частиною волинського прикордоння прокотилась хвиля ревіндикації. Rewindykacja (лат.vindication, від vindico – захи-

щаю, заявляю претензію, вимагаю) – повторне одержання чогось у власність примусовим порядком. Копівці мали до неї пряме відношення. Полковник Пецка, командир полку «Здолбунів», повідомляв Координаційний комітет Командування округу II корпусу Люблін, що на території полку лише за період з 5 по 10 липня 1938 у гмінах Межиричі, Рівне, Олександрія Рівненського та гмінах Дедеркали, Катербург, Ланівці, Білозірка Кременецького повітів на вернено у католицтво 113 осіб. Всього, відзначав полковник, у лоно католицької церкви перейшло 3642 православних [11, 208].

Розвідка КОП була ознайомена також з справами в українському національно-визвольному русі за межами Польської держави. Так, у березні 1938 р. референт розвідки КОП II відділу Генерального Штабу капітан В. Козак ознайомив розвідників КОП (у тому числі волинських) із матеріалами про організацію ОУН У Німеччині. У них йшлося про членів ОУН (Стахуру Р., Рудого А.), політичних емігрантів з Польщі, які входили до керівництва українського товариства «Український Дружній Союз» в Ужгороді. Оунівці, що проживали на території Чехословаччини, підтримують контакти з однодумцями у Польщі і революційною українською організацією в Німеччині, куди направляють шпигунські матеріали, зібрані у Польщі, – повідомлялося у документі. Капітан розвідки інформував, що українські націоналісти розгорнули свою роботу у Берліні під прикриттям організації «Українська громада». Вони підтримують контакти з німецькою розвідкою, збирають для неї матеріали про особовий склад, озброєння, характер військових навчань Війська Польського [13, 509].

Отже, розвідка Корпусу охорони прикордоння володіла інформацією про українське суспільно-політичне життя у межах тридцятикілометрової прикордонної смуги, працювала у тісній співпраці з місцевою адміністрацією, державною поліцією, прокуратурою, духовенством. Її протиукраїнська діяльність була чітко окреслена і яскраво виражена. Самі розвідники КОП належали до числа радикально налаштованих елементів у польському середовищі на Волині у роки Другої Речі Посполитої.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф.46. – Оп.9. – Спр. 222.
2. ДАВО. – Ф.46. – Оп.9. – Спр. 705.
3. ДАВО. – Ф.46. – Оп.9. – Спр. 39
4. ДАВО. – Ф.46. – Оп.9. – Спр. 1499.
5. ДАВО. – Ф.46. – Оп.9. – Спр. 3146
6. ДАВО. – Ф.46. – Оп.9. – Спр. 3844
7. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф.30. – Оп.18. – Спр. 1018
8. ДАРО. – Ф.33. – Оп.4. – Спр. 29.
9. ДАРО. – Ф.30. – Оп.18. – Спр. 2137.
10. ДАРО. – Ф.33. – Оп.4. – Спр.74.
11. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів / М. Сивіцький ; Пер. з пол. Є. Петренка. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2005. – Т. I. – 344 с.
12. Dziennik ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. Pierwsze Półroczcie. - 1938. - № 43. - poz. 360.
13. Korpus Ochrony Pogranicza 1924 – 1939. Wybór dokumentów, wstęp Marek Jabłonowski, współpraca Jerzy Prochwicz. – Warszawa-Pułtusk, 2001.– 782 s.
14. OUN na Wołyniu. Monografia. Urząd Wojewodzki. – Luck, 1935.
15. Prochwicz J. Formacje Korpusu Ochrony Pogranicza w 1939 roku / Prochwicz J. – Warszawa, 2003. – 457 s.
16. Prochwicz J. Powstanie i przemiany organizacyjne wywiadu Korpusu Ochrony Pogranicza / J. Prochwicz // Korpus Ochrony Pogranicza. Materiały z Konferencji Naukowej pod redakcją dr. Jerzego Prochwicza. – Kętrzyn, 2005. – S. 35-50.

УДК 930.2 (410): 94 [73: (47+57)] «1949/1985»

Л.С. ЗАЙКІНА

## ІСТОРИКО-ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА ХАРАКТЕРИСТИКА «THE TIMES» ТА «THE DAILY TELEGRAPH» ЯК ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ (1949 –1985 РР.)

Зайкіна Любов Сергіївна – аспірантка Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

Запропонована періодизація розвитку «The Times» і «The Daily Telegraph», аналізуються зовнішні особливості та змістовний компонент цих видань. Зроблені висновки щодо їх якісних властивостей, джерельного потенціалу виявлених матеріалів для вивчення історії холодної війни.

**Ключові слова:** історичне джерело, преса, газета, газетний матеріал, жанр, документальне джерело, графічне джерело, картографічне джерело, холодна війна.

Предложена периодизация развития «The Times» и «The Daily Telegraph», анализируются внешние особенности и содержательный компонент этих изданий. Обоснованы выводы относительно качественных характеристик «The Times» и «The Daily Telegraph», источниковедческого потенциала их материалов для изучения истории холодной войны.

**Ключевые слова:** исторический источник, пресса, газета, газетный материал, жанр, документальный источник, графический источник, картографический источник, холодная война.

Development periods of «The Times» and «The Daily Telegraph» have been examined; external features and content of these papers have been analyzed. The conclusions about quality descriptions of «The Times» and «The Daily Telegraph» and their materials for the cold war study have been done.

**Keywords:** historical source, press, newspaper, newspaper material, genre, documentary source, graphic source, cartographic source, cold war.

© Л.С. Зайкіна, 2009

Необхідність вивчення основних тенденцій сучасної міжнародної ситуації та прогнозування подальшого розвитку подій на міжнародній арені потребує комплексного дослідження історії холодної війни, яка була одним з визначальних феноменів ХХ ст. Реалізація цього завдання вимагає використання різноманітної інформації, яка міститься в джерелах різного походження. Однією зі складових джерельної бази історії холодної війни є британські консервативні видання, а саме: «The Times» і «The Daily Telegraph», дослідження яких слугуватиме виявленню та запровадженню до наукового обігу незаних до цього часу історичних джерел, розширенню та збагаченню джерельної бази досліджень з історії холодної війни.

Розгляд історіографічного комплексу засвідчив, по-перше, нагромадження певного масиву загальнотеоретичних [2, 6, 10, 11, 18, 19, 20, 21, 22] і спеціальних [3, 9, 12, 15, 23, 24, 25, 27, 30, 31] джерелознавчих праць, теоретичні висновки та методичні розробки яких сформували основи дослідження преси як історичного джерела; по-друге, фрагментарність використання у вітчизняній історичній науці матеріалів «The Times» і «The Daily Telegraph» [14, 16, 33]; по-третє, відсутність у вітчизняному джерелознавстві ґрунтового дослідження

джерельно-інформативних можливостей «The Times» і «The Daily Telegraph».

Метою статті є надання історико-джерелознавчої характеристики «The Times» і «The Daily Telegraph». Перша складова цієї характеристики – запропонована класифікація консервативної преси Великобританії, враховуючи погляд на «The Times» і «The Daily Telegraph» як структурні елементи цієї цілісності. Британські газетні видання консервативного спрямування були класифіковані за такими ознаками: 1) періодичність; 2) територія розповсюдження; 3) належність до власників чи видавців; 4) характер опублікованої інформації [16]. Проведена класифікація сприяла характеристиці «The Daily Telegraph» і «The Times» як щоденних загальнонаціональних високоякісних видань, для яких властиві хронологічна послідовність, оперативність у відображенні подій, значні інформативні можливості, що обумовлюються досить високим відсотком новин у редакційній площі.

Друга складова історико-джерелознавчої характеристики «The Times» і «The Daily Telegraph» – вивчення причин їх виникнення та історії становлення й розвитку. Виникнення «The Daily Telegraph» і «The Times» було явищем закономірним. Воно було підготовлене ходом соціально-економічного розвитку суспільства.

Як справедливо зазначали автори праці «Периодическая печать Великобритании»: «Як перша країна, що пережила промислову революцію, Великобританія дістала унікальну можливість забезпечити пресі великі міські ринки збуту, створити розгалужену мережу її розповсюдження й випестувати цілу армію рекламодавців – усе, без чого газети не змогли б стати незалежними прибутковими підприємствами» [36, 21].

У розвитку «The Times» і «The Daily Telegraph» можна виділити чотири періоди, перший з яких, у зв'язку з часом виникнення видань, має різні початкові хронологічні межі: 1785 р. для «The Times», 1855 р. для «The Daily Telegraph» – початок ХХ ст.; другий охоплює міжвоєнний період (20 – 30-і роки); третій – 40 – 50-і роки; четвертий – 60-і роки – 1985 р. Для кожного з цих періодів були характерні загальні тенденції функціонування: 1) повсякчасні кризові явища, які позначились на коливанні тиражу газет; 2) еволюція відносин власника та редактора; 3) поступове розширення функцій: від обслуговування економічних інтересів лондонських торговельних кіл до формування й структурування поглядів читачів відповідно до власних політичних уподобань і соціальному замовленню.

Виходячи з того, що третій та четвертий періоди в історії «The Times» і «The Daily Telegraph» характеризувалися більшою редакторською незалежністю, була розглянута особова характеристика редакторів газет і наведені статистичні дані з цього питання. Було встановлено високий професійний рівень редакторів «The Daily Telegraph» і «The Times»: вони мали значний досвід праці в якості кореспондентів та оглядачів [44, 45, 48, 49, 50]. Якщо 60 % редакторів «The Times» на цю посаду перейшли з інших газет, то в «The Daily Telegraph» таких випадків не траплялось: співробітники працювали у середньому сімнадцять років перед тим, як обійняти керівну посаду в редакції. Середній показник тривалості періоду редакторства в «The Daily Telegraph» та «The Times» складав п'ятнадцять і вісім років відповідно, що зумовлювало «традиційність» цих видань.

Видання характеризувались сталістю політичних поглядів редакцій, а спроба відходу редакторів від головної лінії газет каралась звільненням. Зауважимо, що подібне траплялось дуже рідко, бо 78% редакторів мали консервативні політичні погляди. Крім того, більша частина редакторів (56%) була випускниками елітних університетів, в яких навчались майбутні представники політичної та економічної еліти Великобританії. Отже, можна припустити існування певних зв'язків редакторів і представників британського політикуму, які формувались в університетські роки.

Третя складова історико-джерелознавчого дослідження – встановлення й вивчення зовнішніх особливостей «The Times» та «The Daily Telegraph». Ці видання, як цілісність різних за

видом джерел, характеризуються сталістю форми, яка, незважаючи на певні зміни, не зазнала істотних перетворень протягом 1949 – 1985 рр. Формат «The Times» і «The Daily Telegraph» складав 74.9 см 59.7 см. Оформлювались видання досить стримано. Кожна смуга газети складалась з восьми колонок (до 1967 р. у «The Times» їх було сім), при цьому найбільша увага редакції приділялась оформленню першої смуги газет, в якій до 1966 р. спостерігається відмінність: у «The Times» вона відводилась під рекламу й оголошення, а в «The Daily Telegraph» – під інформаційний матеріал.

У структурному відношенні номери «The Times» і «The Daily Telegraph» представляли складний комплекс матеріалів, кожна зі складових частин якого мала певне смислове навантаження. Для орієнтування в матеріалах номера була запроваджена рубрикація. Число рубрик повсякчасно змінювалось: якщо у 1950-х рр. у «The Daily Telegraph» їх було дев'ять, то у 1970-х рр. – шістнадцять.

Серед засобів поліграфії, які використовувались при оформленні газет, одне з провідних місць належало заголовку, який виділявся своїми розмірами й стилем написання. Характерна риса заголовків «The Times» та «The Daily Telegraph» – виразність та лаконічність: вони підкреслювали основну думку або окрему деталь статті, яка наводилась нижче. Одна стаття могла супроводжуватись кількома заголовками-шапками. Так, наприклад, стаття про виступ глави радянського уряду О. Косигіна від 9 лютого 1967 р. у Лондоні супроводжувалась такими заголовками: 1) Косигін пропонує договір з Британією; 2) Заклик розпустити ОВД та НАТО; 3) Підписати міжнародне перемир'я у В'єтнамі [46, 1]. У такому випадку на основі існуючої тенденції в історіографії використовувався перший варіант заголовка.

Четверта складова історико-джерелознавчого дослідження – аналіз змістовного компоненту редакційного матеріалу «The Daily Telegraph» і «The Times». Він дав змогу порівняти інформативні можливості цих видань. По-перше, значний відсоток редакційного матеріалу газет займають новини: для «The Daily Telegraph» він становить 70 %, для «The Times» – 80 %. При цьому саме редакція останньої більшу увагу приділяла висвітленню міжнародних подій – їх частка складає 37 % порівняно з 25 % у «The Daily Telegraph». По-друге, відсоток площі редакційних статей цих видань однаковий і становить приблизно 6 %. По-третє, відсоток спеціальних або проблемних статей є удвічі більшим у «The Daily Telegraph». По-четверте, у «The Times» міститься більше на 28 % матеріалів офіційного походження та листів. По-п'яте, «The Daily Telegraph» містить на 67 % більше ілюстративного матеріалу, ніж «The Times».

Аналіз редакційної площі «The Daily Telegraph» і «The Times» за період 1949 – 1985 рр. дозволив виявити широке коло матеріалів, присвячених подіям і перебігу холодної війни. Воно

складається з 11 029 найменувань, з яких 10 411 – текстові та 618 – зображальні. Для полегшення джерелознавчого аналізу виявлені матеріали було систематизовано за: 1) джерельним потенціалом; 2) джерелами надходження інформації; 3) змістом.

З огляду на перший систематизуючий критерій – джерельний потенціал – аналіз матеріалів «The Daily Telegraph» та «The Times» дав змогу запропонувати схему класифікації джерел, в основу якої було покладено класифікацію Л. Пушкарьова [29]. Класифікація виявлених матеріалів слугувала підвищенню ефективності й результативності опрацювання інформації, з огляду на застосування диференційного підходу до аналізу окремих видів джерел; основою для встановлення цінності та інформативних можливостей виявлених джерел [22, 89 – 93].

Згідно із запропонованою схемою виявлений матеріал розподіляється на дві групи за способом кодування та відтворенням інформації, а саме: писемні й зображальні джерела. У свою чергу за походженням та способом передачі інформації писемні джерела поділяються на: 1) документальні джерела офіційного походження (дипломатичні джерела й діловодна документація), що становлять 11%; 2) оповідні, які представлені жанрами газетної інформації (81%); 3) матеріали соціологічних досліджень (1%), а зображальні на: 1) графічні (2%); 2) картографічні (1%); 3) натуральні (4%).

Кожна з виокремлених груп має свою інформативну цінність і потенціал, які визначаються видовою належністю джерел, їх змістом і формою, ступенем використання в історіографії холодної війни. Найбільш широко до наукового обігу були введені документальні джерела, а саме: дипломатичні, специфіка яких «простежується як за самим змістом документів, присвячених зовнішній політиці, міжнародним відносинам, так і за формою, що відповідає дипломатичному протоколу і встановленим міжнародним правилам» [22, 110]. При аналізі значення й цінності для дослідження опублікованих на сторінках «The Daily Telegraph» та «The Times» видів дипломатичних джерел необхідно виходити з існування певної тенденції їх використання. Найбільш дослідженими в радянській історіографії холодної війни виявились міжнародні договори, ноти та послання [4, 5, 7, 8], у той час як джерельна інформація заяв західних політичних діячів, комюніке, матеріалів міжнародних переговорів тільки починає вводиться до наукового обігу в новітній період [34, 35].

Найменш використовуваним джерелом для дослідження історії холодної війни є газетна інформація «The Daily Telegraph» та «The Times». Вона поділяється на дві загальні групи: інформаційні та аналітичні жанри. До інформаційних жанрів, загальною характеристикою яких є прагнення найточніше передати знання про подію та факт, належать замітка, звіт, ре-

портаж, інтерв'ю. Загальний відсоток цих жанрів становить 48 % від кількості виявленої газетної інформації. У структурному плані найбільш складним жанром цієї групи газетної інформації є інтерв'ю, оскільки в ньому відображається ставлення до подій відразу двох осіб – журналіста і його співрозмовника [19, 451].

Здебільшого на сторінках «The Daily Telegraph» та «The Times» містяться матеріали інтерв'ю американських президентів та прем'єр-міністрів Великої Британії щодо найважливіших питань зовнішньої та внутрішньої політики. Наприклад, на основі аналізу матеріалів інтерв'ю Р. Рейгана з кореспондентом «The Times» Н. Ешвордом від 1 червня 1984 р., можна говорити про значну зацікавленість останнього в з'ясуванні поглядів президента на відносини США й СРСР. Так, з двадцяти питань, що обговорювались протягом інтерв'ю, чотири безпосередньо були пов'язані з цією проблематикою, а ще три – опосередковано, зокрема, через призму ситуації в Перській затоці та стосунків між країнами-учасницями НАТО. Аналіз питальної та відповідальної частини інтерв'ю дає можливість стверджувати, що, по-перше, основна увага журналіста була сконцентрована на з'ясуванні позиції Р. Рейгана стосовно переговорного процесу щодо ядерних озброєнь; по-друге, можливість конкретних рішень питань щодо переговорів як з боку США, так і СРСР відкладалася до нових виборів президента [43, 2].

Для аналітичних матеріалів, загальний відсоток яких становить 52 %, характерний більший суб'єктивізм викладу інформації у зв'язку з висловленням власної точки зору автора на події, про які сповіщається в тексті. На сторінках «The Daily Telegraph» та «The Times» вони знайшли своє втілення в таких жанрах, як кореспонденція та стаття, ключове призначення яких – передати не саму інформацію про подію, факт, а авторські роздуми з приводу них [19, 451]. Зазначимо, що ступінь суб'єктивізму в цих жанрах неоднаковий: так, якщо в кореспонденції факти при їх осмисленні автором детально передаються, то у статті факт виступає як ілюстрація чи аргумент у роздумах автора [6, 299 – 300].

Основним різновидом статей, виявлених при опрацюванні матеріалів «The Daily Telegraph» та «The Times», є передові, редакторські й авторські. Кількісний аналіз засвідчив, що провідну позицію при висвітленні подій холодної війни займала передова стаття, джерельний характер якої «як первинної інформації про історичну дійсність полягає в тому, що вона дає можливість дослідникові встановити суспільно-політичну значимість, актуальність основних питань періоду, що вивчається, і точку зору на них сучасників» [32, 69].

Статті та кореспонденції слугували джерелом для вивчення, по-перше, точки зору редакції газет на події холодної війни; по-друге, професійності й обізнаності авторів у міжнародній політиці. При цьому було враховано такі фактори: 1) автор не завжди

мав змогу апелювати всією інформацією про події та явища; 2) у період холодної війни преса була одним із засобів ведення ідеологічної боротьби, що не сприяло об'єктивному висвітленню та аналізу подій.

Для інформаційних та аналітичних жанрів газетних матеріалів «The Daily Telegraph» і «The Times» було характерне значне цитування, яке дозволяє виявити контрагентів автора тексту в інформаційній взаємодії й якість надрукованої інформації. Серед джерел надходження інформації були політичні й військові діячі, науковці, міжнародні експерти, що зумовлює об'єктивність матеріалів цієї групи, дає змогу розширити джерельну базу досліджень з історії холодної війни.

Зображальні джерела – як графічні, так і натуральні на сторінках «The Daily Telegraph» і «The Times» використовувалися в якості ілюстрацій до текстових джерел. Аналіз матеріалів засвідчив, що найбільший відсоток джерел цієї групи становлять фотографія, яка «за часом виникнення є першоджерелом та має специфічні особливості» [13, 5]. За своїм змістом і характером зображувальних об'єктів виявлені фотографії поділяються на три групи: 1) події, які висвітлюють окремі моменти подій або фактів, наприклад, спорудження берлінського муру [40, 12]; 2) портретні, які, як правило, супроводжували матеріали офіційних заяв, наприклад, Д. Ейзенхауера від 9 січня 1958 р. [47, 8]; 3) видові, які фіксують зображення окремих місцевостей або предметів, наприклад знімки радянських кораблів, які підходять до лінії карантину на Кубі [41, 1,8]. Кожне фото цих груп супроводжується текстовою анотацією, за якою можна встановити місце та час подій.

За кількісним показником другим видом зображальних джерел є карикатура. Незважаючи на те, що публікація карикатури в порівнянні з фотографією є незначною, цей вид зображально-графічного джерела несе досить велике семантичне навантаження. Це обумовлюється тим, що карикатура розвивалась як художня форма суспільної критики, образне відтворення окремих подій та явищ. Так, про негативне сприйняття «The Daily Telegraph» інформації щодо можливості розбудови нейтронної зброї адміністрація Р. Рейгана, впливу цього рішення на переговори щодо взаємного та збалансованого скорочення озброєння в Центральній Європі свідчить карикатура Н. Гарланда від 5 лютого 1981 р. [42, 4].

Аналіз другого систематизуючого критерію – джерел надходження інформації – дозволив класифікувати газетні матеріали за трьома групами:

1) повідомлення національних телеграфічних агентств – Reuter, Associated Press (Великобританія), ТАРС (СРСР), в яких міститься «значна первинна інформація» [32, 69];

2) передрук інформації з інших газет, а саме: «The New York Times», «The Washington Post», «Правда», «Известия»;

3) повідомлення власних кореспондентів, які

характеризуються докладним викладом подій, великим обсягом інформативного насичення.

Розгляд матеріалів «The Daily Telegraph» і «The Times» дав змогу виявити коло авторів, які найчастіше висвітлювали події холодної війни, та констатувати значну їх «анонімність». Так, у 50–60-х рр. XX ст. відсоток анонімних матеріалів для «The Daily Telegraph» і «The Times» становив 82 % та 91 % відповідно. Ця тенденція, незважаючи на те, що її кількісні показники знижуються, простежується і в наступні десятиріччя.

Аналіз кількісних показників групування матеріалу за третім критерієм – змістом – дозволив отримати дані стосовно відображення різних аспектів холодної війни, а саме: ідеологічного (3%), політико-дипломатичного (37%), регіонального (34%), військового (26%). Для інформації «The Daily Telegraph» та «The Times» щодо подій холодної війни були характерні загальні тенденції, а саме: конфліктність, непропорційність, поверховість.

Перша тенденція, яка виявилась у розгляді майже всіх міжнародних подій з точки зору існуючого протистояння СРСР та США, обумовлювалась конфліктністю системи міжнародних відносин. Непропорційність інформації виявилась, наприклад, у політико-дипломатичному аспекті в широкому висвітленні позиції західних урядів, чому сприяла, насамперед, більша її доступність, широка кореспондентська мережа, зв'язки з політичними колами у Вашингтоні, Лондоні, Парижі. Протилежна ситуація спостерігається при висвітленні інформації стосовно військового та регіонального аспекту холодної війни: домінували матеріали щодо ВПК СРСР та політики радянського уряду в регіональних підсистемах міжнародних відносин.

Поверховість знайшла свій прояв у відображенні на сторінках видань зовнішньої сторони холодної війни, у той час як її «таємна» історія залишилась поза зоною досяжності преси. Основою існуючої поверховості газетних матеріалів була недоступність для журналістів значної частини інформації та значна таємність неофіційних подій холодної війни.

Таким чином, проведена історико-джерелознавча характеристика «The Daily Telegraph» та «The Times» сприяла встановленню загальних властивостей цих видань, які сформувалися під дією певних історичних умов. Аналіз зовнішніх особливостей засвідчив значну схожість цих газет в оформленні матеріалів, структурі змістовного компоненту. Погляд на «The Daily Telegraph» і «The Times» як складний комплекс різноманітних матеріалів дав змогу виокремити в їх структурі джерела, цінність яких для дослідження визначається їх видовою належністю, ступенем вивчення та використання в історіографії холодної війни.

Подальший аналіз інформативних можливостей «The Daily Telegraph» і «The Times» – дослідження характерних рис відображення на їх сторінках різних аспектів холодної війни.

## ЛІТЕРАТУРА:

1. Беглов С. И. Внешнеполитическая пропаганда. Очерки истории и практики / С. И. Беглов. – М. : Высш. школа, 1988. – 375 с.
2. Борщевский В. Я. Источниковедение истории СССР (1917–1985) / В. Я. Борщевский. – К. : Вища школа, 1985. – 232 с.
3. Борщевский В. Я. Некоторые вопросы изучения советской периодической печати как исторического источника / В. Я. Борщевский // Некоторые проблемы отечественной историографии источниковедения. – Днепропетровск, 1976. – С. 3–10.
4. Борьба СССР за мирное использование космоса 1957–1985: Документы и материалы : в 2 т. – М. : Политиздат, 1985. – Т. 2. – 1985. – 528 с.
5. Борьба СССР против ядерной опасности, гонки вооружений, за разоружение: Документы и материалы ; [науч. ред. А. А. Громыко]. – М. : Политиздат, 1987. – 558 с.
6. Варшавчик М. А. Источниковедение истории КПСС / М. А. Варшавчик. – М. : Высшая школа, 1973. – 359 с.
7. Внешняя политика Советского Союза и международные отношения. 1963: [сб. документов / сост.: И. А. Кирилин, Н. Ф. Потапова]. – М. : Из-во ИМО, 1964. – 382 с.
8. Внешняя политика Советского Союза: Документы и материалы Верховного Совета СССР, 1956–1962 г. – М. : Изд-во ИМО, 1962. – 423 с.
9. Ганжуров Ю. С. Преса України другої половини 50-х – початку 60-х років як об'єкт кліометричних досліджень в сучасному джерелознавстві / Ю. С. Ганжуров // Український історичний журнал. – 1991. – № 12. – С. 39–48.
10. Голиков А. Г. Источниковедение отечественной истории: учеб. [для студ. высш. учеб. завед.] / А. Г. Голиков, Т. А. Круглова. – М. : РОССПЭН, 2000. – 440 с.
11. Григорьева И. В. Источниковедение новой и новейшей истории стран Европы и Америки / И. В. Григорьева. – М. : Высшая школа, 1984. – 335 с.
12. Дмитрієнко М. Ф. Більшовицька преса України 1917–1918 рр. як історичне джерело / М. Ф. Дмитрієнко. – К. : Наукова думка, 1967. – 176 с.
13. Евграфов Е. М. Кинофотокодексы как исторический источник / Е. М. Евграфов. – М. : Наука, 1973. – 46 с.
14. Ефремов О. Е. Куда тянутся шупальцы НАТО / О. Е. Ефремов. – К. : Политиздат, 1987. – 154 с.
15. Ждановская З. В. Большевицкая периодическая печать как источник при изучении КПСС (1900–1913) / З. В. Ждановская. – М. : Высшая школа, 1965. – 84 с.
16. Заїкіна Л. С. Класифікація консервативної преси Великобританії як історичного джерела (1949–1985 рр.) / Л. С. Заїкіна // Історичні записки: Збірник наукових праць. Вип. 20. Частина 2. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2008. – С. 62–68.
17. Иванян Г. М. Белый дом: президенты и политика / Г. М. Иванян. – М. : Политиздат, 1979. – 383 с.
18. Источниковедение истории СССР : [учеб. для ист. фак-тов] / И. Д. Ковальченко. 2-е изд., перераб и доп. – М. : Высшая школа, 1981. – 496 с.
19. Источниковедение истории СССР XIX – начало XX в. : [учеб. пособие для ист. фак-тов] / И. А. Федосов, И. И. Астафьев, И. Д. Ковальченко. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1970. – 84 с.
20. Источниковедение новейшей истории России: теория, методология и практика : [учеб. пособие для гум. спец.] / А. К. Соколов. – М. : РОССПЭН, 2004. – 744 с.
21. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории : [учеб. пособие для гум. спец.] / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцев. – М. : Российский государственный гуманитарный университет, 1998. – 702 с.
22. Історичне джерелознавство: [підруч. для студентів історич. спец. ВНЗ] / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, Б. І. Корольов, С. Ф. Павленко, М. І. Палієнко. – К. : Либідь, 2002. – 488 с.
23. Кан А. С. Газета как источник по истории международных отношений / А. С. Кан // Источниковедение. Теоретические и методические проблемы. – М. : Наука. – С. 466–477.
24. Копотієнко І. І. Істочниковедческий анализ периодической печати Украины (1917–1925 гг.) / И. И. Копотієнко. – Днепропетровск : ДГУ, 1978. – 84 с.
25. Коцур В. П. Партійно-радянська преса початку 20-х рр. / В. П. Коцур // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 46–54.
26. Матвеев В. А. Империя Флит-стрит. Современная пресса Англии / В. А. Матвеев. – М. : Госполитиздат, 1961. – 284 с.
27. Панфилова А. М. Советская периодическая печать как исторический источник : [учебно-методическое пособие] / А. М. Панфилова. – М. : Изд-во МГУ, 1974. – 63 с.
28. Президиум ЦК КПСС, 1954–1964. Черновые протокольные записки заседаний. Стенограммы / [гл. ред. А. А. Фурсенко]. – М. : РОССПЭН, 2003. – 1344 с.
29. Пушкарев Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории / Л. Н. Пушкарев; АН СССР, Ин-т истории СССР. – М. : Наука, 1975. – 281 с.
30. Романюк М. М. Українська преса Північної Буковини як джерело вивчення суспільно-політичного життя краю (1870–1940 рр.) : дис. ...доктора іст. наук: 07.00.06 / Мирослав Миколайович Романюк. – К., 2000. – 509 с.
31. Рудий Г. Я. Періодика України як об'єкт джерелознавчого дослідження української культури (1917–1920 рр.) : дис. ...доктора іст. наук: 07.00.06 / Григорій Якович Рудий. – К., 2004. – 547 с.
32. Санцевич А. В. Періодична преса як комплекс історичних джерел (структурний аналіз) / А. В. Санцевич // Український історичний журнал. – 1988. – № 4 – С. 64–75.
33. Советская внешняя политика в годы «холодной войны» (1945–1985). Новое прочтение / [ред. Л. Н. Нержинский]. – М. : Междунар. отношения, 1995. – 512 с.
34. Советско-американские отношения / [Семенов В. М., Макаревич И. В., Петренко А. И. и др.] ; под ред. Г. Н. Севостьянова. – М. : МФД : Материк, 2006. – 705 с.
35. Советско-американские отношения. Годы разрядки. 1969–1976 гг. : [сб. документов]. – М. : Международные отношения, 2007. – Т. 1. : 1969 – май 1972: В 2-х кн. Кн. 1: 1962–1971. – 2007. – 725 с.
36. Соколов В. С. Периодическая печать Великобритании / В. С. Соколов, С. М. Виноградова. – СПб. : Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2000. – 112 с.
37. Стрельский В. И. Источниковедение истории. Период империализма. Конец XIX в. – 1917 / В. Стрельский. – М. : Соцэкгиз, 1962. – 603 с.
38. Фарсоби́н В. В. Питання джерелознавчого аналізу центральних більшовицьких газет (березень 1917 – лютий 1918 р.) / В. В. Фарсоби́н // Істочники історії союветського общества. – М. : Наука, 1964. – С. 98–129
39. Цветков Г. Н. СССР и США: отношения влияющие на судьбы мира / Г. Н. Цветков. – К. : Вища школа, 1988. – 272 с.
40. Daily Telegraph. – 1961. – August 14. – P. 12.
41. Daily Telegraph. – 1962. – October 25. – P. 1, 8.
42. Daily Telegraph. – 1981. – February 5. – P. 4.
43. How Reagan sees the det's crisis Arms race and Gulf war from Nicholas Ashford // Times. – 1984. – June 2. – P. 2
44. Jenkins S. The market for glory: Fleet Street ownership in the twentieth century / S. Jenkins. – London; Boston : Faber & Faber, 1988. – 247 p.
45. Koss S. The rise and fall of the political press in Britain [2 vol.] / S. Koss. – London : Hamilton, 1984. – Vol. 2.: The twentieth century – 1984. – 718 p.
46. Mr. Kosygin wants peace pact with Britain from David Wood // Times. – 1967. – February 10. – P. 1.
47. Times. – 1958. – January 10. – P. 8.
48. The Encyclopedia of the British press, 1422 – 1992 / [ed. by Dennis Griffiths]. – Basingstoke : Macmillan press, 1992. – 694 p.
49. The Newspaper press in Britain: An annot. bibliogr. / [ed. by David Linton & Roy Boston]. – London; New York : Mansell, 1987. – 362 p.
50. Who's who in the press: A biographic guide to British journalism. – Ayr : Carrick, 1986. – 133 p.

УДК 94(477):364.122.5«1959»

Я.М. ГИРИЧ

## УРБАНІЗАЦІЯ В УКРАЇНІ ЗА ДАНИМИ ВСЕСОЮЗНОГО ПЕРЕПИСУ НАСЕЛЕННЯ 15 СІЧНЯ 1959 РОКУ

**Гирич Ярослав Миколайович** - аспірант кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті проаналізовано урбанізаційні процеси в Українській РСР впродовж 1950-х рр. за підсумками Всесоюзного перепису населення 15 січня 1959 р. Методологічною базою дослідження є принципи історизму, науковості, об'єктивності та системності. Використовувалися загальні та спеціальні методи наукового пізнання, насамперед, історичного аналізу та синтезу. Проведено порівняння явищ та процесів характерних як для обласного, так і для загальноукраїнського рівня. Для написання статті залучено архівні матеріали, опубліковані документи та статистичні збірники.

**Ключові слова:** перепис, міграції, зростання кількості міст, урбанізаційні процеси, урбанізованість.

В статье проведен анализ урбанизационных процессов в УССР на протяжении 1950-х гг. по итогам Всесоюзной переписи населения 15 января 1959 г. Методологической базой исследования служат принципы историзма, научности, объективности и системности. Также использовались общие и специальные методы научного познания, в первую очередь, исторического анализа и синтеза. Проведено сравнение явлений и процессов характерных как для областного, так и для всеукраинского уровня. Для написания статьи привлечены архивные материалы, опубликованные документы и статистические сборники.

**Ключевые слова:** перепись, миграции, рост количества городов, урбанизационные процессы, урбанизованность.

The article deals with analysis of urbanization's process in the Ukrainian SSR during 1950-th by the results of All-USSR 15 January 1959 census. Methodological base of this research are principles of historicism, scientific content, objectivity and system character. General and special methods of scientific cognition, first of all, historical analysis and synthesis were used. Comparing of activities and processes have shown its peculiarities which were typical for regional and all-Ukrainian levels. This research is based on archive materials, document issues and collection of statistic information.

**Keywords:** census, migrations, growth quantity of cities, urbanization, urbanized.

© Я.М. Гирич, 2009

Урбанізаційні процеси охоплюють найрізноманітніші аспекти міського розвитку: економічні, соціальні, екологічні, культурні, демографічні та ін. На сучасному етапі свого розвитку Україна є індустріальною країною з переважним міським способом життя. Тому, питання його формування та розвитку, становлення індустріального суспільства викликають особливу зацікавленість з боку фахівців-дослідників та й держави в цілому.

Вивчення історіографії цього питання демонструє відсутність спеціальних досліджень. В основній масі згадана проблематика розроблялась демографами та частково економістами. Серед таких праць варто згадати роботи В. Жученко [5], Г. Лаппо [9, 10], Ю. Пивоварова [14, 15], І. Сігова [17], В. Стешенко [5, 18], Б. Хорева [20]. Специфікою літератури є низька увага істориків до зазначеного кола питань.

Тому ми вважаємо, що дана стаття має розкрити перебіг урбанізаційних процесів та їх наслідки, ґрунтуючись на матеріалах Всесоюзного перепису 1959 р. дати історичний аналіз цього явища. Для написання статті автором використані

архівні матеріали, збірники законодавчих актів, монографії та статистичні збірники.

Через неповних 14 років після закінчення Другої світової війни (1939-1945) у Радянському Союзі відбувся загальний перепис населення<sup>1</sup>. Перший повоєнний облік населення було проведено у 1959 р. Рішення про його організацію було ухвалено постановою РМ СРСР № 480 від 5 травня 1958 р. «Про Всесоюзний перепис населення 1959 року» та відповідною постановою Ради Міністрів Української РСР № 755 від 6 червня 1958 року [6, 34]. Двадцятирічну перерву в організації та проведенні загального перепису в СРСР пояснювали фінансовими проблемами та неафішованою потребою приховування втрат у світовій війні.

Першому повоєнному загальному переписові населення передував пробний перепис 1957 р. Практика пробних переписів населення в СРСР розпочалась у 1932 р. Метою згаданого обліку було виявлення на матеріалах суцільного анкетування незначної частини населення необхідної методичної бази, інструментарію, формування питань програми майбутнього всесоюзного перепису. Окрім того, вирішувалось

завдання практичної перевірки наявних напрацювань та навчання відповідальних за проведення майбутнього перепису працівників аж до обласного рівня.

Методологічні основи проведення обрахунку населення та організація першого повоєнного радянського перепису населення обговорювались на Всесоюзній нараді статистиків, яка відбулась у липні 1957 р. у Москві. Варто зазначити, що, незважаючи на рекомендації науковців щодо розширення інформаційного потенціалу майбутнього перепису, його організатори зупинились на схемі, що майже повністю збігалася з практикою передвоєнного обліку зразка січня 1939 р. Пропозиції демографів стосувались появи в програмі нового перепису відомостей про: дату народження анкетованого, поділу шлюбного стану на 4 категорії, додавши вдівців, розлучених та осіб, та тих, котрі ніколи в шлюбі не перебували. Рекомендаціями провідних радянських демографів Б. Урланіса, М. Птухи, Л. Камінського, А. Боярського пропонувалось враховувати кількість народжених жінкою дітей. З метою економії коштів, науковці радили збирати вичерпну інформацію не повсюдно, а вибірково. Також було відхилено пропозицію наради щодо повернення до практики об'єднання перепису населення з житловим, як це було до 1937 р. Житлові умови громадян СРСР знову стали враховуватись при проведенні перепису 1989 р.

До сфери інтересів органів статистики входила інформація про абсолютну та відносну кількість населення, його розміщення, національний склад та розподіл за мовами, освіту, сімейний стан, статево-вікову структуру, поділ за джерелами засобів існування, галузями народного господарства та родом занять. Низка показників, зафіксованих результатами здійсненого перепису, порівнювались з відповідними величинами переписів 1939 та 1926 рр.

Перепис населення проводився відповідно до демографічного та економічного стану населення на 15 січня 1959 року. Безпосередньо він тривав 8 днів – з 15 до 22 січня 1959 р. Враховуючи рекомендації Статистичної комісії ООН щодо організації та проведення переписів населення, рік перепису мав би закінчуватись на нуль або на цифру наближену до нього [7, 6]. Окрім того, радянські економісти та демографи мотивували здійснення перепису необхідністю інформації щодо стану населення для потреби планування розвитку народного господарства.

Вибір одного з зимових місяців, пояснювався тим фактом, що в січні зазвичай спостерігався найнижчий рівень міграції населення. З тих же міркувань днем початку проведення перепису став четвер 15 січня 1959 року – середина тижня, коли переїзди населення є рідшими порівняно з вихідними днями. Ще одним аргументом на користь організації проведення всесоюзного перепису в січні стала можливість порівняння

підсумків перепису з результатами обліку населення за попередній рік та можливість використання інформації перепису для розрахунків на 1959-й рік.

На відміну від перепису 1939 р., жителів країни переписували не за місцем роботи, а за місцем проживання. Переписні листи заповнювались у кожному приміщенні, де могли проживати люди. Заповнення відбувалось станом на 24 годину в ніч з 14 на 15 січня за місцевим часом. Враховувалась інформація про осіб, що перебували на момент проведення перепису в поїздах, аеропортах, портах, залізничних вокзалах тощо – їх включали до населення тієї адміністративно-територіальної одиниці, на території якої знаходився пункт посадки переписної бригади. Після того, впродовж 23 січня – 1 лютого, відбувалась перевірка результатів контролерами. Перевірялась істинність результатів, отриманих протягом загального перепису населення для запобігання його повторного обрахунку.

Органами статистики виділялось декілька категорій переписаного населення – наявне, постійне, тимчасово відсутні особи тощо. Головним елементом обліку населення в СРСР був інститут прописки, отже, виходячи з усталеної адміністративної практики до категорії наявного населення зараховувались особи, що перебували в певному приміщенні на момент проведення обліку громадян [7, 8]. Тимчасово відсутніми вважались особи, котрі постійно мешкали у певному приміщенні, але на момент проведення перепису перебували поза межами своєї адміністративно-територіальної одиниці (ради) за умови відсутності не більш ніж 6 місяців. Якщо період відсутності громадянина на зазначеному місці перевищував шестимісячний термін, то його не вносили до переписних листів, а переписували серед постійного населення на новому місці проживання.

Особи, що змінили місце постійного проживання, відбули на навчання і мешкали за місцем здобування освіти та призвані для служби в збройні сили, переписувались як постійне населення за новим місцем проживання. Але ця норма не була повністю дотримана і у підсумкові звіти військовослужбовці включені не по місцю служби, а по місцю свого призову.

Окрім місця проживання громадян, перепис визначав і інші статистичні показники, що на думку радянських демографів, мали максимально характеризувати суспільство: національність, рідна мова, суспільні групи.

Етнічна приналежність визначалась шляхом самоідентифікації опитуваного, національність дітей вказувалась їхніми батьками. При розробці матеріалів перепису все населення було розподілене за суспільними групами: робітники, службовці, колгоспники, кооперативні кустарі, селяни-одноосібники, некооперативні кустарі, особи вільних професій.

Урядова постанова на період підготовки та проведення перепису (з 1 жовтня 1958 р. до 1 лютого

1959 р.) забороняла адміністративно-територіальні перетворення. Вже після 1 лютого 1959 р. у деяких республіках СРСР було прийнято ряд рішень про збільшення сільських рад і районів та про перетворення великих сільських населених пунктів з переважно несільськогосподарським населенням у міські.

Перепис населення 1959 р. економіст А. Ревенко назвав найповнішим з усіх 8 радянських загальних переписів (1920, 1926, 1937, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 рр.) [16]. Це частково можна пояснити тим фактом, що облік мешканців відбувався в умовах обмеженої демократизації – «хрущовської відлиги», тому відкрито опублікували найповніші дані. Так, по кожній республіці СРСР вийшов окремий том підсумків Всесоюзного перепису населення 15 січня 1959 р., де публікувались цифрові викладки по наступних демографічних позиціях: чисельність, статеві-вікова й сімейно-шлюбна структура, рівень освіти, суспільна структура, джерела існування та рід занять, етнічний та мовний склад населення. Видання підсумкових томів перепису тривало в 1962-1963 рр. – упродовж 1962 р. вийшли з друку томи, присвячені СРСР (звідний том), Естонській, Казахській, Молдавській, Латвійській, Узбецькій, а в 1963 р. – Азербайджанській, Білоруській, Вірменській, Грузинській, Киргизькій, Литовській, Туркменській, Таджикиській, Українській РСР. Унікальність зазначеного перепису полягала в тому, що в його підсумкових звітах єдиний раз було опубліковано дані про кількість військовослужбовців. У підсумковому томі, присвяченому Українській РСР, зазначалось, що «у лавах Радянської Армії перебували 801 112 тис. осіб» [8, 72]. В опублікованих підсумкових звітах двох наступних радянських переписів відсутня повна інформація про віковий склад населення як по СРСР, так і по союзних республіках.

Цей перепис уперше охоплював територію України в її сучасних кордонах. Попередній загальний облік населення, що відбувся двадцять років до того, охоплював УРСР ще без західноукраїнських областей, але з Молдавською автономією. Впродовж двадцятирічного часового відрізка Українська РСР втратила деякі райони колишньої Молдавської АРСР (1940 р.), район Перемишля (Західна Галичина – 1945 р.), натомість надбала переважну частину етнічних західноукраїнських земель (1939 р.), Буковину та Південь Бессарабії (1940 р.), Закарпаття (1945 р.), Крим (1954 р.). Також у 1951 р. між УРСР та ПНР мав місце обмін територіями (Кристинополь-Нижні Устрики) [1, 13-14]. Окрім того, збільшилась кількість областей, змінилися кількість та межі районів.

Природно, що на сторінках підсумків Всесоюзного перепису 1959 р. для Української РСР значну увагу приділено адміністративно-територіальному устрою республіки та локалізації її мешканців в областях, районах,

містах та селах УРСР. Загальну чисельність наявного населення укладачі таблиць підсумків перепису порівнювали з даними як попередніх загальних обліків населення 1926 та 1939 рр., так і поточною інформацією ЦСУ станом на 1 січня 1962 р. Також публікувалась інформація присвячена міським поселенням України – містам та селищам міського типу, що відображала їх кількість та розмір, чисельність і густоту населення, регіональну структуру.

Всього за підсумками досліджуваного обліку населення на території Української РСР нараховувалось 1 076 міських поселень, з них – 332 міста та 744 селища міського типу. Якщо розглядати власне міста, то на території УРСР спостерігалась наступна конфігурація: міст із населенням до 3 тисяч осіб нараховувалось 9, 3-5 тисяч осіб – 25, 5-10 тисяч осіб – 61, 10-20 тисяч осіб – 98, 20-50 тисяч осіб – 90, 50-100 тисяч осіб – 25, 100-500 тисяч осіб – 19, 500 й більше тисяч осіб – 5 [8, 22]. Починаючи з 50-тисячного рубежу (з 20 тис. – незначний спад), коли міста за величиною чисельності свого населення зараховувались радянськими демографами та економістами до категорії середніх міст (50-100 тис. осіб), йшов кількісний спад цієї групи міст, що вказувало на ті особливості процесу урбанізації, які проявлялися на початку формування нового типу розселення, який базувався на концентрації населення у великих та середніх містах.

Зазначені якості виявились у наявності в Україні багатьох малих міст. Відповідно, загальна чисельність категорії середніх та великих міст не становила вагомій частки у сітці міських поселень УРСР, а отже, це демонструвало з одного боку фактичну відсутність, а з іншого – зародження та початок формування мережі міських агломерацій та конурбаційних зв'язків.

Окрім того, перепис 15 січня 1959 р. зафіксував перше в Україні місто, загальна чисельність мешканців якого перевищила 1 мільйон. Столиця Української РСР ще у 1957 р. мала мільйонну чисельність населення, а під час проведення загального перепису 1959 р. населення Києва складало 1,109 тисяч осіб.

Якщо розглянути населені пункти, кваліфіковані радянським законодавством як міста, то лідерами за кількістю міст були Сталінська та Львівська області, що мали у своєму складі 39 і 35 міст районного та обласного підпорядкування. На теренах Львівщини сегмент дуже малих міст становив абсолютну більшість – 27, з них 4 з населенням до 3 тис. осіб, 10 – 3-5 тис. осіб, 13 – 5-10 тис. мешканців. Значною кількістю міст відзначались Луганська – 22, Дніпропетровська – 18 та Черкаська області – 15 міст. У вказаних регіонах більшість становили малі міста, чисельність жителів яких не перевищувала 50 тис. осіб [8, 24]. Найменше число міст у своєму складі мали Миколаївська – 4, Херсонська – 7, Закарпатська – 8, Рівненська, Хмель-

ницька та Чернівецька області – по 9.

Швидке зростання в повоєнні роки міського населення за рахунок механічного приросту та переведення сільських населених пунктів до категорії міських у результаті індустріалізації, зумовили систематичне скорочення як абсолютної, так і відносної чисельності сільського населення республіки. Середньорічні темпи зниження кількості жителів сільських населених пунктів УРСР впродовж 1950-1962 рр. становили 0,5%. Перманентне динамічне скорочення кількості селян стало наслідком екстенсивного характеру урбанізації в УРСР.

У 1959 р. порівняно з 1939 р. сільське населення республіки зменшилося на 15,5%, причому в жодній з 25 областей в цей період не спостерігалось збільшення чисельності сільського населення, а в таких областях, як Волинська, Дніпропетровська, Запорізька, Полтавська, Сумська, Тернопільська і Харківська абсолютна чисельність сільського населення скоротилася на одну чверть [18, 11]. Абсолютна чисельність міського населення зменшилася тільки в одній Тернопільській області, а його відносна чисельність збільшилася тут із 14 до 17%. У всіх інших областях України відбулося значне збільшення чисельності міського населення, причому в десяти абсолютна кількість міського населення зросла більш ніж у півтора раза.

За переписом населення 1959 р. 4,4% всіх сільських населених пунктів (в яких проживало 25,4% всього сільського населення) мали понад 2 тис. жителів, тобто за кількісним критерієм їх можна було віднести до селищ міського типу. В той же час у 95 містах (4,1% всього міського населення) було менше 10 тис. жителів, тобто майже третина всіх міст республіки мала населення менше, ніж передбачено міським цензом [8, 27]. Парадоксом адміністративно-територіального устрою були два смт з населенням понад 20 тисяч осіб – Дергачі на Харківщині (20 094 у 1959 р., 21 818 у 1970 р.) та Іллічівськ в Одеській області (4 314 до 30 340), які статус міста отримали у 1977 та 1974 рр. відповідно.

Значний інтерес являє собою порівняння чисельності населення в містах і селищах міського типу. З 1939 по 1959 р. чисельність усього міського населення збільшилася на 41,1%, у тому числі населення міст – на 35,7, а інших міських поселень – на 65,5% [11, 21]. Отже, населення селищ міського типу та робітничих селищ у зазначений період зростало майже вдвічі швидше, ніж населення міст. Характерною особливістю стало те, що населення великих міст збільшувалося швидше, ніж невеликих. Так, у 1959 р. порівняно з 1939 у містах з кількістю жителів до 20 тис. осіб населення збільшилося на 23,3%, 20-100 тис. осіб – на 30,6%, 100-500 тис. осіб – на 39,1%, понад 500 тис. осіб – на 46,0% [11, 21]. Така ж закономірність була властива і для зростання населення інших міських поселень. За цей же період населення інших міських поселень

з кількістю жителів до 5 тис. осіб збільшилося на 39,6%, 5-10 тис. – на 53,1%, понад 10 тис. осіб – більше, ніж утричі.

Перепис 1959 р. зафіксував посилення перерозподілу населення України, що відбувався між міською та сільською місцевостями. Швидкими темпами відбувалось збільшення чисельності жителів міст і відповідно зменшення числа селян, що характеризувало значний розмах урбанізації, особливо у Донецько-Придніпровському та Південному економічних районах. Високі темпи урбанізаційних процесів у згаданих районах зумовлювалися прискореним розвитком продуктивних сил у повоєнний період, які у свою чергу привели до географічних зрушень її структури [19, 66]. Наприклад, питома вага міського населення в загальній чисельності населення Донецько-Придніпровського економічного району на 1 січня 1963 р. була вдвічі вища, ніж у Південно-Західному районі (відповідно 67,1 і 32,8%). У Вінницькій, Рівненській, Тернопільській та Хмельницькій областях питома вага міського населення в загальній кількості населення області становила на цю ж дату менше 25% [8, 16]. Концентрація населення у міських поселеннях східних та південних областей УРСР відповідала радянській теорії та практиці раціонального розміщення продуктивних сил, при цьому визначивши республіканську поселенську структуру на багато років уперед.

У ході процесу урбанізації зростала загальна кількість міських поселень. Коли в 1946 році в УРСР нараховувалось 258 міст, з них – 177 – районного та 81 – обласного підпорядкування. Наприкінці 1950-х рр. у 1959 їх стало 331 [12, 12]. Збільшилася кількість селищ міського типу, що їх також зараховували до групи поселень міського типу. Впродовж 1946-1959 рр. по Українській РСР їх кількість зросла з 451 до 744 смт. Найбільше кількісне зростання спостерігалось у Сталінській – 94 смт в 1946 р. та 138 у 1959 р., Дніпропетровській – 30 та 63, Луганській областях – 79 та 109 [13, 76].

Використавши матеріали переписів населення 1939 та 1959 рр., якими було зафіксовано відновлення довоєнної чисельності населення у республіці та частково подолано демографічні наслідки війни, демографи В. Жученко та В. Степенко проаналізували темпи збільшення населення 41 міста республіки, в кожному з яких у 1939 р. було не менше 50 тис. жителів. Дослідники визначили наступні тенденції: залежно від величини міста середні темпи зростання населення в 1939-1959 рр. становили: у містах з 50-199 тис. жителів (20 міст) – 123,8%, 100-199 тис. чоловік (11 міст) – 140,3, 200-499 тис. чоловік (шість міст) – 149,5%, 500 тис. чоловік і більше (п'ять міст) – 119,9% [5, 89]. Виявилась закономірність, відповідно до якої темпи зростання населення міста збільшувались із зростанням чисельності його населення.

Зростання населення міст, розбудова міського

господарства вимагали перегляду відповідних законодавчих норм. Порядок віднесення того чи іншого населеного пункту до категорії міських поселень регламентувався спеціальним нормативно-правовим актом, ухваленим ще 16 квітня 1924 р. Дію «Інструкції про порядок перечислення залюднених пунктів до розряду міських або сільських осель» скасували Указом Президії Верховної Ради УРСР від 30 грудня 1956 р. Разом з тим, цим указом було затверджено «Положення про порядок віднесення населених пунктів до категорії міст, селищ міського типу і робітничих селищ Української РСР», яке регулювало порядок вирішення питань надання містам відповідного адміністративного статусу. З цього часу міськими поселеннями вважалися міста, селища міського типу і робітничі селища. В свою чергу міста поділялися на три групи відповідно до розроблених критеріїв. До числа міст республіканського підпорядкування відтепер належали міські поселення з населенням понад 500 тис. осіб, які були великими економічними, культурними, адміністративними центрами, «дальший розвиток яких вимагав безпосереднього керівництва з боку республіканської влади» [2, 265]. Станом на 1 січня 1956 р. на території України існувало п'ять міст із населенням понад півмільйона мешканців: Київ, Харків, Сталіно, Одеса, Дніпропетровськ. Попри нормативні положення в Українській РСР статус міста республіканського підпорядкування мали лише Київ і Севастополь, що увійшов до складу республіки після приєднання до УРСР Кримської області.

Введення нового «Положення про порядок віднесення населених пунктів до категорії міст, селищ міського типу та робітничих селищ» істотно змінило адміністративну статистику: якщо на 1 січня 1956 р. було зареєстровано 781 міське селище (284 міста і 497 поселень міського типу), то за станом на 1 січня 1959 р. їх було вже

1082 (331 місто і 751 поселення міського типу), тобто загальна кількість міських поселень за три роки збільшилася на 39%, в тому числі міст – на 17, інших міських поселень – на 51%. Упродовж 1950-1955 рр. загальна кількість міських поселень зростає тільки на 3% (міст на 4, інших міських поселень – на 2%), міського населення УРСР на 25%, а між 1956-1958 рр. кількість міського населення збільшилася на 20% [8, 22]. Відповідно до офіційних статистичних даних, на кінець 1957 року в Україні існувало 11418 сільських рад (за 1957 рік скорочення склало 160), 56 робітничих селищ, 746 сільських районів, 320 міст, з них у республіканському та обласному підпорядкуванні знаходилося 85, безпосередньо в цих містах розташовувалося 86 міських районів, селищ міського типу та робітничих селищ – 720 [21, 4-6]. Збільшення кількості міських поселень стало прямим наслідком підвищення рівня урбанізованості Української РСР.

Отже, опубліковані звіти Всесоюзного перепису 15 січня 1959 р., враховуючи їх широкую інформативність, можна вважати важливим історичним джерелом. Підсумки перепису зафіксували нові тенденції у демографічному розвитку України. Було встановлено відновлення та перевищення довоєнної чисельності населення, перепис 1959 р. зафіксував посилення перерозподілу населення України, що відбувався між міською та сільською місцевостями. Дані перепису ілюструють значну концентрацію населення у великих містах та регіональну специфіку його розміщення. Так, спостерігалось значне зростання урбанізованості південних та східних областей УРСР, що було пов'язано з владною політикою раціонального розміщення продуктивних сил. з формуванням поселенської структури України.

Групи міських поселень за чисельністю населення станом на 15 січня 1959 р.

| Чисельність населення | До 3 тисяч осіб | 3-5 тисяч осіб | 5-10 тисяч осіб | 10-20 тисяч осіб | 20-50 тисяч осіб | 50-100 тисяч осіб | 100-500 тисяч осіб | Понад 500 тисяч осіб | Загалом по Українській РСР |
|-----------------------|-----------------|----------------|-----------------|------------------|------------------|-------------------|--------------------|----------------------|----------------------------|
| МІСТА                 | 9               | 25             | 61              | 98               | 90               | 25                | 19                 | 5                    | 332                        |
| Селища міського типу  | 180             | 204            | 296             | 63               | 1                | -                 | -                  | -                    | 744                        |
| Міські поселення      | 189             | 229            | 357             | 161              | 91               | 25                | 19                 | 5                    | 1 076                      |

<sup>1</sup>Війна змінила практику та періодичність проведення обліку населення в державах Європи та інших частин світу. Більшість країн провели переписи населення в десятирічний термін після 2 вересня 1945 р., як наприклад: Аргентина, Бельгія, Єгипет, Люксембург, Нідерланди, Сан-Марино, Таїланд (1947 р.); Ізраїль, Філіппіни – 1948; Угорщина у 1949 р.; Болівія, Бразилія, Венесуела, Гватемала, Гондурас, Домініканська Республіка, Ісландія, Іспанія, Еквадор, Коста-Ріка, Ліхтенштейн, Мексика, Нікарагуа, НДР, Панама, Парагвай, Португалія, Сальвадор, США, ФРН, Фінляндія, Швейцарія, Японія (усі – в 1950 р.); Австрія, Великобританія, Греція, Індія, Італія, Канада, Колумбія, Пакистан (усі в 1951 р.); Непал(1952-1954 рр.), Чилі – 1952 р.; Китай, Куба, Цейлон – 1953 р.; Андорра, Лівія – 1954 р.; Іран, Монголія (1956 р.); Лаос – 1958 р. Інші держави змогли організувати два переписи: Австралія (1947, 1954 рр.), Болгарія (1946, 1956 рр.), Данія (1950, 1955 рр.), Ірак (1947, 1957 рр.), Канада (1951, 1956 рр.), Мальта (1948, 1957 рр.), Норвегія, Польща (1946, 1950 рр.) та Румунія у 1948 і 1956 рр.; ПАС (1946, 1951 рр.), Республіка Корея (1949, 1955 рр.), Франція (1946, 1954 рр.); Чехословаччина (1946-1947, 1950 рр.), Швеція (1945, 1950 рр.), Югославія (1948, 1953 рр.). Три загальних обліки власного населення встигли провести: Албанія, Туреччина, (1945, 1950, 1955 рр.); Ірландія, Монако – 1946, 1951, 1956 рр., Нова Зеландія 1945, 1951, 1956 рр.. В Японії було проведено шість переписів (1945, 1946, 1947, 1948, 1950, 1955 рр.)[3, с.129-157; 4, с.556-557].

---

**ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:**

1. Відомості Верховної Ради УРСР. – К.: Політвидав. – 1951. – №3.
  2. Відомості Верховної Ради УРСР. – К.: Політвидав. – 1956. – №10.
  3. Гозулов А.И. Переписи населения земного шара [хронологические таблицы] / А.И. Гозулов. – М.: Статистика, 1970. – 174 с.
  4. Демографический Энциклопедический словарь / [Гл. ред. Валентей Д.]. – М.: Советская энциклопедия, 1985 – 608 с.
  5. Демографическое развитие Украинской ССР (1959-1970) / [Жученко В., Стешенко В.]. – К.: Наукова думка, 1977. – 220 с.
  6. Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав України. – 1958 – №.9.
  7. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года / [отв. за выпуск Орехов К.А.]. – СССР (сводный том). – М.: Госстатиздат, 1962. – 284 с.
  8. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года / [отв. за выпуск Орехов К.А.]. – Украинская ССР. – М.: Госстатиздат, 1963. – 210 с.
  9. Лаппо Г.М. География городов с основами градостроительства / Г.М. Лаппо. – М.: Изд-во МГУ, 1969. – 184 с.
  10. Лаппо Г.М. География населения СССР в условиях научно-технической революции. Основные факторы и изменения расселения / Г.М. Лаппо. – М.: Наука, 1988. – 168 с.
  11. Лібанова Е.М. Особливості сучасних демографічних процесів в УРСР / Е.М. Лібанова. – К.: Знання, 1984. – 47с.
  12. Міста України. Довідник / [ Івченко А.] – К.: НВП Картографія, 1999. – 136 с. (серія «Україна на межі тисячоліть»).
  13. Містечка України. Довідник / [Івченко А.] – К.: НВП Картографія, 2000. – 184 с. (серія «Україна на межі тисячоліть»).
  14. Пивоваров Ю.Л. Современная урбанизация. Курс лекций / Ю.Л. Пивоваров. – М.: РАН. Ин-т географии, 1994. – 132 с.
  15. Пивоваров Ю.Л. Урбанизация и расселение / Ю.Л. Пивоваров. – М.: Статистика, 1975. – 128 с.
  16. Ревенко А. Скільки нас було, є та буде напередодні першого Всеукраїнського перепису населення / А. Ревенко // Дзеркало тижня. – №47 (371). – 1-7 грудня 2001 року.
  17. Сигов И.И. Урбанизация и развитие городов в СССР / И.И. Сигов. – Ленинград: Наука, 1985. – 256 с.
  18. Стешенко В.С. Демографічні дослідження / В.С. Стешенко. – К.: Наукова думка, 1975. – 158 с.
  19. Український історико-географічний збірник / [ відп. ред. Гуржій І.О.]. – Випуск другий. – К.: Наукова думка, 1972. – 280 с.
  20. Хорев Б.С. Урбанизация и демографические процессы / Хорев Б.С. – М.: Финансы и статистика, 1982. – 231 с.
  21. ЦДАВО України. – Ф. 582. – Оп. 9. – Спр. 644.
-

УДК 271-055.1

Л.В. ГУСАК

## ВІДНОВЛЕННЯ МОНАСТИРСЬКОЇ СИСТЕМИ В ХІХ СТ.

Гусак Людмила Вікторівна - аспірантка Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди

За період відновлення монастиря (1844 – 1900) зміни відбуваються не тільки в управлінській системі, але й в проектуванні архітектурного комплексу. Його структура складалася з 50 об'єктів культурного і господарського призначень. Мета статті: надати повний аналіз цій проблемі, спираючись на архівні джерела.

**Ключові слова:** християнство, монастир, обряд, служба.

За период обновления монастыря (1844-1900) изменения происходят не только в управленческой системе, но и в проектировании архитектурного комплекса. Его структура состоит из 50 объектов культурного и хозяйственного назначения. Цель статьи: дать полный анализ этой проблемы, основываясь на архивных источниках.

**Ключевые слова:** христианство, монастырь, обряд, служба.

For the period of restoration a monastery (1844 - 1900) changes have occurred not only in administrative system, but also in designing of an architectural complex. Its structure totaled about 50 objects of cultural and economic appointment. Article purpose - to sum up to the given theme on the basis of archival sources.

**Keywords:** Christianity, monastery, ritual, service.

© Л.В. Гусак, 2009

Період ХІХ ст. був часом економічного і культурного розвитку українських земель у складі Російської імперії. Розширювалося будівництво нових заводів, фабрик, постійно зростала чисельність населення Харківської губернії, Особливо Ізюмського повіту. Духовне життя відкривало можливість відродженню православ'я, особливе місце належало Святогірській обителі, розташований у крейдяних пагорбах правого берега Сіверського Донця [11, 348 – 361]. Зрозумілий інтерес до визначення історичних умов, хронології розбудови та до структури, що представлена складною системою шляхів підземного сполучення підтверджує актуальність цієї теми. Тому найголовнішим завданням залишилося розкрити всі елементи формування комплексу.

Окремлене питання не знайшло широкого вивчення. Дослідники зверталися до різних аспектів духовного осередку. Серед небагатьох публікацій слід відмітити таких авторів, як П. Фоміна [13, 15], Є. Горчакова [3], Г. Кульжинський [8, 28]. Їхні роботи вирізняються постановкою проблеми, насиченістю фактичним матеріалом. Важливе значення мають графічні розробки Г. Кульжинського. Вони надають можливість дослідити процес будівництва ансамблю.

Критично до цієї теми відносилися у своїх публікаціях радянські історики. У довідникових посібниках монастир згадувався лише як база відпочинку [1, 44–48].

На початку 90-х рр. з відродженням православного центру з'являються деякі напрацювання. Найбільший внесок у виконанні дослідницьких

програм зробив інститут «Укрпроектреставрація», в якому були задіяні відомі архітектори: М. М. Говденко [2], Г. А. Дядюшенко, Ю. А. Лівшиць [9]. Відновлення храмових забудов повертає їх до ХІХ ст., до доби стрімкого розвитку обителі.

Виходячи з вищесказаного, необхідно зазначити, що на сьогодні бракує повної праці, яка б повністю змогла відобразити зовнішню і внутрішню структури зазначеної системи.

Мета: дослідити формування та функціонування системи управління у межах Свято-Успенської обителі на основі джерел та деяких доробків учених.

Формування монастирської системи приходило поступово, про це свідчать забудови двох періодів розвитку: споруди ХVІІ – ХVІІІ ст. та ХІХ ст. Цей умовний поділ допомагає визначити особливості на кожному із цих етапів, з'ясувати та проаналізувати їхні досягнення.

Будівлі першої групи, сконцентровані на другому ярусі крейдяної скелі, мають ознаки храму, келій та трапезної. До них відносили усипальню ченців, яка розташовувалася на першому ярусі, сторожку, притулок для прочан і військових, котрі перебували на постой. Просторовість їх постійно змінювалася, перш за все через збільшення житлових приміщень, створення нових каплиць, заснування місць поховань, а також розбудови системи сполучень із зовнішнім світом [14].

Дослідження ХІХ ст. показали, що споруди ХVІІІ ст. знаходилися лише у печерних ярусах, утворюючи три відділи келій для «відпочивалень». Внаслідок природних перетворень кілька об'єктів було втрачено, залишивши тільки окремі фрагменти. Тому важко на основі всього цього вста-

новити схематичне зображення другого рівня. Тільки буклети XIX ст., розроблені архітектором, відкривають можливість обґрунтувати та привести деякі аналогії з цього приводу.

Центральне місце у планово-просторовому рішенні комплексу займало приміщення стародавнього храму – церква Предтечі. До її складу входили п'ять келій, розташовані зліва від «Святого місця»; підземний хід, викопаний для влаштування вівтарної перегороди та збудовані невеликі розміром корпуси для мирян [15].

На підставі історичних джерел, між печерами скелі та ансамблем «на подолі» існували дерев'яні сходи. Вони закінчувалися на межі підніжжя крейдяного бескиду, входом до підземелля та виходом до собору Святого Петра і Павла. Їх конструкція мала два виходи: ліворуч – широкий, зроблений для прочан; праворуч – вузький, спроектований для духовників. За свідченням директора Харківського епархіального музею протоієрея П. Фоміна, тіснота первісних лазів та приміщень відповідала плануванню. Перехід від зовнішнього світу до печерної темряви, оточеної з усіх сторін, завжди вражав своєю динамічністю [16]. Це проектування було перейняте у XVIII ст.: всі споруди побудовані згідно з православними канонами.

Отже, комунікаційні сполучення XVII–XVIII ст. надають відомості про те, що ченці з самого початку приділяли цьому особливого значення, насамперед у печерних лабіринтах робили ходи. Дане розмежування умовно виокремлювало місце духовників, не дозволяючи відвідувати їх звичайним людям.

У спорудженні за печерним бескидом поділ не простежувався, увага була спрямована на розширення території за рахунок освоєння лісових масивів, тобто перехід у відкритий вимір. Ці зміни були обумовлені геологічною будовою крейдяного утворення і послабленням внутрішньої структури моноліту. Сезонні коливання температури в умовах потрапляння дощової води в щілини прискорожували процес руйнації [2, 14].

Окрім ходів, шість споруд датувалися XVIII ст. Безперечно, у зазначений період вже існували дзвіниця з Святою брамою, Успенський собор та Будинок для братії. За їх межами добудували три готельні корпуси для паломників. Дані забудови і характеризують XVIII ст., бо в подальші роки комплекс перебував у занедбаності через закриття обителі (1787 р.).

Слід відзначити, що на плані XVIII ст. «Строение монастыря» простежується один виняток: храми розташували на фоні ландшафту. Наприклад, Успенський собор виокремлювався келійними будинками та огорожею, Миколаївська церква – природними масивами. Таким чином, архітектори намагалися поєднати споруди з навколишнім середовищем.

Споруди другої групи належать до XIX ст., до доби відродження монастиря. Зазначений період

характеризується формуванням нових принципів забудови, представлених досить складним плануванням. Величезну роль відіграли різні наукові товариства і архітектори. Завдяки їх зібранням відкрилася можливість для аналізу створеної джерелознавчої бази стосовно історії Святогірського монастиря.

З 1844 – 1845 рр. керівники статистичного відділу Археологічної комісії провели перевірку будівель XVIII ст., згідно з якою архітектор Калашников (виходець Харківського університету) виявив одинадцять споруд та виділив чотири відділи їх розташування:

- центральний – культові споруди;
- західний – келії;
- південний – готель;
- східний – двір [17, 5].

У центрі знаходилися Успенський собор, як головна споруда нижньої частини монастиря, та Покровська церква. Реконструкції підлягали печерні об'єкти XVII – XVIII ст.: храми Іоанна Предтечі та Олексія – «человека Божия». Формування комплексу велося відповідно до двох ліній принципу симетрії, тим самим акцентуючи увагу на західні і східні межі території. Забудови впродовж XIX ст. зазнали суттєвих змін, насамперед у внутрішньому оздобленні.

У західній частині відбудували церкву святого Миколи, вона й складала верхні поверхи печерних бескидів храму Олексія – «человека Божия», що теж складався з верхнього і нижнього ярусів. Найбільше значення для ченців мав нижній рівень, зона усипальні [8, 22].

Вище від крейдяної скелі на горі Фавор – Преображенська церква. До його складу входило п'ять келій. На жаль, богослужіння в ній відбувалося тільки в ході урочистого відкриття. З цього випливає, що спорудження зазначеного храму було замовленням духівників.

Серед головних об'єктів, що стали основою у відновленні всієї системи виділяються:

- Успенський собор;
- Покровська церква;
- Миколаївська церква;
- Храми Предтечі і Хрестителя Іоанна;
- Преображенський храм;
- Церква Різдва;
- Андріївська каплиця;
- Церква Антонія та Феодосія [18].

Окрім цих забудов, до внутрішніх сторін входили трапезна і десять корпусів. Вони призначалися для ченців, котрі прийняли постриг. Для кожного з них відводилася окрема кімната.

У книзі «О постройках» згадуються також «архієрейські покої». Тут приймали делегації від московського царя. Поряд знаходилися казначейський корпус та печерник, який складався з ряду з'єднаних між собою печер, утворюючи ланцюг [17].

За межами ансамблю знаходилися господарські будівлі чернечого життя. Головним компонентом

залишався ремісничий двір. Він складався з ряду корпусів: кувального, комірнього, конюшого, квасоварного.

Господарський двір формувався у південній частині ансамблю. Майстерні представляли собою двоповерхову будівлю, що північним фасадом виходила на Успенський собор і призначалася для майстрів. На першому поверсі жили ченці, на другому – робітники з повітів, прибулі в пошуках роботи. Прийняття заробітчан спостерігалось після пореформених перетворень.

На схід від обителі розташувався економічний двір. Він складався з трьох двоповерхових і двох одноповерхових споруд. Тут приймали екіпажі, зберігали паливо, фураж, тримали продовольчі склади, а в кінці 80-х рр. ХІХ ст. прибудували цегляний завод, свічне підприємство та два млини на річці [19].

За ремісничим двором знаходився ряд об'єктів. Першою спорудили ковальню, до якої входили три приміщення: одне призначалося для бондарної справи, два інші – для роботи. Недалеко від неї, у західній частині – квасоварня з двома сараями, відведених під льох. Далі йшла ливарня, столярня та чоботарня: «все это повлияло на работоспособность...» [18].

Зі східного боку центрального ансамблю прибудували «готельний двір». Це комплекс із шести споруд, які умовно утворювали замкнутий двір з власним парадним входом. У корпусах знаходилися: аптека, трапезна, чайна та столов. Усі номери кімнат відповідали стандартам.

Самостійними об'єктами комплексу були скити: Святогірський у залізничній станції «Борки», Святоарсенівський та монастирський хутір з церквою в ім'я ікони Охтирської Божої Матері [20].

Найбільшим скитом монастиря став Святоарсенівський («Святе місце»). Він знаходився на правому березі Дінця. До його складу входили церква та келії. З усіх сторін він був оголоджений, нагадуючи укріплення.

Скит у станції Борки в архівних джерелах відомий як «філіал Святогірського монастиря». Два рази на рік настоятель відвідував ці місця. Перший такий візит датувався 1888 р. і був пов'язаний з катастрофою імператорського потягу [1, 348 – 361].

Монастирський хутір з церквою в ім'я Охтирської Божої Матері – найбільший ансамбль даної структури. Він охоплював територію двох згаданих скитів, складаючись із церкви Ікони Охтирської Божої Матері, лікарні, восьми келій для паломників, Будинку настоятеля, ряду споруд для відпочинку, господарського комплексу та Народної монастирської школи [4, 71].

Церква Божої Матері побудована в 1862 р, освячена о. Германом. Тут кожного року у квітні шостого дня архимандрит при співучасті паломників збирав усіх для «крестного шествія вокруг Скита» [10, 12].

Цікавість викликає монастирський Дім. Спершу він призначався для однієї з дворянських родин, а в 1883 р. був подарований настоятелю. Із заміток Є. Маркова «Святые Горы» відомо, що настоятель часто відвідував його, залишаючись на постій у дні врожаю. На жаль, мандрівник не надає цьому пояснення, не обґрунтовує чому саме в час «збору дарів природи».

Всі об'єкти, що не знаходилися у межах духовного осередку, але юридично належали йому теж входили до складу сформованої системи ХІХ ст. У книзі «О постройках. Хозяйственные ведения», поряд з уже згаданими спорудами, зафіксовані такі об'єкти, як гутницький завод у Яровій, два млини в Голій Долині, лісорубні склади у Студенку та Яровій. Наприклад, гутницький завод склав 6 корпусів на господарському дворі підприємства і 2 – за його межами [21].

У кінці 80-х – 90-х рр. ХІХ ст. у Голій Долині, до ковальні прибудували два горни і господарський корпус № 21. Відновлення первісної функції дозволяло збільшити об'єм виконання роботи.

Необхідно відмітити те, що господарська діяльність розширювалася, а це потребувало нових приміщень. Тому монастирський комплекс постійно змінювався, залишалися лише незмінними храмові будівлі. Найголовніші споруди можна спостерігати з таблиці №1. У ній зафіксовані ті об'єкти, що увійшли до «Ведомственной книги настоятелей 1844 – 1890 гг.».

Перейдемо до розгляду певних фінансових питань, які виникли в процесі відбудови комплексу. Незначні підрахунки почав робити настоятель о. Арсеній під час спорудження Покровської церкви. Він фіксував число, рік, кількість робітників та об'єм роботи. Дана інформація була короткою і неповною. Тому значну роль відігравали замітки у щоденниках благодійників. У формі перепису генеральша Яковлева прокоментувала розподіл коштів на реставрацію підземних комунікацій. На кожен об'єкт, а їх нараховувалося шість, потрібно дві тисячі карбованців [22]. Графиня Т.Б. Потьомкіна у «хозяйственной книге» підбила підсумок річного прибутку, виокремлюючи заощадження на відновлення духовного центру.

Користуючись вилученими фактами і архівними даними, можна скласти кошторис на відновлення храмових споруд. Для прикладу візьмемо дані про будівництво Успенського собору. Адміністрація монастиря виділила дві з половиною тисячі карбованців: на купівлю приладдя – дві тисячі крб., на зарплату – п'ятсот крб.. Варто зазначити те, що забудова оновлювалася щорічно, а це ще по тисячі карбованців [23].

Виходячи з проаналізованого, на одну церкву витрачали близько п'яти тисяч карбованців. Ці гроші йшли лише на зовнішні роботи. Внутрішнє оздоблення велося за рахунок меценатів.

Окремо розглянемо витрати на споруди господарського двору. Детально зупинитися на кожному об'єкті немає сенсу, але все-таки дещо слід

відзначити. Найбільшу увагу привертає комплекс майстерень. На їх оновлення вклали приблизно п'ятдесят вісім тисяч карбованців. Наприклад, на цегляні корпуси – 10 тис. крб.; свічкарню – 15 тис. крб.; ковальню – 8 тис. крб. [24].

Кожне ремесло з розширенням потребувало додаткових приміщеннях, а це вимагало великих затрат. Скарбниця водночас не могла виділити велику суму на їх розвиток.

Однією з парадних споруд залишався готель. У ньому щоденно приймали високопоставлених осіб. Головним завданням вважалося підтримати затишок. Спираючись на це, щовесни під керівництвом спеціальної комісії проводився огляд даної будівлі. Після чого складався протокол «Осмотр отельного сооружения» [25], який вказував кошторис для ремонтних робіт.

Таких же перетворень зазнали келії, розташовані на заході від Успенського собору. За ними постійно вівся нагляд, бо після 1844 р. їхню конструкцію не зруйнували, а лише дещо переобладнали. Природні явища неодноразово приводили до ряду проблем. Найбільших втрат зазнавали під весняних паводків. Такою причиною стала пожежа в 1884 р., внаслідок якої втратили один з корпусів [26].

Послідовність вкладень у розширення ансамблю залишається маловідомою. Дані джерел не надають можливості розкрити зазначене питання. Це, в свою чергу, не дозволяє простежити витрати, особливо коли стосується великої суми коштів. А ще важче виявити прорахунки зі сторони керівництва.

Виходячи із загальних норм кожна монастирська система розвивалася окремо, дотримуючись певних закономірностей, що були встановлені державними органами управління. За такою схемою розвивалася і Святогірська обитель.

На початку ХХ ст. комплекс у цілому функціонував, але масштабного будівництва не

спостерігалось. У 1914 р. Губернський статистичний комітет на основі державних розпоряджень розпочав перепис церковних об'єктів Харківської єпархії. Детально вивчили стан історичних пам'яток, нововиявлені раритети занесли до облікової книги. Серед них були споруди Святогірського монастиря.

Після подій 1917 р. та громадянської війни ансамбль зруйнували. Про це свідчать декілька протоколів та книг описів майна. Вони чітко і послідовно обґрунтовують переобладнання тих забудов, які залишилися:

Успенський собор – під кінотеатр;

Покровську церкву – під водолікарню;

Свічковий завод – у степовий виселок;

Відновити «хозяйственную столовую, которая предназначена для трапезы...» [5];

Преображенський храм – під електростанцію;

Будинок настоятеля – під корпус.

У 1922 р. керівництво нової влади офіційно відкрило Перший Всеукраїнський будинок відпочинку імені Артема. Урочистості щодо цього свята відбулися 9 грудня того ж року, коли було прийнято на лікування сто осіб [6].

Аналізуючи становлення монастирської системи, можна зробити деякі узагальнення: по-перше, за короткий проміжок часу збудували цілий комплекс й відповідно до цього організували управлінську гілку; по-друге, процес реставрації пам'яток ХVІІ – ХVІІІ ст. та спорудження нових набув завершальної стадії на межі ХІХ – ХХ ст. Попри занепад 1917 р. архітектурний ансамбль об'єднав майже 50 об'єктів культурного та господарського спрямувань.

Проблема, розгляду якої присвячено дану публікацію, має перспективи подальшої наукової розробки, до яких належить більш детальне висвітлення внутрішнього устрою чернечого життя в межах Святогірського монастиря в ХІХ ст.

Таблиця № 1. Ансамбль Святогірського монастиря (1844-1890 рр.)

| №   | Назва споруди                                  | Роки побудови       | Призначення                                     |
|-----|--|---------------------|---|
| 1.  | Успенський собор                               | 1858-1868 рр.       | Для прочан                                      |
| 2.  | Покровська церква                              | 1847-1850 рр.       | Для прочан                                      |
| 3.  | Миколаївська церква                            | 40-50-і рр. ХІХ ст. | Для ченців                                      |
| 4.  | Преображенський храм                           | 1 864р.             | Для прочан                                      |
| 5.  | Андріївська каплиця                            | 1 858р.             | Для ченців та богомольців                       |
| 6.  | Ремісничий двір (ковальня, стайня, квасоварня) | 1854-1880 рр.       | Для ремісничої діяльності                       |
| 7.  | Господарський двір (11 майстерень)             | 80-і рр. ХІХ ст.    | Для обслуговування монастиря.                   |
| 8.  | Економічний двір (5 споруд)                    | 70-80-х рр. ХІХ ст. | Продовольчі склади                              |
| 9.  | Готельний двір (6споруд)                       | 50-70-і рр. ХІХ ст. | Для прийняття біженців, знедолених, паломників. |
| 10. | Будинок настоятеля                             | 50-і рр. ХІХ ст.    | Архієрейські покої.                             |

| №   | Назва споруди             | Роки побудови       | Призначення           |
|-----|---------------------------|---------------------|-----------------------|
| 11. | Казначейський корпус      | 60-70-і рр. ХІХ ст. | Розрахунковий відділ. |
| 12. | Святоарсенівський скит.   | 60-і рр. ХІХ ст.    | Для ченців            |
| 13. | Монастирський хутір       | 60-і – 80-х рр.     | Для ченців            |
| 14. | Спасо-Святогірський скит. | 1 888р.             | Для ченців            |

\*Складені на підставі ДАХО, Ф. 3, Оп. 41, Спр. 372; ДАХО, Ф. 3, Оп. 3, Спр. 17; ДАХО, Ф. 3, Оп. 3, Спр. 18; ДАХО, Ф. 24, Оп. 3, Спр. 19а

ЛІТЕРАТУРА:

1. Будянська Т.М. Про охорону пам'яток архітектури України / Т.М. Будянська // Архітектура Радянської України. – 1945. – № 8. – С. 44–48.
2. Говденко М.М. К вопросу о типологии и датировке пещерного монастыря / М.М. Говденко // Археология. – 1993. – № 5.
3. Горчаков Е. Краткое описание Святогорской пустыни / Е. Горчаков // Х.: Спартип, 1926. – 35 с.
4. Гусак Л.В. Втрачені комплекси Святогірського монастиря. Скит Великого Арсенія / Л.В. Гусак // Культура та інформаційне суспільство ХХІ ст. : матеріали всеукраїнської наукової конференції молодих вчених, 24 – 25 квітня 2008. – Х.: ХДАК, 2008. – С. 71.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління м. Києва (ЦДАВО Укр.) – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 1091 // Описание действия большевиков в Святогорском монастыре. Дело № 1.
6. ЦДАВО Укр. – Ф. 2017. – Оп. 1. – Спр. 1060 // Закриття монастиря.
7. Центральний державний історичний архів України. – Ф. 1989. – Оп. 1. – Спр. 335 // Опись построек 1860 г.
8. Кульжинский П. Святогорская Успенская пустынь Харьковской епархии / П. Кульжинский. – Х., 1928. – 180 с.
9. Ліфшиць Ю.А. Динаміка руйнування печер Святогірського монастиря на Донеччині / Ліфшиць Ю.А. // Пам'ятки України. – 1997. – № 1.
10. Марков Е. Святыя Горы / Марков Е. – М.: Готье. – 20 с.
11. Татарінов М.В. Монастирі Слобідської України та Харківської губернії (кінець ХVІІІ – ХІХ ст.) / Татарінов М.В. // Вісн. Хар. Ун-ту. – 1998. – № 401: Серія Історія України. – Вип. 2.– С. 348 – 361.
12. Филарет. Святогорская Успенская общежительная пустынь / Филарет. – Х. – Вып. 1. – 1916.– 30 с.
13. Фомин П. Церковные древности Харьковского края / Фомин П. – Х. – Вып. 1. – 1923. – 15 с.
14. Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. 3. – Оп. 41. – Спр. 372 // Постройки. Пещерные сооружения.
15. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 3. – Спр. 17 // Постройки.
16. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 41. – Спр. 371 // Постройки. Указ Императорского ведомства.
17. ДАХО. – Ф. 40. – Оп. 108. – Спр. 115 // Храмовые сооружения.
18. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 3. – Спр. 18 // Постройки.
19. ДАХО. – Ф. 24. – Оп. 3. – Спр. 19 а // Ведомости о постройках ХІХ века.
20. Науково-допоміжний фонд Святогірського Заповідника. – № 1692 // Скиты.
21. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 160. – Спр. 16 // Сведения о постройках. Принципы.
22. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 134. – Спр. 980 // Хозяйственные застройки 1880 г.
23. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 71. – Спр. 373 // Опись расходов о. Арсенія. Отчет.
24. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 71. – Спр. 478 // Расходные ведомости.
25. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 15. – Спр. 158 // Строеие Святогорского монастыря. Рапорт Изюмского городничего.
26. ДАХО. – Ф. 40. – Оп. 103. – Спр. 648 // Осмотр сооружений.
27. ДАХО. – Ф. 40. – Оп. 100. – Спр. 2 // Ведомости о монастыре.

УДК 94 (477):338:339.543

О.В. МОРОЗОВ

## МИТНА СТАТИСТИКА ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ МИТНОЇ ПОЛІТИКИ

**Морозов Олег Вікторович** - доцент кафедри теорії та історії держави і права Академії митної служби України, кандидат історичних наук

В статті розглянуті історичні етапи розвитку митної статистики в Російській імперії, проаналізовані технології, які застосовувалися у ХІХ ст. Дана оцінка ефективності митної статистики як показника успішності реалізації митної політики.

**Ключові слова:** зовнішня торгівля, митна статистика, губерньська статистика, карткова система, міграційні картки, Департамент митних зборів.

В статье рассматриваются исторические этапы развития таможенной статистики Российской империи, проанализированы технологии, которые использовались в ХІХ веке. Дана оценка эффективности таможенной статистики как показателя успешности реализации таможенной политики.

**Ключевые слова:** внешняя торговля, таможенная статистика, губернская статистика, карточная система, Департамент таможенных сборов.

In clause are considered historical stages developments of customs statistics in Russian empire, technologies which were applied ХІХ century. The estimation customs statistics as parameter of success of realization of customs policy is given.

**Keywords:** foreign trade, the customs statistics, the provincial statistics, rationing system, Department of custom charges.

© О.В. Морозов, 2009

Митна статистика належать до числа тих джерел, які широко використовуються в історичних дослідженнях з різної проблематики. Крім того, цей вид статистики застосовується в якості непрямого показника для загальної характеристики економічного розвитку країни. Ще один важливий аспект митної статистики як джерела: у сфері зовнішніх відносин економіка часто безпосередньо стикається з політикою і статистичні показники про зовнішню торгівлю можуть бути більш важливими джерелами для вивчення міжнародних відносин, ніж дипломатичні документи. Використання митної статистики при допомозі методів кількісного аналізу дозволяє реконструювати економічні процеси минулого і зрозуміти причини, які змушували державу, урядовців приймати ті чи інші рішення. Такий підхід надає можливість у процесі наукового дослідження позбавитися від міфологізації та політизації історії. Все це говорить про актуальність та широкі можливості використання такого джерела, як митна статистика для дослідження соціальної історії України ХІХ – початку ХХ ст.

Таким чином, мета статті полягає в дослідженні процесу формування та динаміки розвитку митної статистики Російської імперії у ХІХ – на початку ХХ ст., як важливого показника для аналізу якості митно-тарифного регулювання, а також об'єктивного визначення ролі українських губерній, їх населення у соціально-економічних перетвореннях другої половини ХІХ ст.

Соціально-економічна складова в історичних

дослідженнях за визнаннями науковців відіграє важливу роль, але на практиці можна зустріти в небагатьох виданнях максимум абзац тексту, а то і декілька рядків, що містять інформацію про митні прибутки, їх динаміку, тенденції, залежність від політичної ситуації в державі. Як правило, ці показники базуються на даних, наведених у роботі К. Лодигенського «История русского таможенного тарифа», яка побачила світ у 1886 р. та була перевидана у 2005 р. [7]. Однак, робота К. Лодигенського все ж була присвячена еволюції тарифної справи в Росії, тому еволюція митної статистики не актуалізувалась автором. А статистичні показники про митні збори у повному обсязі наводяться автором лише з останньої чверті ХVІІІ ст. Більш детально проблема еволюції російської митної статистики знайшла висвітлення в роботах таких науковців, як: Ф. Вірст, [3] Г. Небольсін, [9] М. Терехов, [17] С. Покровський, [12] І. Кулішер [6]. У 1950-х рр., після введення в науковий обіг значної кількості архівних джерел з фінансової політики царського уряду, проблематика митної статистики знайшла відображення в класичних історичних працях з економічної історії. Це в першу чергу праці П. Лященко, С. Бакуліна, Д. Мішустіна. Але в подальшому можна побачити відставання дослідження митної тематики у порівнянні з вивченням історії промисловості Росії у ХІХ ст. Тому виникла необхідність розширити тематику досліджень присвячених митним питанням, на новому критичному рівні проаналізувати вже

відомі джерела та монографічні дослідження.

Митна статистика виникла на базі митного обліку – однієї з найбільш ранніх форм фінансового обліку. На першому етапі існування головним завданням такого обліку був контроль за митними прибутками. Перший узагальнюючий документ з цього питання датується 1769 р. і мав назву «Ведомость о государственных доходах за 1769 г.». Він був складений генерал-прокурором Сенату В'яземським для Катерини II. В цьому документі можна побачити спробу впорядкування фінансів й більш чітку класифікацію прибутків. У документі наводилися дані за 1724, 1749, 1751, 1758, 1769 рр. і простежувалась тенденція розподілу податків на окладні (подушна подать, оброчний збір, питейний збір та промисловий) та неокладні (акциз на продаж вина, митні збори) [8].

Однак на початок XIX ст. державні діячі Росії усвідомили, що зовнішня торгівля є не тільки джерелом митних прибутків, алей важливою галуззю народного господарства. Усвідомлення цього факту вплинуло на бажання регламентувати зовнішню торгівлю через митне обкладання. Цей процес, у свою чергу, вимагав класифікувати звітність митниць. Зініціативою вирішення цього питання виступив міністр комерції Н.П. Румянцев. За його наказом у 1804 р. складено статистичні збірники за 1802 і 1803 рр. Таким чином почалися складання і публікації щорічних статистичних збірників про зовнішню торгівлю Російської імперії. Під різними назвами вони виходили протягом 100 років – до 1917 р. Спочатку органом обробки та публікації митної статистики була рахункова експедиція Комерц-колегії при Міністерстві комерції. З 1813 р. вона увійшла до складу нового Департаменту зовнішньої торгівлі Міністерства фінансів. 1864 р., у ході міністерської реформи в рамках Міністерства фінансів, створили новий Департамент митних зборів, до складу якого й увійшло рахункове відділення, а в 1883 р. його реорганізували у статистичне відділення департаменту [1]. У другій половині 90-х рр. XIX ст. роботу статистичного відділення докорінно перебудував В.І. Покровський. Головним елементом перебудови стало введення карткової системи звітності митниць. Статистика зовнішньої торгівлі набула ще більш централізованого характеру й безпосередньо до відділення перейшли всі види опрацювання первинного матеріалу.

Аналізуючи архівні матеріали кінця XIX – початку XX ст., слід виділити такі форми митного контролю, які були складовими при формуванні митної статистики:

- митний огляд (перевірка фактичних показників із тими, що заносились у вантажне оголошення);
- контроль супровідних документів;
- контроль, опрацювання, класифікація, аналіз первинних відомостей з митниць у статистичному відділенні, де перевірка мала багатовступневий характер. У цьому зв'язку існувало декілька видів звітних відомостей: за місяць, за

рік. Керівництво Департаменту митних зборів дуже суворо контролювало відповідальне ставлення митниць до ведення статистики. При цьому на митницях керувались інструкціями 1828, 1885, 1903, 1913 рр., які були спрямовані в першу чергу на дотримання норм уніфікації статистичних матеріалів [9].

Із зростанням масштабів торгівлі у закордонну торгівлю включались нові види товарів і центральний статистичний орган мав проблеми, пов'язані з обробкою величезного масиву інформації. Оптимальним рішенням стала заміна табличної форми звітності на карткову. Ініціатором реорганізації роботи статистичного відділення став новий його керівник – статистик В.І. Покровський. Покровський повністю перебудував усю роботу статистичного відділення: змінив систему звітності, налагодив оброблення даних безпосередньо у відділенні та їх подальшу публікацію. Нова система введена 1897 р. [2]. Замість десятка видів таблиць митниці надсилали лише декадні звіти, які складалися з декількох карток. У відділенні картки оброблялися методом послідовної систематизації («життєві припаси», «сировина та напівфабрикати», «худоба», «вироби»). У процесі обробки карток визначалися «головні» митниці та головні напрямки експортно-імпорتنих вантажних потоків.

Щорічна публікація звітів про зовнішню торгівлю Російської імперії почалася з 1802-го і продовжувалась до 1915 р. Перші щорічні статистичні звіти мали назву «Государственная торговля в разных ее видах» і видавались з 1802 по 1915 рр. У подальшому ця назва неодноразово змінювалась: з 1812 р. – «Государственная внешняя торговля в разных ее видах», у 1863 – 1869 рр. – «Виды государственной внешней торговли» і «Виды внешней торговли России», а з 1870 р. – «Обзор внешней торговли России по европейским и азиатским границам» [10]. У результаті аналізу архівних матеріалів, з'ясувалося, що саме митна статистика знайшла своє пряме відображення у щорічних «пам'ятних книгах» губерній Російської імперії [11]. Ці видання, першоджерелом яких була митна статистика, містять великий обсяг інформації про економічний та соціальний розвиток, відбивають регіональний аспект зовнішньоекономічної діяльності. Також такі опубліковані статистичні джерела, як «Торговые бюллетени Киевской биржи», що містили інформацію про цінові характеристики ринку експортного цукру. Важливим джерелом експортно-імпоротної діяльності гірничодобувної промисловості є періодичні статистичні збірники «Каменноугольная промышленность Южной России в 1907 году», «Железнодорожная промышленность Юга России в 1911 году», які видавались статистичним бюро Ради з'їзду гірничих промисловців, що знаходилась у Харкові, «Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1890 г.» [16].

Офіційними джерелами митної статистики були: щомісячні формуляри «Внешняя торговля России»,

які видавались з 1884 року; інший вид публікацій – ретроспективні збірки про зовнішню торгівлю Росії, що набули поширення з 80-х років XIX ст. Як приклад слід назвати «Краткий очерк внешней торговли и таможенных доходов России за 1856 – 1893 гг.», «Сведения об отпуске за границу российских товаров за 1869 – 1886 гг.» Аналогічні джерела видані в 1886 – 1899, а також у 1900 – 1912 рр. Особливе місце серед видань займає «Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России», підготовленого В.І. Покровським у 1902 р., який охоплює найбільш важливі показники зовнішньої торгівлі протягом XIX ст. [15]. Численні зміни митних кордонів Росії XIX ст. створювали проблему зіставлення даних різних років за статистичною територією. 1883 р. статистичний відділ Департаменту митних зборів провів радикальну зміну формулярів таблиць. Уведено так звані монографічні таблиці. Кожна окрема таблиця містила групу експортних чи імпортних товарів за однією митницею чи країною-контрагентом. Але після недовгого їх використання виявився головний недолік – втрата універсальності. Враховуючи ці недоліки монографічних таблиць, В. Покровський у 1894 р. прийняв рішення повернутися до таблиць, які формувалися за принципом переліку груп товарів з урахуванням досвіду митної статистики 60 – 80 рр. XIX ст.

На якість митної статистики впливав і такий фактор, як розбіжність у термінах фактичного привезення і статистичної реєстрації товарів. Власники товарів мали право тримати їх на митних складах без сплати мита 8 місяців, у 1850 р. цей термін було збільшено до 1 року, а для митниць I-го рангу – до 3 років. Більшість увезених товарів, за які не сплатили мито у звітному році, реєструвались вже як імпорт наступного року. Водночас у звітному році реєструвалась частка товарів, увезених у минулому році. Наприклад, у 1866 р. машин було оглянуто на 12% більше, аніж випущено на внутрішній ринок, чавуну – на 10%. У звітності з'явилася нова тенденція – перевищення кількості оглянутих товарів над випущеними з митниць.

У кінці XIX ст. перед митною статистикою виникла ще одна проблема – підвищення достовірності цінних показників імпорту-експорту як важливої складової загальної митної статистики. Так, за даними В. Покровського, з 1890 по 1896 рр. митна оцінка імпорту систематично збільшувалась до 10%, а експорту – знижувалась до 5%. На це явище також впливала податкова реформа 1898 р., коли було запроваджено прибутковий податок, що змушувало промисловців приховувати дійсні дані про свій торговельний обіг з метою зменшення сплати податків. Усі ці обставини вимагали від митних статистиків ужиття термінових заходів до підвищення якості вартісних показників. У статистичному відділенні у 1898 р. створено спеціальний Оцінний відділ, функції якого полягали в розробці довідкових цін для виявлення вартості експорту та імпорту. Довідкові ціни розроблялись на основі інформації з біржових преїскурантів, газет, журналів, статисти-

чних видань. Щорічно в статистичне відділення надходило понад 3000 різних видань. Відділення мало об'єктивну інформацію з 50 російських та іноземних ринків [14]. Створення оцінного відділу, централізація та вдосконалення роботи з визначення вартості обігу загальноросійської (у тому числі української) зовнішньої торгівлі забезпечили високий ступінь достовірності вартісних показників у зовнішньоторговій статистиці, особливо у визначенні вартості сільськогосподарських товарів, сировини, напівфабрикатів, більшої частки зовнішньоторговельного обігу. Недоліком цієї системи, за визнанням самих її авторів стала обмеженість. Полягала вона в наступному: довідкові ціни можна було розрахувати лише для товарів, що проходили через біржу. Під цю категорію не підпадали головним чином готові вироби. В умовах Росії існуюча система оцінки товарів дозволяла достовірно визначити більшу частину вартості зовнішньоторговельних операцій. При цьому сам В. Покровський не виключав доцільності доповнення довідкових цін експертними оцінками спеціальних комісій. (На підставі таких експертних висновків визначалась вартість зовнішньоторговельних операцій у Німеччині, Австро-Угорщині, Франції, Бельгії.) Хоч в Росії таких комісій не існувало, митні статистики частіше використовували експертні ціни зарубіжної статисти-

ки. Для уніфікації реєстрації російських підданих, що від'їжджали за кордон за паспортами зразка 1888 р., Міністерство фінансів підготувало спеціальні паспортні книжки з відривними талонами. Ці паспортні книжки надходили губернаторам, градоначальникам та офіцерам – завідуючим прикордонними пропускними пунктами. Талони при кожному перетинанні кордону відривалися й передавались до місцевих митних установ. Таким чином здійснювався подвійний контроль за міграційними процесами [19]. За час дії цієї системи звітності було виявлено такі недоліки. Місцеві жандармські управління, як правило, необгрунтовано затримували передачу відривних талонів митницям більш ніж на один місяць із моменту перетинання особою державного кордону. Для виправлення цього недоліку в 1896 р. Департамент митних зборів замінив відривний талон відомістю форми «А», яка давала можливість складати звітність, потрібну для ДМЗ, не лише стосовно російських підданих, але й іноземців. Заповнену відомість потрібно було подати до митниці впродовж 3-х днів з моменту прибуття чи вибуття особи [18].

У 1911 р. намагання уряду і Державної думи розвинути експорт і усунути всі зайві обмеження та митні формальності під час вивезення цих товарів спонукало Міністерство фінансів переглянути чинні правила про відпускання товарів з метою можливого спрощення митних процедур. Роботу з їх перегляду та підготовку нового проекту проводила Особлива комісія при ДМЗ на підставі зібраних нею відгуків від головних митниць та біржових комітетів про необхідність змін

у чинних правилах про відпускання товарів за кордон. Перед поданням проекту у вищі органи для затвердження він був детально обговорений і доопрацьований в особливий нараді при ДМЗ та біржових комітетах Варшави, Києва, Одеси, Харкова, Москви, Санкт-Петербурга, фахівцями ради Спільки підприємців промисловості й торгівлі [4].

Створення Оцінного відділу, централізація і вдосконалення методики робіт з визначення вартості обсягів російської зовнішньої торгівлі забезпечували високу ступінь достовірності вартісних показників у митній статистиці – особливо у визначенні вартості сільськогосподарських товарів, сировини, напівфабрикатів, тобто більшої частини зовнішньоторговельних операцій.

Після аналітичного опрацювання щорічні митні звіти знаходили відображення в офіційних виданнях Міністерства фінансів. У XIX ст. Міністерство фінансів Росії займає центральне місце у формуванні та реалізації митної політики. Після реформ 1860-1870-х рр. робота Міністерства фінансів була більш прозорою і гласною для суспільства. Популяризацією та роз'ясненням політики відомства займався спеціальний орган. Редакція періодичних видань Міністерства фінансів. Урядові заходи в сфері регулювання зовнішньої торгівлі і митної політики знаходили відображення на сторінках таких відомчих періодичних видань: «Указатель правительственных распоряжений по Министерству финансов» (1864 – 1885 гг.), «Вестник финансов, промышленности и торговли», «Русское экономическое обозрение» (1897 – 1906 гг.), «Сборник сведений и материалов по Министерству финансов» з 1868 р. змінив назву

на «Ежегодник Министерства финансов», «Торгово-промышленная газета» (1893 – 1910 рр.). Як джерела, ці видання цікаві тим, що публікували офіційні матеріали з різних питань економіки, зовнішньої торгівлі. Ці матеріали дозволяють визначити мотиви видання нових законів у галузі економіки і фінансів, у сфері митно-тарифного регулювання [13]. З цього часу митна статистика набирає характеру публічної і використовується у багатьох сферах суспільного та наукового життя.

В той же час робота з комплексом митної статистики виявила наступні проблемні моменти. Так, документи, що розкривають заходи протидії контрабанді представлені не єдиним комплексом, а розпорошені по різних статистичних документах різних державних установ, при цьому інформація по тривалих історичних періодах взагалі не збереглась. Тому ми можемо визначити лише загальні тенденції і узагальнюючу динаміку розвитку контрабандного промислу та боротьби з ним. Це у свою чергу ускладнює реконструкцію результатів боротьби з контрабандою на губернському рівні. Таким чином, митна статистика створює інформативну базу переважно для досліджень економічного характеру. Тому одним з перспективних напрямків дослідження митної статистики є розробка методології формування статистичної бази митних правопорушень XIX – початку XX ст. Таким чином, репрезентований джерельний комплекс створює достатньо інформативну базу для вирішення завдань дослідження і формулювання перспективних наукових напрямків та методики їх вирішення.

#### ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Высшие и центральные государственные учреждения России. 1801 – 1917. Т.2.: Центральные государственные учреждения. Министерство внутренних дел. Министерство юстиции. Министерство финансов. Министерство торговли и промышленности. Государственный контроль. – СПб.: Наука, 2001. – С.122.
2. Бакулин С.Н. Статистика внешней торговли / С.Н. Бакулин, Д.Д. Мишустин. – М.: Наука, 1950. – 353 с.
3. Вирст Ф.Х. Рассуждения о некоторых предметах законодательства и управления финансами и коммерцией Российской империи / Ф.Х. Вирст. – СПб.: Императорская Академия наук, 1807. – 305 с.
4. Державний архів Харківської області. – Ф. 84, оп. 1, спр. 754, арк. 46, 72, 83.
5. Державний архів Харківської області. – Ф. 84, оп. 1, спр. 701, арк. 215.
6. Кулишер И.М. Спорные вопросы организации статистики внешней торговли / И.М. Кулишер – М.: 1916. – 189 с.
7. Лодыженский К. История русского таможенного тарифа / К. Лодыженский – М.: Социум, 2005. – 457 с.
8. Морозов О.В. Митна складова в структурі державних прибутків Російської імперії у першій половині XVIII ст. / О.В. Морозов // Грані. – 2008. - № 1. – С.16 – 18.
9. Небольсин Г. Статистические записки о внешней торговле России / Г. Небольсин. – СПб.: Типография второго Отделения Собственной Его Импер. Велич. Канцелярии, 1835. – 324 с.
10. Обзоры внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1900 год. – СПб., 1902.; за 1901 год. – СПб., 1903.; за 1902 год. – СПб., 1904.; за 1903 год. – СПб., 1905.; за 1904 год. – СПб., 1906.; за 1905 год. – СПб., 1907.; за 1906 год. – СПб., 1908.; за 1907 год. – СПб., 1909.; за 1908 год. – СПб., 1910.; за 1909 год. – СПб., 1911.; за 1910 год. – СПб., 1912.; за 1911 год. – СПб., 1913.; за 1912 год. – СПб., 1914.; за 1913 год. – СПб., 1915.; за 1914 год. – СПб.: ЦСК Министерства финансов, 1916.
11. Памятная книга Екатеринослава. 1914 год. – Екатеринослав, 1914. – 432 с.; Памятная книжка Таврической губернии. 1915 год. – Симферополь, 1915. – 443 с.; Сборник статистических сведений по Хотинскому уезду Бессарабской губернии. – Москва: изд. Хотинского земства, 1886. – 324 с.
12. Покровский С.А. Внешняя торговля и внешняя торговая политика России / С.А. Покровский. – М.: Международная книга, 1947. – 401 с.
13. Российский государственный исторический архив. – Ф. 564, оп. 1, д. 1, лл. 1 – 356.
14. Российский государственный исторический архив. – Ф. 21, оп. 12, д. 57, л. 11 – 12.
15. Сборник статистических сведений по истории и статистике внешней торговли России / [редактор В.И. Покровский]. – СПб.: Министерство финансов, 1902. – В 2-х т.; Семенов А. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины XVIII столетия по 1858 г. / Семенов А. – СПб.: В Типографии II-го Отделения Собственной Его Импер. Велич. Канцелярии, 1858. – 381 с.; Золотарев А.М. Записки военной статистики России / Золотарев А.М. – СПб.: Типография С.Н.Худякова, 1894. – 608 с.
16. Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1890 г. – СПб.: Издание департамента торговли и мануфактур М. Ф., 1892. – 278 с.
17. Терехов М.Е. Сравнительная статистика внешней торговли России: Таможенная статистика и тариф / М.Е. Терехов – Варшава.: Типография Варшавского Учебного Округа, 1884. – 289 с.
18. Центральний державний історичний архів у м. Київ (Далі – ЦДА). – Ф. 339, оп. 1, спр. 121, арк. 8.
19. ЦДА. – Ф. 1153, оп. 1, спр. 198, арк. 31.

УДК 94 (477) = 327.16:32 «07»

О.В. КОЗЕРОД

## НАЙСУЧАСНІША ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМ БОРотьБИ З ТЕРОРИЗМОМ

**Козерод Олег Віталійович** – науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, доктор історичних наук

Стаття є першим комплексним дослідженням сучасної англійської історіографії терористичного руху у світі, в якому розглядаються найбільш важливі наукові дослідження щодо тероризму та проблем національної безпеки, які з'являлися у 2007-2009 роках у провідних західних видавництвах. У підсумку аналізу досягнень сучасної світової історіографії терористичного руху сформульовано низку основних проблем та напрямів її розвитку у країнах ЄС та Сполучених Штатах Америки.

**Ключові слова:** тероризм, історіографія, національна безпека, мережи, атаки, Європа, Іран, США, зброя масового враження.

Стаття являється першим комплексним дослідженням сучасної англійської історіографії терористичного руху. В ній розглядаються найбільш важливі дослідження по таким вопросам, як боротьба з тероризмом, національна безпека, которые вышли на протяжении 2007-2009 годов в ведущих западных издательствах. В итоге, в результате анализа достижений современной западной историографии террористического движения, сформулированы основные направления и характерные черты ее развития в странах ЕС и Соединенных Штатах Америки.

**Ключевые слова:** терроризм, историография, национальная безопасность, сети, атаки, Европа, США, Иран, оружие массового поражения.

This is the first comprehensive research of the Modern English Historiography of Terrorism in Ukrainian Science, considered the most important facts about new books about Terrorism in the world. It also includes analysis of the most important literature about Problems of Terrorism and National Security in EU and USA. As a result there are conclusions are formulated on the basic problems of Modern English Historiography of Terrorism of 2007-2009.

**Keywords:** Terrorism, Historiography, National Security, Networks, attacks, Europe, Iran, USA, Jihad, Weapons of Mass Destruction.

© О.В. Козерод, 2009

Зростання темпів поширення терористичної ідеології у різних країнах є однією із важливих проблем сучасного світу. Поява нових можливостей для отримання технологій масового знищення екстремістські налаштованими особами на сьогодні є загрозою для всієї світової спільноти. У цій ситуації такі чинники розвитку сучасного світу, як глобалізація лише посилюють актуальність цієї проблеми і надають гостроти проблематиці, пов'язаної із національною безпекою та необхідністю забезпечення спокою і миру для громадян країн Європи та Америки.

За останні роки у світі вийшло досить багато робіт, присвячених проблемі збереження національної безпеки і боротьби із терором і їх кількість в останній час, як і загальний інтерес до проблематики тероризму в Європі і світі, постійно зростають. Так, якщо за даними Міжнародного бібліографічного довідника із соціальних наук у 2000 році вийшло 133 статті, назва яких містила слово «тероризм», то у 2007 році їх було вже 502 [1]. На схожу динаміку вказує міжнародна пошукова система пошуку наукових статей Psycinfo, яка містить інформацію про 2000 часописів з

різних країн світу. Так, якщо вона нараховувала у 2000 році лише 25 статей, які містили у своїй назві слово «тероризм», то вже у 2007 році їх було 556. Крім того, зросла кількість профільних часописів, які розглядають проблеми тероризму, а також конференцій та семінарів, присвячених цій темі в Європі і світі [2].

Однією з фундаментальних робіт з даної тематики в останні роки є колективна монографія «Боротьба з тероризмом і хаосом у 21-му столітті: міжнародні перспективи», яка вийшла за редакцією Джеймса Фореста у Сполучених Штатах Америки. У роботі розглядаються події останніх років, пов'язані із терором у Європі і світі, їх загальні і характерні особливості. В якості висновку автор пропонує конкретні заходи, розроблені з урахуванням узагальнень практики боротьби з терором у різних країнах світу. Серед основних з них: розвиток ефективних демократій в якості довгострокового антидота по відношенню до ідеології тероризму, відмова терористам у фінансовій підтримці і наданні їм статусу біженців, відмова у підтримці з боку будь-якої держави у спробах створення баз для

організації терору.

В цілому автори цього дослідження зробили спробу відповісти на деякі основні важливі питання: а) що ми знаємо про ефективну боротьбу з тероризмом? б) які характеристики успішної або невдалої кампанії боротьби з терором ми знаємо? в) що нам потрібно, щоб покращити процес боротьби з тероризмом? При відповіді на ці питання робиться висновок про те, що важливою для справи перемоги над тероризмом є залучення різних відомств країн, як тільки разом можуть сприяти запобіганню цієї загрози [3].

Іншою книгою з проблем терору стала збірка праць «Терор: від тиранії до тероризму» під редакцією Брета Бовдена і Майкла Девіса, яка вийшла у видавництві «Юніверсіті Квінсланд прес» у 2009 році. В книзі розглядаються питання розвитку ідеології тероризму протягом світової історії, вплив революційних і соціальних рухів на розвиток європейських суспільств у ХХ столітті [4]. Один з авторів цієї книги відомий аналітик Леонард Вайнберг у розділі «Західноєвропейський тероризм 1950 – 2000 рр.» досліджує важливі питання щодо формулювання поняття і сутність тероризму. У підрозділі «Ідеологічний і революційний тероризм» автор, зокрема, стверджує, що у новітні часи початок тероризму, який базується на ідеологічних засадах, було покладено на рубежі 1960 – 1970-х років. Він наводить приклади студентських радикальних виступів у цей період, у тому числі в університетах Італії, Франції, Греції і Західної Німеччини, а крім того – опозиційні виступи проти війни у В'єтнамі [5]. Розглядаючи зміни в ідеології революційного тероризму вчений, зокрема, зазначає що «найбільші за чисельністю комуністичні партії у Франції і Італії (остання була об'єднана з Комуністичною партією Іспанії) проголосили політику «євро-комунізму», що передбачала підтримку принципів конституційної демократії і дезавуляцію будь-якого інтересу до соціальної революції. У той же час у Західній Німеччині найбільша ліва партія – соціал-демократи, долучилася до «Великої коаліції» з консервативними християнськими демократами. До того ж, Радянський Союз втратив усі традиції революційності, проводячи політику розрядки спільно із Сполученими Штатами» [6].

Політолог Артур Гарисон досліджує погляди Максиміліана Робесп'єра і лідерів Хезболи в якості феноменів терористичної ідеології. У статті Натана Стольтцфуса «Виключення з нацистської залежності від терору» досліджується гітлерівська концепція сили і політичного впливу, близька за своїм змістом до тероризму. На прикладах діяльності СД (поліції), Гестапо і Соціал-демократичної партії в еміграції (SOPADE) автор досліджує питання про те, як розвивалася ідеологія тотального терору і які були її наслідки [7].

Книга «Джихадисти і зброя масового знищен-

ня: ескалація загрози» під редакцією Гарі Акермана і Джереми Тамсета вийшла в 2009 році у видавництві CRC Press. У роботі аналізуються тактика і стратегія дій джихадистів. Розглядається теоретична можливість оволодіння різними видами зброї масового знищення, у тому числі такими як ядерна, хімічна і біологічна. В статтях провідних міжнародних експертів з проблем ідеології джихадизму розглядається стратегія, цільовий відбір до лав прибічників релігійної війни – джихада. Даються практичні рекомендації щодо можливості виявлення, запобігання і пом'якшення наслідків терористичних нападів. В книзі дається багатофакторний аналіз даної проблеми і дозволяє глибоко оцінити проблему терору [8].

Фундаментальним дослідженням з проблем теорії боротьби з тероризмом є книга «Полювання за терористами: ліцензія на вбивство?» Авері Плов, в якій досліджується зокрема таке питання, як: наскільки правомірним з точки зору міжнародного права є полювання за терористами та їх знищення. Таке позасудове переслідування може мати свої недоліки і деякі ситуації боротьби з терором повинні виключати права на помилку. В основу свого дослідження автор поклав досягнення політики Держави Ізраїль у справі полювання і знищення палестинських терористів. У першому розділі книги під назвою «Розвиток ізраїльської політики полювання за терористами» автор досліджує підсумки діяльності Мосада в останні роки, історію подій «Чорного вересня», дій палестинських терористів тощо. У другому розділі досліджується перебіг подій другої інтифади. Третій розділ «Розвиток американської політики полювання за терористами» стосується актуальних проблем боротьби із «Аль-Каїдою» та «Хамасом» у США. В останніх трьох розділах розглядаються правові, політичні і моральні аспекти полювання і знищення терористичних злочинців. Ця проблема є, на думку автора, досить актуальною, у зв'язку з зростанням кількості політичних вбивств, що пов'язано із прозорістю межі між законними та незаконними методами боротьби. У цілому, ця проблематика знаходиться на межі декількох наукових дисциплін у тому числі: етики, політології, міжнародних відносин і міжнародного права і повинна розглядатися у комплексі, зазначають автори дослідження [9].

У 2007 році вийшло дослідження «Розуміння тероризму: аналіз соціологічного і психологічного аспекту» Сулеймана Озерена, Асмаели Гюнеса і Діаба Аль-Бадаена. Видання, створене у рамках дослідницької програми «НАТО паблік дипломасі», зосереджує свою увагу на тероризмі як на багатопрофільному явищі. У роботі аналізується концепція ідеології тероризму і основні підходи до її розуміння. Автори роблять спробу обґрунтувати основні причини того, як і чому окремі особи стають на шлях тероризму. Вони проводять соціально-психологічний аналіз

терористичних субкультур й того, як впливає глобалізація на ці культури. Розглядаються такі чинники виникнення тероризму, як соціальна нерівність, відсутність демократії тощо. У книзі міститься аналіз практичних помилок у справі боротьби з терором, у тому числі з такими структурами, як Ісламський фронт, Хізбала, Аль-Каїда тощо [10]. Важливу частину історіографії проблем тероризму в Європі складають роботи деяких наукових установ, серед яких – Трансатлантичний Інститут у Брюсселі, в якому була видана у 2009 році важлива робота її директора – доктора Імануїла Отоленгі [11]. В останні часи велику активність у дослідженні теми проявляють академічні структури Північноатлантичного Альянсу, зокрема питання протидії тероризму постійно дискутуються в рамках курсу «NATO Defense Against Terrorism Course», який викладається у навчальному закладі NATO School у місті Оберамергау у Німеччині [12].

Крім того, існують такі спеціальні інститути вивчення тероризму, як The International Institute for Strategic Studies (IISS) у Лондоні, який друкує важливий для всієї галузі наукових знань часопис Strategic Comments. В ньому за останні часи були надруковані доповіді, присвячені проблемі ірландських та баскських терористів тощо [13].

Важливою проблемою у боротьбі з тероризмом є вивчення та запобігання розвитку культури тероризму, яка на сьогодні є частиною деяких субетносів. Цій проблемі зокрема присвятив свої роботи Майкл Бурлі [14]. Як підкреслює він у своєму дослідженні «Some European Perspectives on Terrorism», яка вийшла в електронному бюлетені американського Інституту дослідження зовнішньої політики: «Війна з терором спочатку була проголошена, а потім забута як термін тому, що він із запізненням вважається схожим на термін «війна бліцкриг» і є таким самим некорисним як і «війна з наркотиками». Серед альтернатив, які були висунуті пізніше, були терміни «тривалої війни», «перша глобальна терористична війна»... В цілому, коментатори і політики намагаються дати характеристику новим явищам, використовуючи історичні аналоги шляхом заміни «сталевих шоломів» на «куфії і тюрбани». Ми вже чули про «ісламофашизм» та «ісламобільшовизм» [15].

Важливою дослідницькою проблемою на сьогодні є дослідження психологічних особливостей дій терористів. Як підкреслює зокрема Майкл Бурлі: «На жаль привабливість тероризму виходить за рамки групи невеликої кількості молодих людей... Два великі твори – Федора Достоєвського «Біси» (1872) і Джозефа Конрада «Таємний агент» (1907) – змальовують умови морального падіння, в яких діють терористи та той убивчий хаос, який вони несуть усім навколо. Їх «високі» мотиви злочинних дій є лише камуфляжем для конгруенцій психопатичного і

політичного характеру [16].

Експерти зокрема також підкреслюють, що як ірландські роялісти, так і джихадисти пропагують в чомусь привабливу та модну для молоді культуру. Так, зокрема прихильники пісень ліванської співачки християнського походження Юлії Бутроси виконують таку саму роль у справі розвитку терору, як і проповіді Хасана Насрала. Як «Хамасом» так і «Хізбалою» були розроблені яскраві постери і іконографії, на яких зображені леви, коні, квіти, гори, люди у масках з мечами тощо [17]. Джихадистами були також розроблені комп'ютерні ігри для молоді, пов'язані, як правило, із вбивством президента США і американських солдат [18].

Важливою частиною проблематики, пов'язаної з боротьбою з терором в Європі, яка дискутується у сучасній історіографії, є пропаганда терору в мережі інтернет. Основним завданням, на думку фахівців, у цій сфері є «створення у користувача мережі Інтернет почуття сурогатної ісламської державності, формування у нього образу Заходу як «хрестоносця сіоністської агресії» та образу джихадиста-самовбивці як «захисника світу від неї».

На думку дослідника – медика-психіатра Марка Сагемана особливу небезпеку несуть також інтернет-чати, в яких підлітків підбурюють на терористичні дії. Це схоже, на його погляд, на емоційні атаки, які відбуваються на деяких японських сайтах, власники яких уже визнані відповідальними за цілу низку суїцидів серед підлітків. Марк Сагеман, базуючись на біографічних даних по 172 активних учасників джихаду розглядає соціальні мотиви глобальної війни активності. Сагеман досліджує коріння тероризму в Єгипті, під час радянсько-афганської війни, подій у Судані. Він розглядає також подробиці життя у Гамбурзі і Монреалі осіб, які планували напад на США у вересні 2001 року. В цілому, слід зазначити, що традиційно американський уряд розглядав у якості причин тероризму бідність, травми, психічні проблеми і неосвіченість. Сагеман відкидає усі ці поняття, доводячи, що для переважної більшості моджахедів на їхні рішення стати терористами вплинули їх оточення, соціальні та комунікативні мережі, в яких вони знаходилися [19].

Важливу проблему – протидії тероризму у повітряному просторі Європи та Сполучених Штатів – піднімає у своїй монографії «Міжнародна авіація і тероризм» Джон Гарісон. У своєму аналітичному дослідженні він розглядає існуючий режим здійснення польотів у системі авіаційних перевезень у Європі і Сполучених Штатах, основні загрози, які постають перед службами забезпечення безпеки людей. У останньому – шостому розділі – своєї роботи автор дає конкретні рекомендації щодо подолання загрози авіаційного тероризму [20].

Проблема боротьби з тероризмом стала однією з

центральною у комплексі проблем, котрі підняті у новому підручнику з проблем безпеки, який вийшов друком в Оксфорді у 2007 році. Книга складається із трьох розділів, в яких розглянуто три складові проблеми національної безпеки: різні підходи до вивчення безпеки, розширення і поглиблення безпеки, а також цілої низки традиційних і нетрадиційних проблем, які виникли на повітряній дні у сфері безпеки. Як підкреслює автор, система міжнародної безпеки отримала корінні зміни після закінчення «холодної війни». Хоч війна і загроза застосування сили залишилися частиною системи безпеки, але добавилися й інші. Це зокрема і погіршення оточуючого середовища, і різні пандемії. Книга містить висновки та узагальнення, присвячені терористичним проблемам, а також перелік інтернет-ресурсів, присвячених проблематиці антитерористичних досліджень [21].

У рамках діяльності іншого академічного закладу, який базується у Лондоні – Royal United Services Institute, існують такі дослідницькі програми, як «Трансатлантичний проект вивчення тероризму». Ця наукова установа була створена з метою розробки нових рекомендацій для урядів Середнього Сходу та Азії з питань боротьби з терористичними організаціями. Інститут регулярно проводить семінари з питань національної безпеки та консулює експертів з національної безпеки із різних країн світу. Фахівцями інституту були підготовлені такі експертні доповіді, як «Соціологія тероризму» (під керівництвом Роберта Хола), «Радикалізація Інтернету? Віртуальна пропаганда джихадистських медіа та їх ефект» (під керівництвом Акіла Авана) тощо [22].

Збірник праць науковців під назвою «Втручання, тероризм і тортури: сучасні виклики до теорії справедливої війни» під редакцією П.Стивена Лі стала однією з важливих робіт, пов'язаних із розглядом проблеми: чи є тероризм війною і чи можуть розповсюджуватися на нього закони ведення війни у сучасній період світової історії [23]. Один з авторів збірки – дослідник Ален Вайнер зокрема доводить, що терористична війна підпадає під формулювання «військові дії» та може бути охарактеризована як «частина війни» [24]. Моральні аспекти війни із терористами розбирають у своїх статтях Джонатан Шоншек та Стивен Натансон. Так, зокрема Джонатан Шоншек розглядає моральну відвертість терористів, які влаштовують спроби самогубства та характеризує цю ситуацію як «моральна terra incognita». Стивен Натансон розглядає системи етики ведення війни та сучасне розуміння цього поняття [25]. Автори книги розбираються у тому, як в останні часи змінився характер розуміння поняття «війни» у сучасному світі. На сьогодні традиційна теорія підходів до «війни» значно змінилася під впливом таких явищ у сучасному житті, як міжнародний тероризм. Учені ставлять та вирішують дослідницьке завдання –

розібратися у питанні: наскільки застарілими є сучасні підходи до «війни». Теорія війни, яка існує у сучасній науці, чітко пояснює правила за якими ведення війни є виправданим. Але деякі вчені стверджують, що характер ведення сучасної війни робить ці правила застарілими. Наприклад, геноцид на території окремих країн або дії агресивних режимів можуть потребувати використання військової сили, що не вкладається у поняття самооборони, чого потребує існуюча теорія війни. Разом з тим, сучасне розуміння гуманізму, наприклад, не дає можливості спокійно спостерігати за тим, як якась окрема держава проводить політику геноциду і знищує своїх громадян на своїй території. А накопичування зброї масового ураження на території однієї держави, яка загрожує своїм сусідам або іншим державам війною, також може стати одним із чинників «війни на випередження» [26].

Іншою роботою, яка зосереджує увагу на проблемах боротьби з терором в Європі, є книга «Тероризм сьогодні: колишнє, гравці, майбутнє» Є. Кліфорда, Р.Джеремі. Автори книги розглядають тероризм як глобальне і суто міжнародне явище. Основною концептуальною ідеєю цієї книги є визнання тероризму злочином і розглядання шляхів боротьби з цим явищем за допомогою окремих держав. Тема тероризму розглядається в історичній ретроспективі і є міждисциплінарною, на думку авторів, й може розглядатися на межі таких дисциплін, як релігія, політологія, кримінологія і історія. У книзі аналізуються різні терористичні групи, які діють у різних країнах світу. Особливу увагу автори книги приділяють мотивації терористичних вчинків [27].

Найбільш відомим у світовій західній історіографії навчальним посібником стала робота Джеймса і Бренді Лутц «Глобальний терор», яка вийшла одночасно у Нью-Йорку і Лондоні у видавництві Рутледж у 2008 році. У посібнику даються чіткі визначення і типології тероризму, класифікація терористичних груп, зброї і техніки, яку вони використовують, розглядає таке явище як релігійний тероризм, посилення цього явища внаслідок етнічних спорів, лівого і правого екстремізму, випадків коли спонсором тероризму є держава, основні методи боротьби із тероризмом, подальших перспектив розвитку терору. У книзі міститься велика кількість прикладів боротьби з терором, у тому числі під час подій Французької революції, ірландського республіканізму, італійських Червоних бригад, колумбійських революціонерів, «етнічних чисток» у Боснії і Герцеговині, на Шрі-Ланці, бойовиків Аль-Каїди і Організації Об'єднання Палестини [28].

Однією з найновіших досліджень, присвячених проблемам війни з терором, є монографія Томаса Джонсона «Війна з терором: зіткнення цінностей, стратегії і суспільство», яка вийшла у Лондоні у видавництві «Бока Ратон» у 2009 році. У роботі

розкриваються проблеми ісламського розуміння повстання, концепції релігійних війн, існуючі у світі. Особливою темою розглядається діяльність розвідок розвинутих країн та необхідність їх реформування в умовах загрози тероризму. У роботі аналізується діяльність Ради національної безпеки США та заходи цього органу, пов'язані із протистоянням глобальному тероризму. Розділ книги присвячений майбутнім тенденціям у глобальному тероризмі, в тому числі розвитку ідеології та практики терору.

Концепція автора щодо терористичної загрози та висновки, зроблені ним, дає зрозуміти, що для подолання загрози тероризму країни не повинні спиратися тільки на військову силу. Важливим завданням, на думку автора, є протистояння ідеології фундаменталістів, яка є джерелом тероризму. Таким чином, війна з тероризмом є зіткненням цінностей, стратегій розвитку країн та світу. Питання неприйняття глобалізації потрібно вирішувати не західним співтовариством та його арміями, але й прогресивними партіями мусульманських країн та поміркованими ісламськими лідерами, які можуть протиставити свою концепцію ісламу середньовічним ідеям джихадизму. В роботі описані функції і обов'язки кожного з 19 розвідувальних відомств США, а також ситуація конфлікту інтересів між Радою Національної безпеки і Державного департаменту США, який існує на даний час. В останньому розділі формуються основні проблеми глобалізаційного підходу і міститься прогноз на майбутнє глобального тероризму [29].

В Росії проблеми терористичного руху розглядалися у книзі «Від декабристів до моджахедів: хто годував наших революціонерів» Миколи Старікова, яка вийшла у Санкт-Петербурзі у 2008 році. Автор роботи стверджує, що коріння російського революційного руху і тероризму традиційно знаходилися за кордонами країни. Він аналізує питання про те, як, хто і за до-

могою яких засобів фінансував російських терористів в історії країни. Робота має чітко виражений публіцистичний характер та містить документи і матеріали, які стосуються фінансування революційних та терористичних сил, які брали участь у трьох російських революціях [30].

В Україні проблеми тероризму розглядаються досить фрагментарно, в основному піднімаються окремі проблеми, пов'язані із політичними аспектами тероризму. Так, цій проблемі присвятив свою роботу український дослідник Віталій Коршунов, він захистив кандидатську дисертацію у 2008 році у Дніпропетровську на тему: «Політичний тероризм: інформаційні методи боротьби» [31].

Іншому аспекту - інформаційному тероризму- присвятила свою роботу Олеся Світницька [32]. Першим у своєму роді підручником з цих питань стала книга «Сучасний тероризм: світові, вітчизняні та регіональні тенденції», яка вийшла під редакцією П.Д. Біленчука, В.В.Кравчука, О.В.Кравчука та В.М.Кулика у місті Хмельницькому. Слід зазначити, що, на жаль, вчені не враховують сучасні реалії розвитку тероризму та місце України у цих процесах [33].

В цілому дослідження з теорії і практики тероризму у сучасний період стали досить важливою частиною розвитку суспільних наук у країнах Західного світу. Розуміння того, що тероризм є загрозою для будь-якої країни світу, призвело уряди та наукові установи низки країн до необхідності розвивати цей напрям наукових знань. За останні два-три роки з'явилися нові наукові школи в університетах США та Великої Британії, які займаються дослідженням усіх аспектів терористичного руху в світі. Значно зросла кількість монографій та наукових статей, присвячених проблемам історії, теорії та практики тероризму, у світі проводяться численні симпозиуми та наукові конференції із цих проблем.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Andrew Silke. Contemporary terrorism studies: issues in research / Andrew Silke // Critical Terrorism Studies by Richard Jackson, Jeroen Gunning, Marie Breen Smyth. – NY: Taylor and Francis. – P. 34–48.
2. Там же. – P. 35.
3. Countering Terrorism and Insurgency in the 21st Century: International Perspectives by James J. F. Forest. – Westport: Greenwood Publishing Group, 2007. – 2016 pp.
4. Terror: From Tyrrannicide to Terrorism by Brett Bowden, Michael Davis. – NY: Univ. of Queensland Press, 2009. – 380 pp.
5. Там же.
6. Там же.
7. Там же.
8. Jihadists and Weapons of Mass Destruction: A Growing Threat by Gary Ackerman, Jeremy Tamsett. – NY: CRC Press, 2009. – 480 pp.
9. Avery Plaw. Targeting Terrorists: A License to Kill? / Avery Plaw. – London: Ashgate Publishing, 2008. – 294 pp.
10. Understanding terrorism: analysis of sociological and psychological aspects by Suleyman Ozeren, Ismail Dincer Gunes, Diab M. Al-Badayneh, NATO Public Diplomacy Division Edition. – Brussels: IOS Press, 2007. – 325 pp.
11. Emanuele Ottolenghi. Under a Mushroom Cloud: Europe, Iran and the Bomb / Emanuele Ottolenghi. – London: Profile Books, 2009. – 288 pp.
12. «NATO Defense Against Terrorism Course», який викладається у навчальному закладі NATO School у місті Обераммергау
13. [Електронний ресурс]. Див.: <http://www.iiss.org/search/?q=terrorism&x=27&y=15>
14. Michael Burleigh. Blood and Rage: A Cultural History of Terrorism / Michael Burleigh. – NY: HarperCollins 2008; Sacred Causes: The Clash of Religion and Politics, from the Great War to the War on Terror by Michael Burleigh. – NY: HarperCollins, 2007.

15. Там же.
16. Michael Burleigh. *Blood and Rage: A Cultural History of Terrorism* / Michael Burleigh. – NY: HarperCollins, 2008. – 545 pp.
17. Там же.
18. Там же.
19. Marc Sageman. *Understanding Terror Networks* / Marc Sageman. – NY: Browse Penn Press, 2007. – 232 pp.
20. John Harrison. *International Aviation and Terrorism* / John Harrison. - NY: Tailor and Francis, 2009. – 203 pp.
21. Alan Collins. *Contemporary security studies* / Alan Collins. - Oxford: Oxford University Press, 2007. – 444 pp.
22. [Електронний ресурс]. Див.: <http://www.rusi.org/publication/>
23. Steven P. Lee. *Intervention, terrorism, and torture: contemporary challenges to just war theory* edited / Steven P. Lee. – Dordrecht: Springer, 2007. – 323 pp.
24. Allen S. Weiner. *Law, just war, and the international fight against terrorism: is it war?* / Allen S. Weiner // *Intervention, terrorism, and torture : contemporary challenges to just war theory* / edited by Steven P. Lee. – Dordrecht : Springer, 2007. – 323 pp.
25. Jonathan Schonsheck. *Determining moral rectitude in thwarting suicide terrorist attacks: moral terra incognita* / Jonathan Schonsheck // *Intervention, terrorism, and torture : contemporary challenges to just war theory* / edited by Steven P. Lee. Dordrecht : Springer, 2007; *Terrorism and the ethics of war* by Stephen Nathanson // *Intervention, terrorism, and torture : contemporary challenges to just war theory* / edited by Steven P. Lee. – Dordrecht : Springer, 2007.
26. Там же.
27. Clifford E. Simonsen. *Terrorism today : the past, the players, the future* / Clifford E. Simonsen, Jeremy R. Spindlove. – NY: Upper Saddle River, 2007. – 604 pp.
28. James Lutz. *Global terrorism* / James Lutz, Brenda Lutz. – London: Routledge, 2008. – 346 pp.
29. Thomas A. Johnson. *The War on Terrorism : a collision of values, strategies, and societies* / Thomas A. Johnson. – London, 2009. – 369 pp.
30. Стариков Н. *От декабристов до моджахедов: кто кормил наших революционеров* / Н. Стариков. – СПб., 2008. – 285 с.
31. Коршунов В.О. *Політичний тероризм: інформаційні методи боротьби* / В.О. Коршунов : автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Дніпропетровський національний університет. – Д., 2008. – 18 с.
32. Свентицька О.В. *Інформаційний тероризм як феномен сучасної міжнародної політики* / О.В. Свентицька: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.03 / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2007. – 19 с.
33. Біленчук П.Д. *Сучасний тероризм: світові, вітчизняні та регіональні тенденції: навч. посібник* / П.Д. Біленчук, В.В. Кравчук, О.В. Кравчук, В.М. Кулик. – Хмельницький : ХмЦНТЕІ, 2008. – 212 с.

# ФІЛОСОФІЯ

УДК 130.122

В.Е. ГРОМОВ

## ТАК ЧТО ЖЕ ТАКОЕ ДУХОВНОСТЬ? (ЧАСТЬ 1)

**Громов Валерий Евгеньевич** - доцент кафедры философии Национального горного университета, кандидат философских наук

Досліджуючи феномен духовності, автор прагне уникнути занадто широкого розуміння поняття «духовність» та висловлює переконання, що духовність - це якість свідомості, що вільна від егоїстичної прив'язаності. Духовність мотивує життєву реалізацію індивідів не служінням самим себе, а тим призначенням, що усвідомлюється як служіння Творцю, що одночасно дає змогу краще розуміти свою роль в повсякденній обумовленій діяльності, в родині, суспільстві, природі.

**Ключові слова:** духовність, свідомість, суспільство, самосвідомість, рефлексія.

Исследуя феномен духовности, автор стремится избежать расширительного понимания понятия «духовность» и выражает убеждение, что духовность – это качество сознания, свободного от эгоистической привязанности. Духовность мотивирует жизненную реализацию индивидов не антропоцентрическим служением самим себе, а миссией, которая осознаётся их служением Творцу, развивая способность лучше понимать свою роль и в обусловленной деятельности, - в семье, обществе, природе.

**Ключевые слова:** духовность, сознание, общество, самосознание, рефлексия.

The phenomenon of spiritual life is investigated in this article. The author certifies, that the understanding of it takes very wide interpretation usually and seeks to make clear, what is the spiritual life indeed. The spiritual life connected with activity, that is a service for God /Absolute/ first of all. The service for High Principle /Transcendent/ gives to human being the successful life in the sphere of ordinary practical relations too.

**Keywords:** spiritual, consciousness, society, selfconsciousness, reflection.

© В.Е. Громов, 2009

Распространенная сейчас риторика о духовности, которую можно слышать везде, где собирается больше одного интеллигента, редко имеет отношение к ее сущности. Духовность не совпадает со смыслом термина «духовная деятельность», обычно означающего занятия людей наукой, искусством или их моральную ответственность. Духовность не обеспечивается простой включенностью человека в эти виды деятельности. Даже религиозное сознание отнюдь не снимает проблемы в какой мере оно является духовным.

Мы не находим достаточным понимание духовности, как рефлексии или самосознания будто бы обеспечивающих претворение интеллекта в дух и что духовность – это форма ценностно-ориентационной деятельности в нравственной, религиозной и правовой сферах, как полагает М.С. Каган. В духе своего понимания структуры человеческой деятельности он прикладывает к

духовности мерки общения, познания, ценности и творческого созидания, которые, однако, вне целей, направленных на Трансцендентное, не обеспечивают сознанию духовный характер.

Синтетическая, полифункциональная природа искусства, согласно М.С. Кагану, создает наиболее полное четырехмерное строение человеческого духа. Стало быть, от искусства следует ожидать максимальной полноты духовности, ее «пиршества» и бескорыстия, что совершенно не подтверждается подавляющей массой продуктов художественной деятельности. Во всяком случае, если М.С. Каган подразумевает под духовной деятельностью только ее форму/форму сознания/, которая представляется ему исчерпывающей в искусстве, то остается вопрос, насколько духовой является эта духовность по содержанию. М.С. Каган утверждает, что «духовность – это атрибут человека как субъекта, а бездуховность – признак

утраты личностью ее субъективных качеств и ее вырождения в простой объект, в подобие животного или механизма»/Каган М.С. О духовном. / Опыт категориального анализа. / Вопросы философии, 1995, №9, с.102/. Из этого определения видно, что духовность приравнена к активному творческому сознанию и не видно какие субъективные качества следует личности иметь, чтобы быть духовной, а не подобием животного.

Духовность, на наш взгляд, это качество сознания, ориентированного на Трансцендентное как источник и основу универсума. Эта связь активизируется религиозной верой, философским мировоззрением и духовными практиками, нацеленными на вхождение в Трансцендентное сознание и духовную трансформацию нравственной жизни личности. Без принятия идеи Трансцендентного невозможно никакие последовательные разговоры о духовности и отмеченное ее печатью самоопределение человека в контекстах обусловленного существования и привязанности, где обслуживаются материальные, естественные и культурные потребности людей.

В предельном выражении духовное противоположно материальному, телесному, поэтому в определении, с которого логично начать, - быть духовным значит не быть материальным, то есть действовать в духе подавления или регулирования импульсов телесной и социальной природы человека. Крайней формой подобной практики является аскетизм, которому придаются адепты ради служения Богу или открытия в себе духовного божественного начала. Поскольку подобная деятельность по силам лишь редким подвижникам, означенное понимание духовности вызывает резкое сопротивление в современном обществе и даже упреки в эгоизме в адрес тех, кто посвятил себя этой нелегкой доле. Смыслы и счастье аскетов для большинства людей неприемлемы и непостижимы. Вместо того, чтобы оценить их драгоценные опыты, люди чаще с подозрением и нетерпимостью отвергают их, как вредные и даже опасные для общества, нацеленного на мирское благо.

Признание духовной сущности аскетизма не означает, что вся истина духовного развития связана с аскетическими практиками и духовные задачи решаются лишь аскетическим путем. Но с аскетизма, заостряющего противоположность духовного и материального правильно начинать прояснение сущности духовности. Безусловным здесь остается лишь принцип неотожествления человеческого «Я» с телом и социальным статусом и что без разумного регулирования функций телесной жизни, ни о какой духовности не может быть и речи.

Следует сказать, что аскетизм, трудный в исполнении, весьма доступен для понимания, когда осознаются потребности духовного развития. Поэтому исторически аскетическая деятельность возникает уже в древнем обществе. С нее или ее

подобия начинают и многие наивные люди, для которых осознание духовности застревает в противоположности материи и духа так, что нередко теряется и само Трансцендентное как высшая цель. В отличие от духовно осознанного и разумного аскетизма, практики, сведенные к войне с телесностью, становятся путями в никуда. Парадоксальным образом и с негативными последствиями они фиксируются на том, от чего пытаются избавиться.

Тело - не дух, но его нельзя упрекнуть в бездуховности. Антагонизм с телом сам по себе бессмысленное столкновение с естественностью, не дающее продуктивного приращения духовного развития. Однако должно быть ясным и то, что отрицание аскетизма, связанного с духовными задачами, как раз и указывает на не лишнюю основу подозрительность по отношению к духовности, поскольку по своей сути она не выражает «собственных интересов» телесности, устремляется к Трансцендентному, а не мирской реализации и счастью, замкнутому в скорлупе мирских профанических потребностей.

Люди наивно опасаются, что при распространении ценностей, связанных с духовностью, у них будут отняты надежды на земное благополучие. Это беспочвенные страхи. Во-первых, духовные ценности не настолько признаны, чтобы противостоять доминирующим стремлениям массового общества, а во-вторых, цели духовного развития состоят не в противодействии телесной жизни, а в ее духовном преображении.

Духовная деятельность – частное дело и совершается на разных путях. Бог не указал человеку единственной дороги в свою обитель и не отказал ему в свободном поиске и выборе дорог осуществления духовности. Одни из них более прямые и тернистые, уводят индивидов от мирских дел, другие предполагают единение духовных целей с задачами и обязанностями людей в социальной жизни, определяя разную меру их духовной мотивации в контекстах повседневности, а также разную меру и характер аскетизма. В индуизме, например, считается, что ежедневное чтение текстов Бхагавад-гиты или других священных книг уже является аскетической практикой, - так оцениваются усилия индивидов, которые они затрачивают на духовное развитие.

При общности трансцендентальной компоненты в духовной деятельности духовные практики весьма многообразны. Повидимому, воля Божья согласуется с плюралистическими устремлениями современных, демократически ориентированных народов и противостоит попыткам ортодоксов навязывания и абсолютизации каких-либо конкретных форм духовной жизни.

Духовность, будучи качеством, трансцендентно направленного сознания, как и все другое, подлежит развитию, в котором взаимодействуют религиозные, научные, нравственные и эстетические факторы. Представляется, что нетерпимость не

согласуется с ее глубинным смыслом. Борьба адептов за приоритет какой-либо формы религии или споры о разности проникновения в тайну абсолютно вторичны по отношению к духовной практике. Застывая на вероисповедальных противоречиях и настаивая на преимуществах избранной духовной деятельности, люди больше захватываются плодами благочестия, надеясь, что это обеспечит им какие-либо преимущества перед Всевышним.

Раз не существует абсолютного языка для выражения Истины, то нет и абсолютной формы духовности. Дискуссии в этой тонкой области не лишены основания для целей духовного поиска, но нужно понимать, что определение лучшего или худшего в вопросах предпочтения путей богосканивания и богопознания весьма относительно и не однозначно. С другой стороны, по той же причине отсутствия единственного языка для духовности при нахождении своей формы движения к Трансцендентному мы вправе уверенно считать ее абсолютной для себя и не растрачиваться на излишние колебания. Высокая культура духовности в аспекте отношения к «чужим» духовным идеологиям располагает к полной терпимости, одновременно со спокойной преданностью своему пути. Надо признать, однако, что это плохо понимают религиозные ортодоксы.

Итак, духовное противоположно телесному. В моменте признания этой очевидности мы расходимся с С.М. Крымским, который избегает определения духовного через отношение к противоположности, утверждая, однако, что духовное противостоит не плоти, а стихии инстинктов, как если бы их первичной основой была не плоть. Вообще, если бы у человека не было тела, а вместо него какой-нибудь «ангельский», эфирный субстрат, питающийся энергиями тонкого мира, то у человека не было бы многих проблем определенных телесностью, не было бы страхов, эгоизма и агрессивности, связанных с материальной обусловленностью.

Правда, для выяснения сути духовности или бездуховности мало точки зрения единства противоположностей. Они не только внутренне едины, что создает первейшее условие их взаимопредопределения, но, взятые в тождестве с собой, рядоположены друг к другу. В моменте отрицания – тело не дух и как таковое не содержит в себе духа. Поэтому, с одной стороны, ясно, что духовное следует искать в направлении противоположном материальному, а с другой, упреки в бездуховности адресовать не к телу, которое само по себе невинно, а к сознанию, обусловленному телесной сферой, когда оно превращается в слугу телесных потребностей, игнорируя духовные цели. Только теперь мы можем согласиться с С.М.Крымским, что духовность противостоит хаосу инстинктов, что она – бытие, нацеленное духом.

Куда, однако, нацеливается это бытие, какие качества оно создает в личности, занятой в ду-

ховности, согласно С.М. Крымскому, активным самостроительством? Авторитетный философ считает, что качество духовности обеспечивают сознанию этическая рефлексия и творческое созерцание, духовность мыслится эквивалентом морального разума, гуманизма, совестливости, поиска идеала, в котором единство блага, истины и красоты образуют смысловой стержень духовной деятельности человека.

С нашей точки зрения ассоциирование духовности с этической рефлексией и творчеством оправдано и очень важно, но недостаточно. Усилия совестливого разума, участвующего в самостроительстве личности, замкнутой в антропоцентрической скорлупе, какими бы страстными и возвышенными они не казались, могут быть направлены не только на духовность, но наоборот, порождать ее суррогаты и подобию или, будучи продуктами творчества, оставаться безразличными к ней.

Является ли духовным стремление Г. Каспарова обыграть компьютер или А.Пономарева, превзойти Г. Каспарова? Когда яхтмен-одиночка пересекает океан, занимается ли он духовной деятельностью или наталкивается на духовные проблемы побочно? Может издание книги о вкусной и здоровой пище, решение математических задач или исполнение бардовских песен указывает на сущность духовности? Мы стоим на том, что главное – ради кого и чего совершается та или иная деятельность, обнаруживая соответствующую меру полноты или иллюзорности духовного.

Привлекательность идеи единства истины, добра и красоты, в том числе и в применении к проблеме духовности, и в прошлом, и в современном обществе не увядает. Сейчас в условиях потребительской цивилизации авторитет этих ценностей, воспринимаемых прагматически, также довольно прочен. Правда, он лишен ореола идеализации, окружавшей «трехцветный луч» Истины, Добра и Красоты во времена просветителей. Осуществляясь в практической сфере, они выступают в профанных функциях, подчиненных задачам социальной реализации человека, а в высоком стиле – всестороннему развитию его сущностных сил. Поэтому признанные кумиры Истины, Добра и Красоты, конечно, способствуют духовному развитию человека, но и не гарантируют собственно духовных достижений, поскольку чаще используются для мирских побед или для бегства в мифореальность рафинированной культуры, в кабинетный универсум книжных истин, художественных фантазий, в зону защищенности и доброты, сокрытую от опасностей окружающей действительности.

Аскетический вид смиренной монахини уступает блистательному облику обворожительной манекенщицы, однако, эстетическая невзрачность одной не создает духовного превосходства другой. Развитый интеллект ученого – не препятствие в изобретении средств гибели и уничто-

жения и даже общественно полезные цели, которыми вдохновлялись, например месье Гильотин или мистер Эдисон /в случае с электрическим стулом/, не прибавляют им духовности.

Достижение идеала единства истины, добра и красоты в целостном развитии личности, как идеала духовности фрагментарно в потребительской плоскости эгоистического сознания. Без ориентации на Трансцендентное культура, поделенная на оппозиции добра и зла, правды и лжи, красоты и безобразия, не может произвести зрелый плод духовности, который вырос бы не походя, в каких-то важных для духовности умонастроениях, а с необходимостью, возможной лишь при отчетливом формировании соответствующих целей.

Нужно признать, правда, что современное потребительское общество идейно не выдвигает утопических задач целостного и гармонического развития личности, как это было у нас при «развитом социализме». На что затрачиваться в социальной реализации считается теперь делом отдельного индивида, которой обязан брать на себя ответственность за свою жизнь и ее общественные последствия. Общество, давая гражданам рабочие места, разумные законы и свободное время, стимулирует и совершенствование людей в целях их практической эффективности, но оно лишено возможности, да и права прямого вмешательства в цели и смыслы их личного развития. Общество со стороны его государственной, промышленной, правовой и коммерческой организации, строго говоря, нет никакого дела до гармоничности индивидов как самоцели, особенно в условиях, когда оно не в состоянии обеспечить и того, что от него требуется по праву.

Смысл гармонического развития относится к личному усмотрению индивидов. Это следует отнести и к духовности, которая, как мы выяснили, не совпадает с разумным, добрым и эстетическим в качествах сознания личности при сохранении, конечно, их эвристического значения для духовности.

Духовность с ее трансцендентальным характером и культура, интендированная виталически, противоречиво взаимодействуют друг с другом. Низкий уровень светской культуры, когда она соответственно состоянию научных знаний, просвещения и искусства еще заметно не влияет на общественную жизнь, не дает и духовности обрести развитую культурную форму. Отсутствие, например, в условиях средневековья культуры в новоевропейском просветительском смысле, препятствовало освобождению напряженной духовной жизни общества того времени от догматизма и нетерпимости, фанатичной враждебности к другим вероисповеданиям, ересям, атеизму и свободомыслию. Наряду со зрелыми плодами духовности средневековье породило и ее суррогаты, амальгаму конфессиональной преданности и самопожертвования с бременем человеконена-

вистической вражды. Достаточно вспомнить крестовые походы с целью отвоевания у сарацинов «святого гроба Господня». А между тем мусульманский мир в это время отличался большой веротерпимостью и ужесточение «войны против неверных» было реакцией на экспансию крестоносцев. Не арабы, а христиане в 1365 году разгромили александрийскую библиотеку, погубив почти все остатки античного литературного наследия, которым так дорожат теперь европейцы.

Известно, что и сейчас межрелигиозные отношения далеко не безоблачны, но несомненно то, что при возрастании общего уровня культуры растет и культура духовности, создавая и более адекватные ей формы человеческого мироотношения. Другое дело, что духовность, какой бы она не была, автоматически не охватывает общественную жизнь в целом. Впрочем, и светская культура в ее высоких образцах явление герметическое, поскольку, кроме внешних условий, для овладения сложными порядками культурной жизнедеятельности требуются большие субъективные усилия, развитые способности и интересы. Раньше горячие сторонники простого народа, клеймившие когда-то богатых и царей за его подавленное и дикое состояние, могли сокрушаться, что много «моцартов» гибнет в народной среде из-за несправедливости. Теперь видно, что производство «моцартов» в экономически процветающих странах не имеет ожидаемой в прошлом интенсивности, а большинство одаренных людей работают на массовую культуру.

В антропоцентрически ориентированной культуре происходит неизбежное истощение духовного начала и ставится под вопрос оправданность любого романтического умонастроения, связанного с деятельностью общества по овладению материальным миром. Расчетливость, рассудительность, ирония и прагматизм формируют в индивидах скептическое самосознание, ведут к явной или подспудной социальной депрессии, поселяют в душах людей цинизм и неверие в человеческое достоинство, хотя в глубинах человеческой тотальности всегда что-то сопротивляется овествлению и прагматической ограниченности человека.

К примеру, в советском обществе величественные проекты индустриализации, освоения Севера, поднятие целины, создание искусственных морей и т.п. воспринимались духовным, часто аскетическим умонастроением строителей коммунизма, их заботой о светлом будущем. Цели здесь были материальные, а гуманистические перспективы, составлявшие будто бы их высший духовный смысл, оборачивались большими и нередко преступными жертвоприношениями.

Прозаическое строительство сытого общества в странах «загнивающего» капитализма оказалось более эффективным для благополучия человека, чем псевдодуховная героическая деятельность, превращающая людей в идейных рабов или про-

сто ГУЛАГОВСКИХ УЗНИКОВ. Создание нормального демократического общества предполагает, конечно, духовные усилия для противодействия всякой мерзости, но не обуславливает широко распространения и тем более доминирования собственно духовных мотивов. В итоге рождается то, что сейчас называется «массовой культурой», об элементарном характере которой написано немало книг. Мы не против «массовой культуры», без ее грез обществу не обойтись. Ясно другое: удельный вес духовности в ней низок, она профанирует все, что попадает в ее орбиту, отбрасывая не только духовное, но опешля и высокую светскую культуру. Пренебрегая подлинно серьезным, она делает важное незначительным, а незначительное важным, она формирует смеховую, развлекательную культуру довольства, тотально комизма и иронии, поскольку не в состоянии и себя воспринимать всерьез.

Может быть, именно в этом пункте широкого выбора возможностей человека, живущего в мире необязательного и смешного, приближается рождение плода духовности, поскольку свобода и здоровая ирония по отношению к обусловленности составляет и ее неотъемлемое свойство.

Массовое общество отнюдь не всегда слепо в отношении преобладающей в нем смысловой узости, не нужно думать, что люди настолько наивны и глупы. Однако преодоление этой ограниченности вследствие доминирования материалистической обусловленности редко идет дальше изобретения каких-либо свежих, но не новых по сути форм потребительства, приправленного добавками адреналина, «потешными испытаниями», демонстрациями или эпатирующей необычности. Не преодолевая недостаток смысла потребительского существования, общество пытается преодолеть его скуку. И хотя духовный дефицит в сознании индивидов не означает разрушения принципов морали, как выражение практической целесообразности, духовная слепота людей порождает более глубокий кризис смысла человеческой формы жизни.

В связи с этой дурной тенденцией, толкущейся в идеологии «естественного права», социум, застрявший в материалистических ценностях и антропоцентризме, наращивая интеллектуальный и научно-технический потенциал, медленно зреет в аспекте духовности.

Творческие возможности «технотронной» цивилизации, приспособленные, прежде всего для целей войны, подчинены эгоистическим побуждениям человека, нередко раскачивая их и укрупняя до инфантильной озабоченности. Жизненная реализация населения, понятая как создание условий доступности предметов наслаждения оборачивается культом молодости и молодых. Больные и старые, как лишние вытесняются на окраину «праздника жизни». Их проблемы воспринимаются в основном в связи с социальной защитой и эмоциональной благотворительностью, но смысловое поле культуры мало затронуто экзистенциальным состоянием людей «вечернего периода», как проблемой человека в целом. Двойственность жизнеощущения личностей такова, будто им предстоит наслаждаться вечно или, напротив, при истощении жизненных сил одиноко влачить жалкое существование, чувствуя себя социальным балластом. Социум с избытком виталического начала и с легкомысленным отношением к смерти затрудняет формирование нравственно зрелых людей, способных быть духовными наставниками и учителями.

Итак, говоря о духовности в общей форме, мы полагаем, что культура духовности не совпадает ни с религиозностью в ее традиционном, конфессиональном виде, ни с достижениями светской культуры. В действительности она образует их противоречивое, творческое единство, собираемое на стержне трансцендентальной активности человека, его стремления осознать проект Трансцендентного в отношении миссии и смысла человечества.

(Продолжение в № 6 (68) ноябрь-декабрь 2009 альманаха «Грани»)

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Библия. Книги Священного писания Ветхого и Нового завета.
2. Аурелио Печчеи. Человеческие качества / Аурелио Печчеи. – М.: «Прогресс», 1980. – 302 с.
3. Анни Безант. Древняя мудрость / Анни Безант. – М.: СП «Интерграф» Сервис, 1992. – 223 с.
4. Гиренок Ф.И. Экология, цивилизация, ноосфера / Ф.И. Гиренок. – М.: Наука, 1987. – 180 с.
5. Громов В.Е. Смысл и границы человеческой духовности / В.Е. Громов. – Днепропетровск: НГУ, 2005. – 157 с.
6. Гусейнов А.А. Краткая история этики / А.А. Гусейнов, Г. Ирритц. – М.: «Мысль», 1987. – 592 с.
7. Дарио Салас Соммэр. Мораль XXI века / Дарио Салас Соммэр. – М.: «София», 2004. – 528 с.
8. Святитель Лука (Войно-Ясенецкий). Дух, душа и тело / Святитель Лука (Войно-Ясенецкий). – К.: Изд-во имени святителя Льва, папы Римского, 2002. – 149 с.
9. Эмерих Корет. Основы метафизики / Эмерих Корет. – К.: «Тандем», 1998. – 246 с.

УДК 101.3

А.В. РЕШЕТНИЧЕНКО

## СВІТОГЛЯДНА РОЛЬ МОНІСТИЧНОГО ТЕЗАУРУСУ

**Решетніченко Андрій Володимирович** - професор кафедри філософії та соціально – політичних дисциплін Академії митної служби України, доктор філософських наук

Досліджені онто-гносеологічні чинники консолідації фундаментальних понять епістемології в системі моністичного тезаурусу як дієвого механізму обґрунтування єдності і цілісності світоглядних орієнтацій.

**Ключові слова:** світогляд, тезаурус, буття, природа, бог, дао, аум, субстанція, система, габітус, трансценденція, універсум, картина світу.

Исследованы онто-гносеологические факторы консолидации фундаментальных понятий эпистемологии в системе монистического тезауруса как действующий механизм обоснования единства и целостности мировоззренческих ориентаций.

**Ключевые слова:** мировоззрение, тезаурус, природа, бог, дао, аум, субстанция, система, габитус, трансценденция, универсум, картина мира.

Investigational onto-gnosiological factors of consolidation of fundamental concepts of epistemology in the system of monistic thesaurus as an effective mechanism of ground of unity and integrity of world view orientations.

**Keywords:** world-view, thesaurus, nature, god, the Way, aum, substance, system, habitus, transcendental, universe, world pattern.

© А.В. Решетніченко, 2009

Актуальність теми дослідження обумовлена відсутністю єдиної, загальноприйнятої і цілісної у своїй основі системи світоглядних орієнтацій як визначальної умови консолідації зусиль на шляху подальшого розвитку людини, держави і суспільства. Відсутність же світоглядної єдності надає принципу методологічного плюралізму роль засобу штучного провокування війн, конфліктів, революцій, криз та іншого роду потрясінь. Породжені відсутністю світоглядно спроможної методології хаос та безлад практично в усіх провідних сферах життєдіяльності не тільки гальмують темпи пізнання, а й призводять до подальшого загострення валеологічної, демографічної, криміногенної, енергетичної, екологічної та морально – етичної катастрофи.

В силу цього методологія як провідна функція світогляду звелась по суті до виправдовування окремих і часткових засобів теоретичної і практичної діяльності. В умовах спрощеного поділу світоглядних орієнтацій на «побутові», «релігійні», «наукові» та «комуністичні» методологію спочатку просто плутали із «методами задоволення потреб», потім із засобами «примусу», «отримання влади», засобами «революційного перетворення світу», а з часом стали ототожнювати з «метатеорією», «герменевтикою», набором випадкових «ситуацій», «принципів», «механізмів» і навіть «процедур» регуляції діяльності.

Подібний стан речей призвів, з одного боку, до невизначеності ролі та місця методології серед не

менш вагомим і поважним світоглядних категорій таких як «історія», «логіка», «діалектика», «теорія» і «філософія», а з іншого – до втрати точності, надійності і, головне, ефективності управління процесами розвитку людини, держави і суспільства. Одним з проявів подібного методологічного абсурду є перехід від окремих спроб до все більш активної системи дій спрямованих на підміну прогресивних світоглядних орієнтацій аномічними інтересами квазі еліт, псевдополітичних кланів, олігархічних структур та девіантних асоціальних угруповань і рухів.

Інший бік справи полягає у дуже слабкій розробці та недостатньому розумінні методологічної ролі тезаурусів, які - на відміну від простих компендіумів, словників, глосаріїв та енциклопедій - являють собою чітку логічну систему світоглядно узгоджених категорій. У даному разі мова йде про тезаурус моністичний, в якому кожна категорія є представником класу подібних засобів пізнання фундаментального характеру. Моністичний тезаурус розглядає кожен з базових категорій як певний аспект, зріз чи підхід до висвітлення єдиних за своєю природою явищ буття. До числа базових категорій моністичного тезаурусу мають бути віднесені, на наш погляд, поняття «усе», «АУМ» «Дао», «буття», «Нус», «космос», «Бог», «Яхве», «Аллах», «Всевишній», «абсолют», «природа», «світ», «всесвіт», «єдине», «ціле», «система», «субстанція», «трансценденція», «габітус», «універсум» та «картина світу».

Світоглядна роль моністичного тезаурусу повинна полягати у консолідації як онтологічних, так і гносеологічних складових механізму визначення єдності і неподільності досліджуваних явищ за умов врахування змісту, сенсу та особливостей усіх без винятку базових понять. Якщо раніше глобальні категорії розглядались головним чином як окремі методологічні антиподи та антагоністичні протиріччя, то зараз дослідники мають усвідомити незаперечну істину про те, що кожна з них виконувала як історичну, так і соціально, морально та пізнавально безцінну місію. Саме завдяки цьому кожна з базових категорій моністичного тезаурусу допоможе краще розібратись як з процесами становлення уявлень про ціле, так і з впливами якісно відмінних світоглядних орієнтацій на процеси подальшого розвитку людини, держави і суспільства.

А зараз дуже стисло розглянемо особливості підходів до визначення сутності окремих категорій моністичного тезаурусу крізь призму неподільності його загального змісту. Так, властива протосоціуму тенденція позначати цілісність різного за допомогою поняття «усе», звісна річ, свідчить про синкретичність процесів мислення суб'єктів пізнання. Але більш справедливо було б звернути увагу на інший бік цієї справи, коли за допомогою поняття «усе» навіть сенсорно-моторний рівень пізнання виводить протосоціального суб'єкта на усвідомлення основ цілісності і неподільності явищ зовнішнього і внутрішнього світів. До речі, навіть на рівні протосоціуму загальне поняття «усе» з часом диференціюється на світогляд анемічний (як віру у душу та духів), на світогляд тотемічний (як віру у заступництво сильних) і світогляд фетишистський (як віру у здатність речей творити чудеса).

Поняття «АУМ» символізувало зміст трьох Вед і розпочинало та завершувало усі релігійні церемонії зверненням до єдності минулого, дійсного та майбутнього, які розкривали уявлення про цілісність світу за допомогою понять Брахмана, Атмана та Пуруші [1].

У видатному творі давньокитайської думки «Даодецзин» поняття «Дао» розкривається як всеосяжний закон світобудови який виражається не тільки словами, а й за допомогою безіменних засобів, які переходять один у один і відчиняють двері до розкриття природи усього чудового [2]. Тим самим Дао розкривається як шлях до пізнання істини за рахунок усвідомлення єдності і неподільності світу.

Поняття про «буття» одним з перших розглядалось в теорії Парменіда, під яким він розумів єдине, незмінне, нерухоме і самодостатнє утворення, яке у Геракліта збагачується уявленнями про безперервні процеси становлення і змін. Аристотель уперше ставить питання про взаємозв'язок форми і матерії і веде мову про різні рівні буття, починаючи від «чуттєвого» і завершуючи «інтелегібельним». За Нових часів в якості осно-

ви буття розглядається поняття «субстанція» як незмінний і незнищуваний субстрат, що визначає головні властивості (акциденції) буття.

У вченні давньогрецького філософа Анаксагора з Клазомен (500 – 428 р. до н.е.) поняття про буття Парменіда збагачується уявленнями про «Нус», як «найлегшу з речей», що містить у собі «повне знання про усе» і одночасно з цим «має величезну силу». Згідно із запропонованою Анаксогором космогонічною гіпотезою основу світу складали надзвичайно малі і нерухомі «семена», які, завдяки рушійній силі «Нус», набули швидких обертальних рухів як головної умові подальших змін. У теорії Платона Нус розглядається як головна умова створення світу, яку згодом Аристотель характеризує як «цільову причину універсуму». У подальшому Плотін пропонує розділити Нус на три якісно різні рівня - сферу ідеальних богів – зразків, світ буття та світ, який пізнається розумом. Завдячуючи цьому потрійному розподілу Нус, Прокл і Ямвліх виділяють також три типи богів: 1) богів – зразків, або «богів – парадигм», 2) «богів – деміургів» (творців) світу і 3) богів, що керуються розумом. Так, християнство, наприклад, розкриває розсудочну природу божества за допомогою створення образів «розумних ангелів». В антропології поняття Нус також нерідко використовувалось з метою формування богоподібного образу людини.

У перекладі з давньогрецького «космос» означало «краса», «порядок» і наближало до пізнання природи творчості як механізму створення того, чого раніше не існувало. На жаль, початкові етапи розвитку цивілізації обмежили розуміння творчості як процесу отримання нових знань дослідженням природи самого творця як деміурга, а механізми творчої діяльності звели до опису видів еротики.

Найпоширенішого розповсюдження ідея богоподібного образу людини набуває у середні віки за часів феодалізму завдяки використанню поняття «Бог» у християнстві, «Яхве» в іудаїзмі, «Аллах» в ісламі, а також за допомогою узагальнюючої ролі категорії «Всевишній». Наприклад, титул китайського імператора носив назву «Богдихан», зміст якого складали поняття «bogdo» - премудрий та «хан» - цар. Базовою категорією теократичного світогляду за часів середньовіччя виступало поняття «абсолют» (лат. Absolutus – безумовність), яке виконувало роль провідної методологічної основи в системі схоластичної філософії. Зміст поняття «абсолют» спрямовувався на визначення цілковитої єдності буття як вічного, безконечного, безумовного, досконалого і завершеного у своїй цілісності процесу. Абсолютність розглядалась як провідна риса «самодостатності» суб'єкта чи об'єкта. Ще однією рисою «абсолюту» виступала здатність «містити у собі все існуюче» і одночасно з цим «володіти здатністю відтворювати усе існуюче». У теософічних вченнях поняття «абсо-

люту» розкривається категорією «Бог», у вченні Фіхте – це «Я», у філософії Гегеля – «світовий розум» або «абсолютний дух», у Шопенгауера – це «воля», у Бергсона – «інтуїція», у філософії марксизму – це «матерія». Отже, на різних етапах розвитку суспільства провідними ознаками категорії «абсолюту» виступають різноманітні форми уявлення про «вічність», «незмінність», «цілісність», «безконечність», «самодостатність», «всеосяжність», «тотальність» і «досконалість».

Поняття «природа» поступово окреслює свій зміст за Нових часів та епохи Відродження в якості дійового теоретико - методологічного інструмента подолання релігійного догматизму та середньовічної схоластики. Розвиток досвідного природознавства у період XVI – XVII віків вводить в обіход дослідників уявлення про «закономірності розвитку», про «форми руху матерії», про «рівні організації» живого і неживого світів, про «характер зв'язків» між явищами, про «класи» і «типи» різних зв'язків та властивих їм «причин». Вперше в історії пізнання поняття «природа» прагне підкреслити історичну єдність і неподільність світу людей, тварин, рослин і неживих явищ буття. З плином часу поняття «природа» стало розглядатись як об'єкт відповідних (природознавчих) наук.

Більш глибоким за змістом і більш методологічно потужним за попередні поняття є категорія «світ» і такі її похідні, як «світогляд», «всесвіт» та «світоглядні орієнтації». Появі цих категорій сприяє потужний розвиток класичної науки побудованої на емпірично встановлених фактах, різке прискорення темпів науково-технічної революції, формування розгалуженої системи виробництва, розподілу, споживання, обміну та контролю, а також диференціація класів буржуазії, нових дворян, найманих працівників та монархічних структур які остаточно долають диктатуру церкви і потребують найбільш повних і цілісних уявлень про зовнішні і внутрішні чинники функціонування людини, держави, суспільства і всесвіту.

Історично світогляд проходить натуралістичні, магічно – окультні (герметичні), теократичні, бюрократичні, демократичні і гуманістичні етапи розвитку, зміст яких визначає характер реалізації фізичного, інтелектуального та духовного потенціалу особистості, держав і суспільства. Так, за часів протосоціуму уявлення про «увесь» «світ» як про «всесвіт» означало уявлення про ті територіальні поселення, де мешкали люди. Отже, перші уявлення про всесвіт пов'язувались з тією частиною Землі, яка була заселена людьми. За часів античності всесвіт розкривався на базі уявлень про кулеподібність Землі та віддалених від неї небесних світил. Середньовіччя канонізувало уявлення про геоцентричну будову всесвіту, на зміну якому за Нових часів приходять геліоцентрична модель всесвіту. Останні століття суттєво збагатили

уявлення про структурну будову всесвіту, де в якості вихідних одиниць виступають поняття «планет», «зірок», «галактик» та «метегалактик». Наприклад, сьогодні встановлено, що кількість зірок, які входять до складу галактики, дорівнює 10, а кількість галактик перевищує мільярд. Оцінюючи реальний стан уявлень про всесвіт, можна зробити висновок про те, що людство робить лише перші непевні, кволі і доволі нерішучі кроки з реалізації власного фізичного, інтелектуального і духовного потенціалу на шляху практичного освоєння всесвіту. Більше того, доки людство не усвідомить абсолютну залежність власного існування і подальшого розвитку від якості та темпів освоєння всесвіту, до тих пір воно залишатиметься навіть не на стадії дитячого, а лише пубертатного періоду власного розвитку.

Якісно новим кроком на шляху усвідомлення сутності природи й буття виступала розробка категорій «єдине» і «ціле», розвиток уявлень про зміст яких паралельно і фактично започаткував основи сформованих лише в останні століття структурного, функціонального і системного підходів. Започатковані ще на рівні протосоціуму уявлення розкривали сутність «єдиного» як такого, що «збирає до купи», «згуртовує різне», а з іншого боку підкреслювали що єдине суперечливе за своєю природою, розділене на частки. Тому при розкритті природи єдиного за часів античності головними виступали поняття апорій і антиномій як базових складових діалектики. Якщо у філософії Геракліта природа єдиного розкривається за допомогою образу «гармонії лука та ліри», то Нові часи і сучасність розкривають єдине як закон єдності і боротьби протилежностей. Саме діалектична природа закону вимагає розглядати єдність не тільки як «неподільність» та «загальність», а й як те, що переводить просте у складне і одночасно розкриває сутність простого (як елемента, частки, окремого) через складне (єдине, структуру, організацію). Більше того, завдяки детальному аналізу процесів переходу від різного до єдиного як «не іншого» (М.Кузанець) дістали поглибленого аналізу категорії «розвиток», «саморозвиток», «зміни», «взаємодія» та «протириччя». Подальші кроки на шляху розкриття природи єдиного слід пов'язувати з обґрунтуванням запропонованих нами законів 1) єдності суб'єкта і об'єкта, 2) тотожності, 3) ієрархії, 4) саморегуляції, 5) змін, 6) зняття вищим нижчого та 7) пропорції [3].

Початкові уявлення про «ціле» визначали матеріалістично орієнтовані раціоналістичні підходи засновані на механістичних сумативних поняттях до того, що є «неподіленим», «непошкодженим», «незіпсованим» та «неподрібненим». Подальший розвиток рефлексивних, психологічних та соціологізаторських підходів започаткував розуміння «цілого» як такої нової якості, – «гештальтності» (Х.Еренфельс, М.Вертхеймер),

- яка робить ціле більше від простої суми тих часток, що його складає. Лише у середині ХХ століття вдалося розкрити соціальну природу цілого завдяки експериментально встановленому Музафером Шерифом «автокінетичному ефекту», сутність якого полягає в тому, що людина сприймає, відчуває, оцінює, думає і діє якісно інакше у групі, ніж сама по собі. Недаремно ціле перекладали з латини, звучало воно як «небо», що єдино здатне відобразити повноту уявлень про світ, зробити людину «живою», «справжньою» і «самодостатньою».

Започаткована А.А.Богдановим тектологія спричинила свого роду методологічну революцію у подальшому розвитку системного підходу завдяки обґрунтуванню Людвігом фон Берталанфі загальної теорії систем та нових системних підходів у роботах Й. В. Блауберга, В.Н. Садовського, Э.Г. Юдіна, В.А. Афанасьєва, В.М. Глушкова, Т.Парсонса, Р. Мертона, М. Вебера які заклали підвалини становлення системології і системотехніки як самостійних розділів у структурі пізнавальної діяльності. Саме завдяки системному підходу уявлення про єдність і цілісність буття збагатились категоріями «зв'язку», «структури», «організації», «елементу», «гомеостазу», «інтеграції», «інтегрального ефекту», «адаптивності».

Сформована у лоні схоластичної філософії категорія «трансценденція» виступала протидією сенсуалізму, який обмежував пізнання лише тим, що сприйнято органами відчуття і фактично не залишав місця для бога. У І.Канта поняття трансценденція означало те, що знаходиться поза межами свідомості і складає сутність «речей у собі», природа яких може бути розкрита лише за допомогою віри [4]. Різко критикуючи недоліки і протиріччя капіталізму, провідні американські дослідники створили у 1836 році «Трансцендентальний клуб», який ставив за мету збереження віри людства у краще майбутнє шляхом розвитку «Фаланг» як основ громадянського суспільства (фалангістські рухи очолювали Дж.Ріплі, Пратт), подолання гіперполітизації та псевдоекономізації суспільного життя шляхом «спілкування з природою» (Генрі Девід Торо), а також завдяки розвитку боротьби з рабством (аболіціоністські рухи). Саме прихильників трансценденталізму слід розглядати як одних з фундаторів гуманізації процесів розвитку суспільства на американському континенті.

Ведення поняття «габітус» (від лат. *Habitus* – «вигляд», «статура») є реакцією сучасності на стан теоретичного хаосу з метою наведення змістовного порядку на основі позитивістськи, персоно-логічно, постмодерністськи, екзистенціально та герменевтично орієнтованих підходів. Так, герменевтика дає змогу розкрити габітус як поняття про 1) зовнішній вигляд суб'єкта буття, 2) образ організму чи суб'єкта, 3) початок, який спричиняє та уніфікує зовнішні і внутрішні релятиви у властивий суб'єкту єдиний стиль життя і єдиний

ансамбль вибору форм поведінки та ідеалів. Подібне розуміння габітусу зайвий раз нагадує про необхідність пошуку методологічного консенсусу у межах розуміння цілого, хоча при цьому не слід забувати, що характер саме цього габітусу виступатиме продуктом певних світоглядних парадигм та методологічних диспозицій [5].

Поняття «універсум» було досить поширеним у XVI – XVII століттях і в перекладі з латини означало «загальне», «всесвіт». Застосування поняття «універсум» означало безпосереднє звернення до уявлень про всеосяжний характер світобудови. Зокрема, перші університети розглядалися як унікальні осередки зосередження кращих умів для пізнання сутності всеосяжного характеру світобудови. Розглядаючи універсум як форму організації буття людства у минулому, теперішньому та майбутньому, ми вважаємо, що його предметна область має полягати у пізнанні картини світу, розвитку системи світоглядних орієнтацій та засобів їх практичної реалізації [6].

Вперше поняття «картини світу» як самостійної сфери пізнання було введено М.Хайдеггером у 1938 році під якою він розумів «полотно суцього в цілому» завдяки чому людина світ спочатку пізнає, потім змінює, а з часом і підкорює [7]. У людства й раніше не було, і далі не буде завдання більш важливого, ніж розкриття форми, змісту і механізмів функціонування самого світу. Сьогодні ми із задоволенням можемо констатувати, що, мабуть, найбільш вагомий внесок у пізнання «практично – духовних» форм дієвості людини і світу, формування уявлень про глобальний характер зв'язків людського і світового буття зроблено саме українськими дослідниками. Мова йде про здобутки «київської світоглядної школи», основи якої започатковані роботами Г.С.Сковороди, В.І.Вернадського і продовжені дослідженнями Є.І.Андроса, Є.К.Бистрицького, І.В.Бичко, І.В.Бойченко, М.О.Булатова, В.С.Горського, В.П.Загороднюка, В.В.Кізими, С.Б.Кримського, В.О.Парахонського, М.В.Поповича, В.А.Рижко, В.Т.Табачковського, В.І.Шинкарука. Закладені засновниками школи ідеї універсальної єдності людини зі світом та світоглядного синтезу дозволили принципово інакше підійти до вирішення актуальних нині проблем єдності і цілісності буття, гуманізації, спадкоємності світоглядних орієнтацій і нового типу культури мислення. Дослідження у межах «київської світоглядної школи» логічних основ соціальних трансформацій, феноменів духовної творчості в структурі світосприйняття на базі уявлень про «континуум», «універсум» та інші фундаментальні поняття дозволили нам розкрити форму і зміст як онтологічних, так і гносеологічних механізмів становлення і розвитку актуального буття в якості полотна «картини світу» [8]. На сьогодні основу уявлень про «картину світу» складають поняття неорганічного буття як «неживої природи», буття органічного («живої природи») та буття ду-

ховного. Структурною одиницею кожного з видів буття є форми руху матерії, енергії та інформації. Основу неживої природи складають механічні, фізичні та хімічні форми руху, цілісність яких розкривається поняттям «термодинамічних» форм енергії та інформації. Основу «живої природи» складають геологічні, ботанічні та зоологічні форми руху, цілісність яких розкривається поняттям «біогеоценотичних» форм енергії та інформації. Духовну природу розпочинає соціальна форма, яка продовжує існування у вигляді космічних та галактичних форм руху. Цілісність духовної природи розкриває поняття «гуманоцентричних» форм енергії та інформації, які виключають використання одними людьми інших в якості засобів. Кожна з форм руху підкоряється загальносвітовим законам і проходить три етапи розвитку, форм і зміст яких організують відповідні просторово – часові континууми функціонування конкретних суб'єктів і об'єктів буття. Надзвичайно важливим є факт, що «картина світу» актуального буття є прообразом форми та змісту механізмів розвитку і змін як потенційних, так і безконеч-

них видів буття. При цьому, однак, слід ясно усвідомлювати, що практична реалізація по суті невичерпних можливостей людства залежатиме від того, наскільки вдасться просунутися далі на шляху розкриття таємниць і загадок «картини світу» яка сьогодні поки що скоріше попередньо намальована, аніж детально і дійсно «художньо» намальована. Напрямки подальшого розвитку уявлень про «картину світу», ми вбачаємо на шляху розробки моністичних тезаурусів інших засобів пізнання, у першу чергу 1) числових, 2) звукових, 3) кольорових, 4) чуттєвих, в обґрунтуванні та аналізі пізнавальних можливостей багатозначних тезаурусів, а також у розробці інформаційно – аналогових моделей практичного застосування пізнавальних можливостей цих тезаурусів на базі якісно нової і поки що малодослідженої мультимодальної логіки. Хотілось би, щоб українці взагалі і дніпропетровці зокрема й надалі відігравали б провідну роль у визначенні та оптимізації шляхів подальшого розвитку людини, держави і суспільства в умовах освоєння всесвіту.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Решетніченко А.В. Картина мира в системе познания / А.В. Решетніченко, И.В.Распопов : монография. – Д.: ДГУ, 1997. – С.12.
2. Див. там же. – С.10 -11.
3. Решетніченко А.В. Закопи і принципи управління суспільством / А.В. Решетніченко // Грани. – 1999. - №2. – С.84 – 88.
4. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант : Соч., т.3. – М., 1964. – С. 338.
5. Решетніченко А.В. Теорія управління соціальним розвитком: українсько-англійський глосарій / А.В. Решетніченко, С.М. Сербогін ; пер. с англ. Л.В. Павленко та ін. – Д.: ДРІДУ НАДУ, 2005. – С. 36.
6. Решетніченко А.В. Поняття предмету, структури і функцій універсології / А.В. Решетніченко // Гуманітарний журнал. - №3. – 2002. - С.10 – 22.
7. Хайдеггер М. Время и бытие: статьи и выступления / М. Хайдеггер ; пер. с нем. – М.: Республика, 1993. – С.41 – 62.
8. Решетніченко А.В. Парадигма жизнедеятельности и мировоззрение: Методологический аспект / А.В. Решетніченко : монография. – Д.: ДГУ, 1997. - С. 79 – 99.

УДК 316.37

В.И. ПАЛАГУТА

## ПРОБЛЕМА САМОУДОСТОВЕРЕНИЯ СУБЪЕКТА В ДИСКУРСЕ

**Палагута Вадим Иванович** - заведующий кафедрой инженерной педагогики Национальной Металлургической академии Украины, доцент, кандидат философских наук

У статті розглядається процес суб'єктивації крізь призму самоідентифікації. Аналізуються теорія інтерпеляції Л. Альтюссера, її сильні та слабкі боки, а також особливості теорії суб'єкції Дж. Батлер. У якості умови самоідентифікації припускається здібність суб'єкта поставити власне існування під питання, що призводить до розгляду категорії бажання як буття, що визначена в соціальних дискурсах суб'єкта.

**Ключові слова:** дискурс, суб'єктивація, символічний простір, самоідентифікація, самоузнавання, інтерпеляція.

В статье рассматривается процесс субъективации сквозь призму самоидентификации. Анализируются теория интерпелляции Л. Альтюссера, ее сильные и слабые стороны, особенности теории субъекции Дж. Батлер. В качестве условия самоидентификации предполагается способность субъекта поставить свое существование под вопрос, что приводит к рассмотрению категории желания как бытия, обозначенную в социальных дискурсах субъекта.

**Ключевые слова:** дискурс, субъективация, субъекция, символическое пространство, самоидентификация, самоузнавание, интерпелляция.

This article places for consideration the process of subjectivation in the light of self-identification. The interpellation theory of Altusser with its strong and weak points which simultaneously with peculiarities of subjection theory by Butler are being analyzed. The ability of a subject to call in question one's existence is proposed here as the condition of self-identification and in the result of this the category of Desire is regarded as existence designated in social discourses of a subject.

**Keywords:** discourse, subjectivation, symbolical space, self-identity, self-cognition, interpellation.

© В.И. Палагута, 2009

Продолжая разрабатывать концептуальную версию дискурсивной теории социального пространства, о которой говорилось в предыдущих выпусках альманаха (см. «Грани» №1, №3, №4 за 2009 год), имеет смысл сфокусироваться на рассмотрении некоторых принципиальных положений, касающихся понимания субъективности как процесса самоидентификации.

В этом контексте самоидентификация рассматривается нами не только как неотъемлемое условие субъективности, но и как универсальный онтологический механизм ее производства. Принципиальную сложность для настоящего исследования представляет непосредственное выявление и описание исходных онтологических условий процесса самоидентификации, перформативного по своему характеру. Вот на эту проблему в исследовании перформативности указывает известный немецкий антрополог К. Вульф: «При анализе перформативности трудность состоит в том, чтобы выявить инсценирующий и исполняющий характер социального действия там, где оно имеет свой исток в практическом знании, лишь отчасти доступном аналитическому подходу» [1, 145].

Эта сложность усугубляется тем неустрашимым разрывом социального и индивидуального,

преодолеть который составляет существенную проблему для любого онтологического исследования субъективности. С. Жижек предлагает рассматривать социальность как встроенную характеристику субъективности: «Разрыв между индивидом и «безличным» социальным измерением должен быть вписан в самого индивида: этот «объективный» порядок социальной Субстанции существует лишь постольку, поскольку индивиды считают его таковым, относятся к нему соответствующим образом» [2, 14]. Что, конечно, блокирует готовые позитивистские схемы для встраивания субъективности в процессы социализации и социальной адаптации, интериоризации и интернализации и т. д., до сих пор широко применяемые, к сожалению, во многих социально-гуманитарных науках. И вместе с тем, ориентирует исследовательский поиск на преодоление достаточно узких рамок холизма/индивидуализма в изучении проблемы субъективности и проблемы *антагонистической* природы социального как целостности в современных условиях.

Поэтому рассмотрение проблемы субъективности как проблемы самоидентификации делает необходимым более детальное изучение условий производства субъективности или того процесса,

который М. Фуко называл субъективацией. Обращает на себя внимание определенная смысловая коннотация термина субъект, порождающая неперебиваемую игру слов: французское *sujet*, происходящее от латинского *subjectus* — «подлежащее», «подчиненное», означает одновременно как «отданный во власть», «подданный», так и «субъект», «лицо». Как отмечает российский комментатор и переводчик М.Фуко - С.Табачникова, у французского философа происходит своеобразное «стягивание» обоих этих значений « в глаголе *assujettir* (собственно «покорять», «подчинять»), подчеркивая момент *конституирования субъекта* как такового в обоих смыслах, равно как и наличие специальных форм, делающих это конституирование возможным» [3, 366].

Американский философ Дж.Батлер в своей работе «Психика власти» расширяет фукианское понимание *субъективации*, дополняя его новым термином субъекция, тем самым переходя на новый смысловой уровень понимания субъективности - в нем присутствует не только процесс тотального подчинения как в фукианской концепции *субъективации* (у М.Фуко эти понятия несут симбиотический характер, накладываясь друг на друга), но и участия самого субъекта в «делании» самого себя: «Субъекция» означает процесс становления субординированным властью и в то же время процесс становления субъектом» [2,16]. Это делается возможным, как считает Дж. Батлер, когда «власть, извне *налагаемая* на субъекта, субъекция, является также властью, *принимаемой* самим субъектом, и такое принятие составляет инструмент становления субъектом» [4,23]. Поэтому принцип субъекции предполагает возможность «схватить власть в ее двойной валентности - субординирования и производства» [4, 10].

Более того, так как субъект изначально не удостоверен в собственном бытии, то по утверждению Дж. Батлер, дискурсивные практики являются тем связующим звеном, которое органично соединяет социальное и субъективное через социальную систему знаково - символического опосредования. «Социальные категории, - считает американская исследовательница, - «означивают одновременно и субординацию, и существование.<...> Вынужденный искать признание своему существованию в категориях, терминах и именах, что не им созданы, субъект ищет знаки своего существования вне себя, в дискурсе, который одновременно доминантен и индифферентен» [4, 30]. Тем самым, если следовать за рассуждениями Дж. Батлер, онтология субъективности не только выражает себя через социальные характеристики, но и сама социальность в определенном смысле предшествует субъекту до его существования.

Вот почему онтологию самоидентификации имеет смысл рассматривать через социальное опосредование дискурсом, а именно через пер-

формативный характер проявлений субъективности, где перформативность определяется через «инсценирующий и исполняющий характер действия, речи и поведения, тесно связанный с телом человека» [1, 145]. Рассмотрение самоидентификации как процесса, осуществляемого *повсеместно и постоянно* на всех социальных микроуровнях коммуникации, посредством использования субъектом перформативных речевых актов, поступков и действий определяет перформативность как неотъемлемую характеристику любых социальных проявлений субъекта.

Что касается понимания онтологии субъективности, в которой динамично взаимоопределяются зависимость и свобода, властный призыв и желание подчиняться, т. е. субъективация и субъекция одновременно, то не об этой ли ее особенности рассуждал Ф.В.Й. Шеллинг? В самом деле, когда он писал о том, что «в круге, из которого все происходит, нельзя считать противоречием, что то, посредством чего порождается одно, само в свою очередь порождается им. Здесь нет ни первого, ни последнего, так как все взаимно друг друга предполагает, одно не есть другое и тем не менее не есть без другого?» [5, 108].

Тогда становятся вполне понятными последующие размышления немецкого философа о человеке: «Между тем мы не знаем ничего, что могло бы более побудить человека всеми силами стремиться к свету, нежели сознание глубокой ночи, из которой он был вызван к бытию» [5, 109]. Можно сказать, что это «нечто» неопределенное (в метафорическом шеллингианском выражении «глубокой ночи») в субъекте должно быть рассмотрено как доонтологическая основа его существования, которую субъект содержит в себе и которая является потенцией его (социального) существования. Данную потенцию можно определить как своеобразный поток субъективности, направленный на *желание стать субъектом*.

В контексте дальнейшего более углубленного изучения данной проблематики задачу последующего рассмотрения можно сформулировать следующим образом: если субъективация понимается как «эффект» самоидентификации, то каким образом субъект может узнавать самого себя в дискурсах? И в конечном счете, можно ли считать самоопределение субъекта в речевых актах, где присутствует процедура самоузнавания достаточным основанием для совершения самоидентификации? Нет ли здесь других, не менее важных моментов самоидентификации?

О том, что удостоверение себя носит совершенно различный характер в современном социуме, в сравнении с архаическим, напоминает нам К.Леви-Строс в своей работе «Неприрученная мысль». Так, в заключении главы VII «Индивид в качестве вида» французский антрополог критикует различные типы современных умозрительных, логизированных моделей, в которых чисто внешнее *назначение* субъекта каким-либо соб-

ственного имени неоправданно отождествляется с указательным местоимением, что равнозначно добровольному принятию субъектом этого местоимения как своего имени собственного и окликанию на него. «Мы подходим к коренной ошибке, параллельно совершенной Пирсом и Расселом, первым — определившим имя собственное как «индекс» и вторым — полагавшим, что он открыл логическую модель имени собственного в указательном местоимении. Это на деле является признанием, что акт именования располагается в континууме, где внечувственно завершается переход от акта означивания к акту указывания. В противоположность этому мы надеемся, что установили, что переход имеет прерывистый характер, хотя каждая культура по-иному фиксирует его порог», - резюмирует свою позицию французский антрополог<sup>1</sup> [6, 283-284].

По логике нашей концепции, в современном социуме присвоение имени, фактически констатирует установление субъектом для себя самого местоимения как особого вида означающего, осуществляемое через процедуру самоузнавания себя и, в конечном счете, таким вот косвенным образом осуществляется самоидентификация.

В контексте изучения самоузнавания и самоидентификации субъекта рассмотрим теорию интерпелляции французского философа Ж. Альтюссера. Согласно Ж. Альтюссеру, необходимо учитывать, что означающие всегда являются элементами определенной идеологии, т.е. элементом дискурса того или иного государственного идеологического аппарата. Поэтому эффективность означающих, их перформативная сила может быть объяснена только через отсылку к любой идеологической инстанции. Последователи Ж. Альтюссера - М. Пеше и К. Фукс по этому поводу замечают, что область дискурса нельзя рассматривать в качестве автономного поля. «Область дискурса, - пишут они, - следует понимать как один из материальных аспектов того, что мы называли идеологической «материальностью». Иначе говоря, дискурс как вид, согласно нашей концепции, принадлежит роду идеологии» [7, 106].

Здесь вполне уместно говорить о том, что любой тип дискурса - будь-то семейный, производственный, политический, научный и т. д. - оказывается изначально сконструирован отношениями власти. То, что говорится и эффекты, возникающие в результате говорения, определяются не столько лингвистическими структурами (т.е. теми структурами, которые доступны чисто лингвистическому анализу или анализу языка в духе философии языка), сколько структурами отношений власти, внутри которых и функционируют конкретные дискурсы. Именно поэтому, согласно Ж. Альтюссеру и его единомышленникам из французской школы анализа дискурса [7], лингвистика впадает в противоречия, когда пытается строить семантику исходя из анализа формального аппарата языка, т.е. исходя из его фонологи-

ческой и синтаксической структур. «Лингвисты и те, кто обращается к лингвистике в различных целях, часто сталкиваются с трудностями, которые воспроизводятся, потому что они игнорируют действие идеологических эффектов во всем, включая даже научные дискурсы» [8, 116], - замечает по этому поводу Ж. Альтюссер.

Но тогда возникает вполне резонный вопрос, а не значит ли, что способность произносить «Я», т.е. способность идентифицировать себя в качестве говорящего, в качестве включающегося в тот или иной дискурс, в конечном итоге задается властными структурами? Ж. Альтюссер отвечает на этот вопрос положительно, утверждая, что всякое «Я» является ответом на некий призыв Идеологии или Власти, исходящий со сцены социального. А это значит, что существование «Я» возможно лишь благодаря принятию основополагающей «ответственности», даже «обязанности» перед социумом.

Условием «становления-субъектом», согласно Ж. Альтюссеру, является «субординация» или субъективация (в фукианской трактовке), понятая как подчинение индивида власти. При этом он практически полностью заимствует у М. Фуко его понимание производства субъективности, о котором мы говорили ранее. Так, обыгрывая двусмысленность понятия «субъект», Ж. Альтюссер отмечает, что «человек интерпеллируется как (свободный) субъект, чтобы он был обязан подчиниться свободно законам Субъекта, то есть чтобы он должен подчиниться высшей власти, и поэтому субъект - существо, лишенное свободы за исключением «свободы принять свое подчинение» [8, 123]<sup>2</sup>.

Эта двусмысленность, по мнению Ж. Альтюссера, лишь иллюстрирует тот факт, что субъект производится в качестве эффекта подчинения. «Нет никаких субъектов, кроме как существующих посредством и для их подчинения (subjection)» [8, 123].

Таким образом, всякий раз произнося «Я» и связывая это «Я» с определенным именем собственным, субъект, сам того не ведая, позиционируется внутри социального пространства, занимает то или иное «место» в пространстве Власти. Власть проникает в самую глубь субъекта, так как именно ее механизмы формируют его в качестве рефлексивного и саморефлексивного существа, в качестве существа способного сказать «Я». При этом Ж. Альтюссер подчеркивает, что неотчуждаемость этой способности проявляется в практических ритуалах самой элементарной повседневной жизни. Среди них: «рукопожатие, факт оклика Вас вашим именем, факт знания, что у Вас есть собственное имя, что означает, что Вы признаны как уникальный субъект, и т.д.» [8, 117], что говорит о непрерывности практик властного, идеологического признания в современном обществе. Вместе с тем, это практическое знание ни в каком отношении не приближает нас к пониманию меха-

низма этого признания, что лишний раз акцентирует его идеологический характер.

Очевидность существования «Я», согласно Л. Альтюссеру, является идеологическим «эффектом», который, как и все прочие идеологические эффекты (такие, например, как «Слово обозначает предмет» или «Слово обладает значением»), маскирует непрозрачность языка. Идеология как Власть, существующая в языке, может функционировать, лишь скрывая саму себя, выступая под маской очевидности или неподдающейся сомнению истины. В таких случаях используется метафора прозрачности<sup>3</sup>. Таким образом, дискурсивные практики, в которых некто опознает себя и других в качестве субъектов (в качестве «я» и «ты», обладающих собственными именами) возможны лишь постольку, поскольку сам механизм этого признания остается неизвестным самому субъекту [8, 118].

Итак, субъект, существуя в языке и посредством языка, вписан, как говорил Р. Барт, в рамки тех классификаций, которые заложены в самом языке. Означая себя в речи в качестве говорящего, субъект проходит через заложенную в языке категоризацию, в результате чего его идентичность всегда оказывается вписанной в пространство отношений власти: «В языке, благодаря самой его структуре, заложено фатальное отношение отчуждения. Говорить или тем более рассуждать вовсе не значит вступать в коммуникативный акт (как нередко приходится слышать); это, значит, подчинять себе слушающего: весь язык целиком есть общеобязательная форма принуждения» [9, 548].

В результате, субъект всегда находится в фундаментальной зависимости от власти языка, который он не выбирает, но который дает начало его деятельности в качестве субъекта. На власть возлагается функция производства конкретных индивидуумов как субъектов<sup>4</sup>.

Трансформация Идеологией индивида в субъект происходит, как считает Л. Альтюссер, посредством механизма интерпелляции или оклика. Субъект конституируется в тот самый момент, когда индивид расценивает оклик как обращенный лично к нему. Иными словами, формирование субъекта происходит тогда, когда индивид опознает себя в «ты» интерпелляции<sup>5</sup>. Приводимая Л. Альтюссером «теоретическая сцена» с полицейским, окликающим прохожего, призвана проиллюстрировать этот факт: «учитывая, что теоретическая сцена, которую я вообразил, - пишет Л. Альтюссер, - происходит на улице, окликнутый индивид обернется. Через этот физический оборот на 180 градусов он становится субъектом. Почему? Поскольку он признал, что этот оклик был «на самом деле» адресован ему, и «что окликнули на самом деле его» (а не кого-либо еще)» [8, 174].

Но здесь возникает одна существенная проблема. Для того чтобы индивид был способен совер-

шить этот оборот, т. е. ответить на призыв власти, он «уже» должен был бы знать свое имя. Иными словами, он должен «уже» идентифицировать себя в дискурсе Субъекта или Власти и, таким образом, «уже» изначально быть субъектом.

То, что в «теоретической сцене» Л. Альтюссера случается «после» интерпелляции, должно быть дано «до» нее. Самим Л. Альтюссером хорошо чувствуется это слабое место своей реконструкции, о чем он сам и говорит: «для удобства и ясности моей небольшой теоретической постановки, мне пришлось представить вещи в форме последовательности, от *до* к *после*, то есть в форме темпоральной последовательности. <...> Но в действительности эти вещи случаются без всякой последовательности» [8, 118]. Таким образом, всякое «до» и «после» на самом деле являются лишь инструментами мысленного эксперимента, не более того. Вместе с этим признанием оказывается опрокинутой сама идея о формировании субъекта из индивида — «индивиды - всегда уже субъекты. Индивиды «абстрактны» относительно субъектов, которые всегда уже существуют» [8, 119]. Индивид всегда уже интерпеллирован, всегда уже номинирован, задан социальным измерением. Индивид «*всегда уже*» оказывается субъектом в силу того, что он всегда уже обладает некоторым собственным именем, он всегда обладает номинацией, или, по крайней мере, место для имени собственного всегда *уже* предуготовано.

Об этом Л. Альтюссер рассуждает достаточно красноречиво: «Фрейд показывает, что индивиды - всегда «абстрактны» относительно субъектов, которыми всегда уже существуют, просто указывая на идеологический ритуал, который окружает ожидание «рождения», этого «счастливого события» <...> До своего рождения, ребенок, поэтому, всегда уже субъект, утвержденный как субъект и через определенную семейную идеологическую конфигурацию, в которой он «ожидается», как только был зачат» [8, 119].

Однако эта констатация не разрешает парадокса альтюссеровской умозрительной конструкции. В самом деле, поскольку индивид у Л. Альтюссера оказывается субъектом как таковым еще задолго до того, как обретает способность признать свое имя фактически, т.е. до того как он существует, - постольку вся «ответственность» за его существование оказывается полностью возложена на Власть или Идеологию (большого Субъекта в терминологии Л. Альтюссера), который и предвосхищает существование субъекта в Символическом универсуме.

В результате, при анализе работы Л. Альтюссера возникает впечатление, что сам факт номинации, исходящей от Субъекта (Другого) должен гарантировать своей авторитетностью признание индивидом своего имени, что интерпелляция должна обеспечивать все условия для принятия оклика со стороны индивида.

Проблематичность такого взгляда становится очевидной при сопоставлении альтюссеровских примеров (оклик полицейского, административные приказы и распоряжения, партийные предписания, религиозные ритуалы крещения, исповеди и т.д.) с примером перформатива, такого, например, как «Нарекаем этот теплоход «Адмирал Нахимов». В данном примере предмет нарекается индивидуальным именем, но очевидно, что при этом он не становится субъектом; имя, даваемое ему в процессе номинации, не становится именем собственным. Более того, если, к примеру, мы обратимся уже к «живому» субъекту с нелюбимой для него номинацией «Эй ты, козел!», то это вовсе не значит, что он воспримет этот оклик как означивание для себя, как свое имя собственное и таким вот образом «удостоверит» себя.

В этом, как нам представляется, заключается главная слабость теории интерпелляции: данная теория проходит мимо невозможности уподобления обычного перформатива перформативу, утверждающего субъекта в поле социального. Последний тогда должен быть специфической вариацией перформатива, он должен быть существенно иным, нежели те, которые мы только что приводили в качестве примера.

На эту проблему, существующую в концепции интерпелляции, указывает и Дж. Батлер. «Примечательно, - пишет она, - что Альтюссер не дает ни намек на то, почему этот индивидуум оборачивается, принимая голос как обращенный именно к нему или к ней и принимая субординацию или нормализацию этим голосом вызванные. Почему субъект оборачивается на голос закона и каковы последствия такого оборота для инаугурации социального субъекта? Необходима ли теория интерпелляции теория совести?» [2, 19]<sup>6</sup>.

Очевидно, что присутствие данной проблемы обусловлено тем, что Л. Альтюссер последовательно придерживается принципа объективации социального через абсолютизацию Другого или в его терминологии Субъекта. В результате возникает проблема соотношения внешне - объективной номинации и внутренне - субъективной самоидентификации, т.е. проблема отношения между отчуждением и присвоением имени собственного, о котором мы говорили в контексте размышлений К. Леви-Строса. В конечном счете, игнорирование субъективного аспекта приводит к тому, что Л. Альтюссеру приходится ставить знак равенства между извне поименованным индивидом и субъектом, узнавшим себя в имени собственном и с его помощью удостоверяющего себя<sup>7</sup>.

Итак, подведем итоги нашего рассмотрения. Анализ представлений о субъекте позволяет выявить следующую проблему. С одной стороны, необходимо осмыслить «возникновение субъекта» исходя из дискурса, концепта Другого, «эффектов идеологии и власти», неизбежно присутствующих в языке. С другой стороны, критикуя поня-

тие самодостаточного субъекта, т.е. субъекта, не zaangażированного структурами языка, идеологии и власти, нельзя упустить из виду вопрос о том, как и почему индивид становится субъектом. Иначе говоря, как он оказывается способен расслышать во множестве социальных дискурсов знак собственного существования (имя собственное, социальные категории и символы, знаки власти, опознаваемые в качестве имеющих отношение к «Я»). Определение самого поля идеологии или поля власти как символического пространства, предопределяющего вариации рефлексивности и саморефлексивности субъекта, не дает ответа на вопрос, почему конкретный индивид оказывается вовлеченным в это поле в качестве субъекта, т.е. в качестве сущего, самоидентифицирующегося в этом поле. Факт означивания индивида внешней инстанцией («Ты есть это») еще не гарантирует признания знака со стороны индивида («Я действительно есть это»), а значит не гарантирует производства субъективности - конституирование субъекта из индивида (наглядное тому подтверждение жизненные коллизии Маресьева - Мересьева, которые мы рассматривали в предыдущей нашей статье - см. Грани №4 за 2009 год).

Тогда возникает необходимость в предположении, что со стороны субъекта должно совершаться некое встречное движение, которое инвертирует социальное означивание в самоозначивание, что гарантирует его перформативность. Это адекватно представлению, что неопределенное «нечто», субъективирующееся в процессе интерпелляции/самоидентификации, изначально не является абстрактным индивидом. В это «нечто» изначально должна быть положена тенденция, побуждающая его самоидентифицироваться внутри социального пространства, его полей. На наш взгляд, эта изначально вложенная в субъекта тенденция не может быть ничем иным, кроме как радикальным желанием социального существования, т.е. желанием репрезентировать себя в социальном поле (желанием быть поименованным и признанным внутри него). Поскольку, как было отмечено выше, субъект в качестве онтологической инстанции социальной реальности не существует «до» и «вне» акта самоидентификации, т.е. «до» и «вне» акта социального самоозначивания или самоудоверения, то это желание должно рассматриваться как нечто в субъекте, что еще не есть сам субъект.

Возможность или желание удержаться в своем существовании, таким образом, реализуется через самоидентификацию внутри социального дискурса или дискурса, конституированного особым пространством - символическим пространством, ассоциированным с концептом Субъекта или Другого.

«Субъекция эксплуатирует желание существования, где существования всегда датируется откуда-то извне; оно отмечает изначальною

уязвимость перед Другим - для того чтобы быть» - фиксирует значимость для субъекта феномена социального Дж. Батлер [2, 30]. Но если метафизическую категорию бытия переопределить как неостребимого желания субъекта быть, желания состояться и переосмыслить желание как всегда социально ориентированный паттерн человеческой субъективности, то тогда вполне объяснимо «желание удержаться в собственном бытии как чего-то такого, с чем можно оперировать в рамках рискованных терминов/условий социальной жизни <...> Если термины, в которых формулируется, поддерживается и отнимается «существование», входят в активный и продуктивный словарь власти, тогда удерживаться в собственном существовании означает с самого начала

быть отданным социальным терминам. <.. > Будучи уязвимым перед терминами, которые не он(а) изобрел(а), - человек всегда продолжает существовать в некоторой степени через категории, имена, термины и классификации» [2, 35-36].

Таким образом, условием самоидентификации всегда является проблематизация субъектом собственного существования, способность поставить свое бытие под вопрос. Данная проблематизация приводит субъекта к поиску следа Я-существования в социальных дискурсах. Поэтому рассмотрение желания как бытия сквозь призму социального дискурса указывает направление дальнейшего исследования заявленной проблемы производства субъективности, что и станет отправным пунктом дальнейшей нашей работы.

Примечания:

<sup>1</sup> В другом месте своей работы К. Леви-Строс разясняет специфику образования имени собственного: «Оно с трудом входит в синтагматическую цепочку; на первый план выступает его парадигматический характер. К тому же, как раз по причине парадигматической роли имен собственных в системе знаков, внешней для системы языка, включение их в синтагматическую цепочку ощутимо ломает ее непрерывность» [4, 273].

<sup>2</sup> В своей работе Л. Альтюссер отмечает, что «при обычном использовании термина субъект фактически означает: (1) свободную субъективность, центр инициатив, автора и ответственного за свои действия; (2) подчиненное (subjected) существо, которое подчиняется высшей власти, и поэтому лишенное всей свободы за исключением свободы принять свое подчинение» [8, 123].

<sup>3</sup> М. Пеше и К. Фукс пишут по этому поводу, что существование субъекта предполагает фундаментальное забвение (авторы называют его «забвением № 1») - «неотъемлемый аспект субъективной практики, связанный с речевой деятельностью субъекта» [7, 108].

<sup>4</sup> Л. Альтюссер выделяет здесь четыре условия-гарантии признания - интерпелляции индивидов как субъектов; их подчинение Субъекту (т. е. Власти - В. П.); взаимное признание субъектов и Субъекта; признания субъектами друг друга и, наконец, признания субъектом самого себя; абсолютная гарантия, что все действительно так, и что субъекты признают это, что они есть и ведут себя соответственно, то все будет в порядке» [8, 122-123].

<sup>5</sup> «Я тогда предположу, что идеология 'действует' или 'функционирует' таким способом, которым она 'рекрутирует' субъектов среди индивидов (она рекрутирует их всех) или 'преобразовывает' индивидов в субъекты (она преобразовывает их всех) той очень точной операцией, которую я назвал интерпелляцией или окликом, и которая может быть представлена в наибольшей степени каждодневным полицейским (или каким-либо другим) окликом: 'Эй, Вы там!' [8, 118], - поясняет суть своей схемы интерпелляции Л.Альтюссер.

<sup>6</sup> В своей работе Butler J. Excitable Speech: A Politics of the

Performative. New York; London: Routledge, 1997. - 185 p., Дж. Батлер развивает тезис о том, что интерпелляция происходит и без оклика субъекта Властью, когда имени субъекта не называют вовсе, вовсе его не замечая и подобным образом аннигилируя. Такие изощренные формы Власти повсеместно применяются как социальные практики администрирования, замалчивания, чрезмерной занятости, «наивной слепоты и глухоты», цензуры и т. д. Более того, подобная суперинтерпелляция носит для субъекта травматический эффект, содержит в себе сниженный вариант своей идентичности, унижение достоинства, максимально возможно оскорбляет и изничтожает в нем все человеческое. «Можно интерпеллировать, поставить на место, указать место посредством молчания, через неадресование - и это становится ужасающе очевидно в ситуации, когда мы предпочли бы быть униженными, чем чтобы к нам не обратились вообще» [10, 27], - разясняет свое новое понимание процесса интерпелляции Дж. Батлер.

<sup>7</sup> Современные постмодернистские теории субъективности вообще «снимают» проблему интерпелляции как отзвука прошлого времени - времени засилья Власти, Идеологии, Другого и т. д., предлагая пластичную, текучую, переменчивую через дискурс субъективность, которая каждый раз изменяется в зависимости от самого акта именованного. Вот что пишет по этому поводу современный российский исследователь постмодернистской философии А. Дьяков: «Когда кто-нибудь молится Богу и говорит Dieu, Бог сразу понимает, что это молится француз. Француз становится таковым в тот момент, когда Бог его узнает. Dieu — так называет Бога француз. Француз окликает Бога по имени, и по тому, каким именем его назвала, Бог узнает француз. А что такое Dieu? Так зовут Бога, то есть это он самый и есть «Бог — так зовут Бога». Не так ли и с субъектом, который конституируется в тот момент, когда мы подвергаем его исследованию? Субъект — так зовут субъекта и, откликаясь на это имя, он становится таковым. В то же время происходит и наше становление, становление тех, кто его так называл. Важное следствие из этого: субъект всегда таков, каким именем мы его окликаем. А имя нам диктуют правила дискурса» [11, 8-9].

ЛИТЕРАТУРА:

1. Вульф К. Антропология: История, культура, философия / К. Вульф. - СПб.: Изд-во С.-Петерб. университета, 2007. - 269 с.
2. Жижек С. Устройство разрыва. Параллаксное видение / С. Жижек. - М.: Издательство "Европа", 2008. - 516 с.
3. Табачникова С. Комментарии к работам М.Фуко / С. Табачникова // Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. — М.: «Касталь», 1996. - С.328-395.
4. Батлер Дж. Психика власти: теории субъекции / Дж. Батлер; пер. с англ. - Харьков: ХЦГИ; СПб: Алетейя, 2002. - 168с.
5. Шеллинг Ф.В.Й. Философские исследования о сущности человеческой свободы и связанных с ней предметах / Ф.В.Й. Шеллинг; Сочинения в 2 т. Т. 2. - М.: Мысль, 1989. - С. 86-158.
6. Леви-Строс К. Неприрученная мысль. Первобытное мышление / К. Леви-Строс. - М.: Республика, 1994. - С.111-336.
7. Пеше М. Итоги и перспективы / М. Пеше, К. Фукс // Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса. - М.: ОАО ИГ "Прогресс", 2002. - С.105-124.
8. Althusser L. Ideology and Ideological State Apparatuses (Notes towards an Investigations) / Althusser L. Lenin and Philosophy and Other Essays. - New York: Monthly Review Press, 2001. - P. 85-131.
9. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика / Р. Барт; пер. с фр. — М.: Прогресс, 1994. - 616 с.
10. Butler J. Excitable Speech: A Politics of the Performative / J. Butler. - New York; London: Routledge, 1997. - 185 p
11. Дьяков А. Децентрация субъекта и скольжение смысла: О возможности нецентрированной модели субъективности [Электронный ресурс] / А. Дьяков. - Режим доступа: www.sociologos.net/dyakov/

УДК 101.1: 316 (075.8)

О.И. ПЛАКСИНА

## ПРОБЛЕМА УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА И ЦЕЛЕНАПРАВЛЯЮЩИЙ ПОТЕНЦИАЛ НРАВСТВЕННОСТИ

**Плаксина Оксана Ивановна** - доцент кафедры философии и политологии Приднепровской государственной академии строительства и архитектуры, кандидат философских наук

В статті охарактеризована специфіка сучасного етапу динаміки соціуму і її своєрідна діалектична «двовимірна» кореляція з проблемою сталого розвитку суспільства в ракурсах «причина - наслідок» і «зміст - форма». В рамках виявлення екзистенціального змісту моральності була розкрита її цілеспрямовуюча роль відносно сталості суспільного розвитку.

**Ключові слова:** сучасний етап динаміки соціуму, сталий розвиток суспільства, кореляція, моральність, цілеспрямовуючий потенціал.

В статье охарактеризована специфика современного этапа динамики социума и ее своеобразная диалектическая двумерная корреляция с проблемой устойчивого развития общества в ракурсах «причина - следствие» и «содержание - форма». В рамках выявления экзистенциального содержания нравственности была вскрыта ее целенаправляющая роль в отношении устойчивости общественного развития.

**Ключевые слова:** современный этап динамики социума, устойчивое развитие общества, корреляция, нравственность, целенаправляющий потенциал.

In the article the specific of modern stage of social dynamics is described, and his original dialectical «two-dimensional» correlation with the problem of sustainable development of society is shown (in view points «cause - effect» and «content - form»). Within the framework of exposure of existential content of morality its purpose-directing role in regard to sustainability of social development is opened.

**Keywords:** modern stage of social dynamics, sustainable development of society, correlation, morality, purpose-directing potential.

© О.И. Плаксина, 2009

Обеспечение устойчивости развития общества, потребность в которой будет охарактеризована ниже, - это сложный многоплановый социоприродный процесс, требующий междисциплинарного подхода к своему изучению. В работах ряда ученых [4], [17], [18], [21], [22], в том числе и в прежних публикациях автора данной статьи [12], [13], [14], уже изучались различные аспекты устойчивого развития общества. Теперь же автор задумала цикл статей, который будет представлен в альманахе «Грани», посвященный ключевым феноменам, влияющим на устойчивость развития, которые выступают в статусе экзистенциала. Чтобы подойти к этой теме, в настоящей статье будет исследовано развитие представлений о нравственности, проанализированных ранее [12], в новом ракурсе, позволяющем выявить природу «векторности» нравственности, ее «целеуказующий» потенциал в отношении устойчивого развития общества.

Проблематика собственно нравственности и этики сохраняет актуальность и имеет круг своих исследователей<sup>1</sup>. При этом в осмыслении соотношения устойчивого развития общества и нравственности сохраняется уже зафиксирован-

ная ситуация - их связь не отрицается, напротив, большинство ученых фиксируют те или иные моменты взаимодействия этих феноменов, но реально в литературе затрагиваются лишь некоторые аспекты их взаимосвязи<sup>2</sup>, за исключением ракурса, выше заявленного автором данной статьи. Отдельные подходы к аспекту целенаправляющего потенциала нравственности намечены в публикациях авторов В. Горлинского (Украина) и Л. Мантатовой (Россия)<sup>3</sup>, но и они не сконцентрировались на том, в силу чего потенциал нравственности является целеуказующим в реализации устойчивого развития современного общества и в чем же заключается своеобразие этого потенциала. Поэтому исследование целенаправляющего потенциала нравственности в отношении устойчивого развития именно современного общества является актуальным и выражает цель настоящей статьи. Для ее достижения были решены следующие задачи: 1) определения специфики общества именно современной ступени истории; 2) выяснения соотношения этой специфики с устойчивым развитием общества и 3) с этого основания исследования соотношения целенаправляющего потенциала нравственности и устойчивого развития современного общества.

Особенности современного этапа развития глобального социума

Чем же специфична современность как этап истории? Ее отличают переход от индустриальной к постиндустриальной или информационно-компьютерной ступени развития общества и осуществляющаяся после распада СССР модернизация постсоветского пространства, т.е. системные социальные сдвиги и трансформации. Еще на индустриальной ступени стремительный рост производства и эксплуатации трудящихся вызвали отчуждение и дегуманизацию труда: напряженная повседневная работа лишила человека сосредоточенности, необходимой для огранки самого себя, для чтения серьезных книг или занятия искусством. Примитивный гедонизм - желание развлечься, забыться, абсолютная праздность и увлечение методиками получения удовольствия - становится для многих людей важной потребностью, хотя ведь только цельная личность способна возвысить удовольствие до подлинного наслаждения. Торжествуют омассовление личности при ее безволии и рыночные ценности потребительства: под влиянием массового производства, массовой культуры («Восстание масс» - Х. Ортега-и-Гассет), моды и рекламы многие люди сами становятся вещью, товаром, (Э. Фромм: «фетишизируются товары как продукты рук человеческих, ...и сам человек в поле стоимостных отношений напоминает товар») и далее - «одномерным человеком» (Г. Маркузе), лишившимся индивидуальности. Перманентный натиск технизации социума, быстрый рост безликого естественно-научного знания, политизация общественной жизни способствовали духовному оскудению людей, угасанию в них духовного начала. Со всем этим прямо связаны внутренний вакуум и утрата смысла жизни как особенность людей XX-XXI вв. Ныне количество суицидов внимательно учитывается статистикой (определяются благополучные и не очень в этом отношении страны) и даже вошло в состав предельных критических показателей стабильности общества, разработанных учеными Российской Академии наук [8].

Развитие же информационных технологий привело к двум переломным для людей следствиям: 1) к переполнению нашего бытия информацией, снижению интереса к знаниям и обесцениванию их, 2) к деонтологизации социального бытия «реальной виртуальностью» и «виртуальной реальностью» [20, 58-75], т.е. к господству симулякров, отрыву от материальных основ бытия и далее к утрате личностью связи с реальностью. С этого основания гуманитарные менеджеры-технологи инициируют информационно-гуманитарную /точнее, антигуманитарную - О.П./ революцию [9], которая катализированно использует технологии суперавтоматизированных пространств и потенциально угрожает свобод-

ному развитию человеческой витальности, иммунной системе общества, индивидуальной и коллективной свободе. Она ведет не к однозначно предсказуемому наукоемкому будущему, а к состоянию экзистенциальной нестабильности, неопределенности, негарантированности [9, 76] и опасна подрывом сущности и природы человека в ходе «перекрышки» его с целью улучшения («enhancement») и социально - психологической «перепроектировки» личности под маской расширения индивидуальных возможностей [27, 21, 24].

Описанные выше явления выражают серьезную разбалансированность, неустойчивость человека (а, следовательно, и общества) и суммируются в антропологическом кризисе - на наш взгляд, в одной из характерных черт современности. Другой же характерной чертой является принципиальная неустойчивость развития социума: так, впервые в своей жизни человечество, планета Земля и ее биосфера переживают эксклюзивное состояние антропогенной перегруженности, выступающее даже, по мнению А. Федотова, «квинтэссенцией, сущностью сущностей современности» [22, 5]. Вследствие бурного роста мировой экономики и населения приблизились к критической черте истощение биосферы, перенаселенность Земли, социальная дисгармония и напряженность, что зафиксировали всемирные саммиты Земли в Рио-де-Жанейро (1996 г.), Йоханнесбурге (2002 г.) и др. А. Федотов и другие ученые уже предложили необходимые меры, которые следует предпринять во имя высшей цели - выживания человечества в данных обстоятельствах: стабилизация (невозрастание) усредненной по миру экономики, энергетики и численности населения мира; введение механизма управления миром, начиная с рентного управления, т.е. введение ренты со стран мира за пользование биосферой; целесообразность перехода от стихийного капитализма, разрушающего Землю и Земную цивилизацию, к социально-экономической системе управляемого, планового типа [22, 11]. Как мы видим, проблема устойчивости развития общества носит комплексный характер. Под устойчивым же развитием общества понимается природоохраняющее функционирование и гармоничное развитие человечества в планетарном масштабе<sup>4</sup>, субъект которого - человечество в целом на данном этапе своего развития и в будущем [13, 423].

Еще одной характерной чертой современности выступает глобализация, содержащая как перспективы достижения новой гармоничной организации человечества, так и углубление деструктивности, неуравновешенности развития общества. Она проявляется в выходе социальных феноменов за границы отдельных государств и этносов и в образовании принципиально новой планетарной целостности совре-

менного мира, в усиленной взаимозависимости его компонентов, где любые изломы отношений и нарушение порядка резонируют во всех элементах глобального социума. При этом ускоряется ход социальной жизни (так, быстрее, чем прежде, внедряется научно-технический прогресс в отсталых странах), и усложняется протекание общесоциальных процессов: возрастает их стихийность, снижается управляемость. По мнению автора данной статьи, глобализация дает толчок формированию «Человека Транснационального» [20, 89], это главный субъект постиндустриального социума, начинающий мыслить универсальными планетарными категориями и связывающий свои интересы не только с государством, но и с мировым сообществом в целом. Причем кардинальные социальные сдвиги требуют от него как готовности к коренным трансформациям, так и умения сберечь свою экзистенцию, свое подлинное бытие вопреки тотальности изменений - многоликой и многовекторной.

Так обновляются сами социальные субъекты: маргинализируются прежние и рождаются новые социальные единицы и связи, исповедующие уже иные ценности, отличные от бывших в наличии. Столкновение же различных систем ценностей, их борьба за социальное пространство дают импульс к утрате способности самоидентификации, к деидентификации ряда индивидов и общностей. Это чревато уничтожением их аутентичности и результируется не столько в принятии ими навязываемых внешним воздействием ценностей, сколько в социокультурной деградации, ведет к утрате самостоятельности государств, народов и т.д., т.е. в итоге продуцирует неустойчивость социума в целом.

Обновляется в ходе глобализации также и геополитическая конфигурация субъектов мира, а значит и фрагментация социального пространства: оно структурируется на постиндустриальные периферию и центр, своеобразие которого выражает корпоративно-государственный симбиоз [20, 194]. Суть его заключается в двух положениях: 1) государство использует глобальные монополии в качестве ключевых инструментов эффективной реализации национальных целей за границами собственной территории и 2) именно эти цели производятся государством под влиянием корпораций и выражают их собственные интересы. Государства же стран постиндустриальной периферии все сильнее подвергаются давлению корпораций и сетей собственных корпоративных структур государств постиндустриального центра. В итоге со стороны транснациональных корпораций и передовых стран налицо опасная тенденция формирования системы глобального социального неравенства, эксплуатации общепланетарных природных и иных ресурсов в собственных узкоэгоистических интересах, навязывания своих социокультур-

ных ценностей зависимым странам и народам; по сути это очередная попытка внедрить в социальную практику кредо социал-дарвинизма, отвергающую заботу о слабых. (В вышеизложенном фрагменте автор данной статьи сочла важным не замыкаться на исчерпывающем перечне слагаемых глобализации, а указать лишь те из них, сочетание которых с уже назревшей разбалансированностью социума синергетически влияет на неустойчивость развития общества).

Таким образом, специфика современности заключается в том, что впервые в истории налицо и беспрецедентное состояние неустойчивости развития общества, и еще – уникальное соединение перечисленных характерных черт.

Корреляция специфики современности и устойчивого развития современного общества

Как же соотносятся специфика современности и проблема устойчивого развития общества? Автор данной статьи считает их диалектически взаимосвязанными – как минимум, «двумерно». Во-первых, в детерминационном измерении в ракурсе «причина- следствие»: как раз данная специфика современности и вызвала к жизни, обусловила обозначенную проблему достижения устойчивости социума. Во-вторых, в структурном измерении в ракурсе «содержание-форма»: 1) специфика современности как содержание определяет саму проблему устойчивого развития общества, и изменение этой специфики как содержания повлечет за собой изменение формы - трансформируется, иная станет названная проблема; сама же проблема устойчивости развития общества как форма является способом выражения и существования специфики современности; 2) здесь наличествует определенная самостоятельность формы по отношению к содержанию - структурируя его, форма тем самым активно воздействует на него: так, само обнаружение и заявленность проблемы необходимости устойчивости в общественной жизни (благодаря человеческой рефлексии) и уже предложенные учеными прогнозные модели<sup>5</sup> и сценарии с четкими параметрами устойчивости-неустойчивости «организуют» специфику современности, начинают перестройку ее внутренних компонентов и связей, «векторизируют» и стимулируют преобразование современности к преодолению неустойчивости и антропологического кризиса. Но это лишь начальная ступень пути.

В настоящее время антропологический кризис и неуравновешенность развития общества не преодолены. Усугубляемые рядом слагаемых глобализации, они подрывают основания самой социальности (ее сохранения и развития) и самоосуществление индивида, губительны для общества в целом, для сущности человека, и для его природы. Уточним: космо-био-психосоциальной природы человека и его деятельно-аксиологической сущности [12, 75].

Целенаправляющий потенциал нравственности

С сущностью человека и его природой прямо коррелирует сфера нравственности, она придает им огранку. Автор настоящей статьи убеждена в том, что нравственность призвана, это ее назначение, и она способна, у нее есть для этого потенциал, – стоять на защите природы человека (сохранять и оберегать, противодействовать ее разрушению) и способствовать реализации и прогрессированию сущности человека, что лаконично выражается в «очеловечивании человека». Нравственность обладает особым «арсеналом средств», которые будут изложены ниже в трех ключевых положениях.

Во-первых, нравственность экзистенциальна, и экзистенциальность ее – мощный и совершенно особый механизм и инструмент воздействия [12, 76-77] на индивида, социальные группы и общество. Что, впрочем, принимают во внимание не все ученые, как, например, В. Пащенко, противник концептуализации устойчивого развития. Так, он называет «устойчивое развитие» «распространенным понятием научного жаргона», «огульно декларируемым», а сами идеи о нем – «не очень обоснованными». В. Пащенко считает неточным «само выражение «устойчивое развитие»: «за диалектикою, розвиток - це єдність еволюцій та революцій (у природі - катастроф). Еволюційний і революційний прогрес у науці й мистецтві - бажаний. Але усталення обох складових, із катастрофічною включно, у довікллі й економіці - нонсенс. Тут потрібна лише прогресотворча еволюційна складова, екологічно безпечна - екоєволюція. Саме екоєволюційні складові розвитку, а не огульно декларований сталій розвиток мають бути суспільно підтримуваними у середовищі життєдіяльності людини на Землі. Загальнонауковому обґрунтуванню цих положень присвячена монографія автора»<sup>6</sup> [11, 68]. Действительно, с В. Пащенко можно согласиться в неточности выражения «устойчивое развитие», но в иной, нежели у него трактовке.

Предлагаем восполнить эту неточность а) определением субъекта и объекта устойчивого развития (что и сделала автор данной статьи в публикации [13, 423]) и б) отказом от узких рамок только экоэволюционных слагаемых развития в качестве целей жизни и добавлением собственно социальных составляющих<sup>7</sup>, таких как преодоление социально-экономического, политического и правового угнетения, вражды и конфликтности в национально-этнических, межкультурных и религиозных отношениях, физического и духовно - нравственного нездоровья и др. Одни из перечисленных реалий еще не учтены, другие уже вошли в разработки ученых по устойчивому развитию общества – А. Федотова, Ж. Поплавской и В. Поплавского. Так, в формуле А. Федотова фигурирует индекс социально-экономической дисгармонии обще-

ства (мирового или национального) менее 10-15 – это отношение доходов наиболее богатых (20% к доходам беднейших (20%), входящий в систему обобщенных параметров мира [22, 108-109, 220]. Ж. Поплавская и В. Поплавский акцентируют суть устойчивого развития как содействующего «не только экономическому росту, но и справедливому распределению его результатов, расширению возможностей людей, повышению их благосостояния» [15, 13] /выделено мной. – О.П./ Включение собственно социальных составляющих (а, значит, и субъект- субъектных отношений) в сферу устойчивого развития выводит нас на важный и интересный момент, по нашему мнению, прежде находящийся «в тени» - «аксиологичность общественного прогресса» (П. Штомпка).

Так мы подошли ко второму ключевому положению: устойчивое развитие общества «целенаправляется» никак не без участия, а обязательно при участии нравственности, сквозь определенную призму духовных ценностей, что признают не только философы, но и другие специалисты, например, экономисты С. Дорогунцов и А. Ральчук: «Оптимальная траектория устойчивого развития направляется осознанно механизмом его управления и обусловлена этическими основами культуры и возможностями природы» /подчеркнуто мной. – О.П./[4]. Автор данной статьи убеждена, что ядро этических основ культуры, «целенаправляющих» устойчивости развития общества, составляет этика ответственности. По мнению К.-О. Аппеля, которое мы разделяем, в настоящее время «впервые в истории человеческого рода люди оказались перед задачей принятия солидарной ответственности за последствия их действий в планетарном масштабе..., этому требованию должна отвечать интерессубъективная значимость норм или основополагающих принципов этики ответственности» [2, 360].

К началу XXI в. мировое сообщество уже сделало ряд шагов по созданию этики именно такого характера, которая бы формировала общепланетарное духовное единство человечества. Они результировались, в частности, в материалах Всемирного саммита в Йоханнесбурге (2002 г.), сформулировавшем основные принципы этики устойчивого развития. Так, участники саммита единогласно приняли политическую декларацию, определившую главной целью устойчивого развития «построение гуманного, справедливо-го и внимательного к нуждам людей общества, признающего необходимость беречь человеческое достоинство всех его членов»<sup>8</sup>.

В-третьих, нравственность затрагивает такие фундаментальные основания содержательности человеческого существования, как экзистенциалы [12, 79]. Напомним, что термин «экзистенциал» ввел М. Хайдеггер в работе «Бытие и время» [24], но определения ему не дал, он лишь перечислил в разных своих работах некоторые фено-

мены в качестве экзистенциалов, в частности, обозначил так определенные состояния существования человека: «бытие-в мире», «бытие-с другими», «бытие-здесь» и др.

С учетом противоречивости использования данного термина автор настоящей статьи согласна с определением украинского гуманитария Л. Щитовой: экзистенциалы – это «абсолютные условия проективности сознания, укорененные в непосредственности человеческого бытия» [26, 14]. Каждый из элементов экзистенциала открывает человеку некоторую грань бытия, снимает ограниченность, преодолевает отчуждение.

Другой исследователь С. Копылова, продолжившая изучение экзистенциалов, охарактеризовала их как «безусловные атрибуты человеческого существования, вне которых нет человека в его сущностном проявлении» [6, 7,10], «конституенты человеческого бытия» [6, 2], и как «духовно-практический феномен, характеризующий эмоционально-психологическое переживание личности в ее предельном состоянии и являющийся результатом ее сознательно (свободного) выбора...» [6, 2, 10]. С. Копылова сделала важный вывод о том, что «мера свободы выступает мерой экзистенциальности человека, а значит и мерой проявления экзистенциалов человеческого бытия» [6, 6,10].

Экзистенциалами являются духовность и свобода человека (что доказала Л. Щитова в своей кандидатской диссертации 1995 г.). Они важны не только для отдельной личности, но и для развития общества, человечества в целом: их утрата равнозначна утрате людьми человечности (человекости) и чревата технотронной и иной деформацией цивилизации, где индивиды уже будут не «*Homo sapiens*». Непреходящая роль экзистенциала свободы и его сопряженность со справедливостью емко выражается, например, формулой А. Герцена о революции: чем больше свободы страна набрала до революции, тем революция пройдет легче и послереволюционная диктатура будет слабее, и наоборот, чем больше степень притеснения /≠ несправедливости. – О.П./, тем более велика вероятность разрушительного взрыва<sup>9</sup>.

Это дает основания полагать, что перечень экзистенциалов подлежит расширению и в будущих исследованиях прозондировать «узловые координаты» нравственности на предмет наличия у них статуса экзистенциала. Этими координатами являются добро, зло, справедливость, свобода, польза, счастье, удовольствие. Среди них особо резонирует с устойчивостью (=«уравновешенностью») развития общества справедливость, выше она прямо упоминалась ав-

торами Ж. Поплавской и В. Поплавским и на нее сфокусирован индекс социально-экономической дисгармонии А. Федотова. По определению А. Гусейнова, справедливость – это «общая нравственная санкция совместной жизни людей, рассмотренной преимущественно под углом зрения сталкивающихся желаний, интересов, обязанностей, способ обоснования и распределения между индивидами выгод и тягот их совместного существования в рамках единого социального пространства» [23]; «... то, что создает и сохраняет благо (счастье) общества (Аристотель), ... или нравственно приемлемая мера конфликтности человеческих взаимоотношений во всех их общественно значимых разновидностях (от межличностной сферы до международных отношений), «равенство в достоинстве быть счастливыми и в обладании необходимыми для этого благами» [19] /подчеркнуто мной. – О.П./ Справедливость по своему происхождению выступает нравственной составляющей, что подтверждает общесоциальное правило талиона (взаимного воздаяния в рамках кровной мести), имевшееся у всех народов на родоплеменной стадии развития. Анализ ее роли в устойчивом развитии современного общества и станет дальнейшим направлением исследования.

Таким образом, в результате проведенного исследования была выявлена специфика современного социума, состоящая в исторически уникальном соединении перехода общества к постиндустриальной (информационно- компьютерной) ступени развития, состояния его беспрецедентной неустойчивости, антропологического кризиса и глобализации. Была продемонстрирована особая диалектическая корреляция специфики современности и проблемы устойчивого развития общества в ракурсах «причина-следствие» и «содержание-форма» и охарактеризовано своеобразное соотносительное функционирование первых двух реалий, в частности, обосновано активное воздействие устойчивого развития общества как проблемы на изменение, преобразование специфики современного социума.

В работе было установлено, что антропологический кризис и разбалансированность развития общества, усугубляемые рядом глобализационных слагаемых, губительны для общества в целом, для деятельно- аксиологической сущности человека, и для его космо- био- психо- социальной природы [12, 75], с которыми коррелирует сфера нравственности. Выявление экзистенциальности ее содержания позволило вскрыть целенаправляющий потенциал нравственности по отношению к устойчивому развитию современного общества.

Примітки:

<sup>1</sup> См.: коллективная монография украинских авторов [10], изданные в Украине учебники Блощинской В.А. [3], Юрия М.Ф. [28] и авторского коллектива под ред. В.О. Лозового [5], автореферат докт. диссертации Т.Г. Аболиной [1] и др. Есть также наработки ученых Российской Федерации:

Гусейнов А.А. «Золотое правило нравственности». М., 1988; Он же. Великие моралисты. М., 1997. Он же.

- Философия. Мораль. Политика: Сборник статей. М., 2002;
- Капустин Б. Г. Моральный выбор в политике. М., 2004; Он же. Моральная политика и политическая мораль // Мораль в политике. Хрестоматия. / Пер. с фр., англ., нем., исп., чешск. Сост. и общая ред. Б. Г. Капустина. М., 2004.
- <sup>2</sup> Например, основы философии и этики окружающей среды [18, 66-84], социально ориентированная глобализация и глобальная этика [20, 141], этика постиндустриального ноосферогенеза [7, 141], нравственные основы современности [16] и др.
- <sup>3</sup> См.: Горлинский В.В. Цінності духовного буття суспільства сталого розвитку // Мультиверсум. Філософський альманах. - К., - 2006. - № 52 [Электронный ресурс]. - Режим доступа до журналу: [http://www.filosof.com.ua/Jornel/M\\_52/Horlinsky.htm](http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_52/Horlinsky.htm)
- Мангантова Л.В. Экологическая этика в информационную эпоху (в соавт. с В.В. Мангантовым) - Улан-Удэ: Бурят. кн. изд-во, 2003; она же. Духовные основы устойчивого развития // Труды членов Рос. филос. общества. - Вып. 4. - М.: Московский философский фонд, 2002; она же. Устойчивое развитие: духовно-нравственные ориентиры (в соавт.) / Вестник БГУ. Серия 5. Философия, социология, политология, культурология. - Вып. 2. - Улан-Удэ, 1998.
- <sup>4</sup> Ряд других дефиниций устойчивого развития общества разных авторов собраны в работе [14, 206].
- <sup>5</sup> Например, ресурсная количественная модель мира, предложенная Медоузами Д.Х. и Д.Л. с соавторами (1972 г.), устанавливает антропогенный предел Земли в пересчете на численность ее населения до 7 млрд. чел., более жесткая, биосферная количественная модель Горшкова В. (1990 г.) определяет допустимое население планеты в 1 млрд. чел. (см.: Горшков В. Энергетика биосферы и устойчивость состояния окружающей среды. - М., 1990. - 237 с., Медоуз Д.Х., Медоуз Д.Л., Рандерс И. За пределами роста: Учебное пособие: Пер. с англ. - М., 1994. - 304 с. и др). Представляет интерес также разработка экологической конституции Земли Ю. Шемшученко (Украина) [25].
- <sup>6</sup> См.: Пащенко В.М. Екоєволюція від сталого розвитку // Супутник Київ. географ. щорічника. - Вып. 5. - Київ: КВ УГТ, 2005. - 112 с.
- <sup>7</sup> Более обстоятельная полемика с В.Пащенко и доводы в пользу положений а) и б) содержатся в публикации [13].
- <sup>8</sup> См.: The Earth Times. 4 september 2002. - Johannesburg. - P. 11, а также [http://www.johannesburgsummit.org/html/documents/summit\\_docs/1009wssd\\_pol\\_declaration.doc](http://www.johannesburgsummit.org/html/documents/summit_docs/1009wssd_pol_declaration.doc)
- <sup>9</sup> См.: Герцен А.И. Письма в будущее старому товарищу.

## ЛІТЕРАТУРА:

- Аболіна Т.Г. Моральнісна культура в контексті соціокультурної динаміки (філософсь-ко-етичний аналіз): автореф. дис... докт. філос. наук: 09.00.07 / Тетяна Георгіївна Аболіна; Київ. націон. ун-т ім. Т.Шевченка. - Київ, 1999. - 36 с.
- Апель К.-О. Априорі спільноти комунікації та основи етики. До проблеми раціонального обґрунтування етики за доби науки / К.-О. Апель // Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрямки. - К., 1996. - С. 360-376.
- Блощинська В.А. Етика. Практикум: Навчальний посібник / В.А.Блощинська; Міністерство освіти і науки України. - К.: «Центр навч. літератури», 2005 - 248 с.
- Дорогунцов С. Сталий розвиток – цивілізаційний діалог культури та природи [Елек-тронний ресурс] / С. Дорогунцов, О. Ральчук // Вісник Національної Академії Наук України. - 2001. - № 10. - Режим доступу до журналу: <http://nbuv.gov.ua/portal/all/herald/2001-10/4.htm>
- Етика: Навч. посіб. /В.О. Лозовой, М.І. Панов, О.А. Стасевська та ін.; Міністерство освіти і науки України.; за ред. проф. В.О. Лозовой. - К.: Хрінком Інтер, 2004. - 224 с.
- Копилова С.В. Екзистенціали людського буття: автореф. дис... канд. філос. н.: 09.00.03 / Світлана Володимирівна Копилова; Запорізьк. націон. ун-т. - Запоріжжя, 2008. - 16 с.
- Лесков Л.В. Футуросинергетика: универсальная теория систем. Научно-учебное посо-бие / Л.В. Лесков. - М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2005. - 170 с.
- Локосов В.В. Стабильность общества и система предельно-критических показателей его развития / В.В. Локосов // Социологические исследования. - 1998. - № 4. - С. 86-94.
- Лукьянец В.С. Гуманитарная революция / В.С. Лукьянец, О.Н. Соболев // Практична філософія. - 2004, № 3. - С. 51-77
- Малахов В.А. Цивілізаційні виміри моральності: зміна парадигм / В.А. Малахов, С.І. Мулярчук, В.Д. Жулан, М.Ю. Савельєва. - К: Наукова думка, 2007. - 160 с.
- Пащенко В. Про неточності природничої наукової термінології / В.М. Пащенко // Вісник Національної Академії Наук України. - 2006. - № 3. - С. 63-69.
- Плаксина О.И. Вклад нравственности и этики ответственности в обеспечение устой-чивости разви-тия общества / О.И. Плаксина // Грані. Науково – теоретичний і громадсько-політичний альманах. - Дніпропетровськ: ДНУ, Центр соціально - політичних досліджень. - 2008. - № 3 (59) травень-червень 2008. - С. 134-140.
- Плаксина О.И. Корреляция социокультурной идентификации и устойчивого развития современного общества / О.И. Плаксина // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Философия. Социология». Симферополь: Таври-ческий нац. ун-т им. В.И. Вернадского, 2008. - Том 21 (60), № 4 (2008).- С. 419-425.
- Плаксина О.И. Устойчивое развитие планетарного общества в информационном измерении (на приме-ре евроинтеграционных процессов) / О.И. Плаксина // Вісник Дніпропетровського університету. Філософія. Соціологія. Політологія. Випуск 16. - Дніпропетровськ: ДНУ, 2007. - с. 201-208.
- Поплавська Ж. Як дорости Україні до сталого розвитку? / Ж. Поплавська, В. Поплавський // Вісник Національної Академії Наук України України, 2007. - № 9. - С. 8 - 14.
- Рогожа М.М. Моральнісні засади сучасності // Людина в лабіринті перспектив / А.Толстоухов, О.Перова, О.Рубанець та ін. - К. Видавець ПАРАПАН, 2004. - с. 119-139.
- Руткевич М.Н. Философское значение концепции устойчивого развития / М.Н. Рутке-вич // Вопросы философии. - 2002. - № 11. - С. 24-35.
- Семенюк Е.Д. Філософські засади сталого розвитку. Навчальний посібник для магістрів та аспірантів / Е.Д. Семенюк. - Львів, 2002. - 200 с.
- Словарь понятий [Электронный ресурс]. - Режим доступа к сайту: [http://ipk.admin.tstu.ru/WORK/Document/Slovar\\_ponyaty.htm](http://ipk.admin.tstu.ru/WORK/Document/Slovar_ponyaty.htm)
- Суліма Є.М. Глобальний соціальний порядок постіндустріалізму: моногр. / Є.М. Суліма. - Вид 2-е, доповн. - К.: Генеза, 2004. - 336 с.
- Урсул А.Д. Путь в ноосферу: Концепция выживания и устойчивого развития цивили-зации / А.Д.Урсул. - М., 1993. - 275 с.
- Федотов А.П. Глобалистика: Начала науки о современном мире: Курс лекций / А.П. Федотов.- 2-е изд., испр. и доп. - М., 2002. - 224 с.
- Философия: Энциклопедический словарь [Электронный ресурс] / Под ред. А.А. Иви-на. — М.: Гардари-ки, 2004. — 1072 с. - Режим доступа к сайту: <http://arion.ru/wiki/FJeS>
- Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер. - М.: Наука, - 2002. - 452 с.
- Шемшученко Ю. Екологічна конституція Землі: від ідеї до практичного втілення / Ю.С. Шемшученко // Вісник Національної Академії Наук України. - 2007. - № 9. - С. 3-7.
- Щитова Л.Г. Гуманістична орієнтація європейської філософії: тенденції та суперечно-сті: автореф. дис ... канд. філос. н.: 09.00.05 / Щитова Людмила Григорівна; Дніпропетр. держ. ун-т. - Дніпропетровськ, 1995. - 24 с.
- Юдин Б.Г. О человеке, его природе и его будущем / Б.Г.Юдин // Вопросы философии. - 2004. - № 2. - с. 16-28.
- Юрій М.Ф. Етика: Підручник / М.Ф. Юрій; Міністерство освіти і науки України. - К: Дакор, 2006.- 320 с.

УДК 94 (470 – 571) + 1 (091)

М.В. СЕРГЕЄВ

## СОФІОЛОГІЯ ЯК СПОСІБ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОГО ПІЗНАННЯ РОСІЙСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

**Сергеев Микола Васильович** – доцент кафедри філософії і культури Львівської комерційної академії, кандидат філософських наук

В статті йдеться про еволюцію ідей ісихазму від часів С. Радонежського до висновків сучасних російських софіологів про долю Росії та її роль у світі.

**Ключові слова:** ісихазм, Софія, Премудрість Божа, Нейромир.

В статье говорится об эволюции идей исихазма со времен С. Радонежского к заключениям современных российских софиологов о судьбе России и ее месте в мире.

**Ключевые слова:** исихазм, София, Премудрость Божья, Нейромир.

In the article told about the evolution of ideas of isikhazm S.Radonezskoho to the confusions of modern Russian sofilogists about the fate of Russia and its role in the world.

**Keywords:** hesychasm, Sophia, Divine Wisdom, Neuron-World.

© М.В. Сергеев, 2009

Зародження і розвиток соціально-філософських ідей російських софіологів, органічно пов'язано із традицією християнства, в якій відкарбувалося споконвічне прагнення людини зрозуміти що є Бог. З моменту перенесення християнства на землі Залісся (Північно-Східної Русі) це прагнення проходить складну еволюцію, що характеризує своєрідність та оригінальність російської національної філософської школи, яка по праву називається релігійною. Метою нашого дослідження є спроба аналізу процесу екстраполяції ідей богошукачів у змісті російської національної ідеї від теорії «Святої Русі» Сергія Радонезького до сучасної філософії постмодернізму, коли традиційні принципи філософії витісняються категоріями «оперативності», «адаптації» та «самоорганізації» [3, 115]. На початку ХХ століття ці ідеї набули системного та організаційного оформлення, що найкраще всього відобразилося в релігійній течії, яка увійшла в науковий обіг під назвою софіологія.

Сутність софіології слід бачити в економічній системі Росії, в ідеологічних змінах, що відбувалися у ній з моменту її виникнення до сьогодення. Сучасна російська національна ідея містить у собі «родинні» плями того минулого, яке сприяло виникненню софіології. Ця проблема активізується сьогодні в умовах піднесення Росії як мононаціональної країни (де 80% населення вважають себе росіянами і розмовляють російською мовою), в контексті ідентифікації себе у власному історико-культурному минулому. Сьогодні як і багато років тому російська

еліта намагається знайти вихід із кризи, на шляху оновлення віри і пристосування традицій православної доктрини до нових умов розвитку. З обранням нового Патріарха Московського Кирила (2009 р.) це питання набуває особливої гостроти та значення, втім здійсненою ця ідея може бути тільки тоді, коли влада в Росії знову стане на шлях служіння Богові і народу [6, 34]. Дійсно, інтерес до релігії і віри збільшується сьогодні в Росії, віруючим стало бути модно. Однак людині, що розвивалася в умовах пострадянського релігійного вакууму, дуже важко зорієнтуватися, на яку духовно-світоглядну парадигму, на який світ, на яку релігію слід орієнтуватися. Сьогодні в Росії понад 300 релігійних конфесій, сект, братств, духовних течій. Софіологія на тлі цих течій успадковує національно-російську духовну традицію, витоки якої сягають часів сивої давнини, що стала духовною предтечею виникнення Московської держави. Формування ідеї «Святої Русі» Сергія Радонезького (Варфоломія 1321-1391 рр.) стало способом самореалізації нового татаро-руського етносу, коли за життя одного покоління отець Сергій перевиховав усю московську спільноту. Він усвідомлював життя, як необхідність втілення у ньому свого людського призначення. Заснував Троїцько - Сергієву лавру. Посланці Лаври – Пересвіт та Ослябя брали участь у Куликівській битві. Епіфаній – Премудрий, перший біограф Сергія Радонезького, зібрав і сформував, спираючись на його поради, духовне «credo» святого.

Першим постулатом учення Святого Сергія

було життя для «ПЛЪЗІ», слово, яке мало в старослов'янській мові три значення: «польза», «добро», «благо» – в якому відкарбувався заклик до братії жити в любові, сіяти добро та нести благо. Другим постулатом розуміння «ПЛЪЗІ» у святого було усвідомлення власної створюючої праці як основи богоугодного життя. Третім правилом отця Сергія було нестяжательство. Преподобний Сергій не турбувався про збільшення матеріальних благ, а дбав про накопичення скарбів духовних і став Храмом Бога живого для Русі Московської [5, 86]. Це був результат взаємодії людини з морфологічним полем – контініумом смислів: знанням, відчуттям і думкою водночас, те, що нині називають благодаттю Божою, або харизмою. Отримавши таку благодать, людина починає декодувати її структуру, трансформувати у діях, політиці, в науці, стає пасіонарною. Духовною предтечею ідеї Святої Русі Сергія Радонежського постала староафонська традиція – ісихазм. Ісихазм був продовженням аскетичного життя єгипетських пустельників, яке обґрунтував афонський монах Григорій Палама (1296-1359 рр.), що б свою чергу було розвитком вчення Симеона Нового Богослова, Григорія Сінаїта, Афанасія Александрійського та Діонісія Ареопігита. У цьому вченні ми бачимо духовні корені російської релігійної ідеї всеєдності та богошукання, її зв'язок з єгипетським гегемонізмом, що поєднав месіанську ідею богообраності росіян з словом – Логосом, яке відкривало божу Премудрість – Софію. Першою літературною редакцією ісихазму на московських землях було «Послання Новгородського архієпископа Василія Тверському Єпископу про Рай» і датується 1347 роком. Ісихазм дозволяв змінити таке становище, коли Бог існував окремо, «сам по собі», а його чада теж «самі по собі,» і став московським державним Ренесансом. Ісихазм стимулював духовну активність московитів, що відкарбувалося у гаслі гармонії влади світської і церковної. Цивільна влада тоді розглядалася виключно як служіння своєму народові. Недарма прибічники ісихазму стали засновниками духовної течії, яка згодом отримала назву «нестяжателів», що спонукала монахів жити з власної праці та сприяла зосередитись на внутрішній духовній роботі. Однак за умов певних історичних та соціально-політичних обставин ісихазм не одержав статусу державної релігії і не набув повсюдного розповсюдження. З падінням Східної частини Римської імперії – Візантії (1453 р.), коли центр православ'я Софійський храм у Константинополі був перетворений на мечеть - духовну столицю мусульманської держави, в Московії набувають поширення ідеї щодо необхідності захистити і відстояти православ'я у світі. Згодом Москва перебирає на себе атрибути влади імперії, стає Третім Римом, а народ московський став народом «богоносцем». Вся внутрішня і зовнішня

політика в країні перекроюється на новий лад, у середовищі влади набуває переваги течія її сакральної абсолютизації. Влада світська починає домінувати відносно влади духовної, що завершується за часів Петра I. Патріархство ліквідується, замість нього утворюється керівний орган релігії Святійший Синод. Отці церкви стають гвинтиком державного механізму, отримуючи за свою роботу встановлену царем платню. Неузгодженість позицій представників світської та духовної влади призвела до того, що найкраща частина білого та чорного духовенства разом із прихильниками «старої» (треба читати нової) віри пішла в розкол. Розкол, за висновками Г.Шахназарова, охопив до 20% населення країни, став початком її духовного занепаду [5, 122]. На межі XIX та XX століть у Російській імперії відбуваються величезні соціально-економічні зрушення, країна впевнено йшла шляхом капіталізму і за темпами свого виробництва зайняла одне з перших місць у світі. Однак розвиток капіталізму породжував розшарування між бідними та багатими. Стара влада не встигала гнучко реагувати на зміни, що відбувалися в суспільстві, незадоволення збільшувалося, зростало прагнення соціальних змін. Надзвичайно складною була і духовна атмосфера. Захоплення матеріалізмом, ідеями позитивізму сприяло поширенню руху за створення нової віри, розповсюдженню ідей богошукання.

На перше місце у філософських дискусіях у той час виступала проблема ставлення людини до Бога, до змін, що відбувалися в Росії, та необхідності її духовного впорядкування [2, 57]. В них поєдналися три напрями релігійних шукачів: власне філософів з одного боку та творчої інтелігенції з другого. Третій напрям уособлювали батьки церкви та представники так званого новоправослав'я [4, 17]. Наслідки революції 1905-1907 рр. та Першої світової війни 1914-1917 рр. підсилювали думку про те, що Земний Рай у Росії неможливий, отже, його треба шукати на небі, - це виправдовувало ідеологів богошукання. Нове богошукання орієнтувалося на ідеї К. Хомякова, Вл.Соловйова, Ф.Достоевського, органічно було пов'язано з гаслами представників православної церкви тих, що лунали на громадських зібраннях 90-х років XIX століття у виступах К. Леонтьєва та А.Волинського [4, 20], що були спрямовані проти матеріалізму революційних демократів В.Белінського, В.Добролюбова, М.Чернишевського. На початку XX століття богошукання набуло організованого характеру: «товариства» богошукачів виникли у Петербурзі, Москві, Києві, Тифлісі та в інших містах імперії.

Найбільш ґрунтовно ідеї богошукачів знайшли своє відображення у збірці А.Волинського «Боротьба за ідеалізм: Критичні статті», у спогадах Л.Толстого, у записках отців церкви Голові Комітету міністрів С.Вітте, у записках професорів Петербурзької академії за поданням митро-

полита Антонія (Вадковського) та у записках групи молодих священників «Про необхідність відновлення канонічної свободи православної церкви в Росії».

У 1902 році в Москві вийшов збірник «Проблеми ідеалізму» за участю С.Аскольдова, М.Бердяєва, С.Франка, які виступили проти матеріалізму, виправдовуючи шлях ідеалізму.

Після революції 1905-1907 рр. ідеї богошукачів поляризувалися. Одна частина філософів обґрунтовує думку про створення нової релігії на підставі екзистенцій А.Шопенгауера, Ф.Ніцше, С.К'єркегора. Це – Д.Мережковський, М.Бердяєв, Л.Шестов; інші – С.Булгаков, П.Флоренський, В.Єрн намагалися виправдати віру батьків і спиралися у своїх висловлюваннях на концепцію Ф.Достоевського та Вл.Соловйова про виправдання і роль православної віри в сучасному світі. Різновидом релігійної філософії було також неокантіанство, неолейбніціанство, неогегельянство та метафізика всеєдності – погляди, які сповідувало широке коло російської різночинної інтелігенції. Вказані ідеї поєднували богошукачів із слов'янофілами та євразійцями, порізно втілювалися в ідеалізмі С.Трубецького, софіології С.Булгакова, інтуїтивізмі А.Лоського і С.Франка та в екзистенціалізмі М.Бердяєва.

Ядром організації софіологів Росії став гурток, який виник у Московському університеті в 1904 році як секція до філософського семінару професора С.Трубецького. До складу гуртка входили С.Котляревський, П.Флоренський, В.Єрн, А.Петровський, Б.Бугаєв, А.Белій, В.Свенціцький. У 1905 році гурток перетворився в «Християнське братство» до якого приєднався А.Волзький (Глінка) та С.Булгаков. Після арешту (1906 р.) Флоренського та Свенціцького організація припиняє своє існування, яке відновлюється тільки в еміграції після поразки білогвардійського руху.

Організаційно об'єднання еміграційних софіологів відбулося 11 грудня 1923 року, коли митрополит Євлогій затвердив «Статут товариства Премудрості Божої», у наступному році відбувся перший з'їзд Софійського братства», на якому були присутні С.Булгаков, Г.Вернадський, В.Зеньковецький, П.Новгородцев, Г.Флоровський. Головою братства був обраний С.Булгаков.

В цей момент у Радянській Росії виникає рух, представники якого, всупереч закордонній організації софіологів, переорієнтовували вчення про царство Боже у бік комуністичного християнства і утворили «ліве богослов'я» (митрополит Никодим, архієпископ Питирим) тощо. Уперше офіційна церква висловила заготовність асиміляції ідей софіологів очевидно під радянським керівництвом. У щомісячнику Московської патріархії друкувалися статті П.Флоренського, Вл.Соловйова, С.Булгакова. В 1982 році було проведено кілька конференцій (у Загорську та Ленінграді), присвячених пам'яті

П.Флоренського (1882-1943 рр.) [4, 37]. Втім, родоначальником софіології в російській релігійній філософії вважається Володимир Соловйов (1853-1900 рр.). Він не був служителем церкви, уособлював так зване світське богослов'я. У своїх творах «Критика отвлеченных начал», «Философские начала цельного знания», «Чтения о богочеловеке», «Россия и вселенская церковь» та в деяких інших, мислитель ставив проблему духовного розкриття людини. Він створив розгалужену релігійно-ідеалістичну систему, через яку намагався позбавити росіян їхньої історичної вади: духовного кріпацтва. Втім ще й досі ця система в Росії не отримала закінченої форми [2, 54].

Центральною частиною софіології Соловйова є вчення про Софію (Велику істину за Кантом), яку філософ називав Душею світу, що містить у собі жіночий початок і є за висловлюванням С.Булгакова Премудрістю Божою [4, 53]. Ця теза була рефлексією ідей неоплатоніка Плотіна (204-270 рр.), який у свою чергу успадкував ідеї Платона про Єдине та вчення Парменіда про єдиного Світобога. Все вчення Плотіна пронизане пафосом єдності і цей пафос доходить до обоження Єдиного.

За висловлюванням А.Белого проблема Софії турбувала всю російську інтелігенцію. Через її розв'язання поетисимволісти намагалися передбачити майбутню епоху і вбачали у ній спосіб врятування Росії від катастрофи, що насувалася. Містичній ідеї Софії віддали данину своєї творчості Вл.Іванов, М.Волошин, С.Соловйов, О.Блок та деякі інші російські поети й письменники.

Софію Вл.Соловйов розумів як «Премудрість», «вічне жіноцтво», «любов любові», «любов – ідею – монаду», як четверте обличчя бога Трійці «Я – Ти – Ми». С.Булгаков вбачав у ній дві Софії: земну і небесну, у Соловйова вона «уособлюючий образ», у Флоренського це божественна блискавка-активний початок покликаний зібрати в есхатологічному очікуванні увесь світ до купи.

У цьому відношенні ідея Софії в російській релігійній філософії не є оригінальною, оригінальним є тільки її трактування. На відміну, наприклад від німецького розуміння Софії, як тотожності ідеям світу, софія – російська виступає як галузь православного богослов'я і приєднується до такої категорії, як церква. Вона також значно відрізняється і від Софії Я.Беме (за винятком розуміння Бога). У російській софіології ми бачимо її структурно – системною, що перебуває в Бозі і власне є Бог. Це неформальна форма, безлика особистість, коли «над дольним миром, реет горная София» (С.Булгаков). Учення про Софію це цілісна система, що охоплює слово (Логос), мету, свободу, творчість, час (вічність), космос, релігійну організацію водночас [4, 132].

Подібно до гегелівського «середнього терміну» у росіян Слово – Логос теж «середній термін», але термін практичного цілепокладання, що стоїть між метою – образом і ціллю – результатом. Відношення між ними за Флоренським таке: Софія божественна є сім'я (ідея) Слова – Логоса. Слово – Логос сім'я (ідеї) – Софії – тваринної. Софія – тварина є сім'я – «Логосу» речей і процесів. Тобто Софія – Слово це є справа, що має «зовнішню форму» Слова», подібного «тілу організму» (одержаному від народу) і «внутрішню форму» – залежну від духовного життя кожного індивіда [4, 134]. Коли у процесі мовлення людина приєднується до надіндивідуального взаємопроростання енергії індивідуального духу і енергії народного загальнолюдського розуму, дія Логос стає мовою рідного народу. Софія божественна – народний загальнолюдський дух. Софія тварина – духовна творчість особистості: створюючий зміст Бога – Розуму. Тобто єдина в Бозі. Софія поза його межами втрачає свій сенс. Можна сказати, що Софія – Логос у вченні російських релігійних філософів це живе слово, спроможне спонукати (збуджувати) або навпаки гасити енергію мас [4, 136].

Відомо, що в процесі мислення кожна частка Софії (Мислеформа) приходить і відходить у відповідності із змістом мислення. Це залежить від вібрацій, на яку налаштована людина, яка у свою чергу залежить від рівня індивідуального Мислення. Ось чому людина це комплекс Вібрацій Мислеформ, які визначають сутність її свідомості. Кожна Мислеформа є результатом попередніх співвідношень, які закладають Сім'я, яке запліднюється у майбутньому співвідношенням майбутніх Мислеформ. Кожній зміні Свідомості відповідають адекватні зміни в матеріальному тілі людини, що, у свою чергу, є відображенням її думок та практичних дій. У цьому сутність накопичення і розвитку енергії Духа Божого, який розвиває Божественну свідомість в людині і сприяє пізнанню Божественної істини [7, 114]. Це, згідно з М.Вебером, є продуктом відпадиння людської думки від космічної абсолютної ідеї, є проблемою співвідношення «Духу» і «тіла». Проблема взаємодії «Духа» і «тіла» софіологів початку ХХ ст. стала сучасною проблемою Росії: співвідношенням інтелігенції і народу, традиції і нового в культурі; це в кінцевому рахунку є відношенням необхідності і свободи. Підтвердженням цієї думки є те, що критика раціоналізму, засудження матеріалізму, протест проти розірвання ідеї і дії, є ствердженням того, що всі історичні події мають свій початок у світі духовному, народжуються у людських душах, в їх релігійному сумлінні. Звідси й відношення до церкви, релігії і віри, яке б повинно було стати вищим безумовним початком життя, царства не від світу цього, що мало б завдання цей світ піднести до себе. Згідно з висновками софіологів народ повинен творити свою волю

як Божу. Завдання церкви полягає в тому, щоб виховувати демократію, наближати її до рівня роду божого, священства царського. Кожен християнин повинен бути монахом у серці своєму, стати «човном непотопляємим» у житейському морі. Це ідея, яка містить у собі невідомий смисл, є підставою невідомого ядра, яку повинна зрозуміти (пізнати) людина. В російській софіології існувала тенденція щодо обоження матерії живої і неживої. Однак потужною була і протилежна тенденція, подібна до висловлювання П'єра Тейяра де Шардена, відповідно з яким матерія в кінцевому результаті є рукою «Бога тілом Христа». Вл.Соловйов називав її «богоземною», «Боголюдським світом», поза межами якого Бог власне не може існувати. Це і є, на його думку, «свята тілесність», яка не боїться осквернитися матеріалізмом. Соловйов таким чином намагався наблизити Бога до людини. Бог, на його думку, потребує людину, реалізація його планів без людини неможлива. Ось чому світ у нього перебуває у процесі, в якому існує союз Бога і людини. У цьому союзі людині надається велика увага. Бог знайшов в її особі відповідний об'єкт власної дії. Звідси відпущення гріху і відповідно порятунок людини полягає не в тому, щоб уникати діяльності, а навпаки знаходитися в активній соціальній спрямованості, як справи власне Бога. Так природа підпорядковується людині. Матерія одержує право на існування. Вихідним принципом єдності Бога і людини у Соловйова виступає не абсолютне буття (подібно до Гегеля), а те, що володіє буттям, те що є вище від буття: одичне, єдине та множинне, що містить у собі ознаки субстанціональності. Сущє і абсолютне у нього складає позитивну силу буття, є надсущим, стає надмогутнім. Тобто Бог, як він вважав, є космічним суб'єктом, який володіє атрибутом існування. Оскільки тільки він володіє силою творення, усе створене ним є об'єктом його діяльності. Так абсолютне водночас стає єдиним. Істинним є буття, яке уособлює в собі усі якості сущого. У Ксенофана воно з'єднується з усім світом, з чистим розумом. У Соловйова не тільки дійсність прагне ідеї, але й ідея породжує дійсність. Такою ідеєю (ейдосом) і є Софія, «теургія» – тобто богодійство або чудодійство. До Гегелівської тези – антитези – синтези Соловйов додає продукти об'єктування і розчинення (відпадиння і відновлення), які існують разом. Синтез у Соловйова є Абсолют, що увібрав у собі якість усіх рівнів Тріади і не зводиться до них. Всеєдність Соловйова була призвана об'єднати Бога і світ в одне ціле [4, 86]. Так земне «Я» стає тінню небесної сутності, а природа отримує необхідність її впорядкування з боку людини. Звідси виходить і необхідність богонавчання, боговиховання і боговпорядкування людини. На думку Соловйова, головна роль у цьому процесі виховання належить релігії, церкві, інтелігенції, зокрема релігійній інтелігенції, а церква потребує

постійних реформ та вдосконалення. Людина Соловйова цікавила як член «боголюдського організму» Христа, субстанціональне існування якої можливе тільки у вселенському цілому. Ідеї творення надавався ортодоксальний характер, де Бог виступав у ролі конститутивного і регулюючого початку. Це центр системи, він і є Логос – у першопочатковому хаосі. Матерія і суспільство повинні вдосконалюватися в цій системі до рівня Бога. Так будувався уявлений світ абсолютного синтезу російськими соціологами, який уособлював абсолютне добро, абсолютний мир, абсолютну людину, абсолютне суспільство, абсолютну церкву (вселенську), які у поєднанні із абсолютним божеством повинні були скласти абсолютну всеєдність [4, 77]. Це був проект духовного відродження Росії, який сучасні російські софіологи намагаються реалізувати, як думку про духовне з'єднання традицій Заходу і Сходу [6, 30].

Нині Росія переживає найбільшу в своїй історії катастрофу 1991 року, коли вона опинилася майже в межах Московського князівства ХУІІІ ст. і шукає шляхи свого одужання. Одним із засобів одужання є встановлення діагнозу, відповідь на запитання: що є сучасний світ і ідея Бога для Росії і в Росії? Дж.Хелтон звів ці категорії до принципу об'єктивності, раціоналізму, антиромантизму, антисентименталізму, космополітизму, глобалізму, активізму і прогресизму [1, 118]. Російські софіологи вбачають у сучасному світі відображення Царства Тіні – Імперії Зла, що знайшла свій відбиток у діяльності ТНК (транснаціональних компаній), які уособлюють Антилюдство.

Які ж шляхи порятунку країни пропонує російська еліта? Що є сьогодні для Росії Софія – Премудрість Божа? Вкотре Росія намагається створити новий народ (люден), а з його допомогою переступити в Нейромир, створити Сре-

динну землю, що стане віссю і серцем Земної кулі. Цей проект має наднаціональний характер і є спробою побудувати – Глобальний Град Китеж, який стане прикладом для всіх. Тільки тоді Софія–Душа росіянина припинить сумувати, вирветься із прірви реальності екстраполюється в Мультиуніверсум. Нове російське боголюдство отримає свій світ, у якому головну роль відіграватимуть спільні молитви психосемантичного ренесансу, налаштовані на духовну матрицю Всесвіту. Сьогодні Росія намагається приєднатися до морфогенного енергоінформаційного поля континіуму смислів у резонансі з Земним Нечто, з якого черпатиме силу одкровення, магізм спілкування з Вічним Вишнім [6, 34]. Вказана практика на думку сучасних російських софіологів приведе росіян до відчуття всеохоплюючої реальності надасть шанс на її з'єднання із святурською Московською традицією, з ісихазмом та старообрядництвом. Іншим прагненням російських софіологів є бажання поєднати російську Софію з західним індустріальним світом, поза межами якого неможливо побудувати справжній всеохоплюючий Нейросвіт. З'єднавши усі три складові, росіяни намагаються створити Нову Реальність. Нейромир. Вважається, що Росія у цьому Нейромирі зробить космічний стрибок у майбутнє. Росії передбачається воскреснути з мертвих, розпалити віру народу, надихнути його. Матрицею майбутнього повинно стане товариство чаклунів, волхвів, чудотворців. Символом Російського нейромиру стане людина із надлюдськими здібностями, яка оволоділа технологіями трансмутації. Росіяни вважають, що саме у цьому її історична (Божества) місія, російський «хай ек», «хай тек», «хай х'юм» – шлях, який стане прикладом для всіх [6, 36].

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Белокобыльский А.В. Рациональные пределы дискурса о модерне / А.В. Белокобыльский // Наука Религия общество. – 2008. - №2. - С.111-120.
2. Снігур С. Проблема людини в російській філософії Всеєдності / С. Снігур // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. – 2006. - №14. - С. 50- 56.
3. Савельєва М. Про «естетичний поворот» у філософії / М. Савельєва // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. – 2006. - №14. - С. 115-120.
4. Семенкин Н.С. Философия богоискательства: Критика религиозно – философских идей софиологов / Н.С. Семенкин. – М.: Политиздат, 1986. - 175 с.
5. Сергеев М.В. Російська національна ідея : історіософська концепція розвитку / М.В. Сергеев. – Львів, УАД, 2008. - 318 с.
6. Калашников М. Третий проект. Спецназ Всевышнего: книга – расследование / Максим Калашников, Сергей Кугушев. – М.: АСТ: Астрель, 2007. - 1134 с.
7. Коханевич М.Т. Наука открывает что есть Троиный Бог / М.Т. Коханевич. – Черновцы, 2008. - 176 с.

УДК 130.2

О.П. ВЛАСОВА

## ГЕНДЕРНОЕ РАВЕНСТВО КАК РЕСУРС ТЕОРИИ СПРАВЕДЛИВОСТИ

**Власова Ольга Петровна** – преподаватель кафедры Философия и социология Днепропетровского национального университета железнодорожного транспорта имени академика В. Лазаряна, кандидат философских наук

В статье раскрывается специфика современной теории справедливости в контексте гендерных отношений. Определяются границы понятия «гендерное равенство».

**Ключевые слова:** гендер, справедливость, равенство, феминизм.

У статті розкриваються особливості сучасної теорії справедливості у контексті гендерних відносин. Визначаються межі поняття «гендерна рівність».

**Ключові слова:** гендер, справедливість, рівність, фемінізм.

The author has researched peculiarities of contemporary theory of justice in the context of gender relations and carried out boundaries of concept «gender equality».

**Keywords:** gender, justice, equality, feminism.

© О.П. Власова, 2009

Дискурс прав человека, помимо своего исходного и основного предназначения, превратился в конце XX века в своеобразную идеологию и инструментализацию гуманитарной проблематики, что получило убедительное и яркое воплощение в постмодерной философской теории в целом и в теории гендерного равенства в частности (Э. Кис, В. Гелд, А. Филлипс, С. Радик и др.).

Не умаляя роли феминизма и того фундаментального вклада, который он внес в теоретическую и практическую базу гендерного равенства, следует все же подчеркнуть, что цель феминизма – фактического равенства мужчин и женщин – еще не достигнута; гендерный порядок украинского общества можно охарактеризовать как основанный на формальной норме равноправия полов и скрытой дискриминации женщин. А в собственно политической сфере – как имитационную политику гендерного равноправия. Вступив в 90-х годах прошлого века в новую фазу своего политического развития, Украина, как известно, включилась в процесс евроинтеграции. Естественно, что тенденции сближения с западноевропейскими странами должны были ярко проявиться в гуманитарном сотрудничестве, в поступательном увеличении удельного веса новых факторов, в том числе и гендерной политики. Как известно, защита прав человека, гендерное равноправие, наряду с проблемами устойчивого развития, а также экологической проблематикой, принадлежат к ключевым пунктам гуманитарного диалога, в который так или иначе вовлечены все европейские государства [1, 258-259].

Несмотря на бесспорность всего вышесказанного, новая школа украинского политикума игно-

рировала и игнорирует гендер как категорию серьезного научного анализа, как важный фактор социальной жизни. На практике то построение гендерного порядка по правилам рынка, к которому двигались реформы последнего десятилетия, привело к ущемлению в политических правах и новым формам дискриминации женщин. В то же время общеизвестно, что в странах, где проводится государственная политика равных возможностей для мужчин и женщин, где участие в производстве, в общественной жизни на уровне принятия решений выравнивается в гендерном отношении, женщины и мужчины получают равный доступ к политическим ресурсам, и проблема гендерного «разрыва» либо утрачивает актуальность, либо получает иной смысл (например, скандинавские страны).

Проблема гендерного равенства осложняется еще и тем, что как феномен крайне сложный гендерное равенство обладает множеством импликаций и форм [2, 105].

Представляется необходимым остановиться на самом понятии «равенство», являющегося, по утверждению ученых, весьма противоречивым. Так, в Оксфордском философском словаре статья «Равенство» начинается таким образом: «На сегодняшний день – это самый противоречивый из всех величайших социальных идеалов. В абстрактном широком смысле оно обозначает, что люди, находящиеся в одинаковой ситуации, в морально релевантном смысле должны получать одинаковое отношение; но все зависит от того, какие одинаковости мы будем считать релевантными и что подразумевает одинаковое отношение» [3, 249].

Противоречия затрагивают значение понятия

равенства, отношения справедливости и равенства (принцип равенства), материальные требования (равенства чего?), протяженность равенства (равенство кого?), сам его статус в либеральной теории справедливости (ценность равенства).

Если начать с точного определения понятия, то греческое слово, «isotes», латинское «aequalitas», французское «egalite», немецкое «Gleichheit», английское «equality» означают качественное отношение. Отмечается, что «равенство» указывает на соотношение между группой различных объектов, лиц, процессов, которые имеют одно и то же качество по крайней мере в одном, но не во всех отношениях. В «Современном философском словаре» под. ред. В. Кемерова равенство определяется как «понятие, выражающее отношение к взаимозаменяемости по определенному критерию» [4, 576]. Отмечается, что принцип различия в «равенстве» отличает это понятие от «идентичности», поскольку последний концепт означает, что один и тот же объект соответствует себе самому во всех своих чертах. По этой же причине «равенство» нужно отличать от «подобия», концепта, указывающего просто на приблизительное соответствие. Поскольку рассуждения об идентичности предполагают различия между сравниваемыми предметами, лицами, концептами и т.д., то понятие «полного» или «абсолютного» равенства внутренне противоречиво. Неидентичные объекты никогда не будут полностью равны; они отличаются по крайней мере в их пространственно – временной локации. При этом все же некоторые авторы считают, что абсолютное качественное равенство допустимо как пограничный концепт. Важно также, что «равенство» предполагает два подхода: описывающий и предписывающий. Последний используется при применении предписывающего стандарта, нормы или правила, например равенство людей перед законом. Социальная и политическая философия рассматривает, как указывается, в основном следующие проблемы равенства: какое именно равенство должно быть предложено (если оно вообще предлагается), кому и когда. «Равенство» и «равный» - неполные предикаты, что сразу же вызывает вопрос: равные в каком отношении? По этой причине равенство (или неравенство) рассматривается, как правило, в русле проблематики социальной справедливости не как отдельный принцип, но как комплекс принципов, формирующих базовую сердцевину современного эгалитаризма. Добавим, что некоторые эгалитарянцы считают, что многие дискуссии об этом концепте являются чисто теоретическими, но и они полагают, что в любом случае, даже если эти рассуждения туманны и чересчур интеллектуальны, в них всегда есть моральная проблема, пусть она и выражена имплицитно. Тем не менее подчеркивается, что в любом реальном историческом контексте нет такого единого понятия равенства, которое бы охватило всю рассматриваемую предметную или понятийную сферу [5, 132].

В этом смысле эгалитарянцы рассматривают равенство как единую согласованную и последовательную нормативную доктрину, затрагивающую при этом множество принципов. Равенство в его предписывающем значении, несомненно, тесно связано с моралью и справедливостью как общей, так и дистрибутивной. Начиная с античности, равенство всегда рассматривалось как составляющая черта справедливости, на что указывают авторы, исследующие историю концепта равенства. Но, с другой стороны, уже философы античности разграничивают понятия «социальное равенство» и «социальная справедливость», доказывая, что они не являются тождественными, и поэтому не всякое равенство является благом, и не всякое социальное неравенство – проявлением социальной несправедливости. Поэтому, как отмечают исследователи, в современной философской и политической теории ученые говорят не о достижении равенства, но о сокращении неравенства в социуме. Понимание равенства включает равенство перед законом, равенство в обладании политической властью, равенство возможностей, равенство результатов, равенство благосостояния, равенство в свободе, в уважении, в продвижении и т.д.

Но какова роль равенства в теории справедливости? Ученые отмечают, что это весьма непростая философская проблема в общем контексте вопросов социальной справедливости. Как правило, рассматриваются четыре известные принципы равенства: формальное равенство, пропорциональное равенство, моральное равенство и презумпция равенства.

Ученые указывают, что любая попытка интерпретировать концепцию равенства и применить принципы, упомянутые выше, потребует точного изменения параметров равенства, в рамках которых мы к нему стремимся, но все такие стремления морально обоснованы. В этом контексте ученые отмечают важность следующих главных концепций дистрибутивного равенства: простого равенства, экономического либерализма или либертарианства, утилитаризма, равенства благосостояния и подходов, связанных со способностями человеческих существ [6].

Возникает также проблема, связанная с нормами дистрибутивного равенства: следует ли их применять к индивидуумам или к группам, другими словами, равенство среди кого?

Исследователи уделяют также большое внимание проблеме ценности равенства, доказывая, что равенство играет главную роль в теории справедливости; утверждая, что концепция справедливости является эгалитарянской, если она рассматривает равенство как фундаментальную цель справедливости.

Таким образом, можно прийти к заключению, что дистрибутивная справедливость всегда компаративна, что, в свою очередь, предполагает фундаментальную роль дистрибутивного равенства.

ства, особенно равенства жизненных условий и возможностей в теории справедливости в частности и морали в общем.

Таким образом, среди стратегических вопросов, решаемых современной наукой, вопросы гендерного равенства и гендерной справедливости по-прежнему являются актуальными как для философов, социологов, политологов, так и экономистов, психологов, юристов и т.д. Несмотря на то, что многие проблемы, связанные с формальной стороной равноправия полов, законодательно разрешены, гендерная теория доказывает, что причины неравенства женщин невозможно полностью свести к системе государственных норм

и законов. Они покоятся в глубинных структурах патриархатного общества и патриархатного сознания. Поскольку любой исследователь должен исходить из определенной перспективы и конкретного контекста, представляется, что потенциал гендерных исследований неравенства полов лежит в критическом анализе происходящего в социальной и частной жизни женщин с точки зрения «идеи справедливости», что может оказаться тем критерием, который позволит очистить гендерные программы действий от идеологий, создать действительно продуктивные теории с позитивным содержанием как для мужчин, так и для женщин.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Карцов А.С. Права человека как объект и ресурс внешней политики / А. С. Карцов // Публичное пространство, гражданское общество и власть: Опыт развития и взаимодействия. – М.: РАПН, РОССПЭН, 2008. – 422 с.
2. Кухаренко Н.Н. Гендерное неравенство и субъект феминистских политик / Н.Н. Кухаренко // Новые направления политической науки. – М.: РАПН, РОССПЭН, 2007. – 344 с.
3. The Oxford Companion to Philosophy; Ed. by T. Honderich. - Oxford: Oxford University Press, 1995.
4. Современный философский словарь; Под общей ред. В. Е. Кемерова. – М.: Академический Проект, 2004. – 864 с.
5. Rae D. Equalities / Douglas Rae. – Cambridge: Harvard University Press, 1981. – 228 p.
6. Rawls J. A Theory of Justice / John Rawls. - Cambridge: Harvard University Press, 1999. – 356 p.

УДК 008:168.522

К.А. ИВАНОВА

## МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ АНАЛИЗА КУЛЬТУРНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ

**Иванова Карина Андреевна** - проректор по научно-педагогической (воспитательной) работе Национального фармацевтического университета, кандидат социологических наук

У статті аналізуються методологічні підходи до проблеми культурних трансформацій, а також можливості застосування природничо-наукових підходів для дозволу даної проблеми. Показується, що синергетика – це друге, у вітчизняній традиції вторгнення природничо-наукової методології в гуманітарну сферу. Першою хвилею була гуманітарна версія критичного раціоналізму К. Поппера. Ключовим моментом даного підходу є затвердження позитивного характеру непередбачуваності процесів в суспільстві і культурі. Синергетика, навпаки, робить акцент на самоорганізації, порядку, що виникає з хаосу. Підкреслюється ефективність можливого використання концептуального апарату синергетики в дослідженні різних аспектів культурних змін.

**Ключові слова:** синергетика, критичний раціоналізм, культурні зміни, методологія.

В статье анализируются методологические подходы к проблеме культурных трансформаций, а также возможности применения естественнонаучных подходов для разрешения данной проблемы. Показывается, что синергетика – это второе, в отечественной традиции вторжение естественнонаучной методологии в гуманитарную сферу. Первой волной была гуманитарная версия критического рационализма К. Поппера. Ключевым моментом данного подхода является утверждение положительного характера непредсказуемости процессов в обществе и культуре. Синергетика, напротив, делает акцент на самоорганизации, порядке, возникающем из хаоса. Подчеркивается эффективность возможного использования концептуального аппарата синергетики в исследовании различных аспектов культурных изменений.

**Ключевые слова:** синергетика, критический рационализм, культурные изменения, методология.

In the article, methodological approaches analyzed to the problem of cultural transformations, and possibility of application of естественнонаучных approaches for permission of this problem. Shown, that: synergetic – it second, in domestic tradition intruding of scientific methodology in a humanitarian sphere. The first wave was a humanitarian version of K. Poppers critical rationalism. The key moment of this approach is claim of positive character of unforeseeableness of processes in society and culture. Synergetic, opposite, does an accent on self organizations, order, arising out of chaos. Efficiency of the possible use of conceptual vehicle of synergetic is underlined in research of different aspects of cultural changes.

**Keywords:** synergetic, critical rationalism, cultural changes, methodology.

© К.А. Иванова, 2009

Быстрый темп изменений в современном мире, затронувший культуру в целом, поставил исследователей перед необходимостью анализа культуры как процесса непрерывных изменений. Процесс изменений в культуре является достаточно традиционной темой культурной антропологии, философской антропологии и философии культуры. Однако существовавшие подходы были либо слишком абстрактными, либо конкретно-описательными и фактически игнорировали изменения как процесс. Соединение факта и теоретической конструкции, описывающей изменения, остается проблемой теоретического и практического характера.

Анализ методологических подходов к проблеме культурных изменений традиционно был связан с полемикой различных школ и направлений в культурологии и философии культуры. Наиболее длительный характер эта полемика носила в западной культурной антропологии. Обычно она

была полемикой эволюционизма, функционализма и культурно-исторической школы в антропологии. С гносеологической точки зрения это был спор о соотношении теоретического знания и фактов. С идеологической – столкновением универсализма и детерминизма с утверждением ценности и значимости уникальности факта, индетерминизма, свободы. Острота этой полемики задавалась тем, что марксизм прямо связывал себя с наиболее «жесткой» версией эволюционизма (Л. Моргана), а пик указанной полемики приходится на 30-е – 50-е годы XX века. Хотя хронологически она гораздо «старше» и относится к концу XIX – началу XX века. На идеологическую ангажированность этой полемики прямо указал Л. Уайт [15, 541]

Анализ методологических подходов к проблеме культурных трансформаций велся преимущественно в рамках культурной антропологии. Эволюционисты (Тайлор, Спенсер, Морган, Уайт) считали, что возможен формально-временной

процесс интерпретации культуры, когда процессы ее трансформации рассматриваются на макроуровне, а отдельные факты позволяют выявлять внутренние тенденции развития форм культуры. Эволюционисты ставили под сомнение «изолированные» факты, добываемые в ходе полевых исследований. Некоторые авторы считают, что неоеволюционизм Л. Уайта соединяет внимание и к законам истории, и к законам культурного процесса, являющиеся настоящими научными законами, которые носят статистический характер (Карнейро).

Им противостояли антиэволюционисты (функционализм и историческая школа), которые считали, что социальная эволюция не может быть подтверждена фактами, что представления о стадиях эволюции в культуре являются «фантастическими капризами эволюционистов». Они считали, что факты не могут быть последовательностями событий, корнями уходящих в прошлое. Функционализм (Малиновский) здесь был особенно радикален: динамика это то, что существует здесь и теперь, а выявить эволюцию от одного чистого типа культуры к другому невозможно даже на уровне описания. Функционалисты отрицали «гипотетическую историю», как набор произвольных реконструкций. Критики функционализма подчеркивали, что функционализм отождествляет историческое происхождение и функцию, редуцируя культурные феномены к психологическим и социальным. Они считали, что функционализм примысливает функции, «вне всякой связи с подлинными историческими связями и условиями» (Бидни).

Историческая антропология (Боас, Лоуи, Кребер, Бидни) настаивала на уникальности каждой культуры, обусловленной особенностями собственного развития. Здесь главными признавались факты, а не гипотезы и предположения. Причем эти факты не выстраивались в эволюционную траекторию, поскольку один и тот же факт мог иметь различные причины. Характерно, что в целом «история» (знание о единичных фактах) методологически противопоставлялась «науке» (знанию о вневременном). Посуществовать это был спор между сторонниками теоретических и эмпирических методов исследования. В этом смысле промежуточной методологической позицией здесь было признание взаимодополнительности теоретических и эмпирических методов исследования, изучения фактов и их теоретической реконструкции (Панофский). Высказывалось также мнение, что историческая школа лишь противопоставляла монистическому пониманию культурной эволюции, плюралистическую теорию эволюции культур и таким образом признавалась ограниченная роль теоретического обобщения. Законы проникают в культуру через действие физиологических, психологических и социальных факторов, а позиция исторической школы оценивается как отрицание «историче-

ского детерминизма», но не исторического развития, предполагающего элемент случайности (Бидни).

Социологи, философы, историки в целом отстаивали две основные точки зрения. Социологи (Спенсер, Дюркгейм) исходили из эволюционистских установок, настаивая на существовании законов развития. Либо выступали против законов истории как фатальности. Факты не образуют тенденции и не укладываются в законы, а ключевым моментом социальной жизни являются флуктуации (Сорокин). Представители историко-культурной мысли противопоставляли индивидуализирующую историю, генерализирующим естественным наукам (Риккерт). При этом они подчеркивали право на отвлеченную интерпретацию в ущерб «фактографии» (Тойнби). Культурные изменения представлялись здесь либо как безлично развертывающийся процесс, либо как совокупность хаотических фактов, не поддающихся какой-либо систематизации и генерализации. На культурно-идеологическую ангажированность каждой из этих философско-социологических позиций, не скрывая собственных убеждений, указал еще П. Сорокин [14, 509].

Специфика марксистского подхода состояла в выявлении того, как всеобщее и универсальное, с отступлениями реализуется в прогрессивно понимаемой истории человеческой цивилизации. Этот интерес к прогрессивной эволюции сохранили большинство постсоветских направлений в культурологии (Кармин, Каган, Злобин, Келле, Межуев). Характерно, что влияние синергетики также не привело к отказу от прогрессистских схем в истолковании культурных трансформаций (Моисеев, Назаретян).

Несмотря на многолетнюю полемику, методологические проблемы изучения культурных изменений остаются трудноразрешимыми. Гносеологические проблемы (соотношение между фактом и теоретической схемой) здесь накладываются на этические (соотношение между историческим процессом и личностью) и общегуманистические (вера в прогресс как процесс усложнения организации всего существующего). Существует необходимость выработки синтетической методологии, которая бы примирила генерализацию с концептом человеческой свободы, хаос индивидуальных воле с очевидной упорядоченностью человеческого бытия.

Целью работы является анализ возможностей использования естественнонаучных методологий, позволяющих включить единичные факты в описание процесса изменений. Для достижения поставленной цели решаются следующие задачи:

подвергается специальному рассмотрению методология критического рационализма в его подходе к проблемам культуры и общества;

исследуются возможные направления анализа

культурных изменений с помощью синергетического инструментария.

Анализ социокультурной системы как неравновесной является сравнительно новым направлением в гуманитарной мысли. Системные исследования с момента своего возникновения были связаны с методами, разработанными в математике, физике и других естественных науках. Будучи обязаны происхождением традиционной методологии науки, они анализировали социокультурные процессы как вневременные, объективные и обратимые или детерминистические. Именно поэтому они, большей частью, игнорировали проблемы изменения.

В отечественной гуманитарной традиции проблема неравновесности лишь имплицитно присутствовала в анализе социокультурных изменений и трансформаций. Методология этого анализа была связана с гегелевской и марксистской диалектикой. Правда, понятие неравновесности было ей чуждо, но фактически оно признавалось, поскольку утверждалась мысль о борьбе противоположностей, их диалектическом «снятии», преодолении односторонностей в диалектической триаде. Концепция деятельности в философии культуры подчеркивала динамизм этого подхода к социокультурным проблемам.

Так, например, утверждалось, что «культура... не состояние, а процесс, который схематически может быть выражен формулой: «опредмечивание – распределение – опредмечивание» [3, 122]. Однако в этих подходах было меньше динамики, чем это представляется на первый взгляд, поскольку во всем гегельянстве силен пафос «возвращения» и «реализации». Реализация предполагала концепцию: «в полной причине – полное следствие». А в таком подходе логически статика, безусловно, доминирует над динамикой. Здесь случайность допускается лишь как непознанная необходимость, поскольку «все действительное разумно, а все разумное – действительно». На практике это означало утверждение внешней и внутренней детерминации развития культуры. Допускалось лишь разное соотношение этих факторов детерминации развития культуры [3, 123].

В рамках динамических интерпретаций социокультурной реальности это был вполне детерминистический подход, настаивавший на объективности своего анализа и черпавший эту объективность в традиционных установках европейского естествознания. И даже концепция «попятных движений», вроде бы отрицающая однозначность детерминизма в социокультурных процессах, в действительности была иллюстрацией обратимости законов развития, а не случайного характера описываемых ими процессов. Правда, допускался «нелинейный», многообразный, исторически конкретный характер зависимости между социально-экономической сферой и культурой [5, 141]. Марксистская традиция была открыто

связана с эволюционизмом, поскольку предполагала возможность прогрессивного развития. При этом она опиралась на социально-философские, а не естественнонаучные аргументы.

В явном виде необратимость социокультурных изменений начинает рассматриваться в момент кризиса марксистской гуманитарной традиции. Утверждается альтернативность общественного развития [6], ставится вопрос о маргинальных источниках развития культуры [16]. Проблема необратимости, непредсказуемости проникает в отечественные культурологические исследования первоначально посредством критического рационализма К. Поппера. Фактически происходит «вторжение» естественнонаучной методологии в науку о человеке.

Интенсивные поиски в сфере синергетики, как бы ни критиковались некоторые теоретические ее аспекты, были связаны со второй волной интереса к неравновесным процессам в социокультурной сфере. Дискуссии вокруг синергетики в очередной раз поставили вопрос о соотношении естественнонаучного и гуманитарного познания, о наличии или отсутствии методологической специфики в научных и гуманитарных исследованиях.

Попперианство и синергетика в постсоветской традиции стали основой «оправдания случайности», инструментом описания в позитивных терминах неравновесных состояний как источника непредсказуемых изменений. Однако они фундаментально расходятся «генетически». Синергетика, несмотря на представления о хаосе и флуктуациях, связана с идеей эволюции [7, 330], поскольку хаос здесь порождает локально более высокоэнергетический порядок. Последователи Поппера, с их упором на непредсказуемость, единичность, «ветвящееся будущее» сохраняют связь с антиэволюционистской позицией.

Это не случайно, поскольку критический рационализм Поппера был изначально связан с определенной гуманитарной традицией либерального толка. Антидетерминизм, конвенционализм и фаллибилизм в познании, был развернут Поппером в гуманитарную сферу в виде «антитоталитарных» текстов, утверждавших отсутствие законов развития, принципиальную неупорядоченность социокультурного бытия. «Нищета историцизма» - наиболее характерный в этом смысле текст. Здесь прямо утверждается, что история как наука («позволяющая предсказывать будущее», что собственно и является критерием научности для Поппера) невозможна [10, 49 – 50]. Парадокс, однако, состоит в том, что критический рационализм стал опорой целой гуманитарной традиции, которая считает своим долгом анализировать феномены, которые не имеют отношения к естественнонаучной сфере, методами, разработанными для естественных наук (например, математики и логики). Интересно, что это не вызывает несогласия в научном

сообществе, в противоположность тому, как это происходит с синергетикой.

Сторонники Поппера настаивают на случайности именно исторического процесса, его принципиальной открытости, а значит наличия свободы человека как субъекта истории. Вслед за Поппером, они отдают должное размышлениям А. Бергсона об «открытых» и «закрытых» обществах, прогрессе, «лишенном порядка и вызываемом индивидуальными инициативами» и порядке, лишенном прогресса [1, 125 - 126].

Человек рассматривается как непредсказуемо действующее существо, но он может создавать и закрытые, неизменяемые общества, отказываясь от своей свободы. Хотя это и ведет к «регрессу и деградации» [4, 165]. И больше того, утверждает, что в мировой истории, этот тип «закрытых» обществ преобладает [11, т.1, 218 – 220]. Итогом является не утверждение случайности, а описание господствующей в европейской традиции «тоталитарной» тенденции. Ей противостоит другая тенденция – гуманистическая, либеральная, связанная с функционированием «открытого общества». Эти две борющиеся тенденции оставляют место непредсказуемости и человеческой свободе не в большей мере, чем марксизм с его детерминизмом и борьбой противоположностей. В целом попперианство проникнуто идеей «иррационального царства неповторимой индивидуальности», пафосом единичности, противостоящей «тоталитарной» упорядоченности [11, т.2, 283].

Заметим, что здесь никогда не поясняется, почему наличие случайности в открытых системах ведет в каждом случае к более высокой структурной организации. Ведь реализация альтернатив может быть случайной. В противном случае «ветвящееся будущее» ведет к прогрессу, в ходе движения к которому остается «одна ветвь». Но именно такую возможность отрицает критический рационализм. Ее, применительно к социокультурным проблемам, он характеризует как «историцизм» (на языке американской антропологии – «неподлинный историзм»). Логически закрытый попперианству, этот путь открыт синергетике.

Интерес к синергетике, в идеологическом плане связан с ее интенцией (противоположной индивидуализирующей тенденции попперианства), в хаосе обнаруживать условия возникновения порядка. Но при этом оставлять место событию как источнику подлинной непредсказуемости и основе формирования реальностей и событий более высокой структурной организации или сохранения такой организации. При чем важным признается сам принцип случайности события.

Неравновесие в синергетике связывается с понятием энтропии, т.е. стремления системы к энергетическому равновесию, «рассеиванию» энергии. Достигая конечной максимальной величины, энтропия может изолировать часть ма-

терии, образующей систему, ограничивая возможность изменений. В этом случае система приобретает состояние равновесия. Действующие возмущения не оставляют следов в системе, а ее «поведение» детерминистически предсказуемо. В целом, однако, в мире доминируют неустойчивые процессы и системы.

В неравновесном состоянии система характеризуется неустойчивостью по отношению к собственным начальным параметрам. При прохождении точек неустойчивости в самых различных по своей природе исследуемых средах обнаруживается свойство перехода к так называемому состоянию сложности, т.е. в этих средах при определенных условиях могут возникать макроскопические явления самоорганизации в виде ритмически изменяющихся во времени пространственных картин. За порогом неустойчивости появляется новая структура. Таким образом, из хаоса возникает порядок. Самоорганизация на микроуровне приводит к усложнению пространственно-временной структуры на макроуровне. Примером могут служить вихри Бенара [12, 54]. Это программная и ключевая модель всей синергетики.

Необходимым условием реализации самоорганизационных процессов упорядочения неравновесной системы является ее незамкнутость, что выступает одной из важнейших характеристик исследуемых синергетикой объектов. Применительно к неравновесным средам справедливо утверждение, что каждая точка такой среды является источником и стоком энергии, т.е. система осуществляет постоянный и взаимный энергообмен с внешней по отношению к ней средой (при этом следует отметить, что реально все наличные системы являются открытыми).

Важным является также понятие бифуркации, которое состоит в том, что в сильнонеравновесном состоянии, при определенном значении изменяемого параметра, система достигает так называемого порога устойчивости, за которым для системы открывается несколько возможных ветвей развития. После нее происходит резкое понижение энтропии, т.е. переход к «порядку» от «хаоса». Выбор направления является случайным. Возникшая из хаоса структура является диссипативной и порождена единичным событием, случайным образом отдавшим предпочтение одному из двух возможных исходов. В этом смысле структура рассматривается не как «состояние», а как процесс, направленный к аттрактору, т.е. к точке притяжения (хаотических) колебаний системы.

Известно, что И. Пригожин и И.Стенгерс возражали против непосредственного заимствования социальными науками понятий и методов синергетики. Вместе с тем любому социологу или культурологу понятна мысль о том, что общество, представляет собой организованную структуру, в которой порядок на макроуровне соседствует с хаосом на микроуровне. Больше

того, можно предположить, что сама синергетика возникла в результате воздействия на естественнонаучную сферу определенных социокультурных «предрассудков», идеологических реальностей, социологических теорий и философских учений. Не случайны отсылки самой синергетики к некоторым элементам философского учения А. Бергсона [12, 23], ее полемика с древнегреческой философией – от досократиков до Аристотеля и Эпикура. В этом смысле можно рассматривать синергетику как приложение учения либерализма о «невидимой руке рынка» и самоупорядочивающемся «гражданском обществе» к миру материи. Например, К. Майнцер утверждает, что «невидимая рука рынка» – это «нелинейное взаимодействие потребителей и производителей» [8, 66]. А применение синергетики к решению гуманитарных проблем рассматривать как обращение к собственным первоисточкам.

В этой интерпретации нет ничего нового. Культурные стереотипы не только предваряют, но и оформляют мир научных фактов, предположений, гипотез и теорий. Поэтому принятые в синергетике схемы истолкования можно распространять на социокультурную реальность также, как, например, в свое время Ч. Дарвин распространил на животный мир социокультурные стереотипы капитализма с его борьбой, в которой побеждает сильнейший, создав теорию естественного отбора. Заметим, что тем самым была создана теоретическая база для возникновения т.н. «социалдарвинизма», в котором методология, порожденная культурной реальностью, «вернулась» из естественных наук к собственным истокам. Такова и внутренняя тенденция синергетики.

В соответствии с ее внутренними установками общество – это система, которой свойственны как равновесные, так и неравновесные состояния. Человеческая культура с этой точки зрения представляется диссипативной структурой – если иметь в виду энергетические и экологические проблемы, всегда стоявшие перед человечеством. Соседство в обществе порядка на макроуровне и хаоса в данный момент времени на микроуровне является, в этом смысле, не случайной метафорой, но научной гипотезой.

Основой порядка здесь служит «кооперативный эффект» в результате которого, как говорили еще древние греки, целое приобретает дополнительные качества, отличающие его от суммы составляющих его элементов. Этот эффект проявляется в функционировании социокультурных институтов. В то же время в каждый данный момент времени общество представляет собой хаос воль, желаний, действий, неосознаваемых мотивов. Фактором флуктуаций и источником хаоса в культуре является отдельный человек (индивид), наделенный желанием и волей.

Социокультурная система периодически приходит в неравновесные состояния, при которых

отдельные флуктуации приобретают решающее значение, делающее последующее развитие системы в целом непредсказуемым. Источниками неравновесных ситуаций для социума могут быть голод, война, резкие изменения климатических условий, т.е. все то, что А. Тойнби обозначил как ситуацию вызова. Историк обнаруживает в любом обществе периоды избытка энтропии на периферии, когда общество приобретает стабильность, периоды хаоса и распада.

В культуре также существуют равновероятные и необратимые индивидуальные события потенциально разнонаправленные по своим внутренним характеристикам. Для историка и культуролога здесь тоже нет ничего нового – ведь он как раз и занимается уникальными и лично окрашенными событиями, неповторимыми и существующими только в данное время и в данном месте. Именно в историко-культурном процессе есть место и понятию аттрактора, т.е. той «точке притяжения», наличие которой определяет (ограничивает) хаос, порождая процесс упорядочивания (например, в виде альтернативной идеологии). Здесь также обнаруживаются прямые зависимости между количеством энергии, процессами энтропии и структурной организации общества, его распада. Но также и выдающиеся примеры того, как энтропия и хаос порождают высокоорганизованные структуры, которые напрямую описываются как диссипативные (т.е. как структуры, живущие за счет рассеиваемой энергии).

Последнее. Синергетика как синтетическая методология может быть ограничена именно в сфере естественнонаучной. И возражения на этот счет, иногда весьма аргументированные, уже раздаются [2]. Но в сфере гуманитарной ее потенциал весьма велик – от узкопрактических реконструкций до прогнозов социокультурных трансформаций, учитывающих беспредпосылочность, случайный характер событий, которые являются флуктуациями [13, 434] на индивидуальном уровне, но порождают сложные кооперативные эффекты на макроуровнях культуры.

Выводы и перспективы дальнейших исследований:

основой методологического анализа культурных изменений является либо признание процесса эволюции (эволюционизм), либо утверждение единичности исключительности, неповторимости факта (функционализм, культурно-историческая школа). Подобные точки зрения характерны также для социологии и континентальной философии.

Методология критического рационализма, развернутая в культурологию, может быть отождествлена с «функционализмом» в антропологии, в то время как традиционные диалектические подходы характеризуются как явно эволюционистские.

«Функционализм» не может быть использован для анализа процесса изменений, но позволяет лишь фиксировать динамику в данном месте и данное время. Его интерпретации могут носить надуманный характер. Диалектические подходы содержат не критически вводимое положение о прогрессивном развитии и потому могут не подтверждаться фактами. Первые не замечают процесс, а вторые – «материю» изменений.

Синергетика, сохраняя связь с концепцией эволюции, имеет широкие эвристические возможности для анализа случайности. В этом смысле она удовлетворяет идеалам классической науки, и вместе с тем имеет инстру-

ментарий, позволяющий адекватно анализировать события культуры (единичные и неповторимые) в рамках «отслеживаемого» процесса трансформации.

Дальнейшие исследования методологических проблем, связанных с анализом культурных изменений, поможет уточнить возможность и пределы использования естественно-научных методологий в гуманитарных исследованиях. Оно позволит придать последним большую фактическую основательность, что особенно необходимо при разрешении практических проблем, возникающих в ходе культурных изменений.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Бергсон А. Два источника морали и религии / А. Бергсон ; пер. с фр. ; послесловие и примечания А.Б. Гофмана. – М.: Канон, 1994. – 384 с.
2. Губин В.Б. Философия как покровительница лженаук [Электронный ресурс] / В.Б. Губин. – Режим доступа: <http://eifg.narod.ru/gubin34-2008.htm>
3. Злобин Н.С. Культура и развитие человека в конкретно-исторических формах общения / Н.С. Злобин // Проблемы философии культуры: Опыт историко-материалистического анализа. – М.: Мысль, 1984. – С. 114 - 131.
4. Карпенко А. С. Фатализм и случайность будущего: логический анализ / А. С. Карпенко. – М.: Наука, 1990. – 216 с.
5. Келле В.Ж. Социальные детерминанты культуры / В.Ж. Келле // Проблемы философии культуры: Опыт историко-материалистического анализа. – М.: Мысль, 1984. – С. 137 – 151.
6. Клягин Н.В. Альтернативность как норма общественного развития / Н.В. Клягин // Альтернативность общественного развития ; отв. ред. Власова В.Б. ; РАН. Ин-т философии. – М.: ИФАН, 1992. – С. 4 – 14.
7. Ласло Э. Основания трансдисциплинарной единой теории / Э. Ласло // Синергетическая парадигма. Многообразие поисков и подходов. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – С. 326 – 333.
8. Майнцер К. Сложность и самоорганизация / К. Майнцер // Синергетическая парадигма. Многообразие поисков и подходов. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – С. 56 – 79.
9. Овчинников Н.Ф. Карл Поппер – наш современник, философ XX века / Н.Ф. Овчинников // Вопросы философии. - 1992. - №8. – С. 40 – 48.
10. Поппер К. Ницета историцизма / К. Поппер // Вопросы философии. - 1992. - №8. – С. 49 – 79.
11. Поппер К.Р. Открытое общество и его враги / К.Р. Поппер; в 2 т. Т.1. – М.: Феникс. – 1992. – 448 с.
12. Пригожин И. Время. Хаос. Квант. К решению парадокса времени / И. Пригожин, И. Стенгерс. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 240 с.
13. Сорокин П. Социальная и культурная мобильность / П. Сорокин // Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: ИПЛ, 1992. – С. 297 – 424.
14. Сорокин П. Социологический прогресс и принцип счастья / П. Сорокин // Сорокин П. Человек. Цивилизация. Община. – М.: ИПЛ, 1992. – С. 507 – 513.
15. Уайт Л. Концепция эволюции в культурной антропологии / Л. Уайт // Антология исследований культуры. Т.1. – Интерпретация культуры. – СПб.: Университетская книга, 1997. – С.536 – 558.
16. Шапинский В.А. К вопросу о маргинальных источниках развития культуры / В.А. Шапинский // Альтернативность общественного развития ; отв. ред. Власова В.Б.; РАН. Ин-т философии. – М.: ИФАН, 1992. – С. 14 – 22.

УДК 130.32

Т.С. ПАВЛОВА

## ПРАВОВІ ПІДСТАВИ ПОДІЛУ ВЛАДИ У ФІЛОСОФІЇ Г.В.Ф. ГЕГЕЛЯ

**Павлова Тетяна Сергіївна** – викладач кафедри філософії Дніпропетровського національного університету імені О.Гончара, кандидат філософських наук

У статті розглядаються питання поділу влади у контексті вчення Г.В.Ф. Гегеля про державу і право, особлива увага приділяється філософсько-правовому обґрунтуванню функцій кожної з гілок влади.

**Ключові слова:** об'єктивний дух, право, свобода, влада, суспільство, держава.

В статье рассматриваются вопросы разделения власти в контексте учения Г.В.Ф. Гегеля о государстве и праве, особое внимание уделяется философско-правовому обоснованию функций каждой из ветвей власти.

**Ключевые слова:** объективный дух, право, свобода, власть, общество, государство.

This article is about the questions of division of power are examined in the context of studies of G.V.F. Hegel about the state and right, the special attention is spared to the philosophical and legal ground of functions each of branches of power.

**Keywords:** objective spirit, right, freedom, power, society, state.

© Т.С. Павлова, 2009

У філософській системі Г.В.Ф. Гегеля проблема поділу влади розглядається у контексті проблематики об'єктивного духу. Принципу поділу влади Гегель приділяє неабияку увагу, оскільки вважає його одним з основних підстав для побудови громадянського суспільства і держави. Питання про принципи та підстави поділу влади залишається невирішеним у філософських і юридичних науках дотепер. Дана проблематика розглянута у контексті філософії об'єктивного духу Г.В.Ф. Гегеля, зробіть свій внесок у розгляд і вирішення цього важливого наукового завдання.

Проблематикою об'єктивного духу у гегелівській філософії займалися такі науковці, як Т.І. Ойзерман, В.С. Нерсеянц, А.М. Шуман, А. Кожев, С.А. Борчиков, Г. Лукач, Е.В. Ільєнков, В.Е. Клементьєв, В.В. Лазарєв, А.І. Тимофєєв, В.П. Шестаков, А.І. Володін, В.Г. Пушкін, М.Ф. Овсянников, Д.І. Чижевський, І.А. Ільїн, Бикова М.Ф., В.І. Шинкарук та ін. У роботах зазначених авторів робиться спроба інтерпретувати філософські погляди Г.В.Ф. Гегеля на правову проблематику. Але проблемі поділу влади фактично приділяється дуже мало уваги. Дана стаття присвячується розгляду проблематики поділу влади у філософській концепції Г.В.Ф. Гегеля у контексті загальнотеоретичних, філософсько-правових поглядів на вирішення зазначеної проблеми. Метою дослідження є історико-філософський аналіз правових підстав поділу влади у філософії Г.В.Ф. Гегеля.

До основних питань практичної та правової філософії, які розглядає Г.В.Ф. Гегель, належать питання про право і свободу, про громадянсь-

ке суспільство і державу, про право, мораль і моральність та інші. Ключовим поняттям при розгляді гегелівської філософії взагалі можна вважати свободу. Саме це поняття постійно корелюється у його філософській системі з філософсько-правовою проблематикою. На думку В.С. Нерсеянца, діалектика свободи волі у філософії Гегеля веде до багатозначності поняття «право». Це поняття вживається у «Філософії права» у наступних основних значеннях: А) право як свобода («ідея права»), В) право як визначений ступінь і форма свободи («особливе право»), С) право як закон («позитивне право»). Щодо права як свободи, то всі ступені розвитку об'єктивного духу визначаються ідеєю свободи, а сама ця сфера є реалізація свободи у формах, способах і інститутах людського співжиття. «Свобода» і «право» у сфері об'єктивного духу виражають єдиний зміст: у цьому відношенні «філософія права» могла б називатися «філософією свободи». Ідея права розгортається в систему права, яка і є, по Гегелю, царинною реалізованої свободи. Відносини права і свободи опосередковуються у гегелівській філософії через свободу волі, яка являє собою свободу і її реалізацію в усіх варіантах діалектичних пригод ідеї права [3, 52]. Таким чином, Гегель акцентує увагу на однаковому змісті свободи і права. Право є реалізацією свободи, а свобода – підставою права. Також у своїй філософській системі Гегель чітко розрізняє громадянське суспільство і державу. В основі цього розрізнення лежить розуміння держави і суспільства як різних феноменів, що мають свою специфіку. Плагон, Аристотель, Руссо,

А. Сміт, Д. Рікардо, Ж.Б. Сей, Фіхте – ті мислителі, які здійснили найбільш помітний вплив на гегелівське розуміння принципу, сутності і специфіки змісту громадянського суспільства і держави, а, відповідно, і їх співвідношення, розрізнення і таке інше. У цих мислителів Гегель узяв не власне розрізнення суспільства і держави, а в першу чергу розуміння їх сутності і специфічного змісту - ідею співвідношення морального цілого і частини (Платон, Аристотель), розвинуті уявлення про державу як волю (Руссо) і суспільство (А. Сміт, Д. Рікардо, Ж.Б. Сей). Суспільство Гегель розглядає як розсудок, а державу як розум. Не випадково тому суспільство розцінюється ним як момент держави, як те, що «знімається» в державі. Це відповідає принципу гегелівської філософії: розум більш конкретний, ніж розсудок, розсудочна форма – момент розумно-конкретної цілісності, розсудочне знімається у розумному, як у більш конкретному [3, 65]. Мораль і моральність розглядаються Г.В.Ф. Гегелем теж окремо. Перша існує в стихії індивідуального, друга – в сфері суспільного. Мораль являє собою совість індивіда, його власний вибір щодо добра та поведінки. Моральність же являє собою звичаї, поведінку народу, що зорієнтована на право. У цьому сенсі моральність постає як правосвідомість. Це наявне буття свободи і є право, що містить у собі всі визначення свободи. Принципи моралі, як і принципи моральності, за Гегелем не залежать від характеру епохи та думок людей. Гегель вважав, що ці принципи містяться в самому первинному порядку буття. Таким чином, принципи моралі і моральності постають у філософії Гегеля як об'єктивні, такі, що не залежать від суб'єктивних думок людей, вони містяться у самому бутті. Дуже влучно зауважив П.І. Новгородцев, що Гегель, на відміну від Канта звернув увагу на об'єктивний бік моральності – на її здійснення в житті і її зв'язок з дійовими силами історії [6, 237].

Георг Гегель створив дуже оригінальну теорію поділу влади. На його думку, поділ влади необхідно проводити таким чином, щоб зберегти органічну єдність держави. Він зазначає, що влада у державі повинна насправді бути розділеною, але кожна повинна у самій собі створювати ціле і містити у собі інші моменти. На думку Гегеля, принципи самостійності, незалежності і взаємного обмеження влади не є вірними теоретично і хибні практично. Гегель вважає, що при такому погляді передбачається ворожість, страх кожної із влад перед тим, що інша здійснює проти неї як проти зла і разом з тим визначення протидії їй і встановлення завдяки такій протидії всезагальної рівності, але не живого єднання [4, 309-310]. Взаємна ворожеча між виконавчою та законодавчою владою призводить до загибелі держави. Суд Гегель виключає з системи поділу влади, тому що він не вписується в поняття і його місце є у громадянському суспільстві, що роздирається кон-

фліктами, а не в державі, що характеризується органічною єдністю. Гегелівський поділ влади такий: законодавча влада, урядова влада і влада государя. Перша уособлює всезагальність, друга – особливість, третя – об'єднує всезагальне і особливе в одиничному. Таке державне упорядкування Гегель називає конституційною монархією. У своїй роботі «Конституція Германії» Гегель, на думку В.С. Нерсесянца, виступає прибічником сословно-представницької монархії. Він відзначає, що принципом споконвічної германської держави, який затвердився в усіх європейських державах, був принцип монархії, при якому монарх, очолюючи державну владу, здійснював управління державою за участю народу з допомогою делегованих їм представників. Говорячи про створення єдиної оновленої німецької держави, Гегель критикує як німецьку феодальну державність, так і французьку модель буржуазної держави. Відродження і оновлення німецької державності (Германської імперії) Гегель пов'язує із необхідністю введення, разом із верховною владою монарха, також і представницької системи, витоки якої, за Гегелем, сходять до давніх германців. При цьому Гегель є прибічником представницької системи в її сучасній, а не архаїчній формі. Однак модернізація форми державно-правового життя (у тому числі – системи представництва) є, на думку Гегеля, результатом самобутнього розвитку кожної окремої нації і не може бути вирішена шляхом звичайного запозичення досягнень інших народів. Гегель висловлюється за систему представництва як систему всіх нових європейських держав і розцінює її в якості цілої епохи всесвітньої історії. При цьому він характеризує германців, як народ, що дав третій універсальний образ світового духу (тобто конституційну монархію з представницькою системою) – слідом за східним деспотизмом і пануванням республіки. Саме до германців сходять, по Гегелю, витоки представницької системи. Але цієї системи, що є поширеною в усіх нових європейських державах, не було у готовому вигляді у германських лісах, тому що кожна нація повинна самостійно пройти власні ступені культури перед тим, як вступити у всезагальний світовий зв'язок [3, 18-19].

Необхідність монархії він пояснює тим, що всюди повинна бути така влада, що приймає остаточне рішення, а у вільному суспільстві ця влада повинна виражатися вільним рішенням особистості. Оскільки конституція є незмінною, то монарху у більшості випадків залишається лише ставити свій підпис. Монарх може залишати за собою право назначати представників виконавчої влади. Державне упорядкування складається поступово разом з духом народу і цьому духу повинно відповідати. Щодо цього Гегель зазначає, що кожний народ має той державний устрій, який йому відповідає. Штучно ж нав'язувати якийсь державний устрій немож-

ливо, навіть якщо він здається більш розумним, ніж існуючий. Гегель зазначає, що державний устрій не є дещо створене: він являє собою роботу багатьох віків, ідею і усвідомлення розумного у тій мірі, в якій воно розвинуто у даного народу [4, 315]. Монарх є уособленням усіх моментів поняття державного устрою: всезагальності, особливості і одиничності. В цьому Гегель бачить його роль. Без монарха держава не має завершеності, цілісності і єдності. Він є носієм державного суверенітету. Мова йде не про монарха-особу, оскільки риси його особистості значення не мають. Гегель зазначає, що при досконалій організації влади держави вся справа лише у наявності вершини формального рішення; монарх повинен бути лише людиною, яка говорить «так» і ставить останню крапку над «і», оскільки вершина повинна бути такою, щоб особливий характеру не мала значення. Все те, що властиве монарху, окрім цього останнього рішення, є дещо приватне, те, чому не слід надавати значення... В благоустроєній монархії об'єктивна сторона приналежна тільки закону, до якого монарху належить додати лише суб'єктивне «я хочу» [4, 324].

Виконання прийнятих рішень – обов'язок урядової влади. В урядових справах проводиться розділ труда, його спеціалізація. Чиновники повинні володіти відповідними здібностями і знаннями для виконання своїх обов'язків. Як і у випадку з монархом, відбувається повна деперсоналізація чиновника. Гегель зазначає, що державна служба потребує пожертви самостійним і випадковим задоволенням суб'єктивних цілей і саме цим дає право знаходити таке задоволення у відповідному обов'язку виконанні службових обов'язків, і тільки в ньому [4, 334]. На думку Гегеля, чиновники є носіями досвідченості, опорою держави. Гарантією проти можливого свавілля бюрократії є подвійний контроль з боку інших органів влади і корпорацій.

Щодо законодавчої влади, тут Гегель наводить 3 елементи: монархічний, урядовий і становий. Гегель не вважає, що представники станів можуть покращити зміст законів і взагалі хоча б якимось чином у позитивному сенсі вплинути на законодавчий процес. На його думку, помиляються ті, хто вважають, що представники народу або навіть сам народ «краще за все розуміє, що йому йде на користь». Справа в тому, що народу невласне знання всезагального. Загальне благо і свободу ефективніше гарантують інші державні інститути: монархія, правосуддя, чиновники і таке ін. Гегель зазначає, що справжнє значення станових представників є в тому, що завдяки їм держава проникає в суб'єктивну свідомість народу і що народ починає брати участь у справах держави [4, 340-342]. Гегель виступає проти демократичних виборів. Стан громадянського суспільства повинен піднятися до політичного стану, зберігши при цьому свою єдність. Законодавча влада поділяється на 2 па-

лати: одна формується по спадковому принципу володільцями майорату, тобто невідчужуваного, спадкового по старшинству земельного володіння, інша корпораціями промислового стану. Завдання станового представництва не в тому, щоб покращити рішення спільних справ, а в тому, щоб формувати суспільну думку. Люди, коли вони спостерігають за публічними дебатами, починають розуміти власні інтереси. Гегель зазначає, що лише таким чином суспільна думка приходиться до істинних думок, до розуміння стану і поняття держави і її справ і тим самим досягає здатності судити про них більш розумно [4, 351]. Але ж щодо реальної системи управління станове представництво відношення не має.

Законодавча влада характеризується Гегелем як всезагальна, виконавча влада як особлива. Судовій владі Гегель не надає права бути частинною всезагальною. Детальну увагу Гегель приділяє діяльності суду, особливо закону, як формі вираження права та власне організації судочинства. Перед судом усі є рівними, у тому числі і представники влади. Правосвідомість вимагає не лише того, щоб закони оголошували публічно, але й можливості знати, яким чином закон здійснюється. Закон Гегель розуміє як вседіюче, тобто позитивне право. Позитивне право не є предметом філософії права. Але воно виступає як момент у розвитку ідеї права, яка отримує тут всезагальність і визначеність у формі загальнозначимих правил поведінки. Правила поведінки починають діяти тоді, коли люди впізнають про них, і вони стають моментом свідомості. Перед цими нормами всі рівні, вони звернуті до людини, як такої. Вони регулюють лише зовнішню поведінку людини, моральна сторона є закритою для правового регулювання. Найважливіше завдання закону – привнести всезагальність у життя громадянського суспільства. Щодо всезагальності права Гегель зазначає, що, завдяки тому, що право знають, все випадкове, пов'язане з почуттями, думками, формою помсти, співчуттям, користюлюбства відпадає і таким чином, право лише тепер набуває свою істинну визначеність і свою честь. Тільки завдяки культивуванню сприйняття воно стає здатним досягнути всезагальності. Відносно стану юристів Гегель зазначає, що вони, володіючи особливим знанням законів, вважають часто це знання своєю монополією, на їх думку, тому, хто не з їх середовища не слід втручатися в їхні справи... Однак таким же чином, як непотрібно бути шевцем, щоб знати, чи годяться башмаки, не треба бути спеціалістом, щоб володіти знанням про предмет, що являють собою загальний інтерес. Право стосується свободи, самого достойного і священного в людині, і він сам, оскільки воно для нього обов'язкове, повинен знати його [4, 249-253]. Суд є органом публічної влади. Це дещо не узгоджується з сучасним уявленням про поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову. Але є прибічники гегелівського поділу влади. Наприклад, І.Ф. Ке-

веган, який зазначає, що незалежність суддів, як і незалежність інших функціонерів, загрожує їм, з точки зору Гегеля, натиском індивідів і приватних груп у більшій мірі, ніж авторитет державної влади, яка впливає на судову владу [1, 70]. Правосуддя повинне бути публічним. На думку Гегеля, правосуддя є як обов'язок, так і право державної влади, яке зовсім не пов'язане з бажанням індивідів передавати чи не передавати ці повноваження особливій владі. Самі ж члени громадянського суспільства мають право шукати суду і обов'язок постати перед судом і отримати тільки через суд спірне право [4, 258]. Гегель вважає, що судочинство повинно бути публічним, і наполягає на необхідності суду присяжних. Необхідність публічності пояснюється тим, що суд шукає права, тобто всезагальності, а значить, пошук повинен також проходити у присутності все загальності, яку уособлюють присяжні. В суді вони протистоять професіональним юристам. Суд у громадянському суспільстві виконує важливу функцію: він відновлює порушені права. На думку Гегеля, справедливість створює дещо велике у громадянському суспільстві: хороші закони ведуть до процвітання держави, а основана на свободі власність, є головною умовою його блиску [4, 264]. Закони і суд вирішують суспільні конфлікти і сприяють упорядкованості життя. Таку ж мету мають на увазі поліція і корпорація, але прямують до неї іншим шляхом. На думку В.С. Нерсесянца, Гегель, визнає за членом громадянського суспільства як право шукати суду, так і обов'язок постати перед судом, отримати своє спірне право лише за допомогою суду. Подібно до того, як із права людини знати закон впливає

необхідність публічного оголошення законів, так і із права знати здійснення закону в особливому випадку впливає, що судочинство повинне бути публічним. Ця публічність відповідає як праву окремої особистості, так і інтересам усіх. Гегель відстоює, поряд з публічним судочинством, і суд присяжних. Виділивши у правосудді дві різні функції (по-перше, встановлення фактичних обставин випадку, що розглядається; по-друге підведення цього випадку під закон), він правомірно виходить з того, що не тільки юрист-суддя, а також і кожна освічена людина може встановити фактичні обставини справи, наявність визначеного факту. Спеціальні юридичні знання потрібні для підведення встановленого факту під визначений закон. Якщо б навіть правосуддя здійснювалося виключно юридичними судами краще, ніж судом присяжних, то все одно і в цьому випадку право вільної особистості продовжувало б залишатися невизнаним і ущемленим. При відсутності суду присяжних, відзначає Гегель, члени громадянського суспільства ставляться у положення чужих у відношенні права і потрапляють під опіку і в деякого роду кріпосну залежність від замкнутого стану юристів [3, 77].

У своїй філософській системі Г.В.Ф. Гегель показує необхідність існування поділу влади. Самі принципи, на яких ґрунтується поділ влади, у філософа є принципами діалектики, що побудовані на основній засаді – засаді розумності. Держава виступає як розумне утворення, в якому найбільш повно реалізується принцип свободи, а влада у такій державі виконує функцію регулятора у сенсі внутрішньодержавного регулювання і управління.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Kevegan J.-F. Hegel et l'état de droit / J.-F. Kevegan // Archives de philosophie, 1987, T.50.
2. Бикова, М.Ф. Гегелевское понимание мышления. [Текст] / М.Ф. Бикова. - М.: Мысль, 1997.
3. В.С. Нерсесянц. Философия права Гегеля. [Текст] / В.С. Нерсесянц. - М.: Юристъ, 1998.
4. Гегель Г. Философия права. [Текст] / Г. Гегель. - М.: Мысль, 1990.
5. Ильин, И.А. Философия Гегеля как учение о конкретности Бога и человека. [Текст] / И.А. Ильин. - СПб., 1994.
6. Новгородцев П.И. Кант и Гегель в их учениях о праве и государстве [Текст] / П.И. Новгородцев. - СПб.: Алетейя, 2000.

УДК 1(091)

Е.В. КУЗЬМЕНКО

## МЕТАФИЗИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ РЕЛИГИОЗНОГО АНТРОПОЛОГИЗМА Ф.М. ДОСТОЕВСКОГО

Кузьменко Елена Вячеславовна - аспирантка кафедры философии Национальной металлургической академии Украины

Розкриваються особливості релігійного антропологізму Ф. Достоевського: вседність, соборність, антиномічність, персоналістичність. Показаний вплив творчості Ф. Достоевського на вітчизняну релігійно-філософську думку.

**Ключові слова:** православ'я, вседність, соборність, антиномічність, персоналізм.

Раскрываются особенности религиозного антропологизма Ф. Достоевского: всеединство, соборность, антиномичность, персоналистичность. Показано влияние творчества Ф. Достоевского на отечественную религиозно-философскую мысль.

**Ключевые слова:** православие, всеединство, соборность, антиномичность, персонализм.

Peculiarities of religious anthropologism of F. Dostoevsky and the influence of his creativity on native philosophical thought are described.

**Keywords:** Orthodox Church, all-unity, ecumenicity, antinomism, personalism.

© Е.В. Кузьменко, 2009

Осмысление творчества Ф.М. Достоевского невозможно вне контекста русской философско-религиозной традиции. Приступая к анализу метафизических оснований религиозного антропологизма Ф. М. Достоевского, автор вначале ставит целью прояснить вопросы о состоянии русской философско-религиозной традиции: во-первых, о ее истории – какими знаниями она располагала; во-вторых, какова внутренняя логика ее развития – на что она нацелена? Для ответа на эти вопросы обратимся к творчеству В. С. Соловьева. Его философская система строится как история развития мирового духа – тео-космо-исторический процесс. В ней содержится отказ от секуляризма, которым проникнута новейшая философия и стремление к обретению цельного знания, предполагающего единство теории и жизненно-практического действия.

Характерная черта русской философии – истолкование мира в духе Православия. В. С. Соловьев, определяя философские основоположения целостного знания, доказывал: «Только в связи с истинно сущим как безусловно реальным и безусловно универсальным (всеединым) могут явления нашего опыта иметь настоящую реальность, а понятия нашего мышления настоящую положительную универсальность; оба эти фактора нашего познания сами по себе, в своей отвлеченности, совершенно безразличные к истине, получают, таким образом, свое истинное значение от третьего, религиозного начала» [5, 796].

По мысли В. С. Соловьева, наука не в состоянии упразднить религию. Она не может сама защитить себя без религиозных предпосылок. Говорить о построении целостного знания, из которого была бы исключена религия, невозможно. В русской философии стремление к целостному знанию тесно сочетается с религиозной верой во всем многообразии опыта как чувственного, так и более утонченного, дающего возможность глубже проникнуть в строение бытия.

Идея божества, как она развивалась в Православии, выдвинула на первый план элементы телесности, на чем заостряет внимание П. А. Флоренский, в частности, в произведении «Имена». «Духовное существо личности само по себе невыразимо. Оно усваивает себе подлежащий ей материал из среды, в которой живет, – мистический, оккультный, социальный, психологический, физический – и, взяв его, претворяет в свое тело, сквозит в нем, лучится сквозь него, его формует. Но выразить мы можем не ее, а то, что она оформила. Имя – ближайшее подхождение к ней самой, последний слой тела, ее облакающий. Этот слой, это именно тело совершеннее всех прочих слоев обрисовывает формообразующее начало» [6, 52-53]. По мысли П. А. Флоренского, специфика русского Православия в отличие от византийского – в выдвигании на первый план элемента телесности. Он, как и В.С. Соловьев, указывал на «идею святой телесности», дающую возможность утверждать не только всемирное божество, но и максимальную энергию

всего материального, в частности – человеческой воли и действия.

В. В. Зеньковский при исследовании истории русской философии приходит к выводу о том, что русская религиозная философия по своему характеру онтологична, но этот онтологизм воплощается в материи. «В русской философии – насколько можно судить за полтора века ее развития – есть некоторые своеобразные особенности, которые вообще отодвигают теорию познания на второстепенное место. За исключением небольшой группы правоверных кантианцев, русские философы очень склонны к так называемому онтологизму при разрешении вопросов теории познания, т. е. к признанию, что познание не является первичным и определяющим началом в человеке» [4, 10]. В XIX столетии в среде русских философов, как и в западной философии, проявилась высокая способность к спекулятивному мышлению. Но содержание философского процесса в России включало в себя, в качестве основного направления, освоение и проработку Православия. Российская философская традиция исходит из почвы Православия.

Автор отмечает, что один из контекстов русской философии – идея соборности. Концепция соборности во всем многообразии раскрыта в русской философско-религиозной мысли А. С. Хомяковым, В. С. Соловьевым, Н. Ф. Федоровым, Е. Н. Трубецким, П. А. Флоренским, С. Н. Булгаковым, Н. А. Бердяевым и др. Термин «соборность» не имеет аналогов в других языках, кроме русского. Соборность – это умопостигаемая небесная Церковь, воплощающая в себе сущность Троицы. Церковь есть единство, в котором каждая личность сохраняет свою свободу. Соборность – это свободное единение верующих, основанное на любви к божественной праведности. Концепция соборности у каждого из перечисленных философов включает в себя в том числе и анализ религиозного антропологизма.

Проблема религиозного антропологизма – одна из главных теоретических проблем в истории русской философии. Место личности в обществе, условия ее свободы, структура личности, ее творческая реализация – это целостный комплекс развития философских идей. Но как только русская философская мысль начинала касаться отдельной личности – ставить этические вопросы, эти вопросы превращались в идеологию общественного подвижничества. Такой подход в XIX столетии ярко проявился в творчестве Ф. М. Достоевского.

Позиция автора состоит в том, что в творчестве Ф. М. Достоевского связь философской мысли с религиозной основой принимает строгий, отретелигованный характер. Философское творчество Ф. М. Достоевского имеет несколько исходных точек. Определяющая в нем тема – о человеке. Вместе с русской философско-религиозной мыслью Ф. М. Достоевский – антропоцентричен. Его философское мировоззрение – это этический персона-

лизм. Даже ничтожный человек – абсолютная ценность. Душа человека соткана из противоречий. Ф. М. Достоевский раскрыл не только ее «темную» сторону – силы разрушения и беспредельного эгоизма (антропология Ф. М. Достоевского посвящена, прежде всего, «подполью» души), но и светлые силы души. Ф. М. Достоевский раскрыл диалектику добра и зла в душе человека. В этом отношении он примыкает к исконной христианской, т. е. святоотеческой антропологии. Не только грех, порочность, эгоизм – «демоническая» стихия в человеке – раскрыты у Ф. М. Достоевского, но раскрыто и «ангельское» начало в нем. В этом значимость диалектики в антропологии Ф. М. Достоевского.

Автор особо подчеркивает то обстоятельство, что персонализм Ф. М. Достоевского относится к онтологии, но не к психологии человека, к его существу, но не к эмпирической реальности. Ф. М. Достоевский не только описывает борьбу добра и зла в душе, он ищет ее в ней. Человек включен в порядок природы, подчинен ее законам, но он может и должен быть подчинен нравственному долгу. В «Записках из подполья» высказана независимость человеческого духа от природы, в этом же произведении провозглашено, что подлинная суть человека в его свободе: «Видите ли-с: рассудок, господа, есть вещь хорошая, это бесспорно, но рассудок есть только рассудок и удовлетворяет только рассудочной способности человека, а хотенье есть проявление всей жизни, то есть всей человеческой жизни, и с рассудком и со всеми почесываниями. И хоть жизнь наша в этом проявлении выходит зачастую дрянцо, но все-таки жизнь, а не одно только извлечение квадратного корня. Ведь я, например, совершенно естественно хочу жить для того, чтобы удовлетворять всей моей способности жить, а не для того, чтобы удовлетворять одной только моей рассудочной способности, то есть какой-нибудь одной двадцатой доли всей моей способности жить. Что есть рассудок? Рассудок знает только то, что успел узнать (иного, пожалуй, и никогда не узнает; это хоть и утешение, но отчего же этого не высказать?), а натура человеческая действует вся целиком, всем, что в ней есть, сознательно и бессознательно, и хоть врет, да живет» [1, 421]. По убеждению Ф. М. Достоевского, свобода – это не только один вид необходимости. Она неизбежно должна включать иррациональное – «глупое хотенье» и по отношению к причинным закономерностям, и по отношению к нравственным ценностям. Возможность произвола – это условие того, чтобы нравственный выбор был не принудительным, но действительно свободным. Только в этом случае личность несет ответственность за свое поведение, что означает быть личностью. Следовательно, исходной формой свободы выступает самовластие человеческого «Я». Но над этой первичной свободой возвышается высшая свобода, которая совпадает с сознательным подчинением нравственному долгу.

По мысли автора, в трактовке свободы у Ф. М. Достоевского возникает напряженная антиномия, которую не знает западная классическая

философия. Интерпретируя понятие «свобода» в творчестве Ф. М. Достоевского, как тезис следует рассматривать посылку – свобода должна быть подчинена нравственным ценностям. Антитезисом является посылка – свобода должна включать возможность произвола по отношению к нравственным ценностям. Противоречивый характер свободы открывает возможность восстания личности, которая не хочет быть средством даже по отношению к выработанным в обществе высшим ценностям. Человеческое «Я» хочет быть целью для себя, совершенно отбрасывая всякое принудительное, извне идущее долженствование. Опыт такого восстания, своеволия раскрывает Ф. М. Достоевский. Он берет человека, отпущенного на свободу, и исследует различные состояния его души в свободе. Ф. М. Достоевский раскрывает неустроенность человеческого духа, которая состоит в том, что человек, как существо социальное, всегда стоит перед дилеммой добра и зла, от которой не может уйти. Кто не идет путем добра, тот непременно становится на путь зла.

Свобода выше благополучия. Путь человека на свободе начинается с бунта против установленного порядка. Но человек не стремится именно к выгоде, в своем своеволии он предпочитает страдание. Безмерная свобода мучит человека, влечет его к гибели. По Ф. М. Достоевскому, человек дорожит мукой и гибелью. «Господа, меня мучат вопросы; разрешите их мне. Вот вы, например, человека от старых привычек хотите отучить и волю его исправить, сообразно с требованиями науки и здравого смысла. Но почему вы знаете, что человека не только можно, но и нужно так переделывать? Из чего вы заключаете, что хотенью человеческому так необходимо надо исправиться? Одним словом, почему вы знаете, что такое исправление действительно принесет человеку выгоду? И, если уж все говорить, почему вы так наверно убеждены, что не идти против настоящих, нормальных выгод, гарантированных доводами разума и арифметикой, действительно для человека всегда выгодно и есть закон для всего человечества? Ведь это покамест еще только одно ваше предположение. Положим, что это закон логики, но, может быть, вовсе не человечества» [1, 424]. «Подпольный» человек – это «естественный» человек, освободившийся от традиций и условности. В подполье ощущается смрад, обнажается внутренний хаос: постыдные, ничтожные, злые и преступные движения. Ф. М. Достоевский не приемлет поверхностный интеллектуализм в понимании человека. Иррациональное начало души глубже разума, оно в «подполье». Подлинная суть человека раскрывается в двух ипостасях: во-первых, в свободе; во-вторых, в жажде и возможности индивидуального самоутверждения. Онтология человека определяется жаждой свободы и жаждой быть «самим собой». Ф. М. Достоевский видит в свободе сокровенную суть человека. Свобода дороже всего человеку, в ней последняя его «суть», но она же оказывается бременем, снести которое слиш-

ком трудно. Человеческая природа не может быть полностью рационализирована, всегда остается иррациональный остаток, в нем – источник жизни. В обществе всегда присутствуют иррациональное начало, человеческая свобода, которая стремится, чтобы «по своей глупой воле пожить», не допустит превращения общества в муравейник.

Ф. М. Достоевский не оставляет открытым вопрос решения антиномией свободы. Именно в решении этого вопроса ярко проявляется его религиозный антропологизм. Человек есть одновременно тварь и не тварь, относительное и абсолютное, человек является метафизическим центром мироздания, содержит в себе всю полноту мира. Человек воплощает в себе образ и подобие Божье. Особую роль в творении мира играет София или Вечная женственность – Вечная любовь, которая, находясь между миром и Богом, вносит в мир умопостигаемые вечные идеи, придает ему подлинное бытие. Мир есть София в своей основе и не есть София в своем состоянии. По мысли автора, образ Сони Мармеладовой является у Ф. М. Достоевского воплощением Вечной женственности. «О милые и несправедливые сердца! Да чего: Сонечкина жребия, пожалуй что, не откажемся! Сонечка, Сонечка Мармеладова, вечная Сонечка, пока мир стоит!» [2, 45]. Раскольников, разложив в работе разума все предписания традиционной морали, стал перед соблазном – «все позволено». Мораль оказалась лишеной основания, свобода обернулась аморализмом. Даже на каторге Раскольников не чувствовал раскаяния. Поворот произошел, когда в его душе пробудилась любовь к Соне Мармеладовой. «– Э-эх, Соня! – воскликнул он раздражительно, хотел было что-то ей возразить, но презрительно замолчал. – Не прерывай меня, Соня! Я хотел тебе только одно доказать: что черт-то меня тогда потащил, а уж после того мне объяснил, что не имел я права туда ходить, потому что я такая же точно вошь, как и все! Насмеялся он надо мной, вот я к тебе и пришел теперь! Принимай гостя! Если б я не вошь был, то пришел ли бы я к тебе?» [2, 407]. Путь к добру – светлой стороне души, во-первых, иррационален, во-вторых, не определяется одной лишь свободой. Не разум движет к добру, а живые движения любви, которые пробуждают волю и силу духа. Раскольников выходит из состояния отчуждения через любовь к Соне Мармеладовой. Решение антиномии свободы состоит в выходе за пределы рассуждений об индивидуальной свободе и в открытии в другом человеке не только объекта любви, но бесконечной ценности.

Проблематика свободы – вершина христианско-антропологических идей Ф. М. Достоевского. В движениях свободы диалектика добра и зла. Свобода не только открывает простор для демонизма в человеке, она же может возвысить ангельское начало в нем.

Вершиной христианско-антропологических исканий Ф. М. Достоевского является «Легенда о Ве-

ликом Инквизиторе». Великий Инквизитор апеллирует к очевидностям, в отношении сущности человека. Свобода человеческого духа существует не для большинства людей. Ее выдерживают лишь немногие. Инквизитор упрекает Христа за то, что тот отверг три искушения духа в пустыне. Он – Сын Божий – не использовал власть, чтобы насильно повести людей за собой. «Ты не сошел потому, что опять-таки не захотел поработить человека чудом и жаждал свободной веры, а не чудесной. Жаждал свободной любви, а не рабских восторгов невольника перед могуществом, раз и навсегда ужаснувшим. Но и тут ты судил о людях слишком высоко, ибо, конечно, они невольники, хотя и созданы бунтовщиками» [3, 301-302]. В словах Великого Инквизитора те же логические посылки, что и в рассуждениях Родиона Раскольникова. Люди делятся на немногих, выдерживающих свободу, и на подавляющее большинство тех, кто ее не выдерживает. Но предлагается любить человека в его слабости. Инквизитор становится на защиту слабосильного человечества и во имя любви к людям отнимает у них обременяющий страданиями дар свободы, чтобы взамен дать счастье и спокойствие. «Тогда мы дадим им тихое, смиренное счастье, счастье слабосильных существ, какими они и созданы. ...Да, мы заставим их работать, но в свободные от труда часы

мы устроим им жизнь как детскую игру, с детскими песнями, хором, с невинными плясками. О, мы разрешим им и грех, ибо они слабы и бессильны» [3, 305]. Мысль Инквизитора состоит в том, чтобы из любви к слабым людям, не выдерживающим свободы, организовать им земной рай – идеальное состояние, в котором человек, наконец, избавится от трагизма жизни, сомнений и мук совести. Но достигается это ценой признания духовной неполноценности и незрелости человека. Дух есть тревога и мука, делающие человеческую жизнь проблематичной, превращающие ее в трагедию свободной ответственности и принятия решений.

Неверие в человека отвергается Ф.М. Достоевским. Главной истиной о человеке остается для него то, что человеку невозможно прожить без Бога. В религиозной антропологии Ф.М. Достоевского на первый план выступает проблема этики. Из напряженности этических поисков вытекает значимость его художественных образов. Именно в этических поисках Ф.М. Достоевского доминирует над всем диалектика добра и зла. По мысли автора, основоположение философских размышлений Ф.М. Достоевского лежит в области религиозной антропологии. В контексте этических исканий и религиозной антропологии особенно велико влияние Ф.М. Достоевского на русскую философскую мысль.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Достоевский Ф.М. Записки из подполья. Собр. соч. в 12-и т. Т.2. / Ф.М. Достоевский. – М.: Правда, 1982. – 560 с.
2. Достоевский Ф. М. Преступление и наказание. Собр. соч. в 12-и т. Т.5. / Ф.М. Достоевский. – М.: Правда, 1982. – 544 с.
3. Достоевский Ф.М. Братья Карамазовы. Собр. соч. в 12-и т. Т.11. / Ф.М. Достоевский. – М.: Правда, 1982. – 624 с.
4. Зиньковский В.В. История русской философии / В.В. Зиньковский. – Харьков: Фолио; – М.: ЭКСМО-Пресс, 2001. – 896 с.
5. Соловьёв В.С. Философское начало целостного знания / В.С. Соловьёв. – Минск: Харвест, 1999. – 912с.
6. Флоренский П.А. Имена / П.А. Флоренский. – Харьков: Фолио, – М.: АСТ, 2000. – 448 с.

УДК 141.82:130.2

И.А. ИШТВАН

## НЕГАТИВНАЯ АНТРОПОЛОГИЯ ДЖОРДЖИО АГАМБЕНА: АРТИКУЛЯЦИЯ «BIOS» КАК ПРОИЗВОДСТВО «СОСТОЯНИЯ ИСКЛЮЧЕНИЯ»

**Иштван Инга Алексеевна** – аспирантка кафедры теоретической и практической философии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина

У статті проведено аналіз «негативної антропології» Джорджіо Агамбена, яка розглядається у контексті питання про «потенційність» та порівнюється з концептом «негативності», що розробляється у дискурс-аналізі Есекської школи. Звертаючись до питання про теоретичну незгоду між Джорджіо Агамбеном та Ернесто Лаклау, обґрунтовується, що «негативна антропологія» може бути розглянута як альтернативний різновид артикуляції по відношенню до теорій «станів виключення».

**Ключові слова:** артикуляція, «стан виключення», біополітика, потенційність, негативність, нелюдськість.

В статье предпринят анализ «негативной антропологии» Джорджіо Агамбена, которая рассматривается в контексте вопроса о «потенциальности» и сравнивается с концептом «негативности», разрабатываемым в дискурс-анализе Эсекской школы. Обращаясь к вопросу о теоретическом несогласии между Джорджіо Агамбеном и Эрнесто Лаклау, обосновывается, что «негативная антропология» может быть рассмотрена как альтернативная разновидность артикуляции по отношению к теориям «состояния исключения».

**Ключевые слова:** артикуляция, «состояние исключения», биополитика, потенциальность, негативность, бесчеловечность.

This article is concerned with the analysis of Giorgio Agamben's «negative anthropology» which deals with the question of «potentiality» and can be compared with the concept of «negativity» that has been developed in discourse analysis of the Essex school. Addressing the theoretical disagreement between Giorgio Agamben and Ernesto Laclau it is argued that the «negative anthropology» can be considered as a certain kind of alternative kind of articulation to the theories of the «state of exception».

**Key words:** articulation, «state of exception», biopolitics, potentiality, negativity, inhumanity.

© И.А. Иштван, 2009

Критическое рассмотрение работ итальянского философа Джорджіо Агамбена, в которых он разрабатывает проблематику биополитики, биоэтики, «чистой жизни», «политик вычитания» и суверенности, основанной на «состоянии исключения», позволяет отметить наличие некоторой двойственности в определении им предмета собственного исследования, присущей и другим представителям современной теории, обращение к которым представляется актуальным в контексте пост-Бирмингемского направления новых культурных исследований. Эта неопределенность, равным образом как и некоторая нерешительность в выборе метода, обусловила большинство критических замечаний со стороны представителя постмарксистской дискурс-теории – Эрнесто Лаклау, заметившего, что выстраиваемая Агамбеном генеалогия остается недостаточно чувствительной к структурному разнообразию социального. Признавая значимость работ Агамбена для современных культурных исследований, тем не менее, представляется необходимым внимательнее отнестись к тому, что же «исключается» возведением оснований подобной теории, а следовательно, последователю озвученному Ф. Джеймисоном предложению провести «культурные исследования са-

мих культурных исследований», при помощи обращения к постмарксистской методологии дискурс-анализа Эсекской школы.

Целью данной работы является анализ природы «негативности», проблематику которой разрабатывает Агамбен – не только в «Homo Sacer» (1995), к некоторым положениям которой преимущественно апеллирует Лаклау, но и в более ранних его критических работах, таких как «Человек без содержания» (1970), «Станца: слово и фантазм западной культуре» (1977), «Детскость и история» (1979), «Язык и смерть: место негативности» (1982) и «Идея прозы» (1985), в которых Агамбен обращается к беняминовской мессианической концепции истории, отношению между хайдеггеровской и гегелевской негативностью, а также размышлениям Аристотеля о различии между «поэзисом» и «практисом» и природе «потенциальности». Лаклау оспаривает три основные утверждения, сформулированные Агамбеном в работе «Homo Sacer»: во-первых, то, что первичным политическим отношением является отношение запрета (ban) как «состояния исключения»; во-вторых, восходящее к толкованиям Карла Шмитта утверждение о том, что фундаментальной активностью «суверенной власти» является

ся производство «чистой жизни» (bare life) как первичного политического элемента и как порога артикуляции между природой и культурой, зое и bios; в-третьих, то, что «фундаментальной биополитической парадигмой Запада» является «лагерь», а не «город» [4, 12]. Если с первым из этих положений, позволяющим говорить об определенном «моменте негативности», ключевом для понимания «политического» в той форме, в которой его разрабатывает сам Лаклау, могли бы согласиться представители Эссекской школы, тем не менее в рамках дискурса-анализа не представляется оправданным говорить о том, что все возможные артикуляции «состояния исключения» могут быть сведены к ситуации «homo sacer». Согласно Лаклау именно «негативность» состояния исключения является отправной точкой для формирования новой коллективной идентификации, оппозиционной «закону города», таким образом, «исключение» этих двух противоположенных законов, а следовательно, «запрет» становится взаимным и описывает не что иное как природу радикального антагонизма как подлинно политического отношения [4, 15]. «Суверенности» власти, маркирующей элиминацию политического, Лаклау противопоставляет понятие «гегемонии», рассматривая историю «состояния исключения» не как неизбежное движение к тоталитарному обществу, но как перспективу возникновения ситуаций, в которых различные социальные движения создают новые возможности для политического действия. Тем не менее, как отмечает Бретт Нильсон, когда в статье, вышедшей в газете «Le monde» в январе 2004 года и озаглавленной «Нет биополитическому татуированию», Агамбен публично заявляет о своем отказе путешествовать в Соединенные Штаты и об отмене курса, который он должен был прочесть в Университете Нью-Йорка, мотивируя свое решение тем, что в США был принят закон, согласно которому все, въезжающие на территорию страны иностранцы должны были оставлять свои отпечатки пальцев, несомненно то, что он тем самым солидаризируется не с «исключенными» преступниками, однако правильнее было бы сказать – «не только с ними» [5, 128]. Лаклау упрекает Агамбена в недостаточном понимании природы универсальности, тем не менее, сам этот отказ, негативность этого жеста, все же может рассматриваться в качестве «стартовой точки» для формирования коллективной идентичности, в частности, когда сам Агамбен говорит о том, что история тому, что практики, сперва приберегаемые для чужестранцев, затем применяются и по отношению к остальному населению. Проблема так называемого «нормативного дефицита теории гегемонии», которая состоит в том, что, разрабатываемая Лаклау и другими теоретиками Эссекской школы теория «нейтральной матрицы политического», все же не является полностью «нейтральной», поскольку еще а «Гегемонии и социалистической стратегии» Лаклау и Муфф совершают нормативный выбор в пользу «радикальной демократии», позволяют рас-

сматривать теорию Агамбена в качестве своеобразного «шва» (лаканианское «suture») самой теории гегемонии, указывающего не столько на невозможность ее замкнутости, сколько на парадоксальный элемент, занимающий место ее конститутивной внеположности и одновременно определяющий ее в качестве пост-фундационалисткой. Саймон Кричли также отмечает, что теория гегемонии должна быть «нормативной критикой» политики, тем не менее, одним из положений критики Лаклау Агамбена является то, что строгая корреляция между запретом и суверенностью приводит к уравниванию всевозможных человеческих ситуаций, природа которых остается совершенно различной: к примеру, когда Агамбен говорит о фигурах «мусульманина», обитателя концент-рационных лагерей, биохимика, страдающем лейкоемией и потому решившего превратить свое собственное тело в «лабораторию» (изымая его тем самым из пространств приватного и публичного и помещая в зону так называемого «состояния исключения», в которой его собственный bios настолько сосредотачивается в зое, что они становятся сущностно неразличимы), он, таким образом, говорит о «чистой жизни» как элиминации bios (как «способа жизни», «way of life») и утверждении зое.

В этой связи и возникает необходимость задать вопрос о том, являются ли эти ситуации «политическими» в той же мере, в которой можно говорить как о политических о ситуациях «бандита» или «политического беженца» как выразителей социального противоречия. Для Лаклау уровни зое и bios являются сущностно различными, равным образом как и вопрос о биологическом «выживании» и политическом «действии», таким образом, он говорит о том, что понятие «состояния исключения» значительно превышает вводимое Агамбеном понятие «чистой жизни». Что же касается третьего утверждения Агамбена о «лагере» как номосе, или биополитической парадигме Запада, то для Лаклау в контексте критики предыдущих двух положений оно представляется необоснованным, являя собой пример «наивного телеологизма», в котором потенциальность полностью подчинена предзаданной актуальности [4, 21]. Эти противоречия, согласно Лаклау, являются ничем иным как следствием того, что в своих работах Агамбен предпочитает обращаться к «этимологии» (в данном случае – к обозначению слова «жизнь» в текстах Аристотеля), но не к вопросу о структурных возможностях, открываемых каждой новой ситуацией. Таким образом, Лаклау приходит к выводу о том, что сведение процессов политического конструирования к «абсурдной парадигме концентрационного лагеря», блокирует возможность поиска более перспективных способов объяснения эмансипационных возможностей, открываемых модерным наследием и, вместе с тем, предлагаемый Агамбеном выход за пределы «парадокса суверенности», порождающей состояние исключения, остается для Лаклау ничем иным как разновидностью политического нигилизма.

Уже в самом начале 90-х годов, когда было издано «Грядущее сообщество» (1990), стало возможным говорить о так называемом «биополитическом повороте» в теории Агамбена, характеризующемся интересом к понятию «биовласти» у Мишеля Фуко и «суверенности» у Карла Шмитта. Как отмечает Бретт Нильсон, связь между этими двумя периодами – биополитической тематикой и увлечением «недоступными объектами» литературной критики – становится очевидной с написанием работы «Открытое: человек и животное» в 2002 году [5, 135]. Таким образом, несмотря на то, что критические аргументы Лаклау имеют под собой определенные основания, рассматривать теорию Агамбена, основываясь исключительно на положениях, высказанных им в период ангажированности проблематикой «суверенности» и «биополитики» не представляется оправданным. Тезис Лаклау о неправомочности уравнивания ситуаций, природа которых является сущностно отличной, оказывается куда более усложненным, при условии понимания того, что в ранних работах Агамбена те, кто оказываются «исключенными» из сферы «закона города», – это поэты. Если для Лаклау подобные ситуации не являются политическими, то Агамбен разрабатывает иное понятие «политического», которое в то же время является непосредственным объектом интереса со стороны представителей новой волны культурных исследований. В его теории возможно говорить о проведении различия между «политиками потенциальности», или «вычитания», и «политиками исключения» (как биополитическом понимании политического). Это различие предполагает и двоякое понимание понятия политического «действия», в контексте которого не представляется оправданным сводить политику к сфере совершаемого в рамках и пределах институций и политических партий.

Утверждение о том, что «человек на земле обладает поэтическим, а именно производящим статусом», позволяет Агамбену сделать в своей теории более явным различие между праксисом (как *praxtein*, «делать», в смысле действователя) и поэзисом (*poiein*, «производить», в смысле «производства в присутствии», от небытия к бытию) [1, 42]. Именно поэзис связан с потенциальностью как таким пониманием действия, при котором оно всегда предстает незавершенным. Именно поэтому действительно радикальным вызовом для культурных исследований остается реконцептуализация понятия политического в отношении к потенциальности, негативности и так называемых «стратегиях отказа», развиваемых, среди прочих, и итальянскими «теоретиками профсоюзных движений» (*operaista thinkers*) Марио Тронти и Антонио Негри в 1960-70-х [5, 131-132], вместе с тем, вероятно, именно в контексте этого утверждения о движениях, соотносимого с высказыванием о том, что произведение искусства чем-то сродни греческому пониманию аллегории [1, 8], негативная антропология Агамбена является в большей мере хайдеггерианской, чем

марксистской.

Теория Агамбена основана не столько на артикуляции дискурсивного/вне-дискурсивного порядков (само это различие в рамках постмарксистского дискурс-анализа оказывается проблематичным), сколько на артикуляции того, что можно было бы обозначить как различные «дискурсивные режимы»: к примеру, *zoe* и *bios* или политика и право. Выражение «state of exception» [2], переводимое как «чрезвычайное положение» и «состояние исключения» одновременно, служит предельным обозначением этой артикуляции.

Говоря о стратегической артикуляции концепта «жизнь» в современной культуре Агамбен отмечает, что сегодня спрашивать о том, каким образом «человек» может быть отделен «не-человека», в чем состоит отличие человека от животного, это значит занимать определенную позицию относительно «прав человека» и определенных ценностей [3, 16]. Несомненно то, что эту стратегическую артикуляцию, актуальную и для проблематики так называемых «post-humanities studies», Агамбен разрабатывает в тесной связи с концепцией негативности. В частности, он обращается к дискуссии Батая и Кожева о судьбе человека и его месте в истории, начало которой было положено в начале 30-х годов XX века, когда Батай опубликовал статью об изображениях людей с головами животных. Шесть лет спустя вышел первый выпуск журнала «Ацефал» с программным текстом о «человеке, лишенном своей головы». Вместе с тем, отмечает Агамбен, одним из вопросов лекций Кожева о Гегеле, которые посещал Батай, стала проблема конца истории, места человека и его отношения к природе в пост-историческом мире. Несогласие между Батаем и Кожевым заключается в различном понимании судьбы «остатка» человеческого после «смерти человека», который снова становится животным в конце истории [3, 6]. «Если история является ничем иным как терпеливой диалектической работой отрицания, и человек является одновременно и субъектом, и ставкой в этом отрицающем действии, тогда завершение истории необходимо влечет и конец человека» [3, 7]. В письме Кожеву, написанному 6 декабря 1937 года, Батай формулирует понятие «негативности без применения» («*negatività senza empiriego*»), если «вычитание» является ничем иным как «сохранением вычтенного в остатке», то эта батаевская негативность и обозначает место человеческого после конца истории: «Следовательно, конец истории подразумевает «эпилог», в котором человеческая негативность сохраняется как «остаток» в форме эротизма, смеха, радости перед лицом смерти. В неровном свете этого эпилога умный человек, суверенный и самосознающий, видит не животные головы, проходящие перед его глазами, но скорее ацефаллические фигуры» [3, 7]. К теме «пост-исторического животного вида *Homo Sapiens*» Кожев обращается в примечаниях к «Введению в чтение Гегеля», второе из которых датировано 1968 годом: «Если Человек снова становится животным,

его искусства, привязанности и его игры должны также снова стать «естественными». Следовательно, необходимо признать, что после конца истории человек будет возводить свои величественные здания и создавать произведения искусства как птицы строят свои гнезда и пауки плетут свою паутину, будут исполнять музыкальные концерты, следуя моде лягушек и цикад <...>» [3, 9]. Кожевианская ироническая перспектива «выживания» человека после конца истории в форме «японского снобизма» напоминает Агамбену и «более элегантную», батавскую версию «негативности без пользы» [3, 11], тем не менее, Кожев для него привилегирует аспект негации и смерти, в то же время не уделяя должного внимания рассмотрению того способа, посредством которого государство в модернизи начинается заботиться о «животной жизни» человека, «и посредством которого естественная жизнь становится ставкой в том, что Фуко называет биовластью» [3, 12].

Характеризуя человека в качестве существа, способного к распознаванию себя самого в качестве человеческого, Агамбен обращается к рассмотрению понятия «антропологической машины гуманизма» на примере работы Пико дела Мирандоллы [3, 29-30], приходя к выводу о том, что «homo», «творение неопределенного образа», всегда конститутивно бесчеловечно. Вестниками такой «бесчеловечности» человека для него становятся «дети джунглей». Антропологическая машина, которая работает в современной культуре, является источником артикуляции человека и не-человека, а следовательно – производства «состояния исключения» [3, 38]. Таким образом, первым тезисом, который подытоживает описание «западной антропологической машины», является следующий: «Антропогенезом является то, что происходит из цезуры и артикуляции между человеком и животным. Эта цезура проходит, прежде всего, в самом человеке» [3, 79]. Бытие человека всегда «пересечено ничем» (traversed by nothing), именно поэтому Агамбен говорит и о том, что в истоке западной политики всегда находится биополитика [3, 80].

И все же можно предположить, что бенъяминовская линия в работах Агамбена занимает более значимое место чем хайдеггерианско-фукианская, а следовательно, не стоит ограничиваться критикой исключительно понятия «биовласти» и «homo sacer» как фигуры «состояния исключения». В частности, Агамбен утверждает, что работы Бенъямина предлагают целиком отличный образ отношения между человеком и природой, человеком и историей: «образ,

в котором антропологическая машина оказывается полностью вне игры» [3, 80]. В письме к Рангу, датированном 9 декабря 1923 года, Бенъямин противопоставляет природе как миру «закрытости» и «ночи» (к которой также относятся и произведения искусства как «модели природы, которые не являются ни театром истории, ни местом обитания человека», но «спасенной ночью») историю как сферу «открытости» [3, 81]. «Спасенная ночь» (die gerettete Nacht) как отношение с чем-то не утраченным или преданным забвению, но с чем-то принципиально «неспасаемым», мимолетным и хрупким – как «спасенная Венеция» – противопоставлена «антропологической машине» производства состояний исключения. Результатом этой артикуляции является то, что Агамбен называет «иероглифом новой не-человечности (in-humanity)», возвышенной и неспасаемой фигуры жизни как «вечного выживания природы». И если верно утверждение о том, что в нашей культуре человек всегда является результатом артикуляции между человеком и животным, то концепция «спасенной ночи» Бенъямина предполагает другой тип «негативной артикуляции», результатом которой не является исключение, но скорее позволение жизни быть «вне бытия» или – «вне закона», так «любовники Тициана, – как об этом пишет Агамбен, – прощают друг другу нехватку мистерии в каждом из них» [3, 91]. Таким образом, для Агамбена это намечает границы какого-то другого пути, посредством которого каждое живое существо может «сидеть на мессианском пиру праведников без принятия на себя исторической задачи и без при ведении антропологической машины в действие» [3, 92].

Выводы: негативная антропология Джорджии Агамбена, характеризующаяся утверждением контингентной природы артикуляции «человеческого» и «пост-человеческого», радикализирует концепт «состояние исключения» в современной культуре и различных теориях права, предлагая тем самым такой способ биополитического конструирования, который основывается на реконцептуализации политического и культурного в отношении к концепции «потенциальности» и хайдеггерианском понимании природы негативности. В этой перспективе постхайдеггерианская негативная антропология может рассматриваться в контексте с разрабатываемой Джудит Батлер теорией субъекции как меланхолической привязанности подчинению, концепцией «бесконечных требований» Саймона Кричли, а также пониманием природы негативности в дискурсе-анализе постмарксистской Эссекской школы.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Agamben G. *Language and Death: The Place of Negativity* / Agamben G. – Minneapolis, Oxford: University of Minnesota Press, Vol. 78, 1991. – 136 p.
2. Agamben G. *State of Exemption* / Agamben G. – Chicago, London: University of Chicago Press, 2005. – 95 p.
3. Agamben G. *The Open Man and Animal* / Agamben G. – Stanford: Stanford University Press, 2004. – 102 p.
4. Laclau E. «Bare Life or Social Indeterminacy?» in Giorgio Agamben: *Sovereignty and Life* / Laclau E. – Stanford: Stanford University Press, 2007. – p. 11-22.
5. Neilson B. «Cultural Studies and Giorgio Agamben» in Hall G., Birchall C. *New Cultural Studies: Adventures in Theory* / Neilson B. – Edinburgh University Press, 2006. – 324 p. – P. 128-145.

УДК 111.83:329

А. АЗАД

## ПОЛИТИКА ИСТИНЫ В ИНТЕРПРЕТАЦИИ А. БАДЬЮ

Азад Абдулла - аспирант кафедры теоретической и практической философии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина

У статті досліджується розуміння політики істини та її значення у філософії А. Бадью. Істина, за Бадью, – це конкретний процес, що викликається певним чином і який далі розвивається як принцип вірності події. Істина існує лише там і тоді, коли відбувається подія. Істиносні, родові процедури бувають лише в ситуації. Тому для Бадью політика істини виникає з реальних ситуацій, з того, що ми можемо сказати і зробити в цих ситуаціях.

**Ключові слова:** істина, подія, ситуація істини, вірність події істини, процедура істини, політика істини.

В статье исследуется понимание политики истины и её значение в философии А. Бадью. Истина, по Бадью, – это конкретный процесс, вызываемый определенным образом и далее развивающийся как принцип верности событию. Истина существует только там и тогда, когда происходит событие. Истинностные, родовые процедуры бывают только в ситуации. Поэтому для Бадью политика истины возникает из реальных ситуаций, из того, что мы можем сказать и сделать в этих ситуациях.

**Ключевые слова:** истина, событие, ситуация истины, верность событию истины, процедура истины, политика истины.

In the article, understanding of the politics of truth and its meaning is investigated in philosophy of A. Badiou. Truth of Badiou is a concrete process, caused definitely and further developing as principle of fidelity to the event. Truth exists only there and then, when an event is. Truth, family the generic procedures are only in a situation. Therefore, Badiou the politics of truth arises out of real situations that we can say and do in these situations.

**Keywords:** truth, event, the situation of truth, fidelity to the event of truth, the procedure of truth, the politics of truth.

© А. Азад, 2009

Актуальность заявленной темы состоит в необходимости для современных философских воззрений понять политику истины А. Бадью. В статье мы рассмотрим, какое значение этому придает Бадью, исследуем доказательства политики как процедуры поиска истины, характеризующейся прежде всего открытостью. Мы могли бы сказать, что истина – это то, во имя чего мы берем на себя обязательства. Но мы всегда также должны оставаться открытыми и корректными, чтобы неосторожной новой истиной не нанести неоправданного удара.

Категория истины

Центральной категорией любой возможной философии, выражающей ее специфику, является категория истины (возможно, под другим именем, говорит Бадью). Философия будет существовать лишь в том случае, если она предложит соответствующий времени новый этап в истории категории истины. Истина определяется Бадью как «родовая» в том смысле, что она несводима ни к какому логическому правилу или признаку, но «пробегают» все возможные в данном контексте правила и признаки. Это как бы платоновская идея, но ей нельзя дать иного определения, как только исходя из события и из верного ему субъекта, который должен активно конструировать родовую истину [18, 119-120]. По мнению Ж. Баркера (J. Barker),

определяя категорию истины, Бадью исходит из конкретной ситуации, а не из абстрактных правил [10, 89-106]: это субъективное развитие того, что одновременно ново и универсально. Новое – это не предвиденное порядком творения. Универсальное – то, что может интересовать каждого человека согласно его человеческой сущности. Чтобы стать субъектом, необходимо участвовать в претворении в жизнь универсального нового. Это требует приложения усилий, стойкости, иногда самоотречения. Итак, по мнению Бадью, создание философии всегда является созданием некоего понятия «истина» без или с именем «истина». Согласно О. Фелтхам (O. Feltham), создание понятия «истина» является удобным, чтобы оценивать силу конкретной истины – политической, математической или художественной. Если вся истина – это что-то новое, в чем же тогда действительная философская проблема отношения к истине? Это проблема ее появления и становления. Истина должна передаваться мысли не как суждение или предложение, а как процесс в реальности [14, 89]. Поэтому, по словам Н. Хавлета (N. Hewlett), для Бадью этот процесс представляет собой становление истины. Для того чтобы начался процесс истины, что-то должно произойти. Знание как таковое дает нам лишь повторение, оно касается лишь того, что уже есть. Истина для подтверждения своей новизны должна

иметь дополнение. Это дополнение осуществляется случайно – оно не предсказуемо, не просчитано, оно находится вне того, что есть [16, 73].

Истина, будучи специфической категорией философии, – это то, что Бадью называет «оператором привлечения истин». Философия активна, основой ее дискурсивной организации является действие, четкое действие привлечения истины, в частности, истины времени, истины прогресса, зарождающейся истины, истины в процессе констатации, истины, которая указывает, из чего реально состоит наше время [12, 1-21]. По Бадью, искусство, математическая теорема, большая любовь, политическая революция являются истинными процессами, процессами поиска истины. Задачей философии является показать, почему и на каких условиях эти найденные, полностью гетерогенные истины, по крайней мере, будут возможны [12, 1-21].

Истинностные процедуры, как процедуры родовые, отличаются от накопления знаний своим событийным происхождением. Пока случается только то, что соответствует правилам некоего положения вещей, возможно, конечно же, познание, правильные высказывания, накопление знаний, но истина здесь невозможна [11, 220-229]. Напомним, что, по Бадью, философия рассуждает о возможном характере совместно обуславливающих ее процедур. Она не устанавливает никакой истины, а предоставляет истинам место. Она формирует родовые процедуры – приятием, предоставлением прибежища, созданного в соответствии с разнообразием их одновременности [13, 63-66].

Философия приступает к осмыслению своего времени, превращая в общее место положение обуславливающих ее процедур [6]. В этом смысле единственным вопросом философии как раз и является вопрос истины – не потому, что философия порождает какую-либо истину, а потому, что она предлагает модус доступа к единству момента истин, понятийное пространство, где родовые процедуры отражаются как возможные [5].

Согласно С. Жижеку, Бадью убежден, что «истина – это реальный процесс верности событию, то, что верность производит в ситуации» [20, 242]. Верность или процедура истины – это имманентный разрыв с ситуацией, целиком и полностью изобретаемый для данного случая. Субъект истины появляется вслед за событием, существует в постоянной связи с ним, осуществляемым внутри истины-процесса [7].

Бадью говорит, что для сохранения категории истины нужно заявить о единстве множественности, о том, что истина может быть только особым производным от некоей множественности. Центральной здесь является категория родовой множественности, образующейся в четырех основных областях (в науке, искусстве, любви и политике). Таким образом, по мысли Бадью, верность истине отвечает форме времени. Эта форма

– множественность. Истина может быть только особой производной от некоей множественности [7]. Однако следование форме времени не означает следования его релятивистскому духу, воплощением коего, по мысли Бадью, и являются современные софисты. Приведенная фраза продолжается следующим образом: «Все дело в том, что эта множественность не будет подчинена авторитету языка» [7]. Жижек прав: для Бадью язык, в своей императивно-суггестивной функции выступающий в постмодернистской мысли под маской дискурса, лишает множественность действительности и просто диктует ее нашему сознанию. А это уже «догматический террор», которого Бадью, в отличие от «политических» радикальных левых, абсолютно не приемлет. Он верит, что не язык говорит нами, а мы – языком [17]. В отличие от современных софистов, пытающихся «заменить идею истины идеей правила», Бадью на стороне истины.

Итак, философия для Бадью «ни в коем случае не завершена» [2, 316-334]. Однако сегодня она «ничего не предписывает, не является поставщицей истин. Она является виртуозным упражнением в совозможности истин» [7]. Такая философия, как мы уже знаем, в существе своем расходится с постмодернистской софистикой, не требуя, однако, ее полной капитуляции, напротив, она по-своему заинтересована в софистических искусителях: «Во все времена для того, чтобы философия хранила свою этику, необходим софист. Ибо именно софист напоминает нам, что категория Истины пуста» [13, 64-64].

Философия есть мыслительная конструкция, в которой вопреки софистике провозглашается, что имеются истины. Но это центральное провозглашение предполагает одну чисто философскую категорию, категорию Истины, через которую сразу провозглашается и что истины «имеются», и что они совозможны в своей множественности, каковой (совозможности) философия предоставляет приют и убежище. Эта истина одновременно обозначает и множественное состояние вещей (имеются разнородные истины), и единство мысли [2, 322-324].

#### Политика истины

В современной европейской философии мировоззрение Бадью изучается, обсуждается и подвергается некоторой критике. Ж. Баркер (J. Barker), С. Жижек (S. Žižek), Н. Хавлет (N. Hewlett), О. Фелтхам (O. Feltham), Б. Востилс (B. Vosteels), П. Холлвард (P. Hallward), Ж.-Т. Дезанти (J.-T. Desanti) рассматривают истину как философскую категорию в интерпретации Бадью, характер процесса становления и развития истины, сущность родовых процедур в поиске истины. Они спорят о противоречивости взглядов Бадью в решении вопросов взаимоотношения политики и истины, соотношения коллективного и индивидуального, творческого и консервативного в политике истины, места события в развитии истины.

Согласно Холлварду (P. Hallward), понимание политики истины, по Бадью, радикально и ситуативно: истинностные, родовые процедуры бывают только в ситуации, и всякая истина есть родовое подмножество, реализующее истину той ситуации, в которую оно включено [19, 133-139]. Но, по оценке Баркера, Бадью говорит о политике в особом смысле, о политике, которая не имеет места. О политике без власти, ибо власть – это главное слово для политики, имеющей место, политики, практически сведенной к управлению процессами, происходящими в экономике. И Бадью согласен, что политику нельзя мыслить без истины и новой субъективности. Он утверждает, что нет такой большой вещи, как История: не происходит реализации чего-то одного, так как речь идет не об осколках одного механизма, а о политической множественности [10, 89-104].

Собственно говоря, когда Бадью говорит о политике истины, он говорит о возможности – логической и реальной возможности политики автономии. Хавлет убежден, что, по Бадью, в области современной политики, которая скорее напоминает поле битвы без армий, мы часто противопоставляем реакционную политику – либерализм и ему подобное, наиважнейшей концепцией которого в области политики являются закон и порядок, то есть защита силы и богатства, – революционной политике, наиважнейшей концепцией которой является коллективное желание мира во всем мире, справедливости и т.д. [16, 11-23]. Современная экспрессивная диалектика как раз и рассматривает отношения между консервативным измерением закона и творческим измерением желания. По Холлварду, Бадью считает, что мы должны показать, что в области неэкспрессивной диалектики реальная политика истины находится вне такого противопоставления, т.е. вне противопоставления закона и желания, вне идентификации закона и желания [15, 223-243].

Бадью убежден, что философия обусловлена политикой. Он имеет в виду, что определенная философия обусловлена конкретным политическим движением, а не какими-либо абстрактными рассуждениями о политическом обществе, человеческом сотрудничестве, не говоря уже об общем отображении чувств. Например, собственная философия Бадью обусловлена конкретными политическими инициативами, предпринятыми во Франции в знак верности принципам событий мая 1968 года, наряду с некоторыми стихами Малларме, Селана и Пессоа. Философы, утверждающие, будто их суждения обусловлены только некими общими идеями «политической мысли», на самом деле обусловлены преобладающим на тот момент состоянием логики [14, 45-49].

Жижек полагает, что Бадью радикально отличается от антиплатоновского постмодернизма, основным направлением которого является догма и в эпоху которого можно было любое политическое движение обосновать более-менее

определенно прямой ссылкой на некоторые вечные метафизические или трансцендентные истины. Опыт нашего века доказал, что такие ссылки на некие метафизические истины априори приводят к катастрофическим «тоталитарным» социальным последствиям. Единственное решение состоит в том, что следует согласиться с тем, что мы живем в новую эру, лишенную метафизической определенности, в эпоху непредвиденных гипотез, а также в «обществе риска», в котором политика оказывает влияние на принятие стратегических решений и на характер диалога, а не на применение основных когнитивных идей [21, 131-132]. С точки зрения Жижека, Бадью направлен не против постмодернистской доктрины, а конкретно против реанимации политики универсальной истины в современных условиях глобальной непредвиденности. Он готов восстановить в нынешних условиях множественности и непредвиденности обстоятельств не только философию, но, по сути, метафизический аспект: бесконечная истина «вечна» и относительна во времени существования Бытия, она есть проявление Другого Измерения, превосходящего позитивность Бытия [21, 131-132].

Бадью пишет: «Политика – это единственный процесс истины, который является основополагающим не только благодаря своему результату, но и строению его субъекта» [10, 99]. Несмотря на то, что каждая ситуация является онтологически бесконечной, «только политика мгновенно вызывает эту бесконечность как субъективную универсальность» [10, 101]. Этим объясняется достаточно высокое место политики в общей философии. По словам Холлварда, Бадью прекрасно знает, что так же, как любовь касается только двоих, ученому-математику для полного доказательства нужен лишь один компетентный коллега для признания достоверности его рассуждений. Наука, искусство и любовь могут быть названы «аристократическими» процессами, в то время как «политика может пониматься только как всеобщая мысль» [15, 223-225].

Но каким образом изменилось понимание политики Бадью с конца семидесятых годов прошлого столетия, т.е. с прекращением маоистского воздействия на Францию? Мы считаем, что, прежде всего, изменилась позиция Бадью в трактовке статуса политической партии. До конца семидесятых годов прошлого столетия Бадью отстаивал идею, что освободительная политика предполагает наличие некой политической партии [15, 229-238]. Бадью теперь развивает абсолютно другую идею, которую называет «политика без партий». Это не означает «неорганизованная политика». Вся политика является коллективной и потому так или иначе организованной. «Политика без партий» означает, что политика берет начало или возникает из партии. Причем партия не происходит из того синтеза теории и практики, который представлялся Ленину партией [15, 226-227].

Далее, с точки зрения Бадью, политика должна проявлять некую сдержанность, для того чтобы признавать собственное неназванное. Так как «настоящая политика – это коллективное, приведенное к его имманентной истине», то политика никогда не должна пытаться дать определение коллективному или институционализировать этот коллективизм [15]. «Общество и коллективное являются неназванным в политике: каждая попытка «политически» назвать общество приводит к роковому Злу. Это мы видим на примере нацизма и Национального фронта» [3, 85]. Политическое, или коллективное общество – это общество, которое существует до тех пор, пока остается неназванным. Каждый субъект существует, пока противостоит своему преобразованию в объект. И Бадью убежден, что, если сегодня большие коллективные инновации существуют в форме коллективных процессов, местных экспериментов, то тогда не существует реального и основополагающего противоречия между индивидуальным и коллективным. «Мы должны найти способ, который дает любому человеку возможность выбора и участия в коллективном процессе. Политика – это не обязательство или долг, или что-либо подобное. Она не абстракция по отношению к человеческой жизни. Мы должны понимать политику как новую возможность для каждой личности действовать, а также как возможность одновременно участвовать в обсуждении человеческой жизни, традиции и прогресса [1, 155-157].

Необходимо отметить, что политика истины Бадью согласуется с его представлением о политическом событии. Холлвард пишет, что для Бадью политическое событие является коллективной приверженностью субъектов к тому, что неизвестно и что не имеет определения в рамках существующей идеологии. Кроме того, отдельное политическое событие – это то единственное, в котором все лица действуют на равных, где стремление к равенству является аксиомой выбора. Бадью утверждает, что политические события происходят только тогда, когда государство демонстрирует свою мощь, позволяя индивидуумам количественно оценивать власть государства. Эмпирически это означает, что государство проявляет себя всякий раз, когда есть действительно политическое событие. Это ведет к возможности превышения власти и свидетельствует о наличии ее репрессивной составляющей. Но власть, как правило, устанавливает также меру этого превышения, поскольку оно имеет значение для нормального функционирования государства. Власть при этом остается безграничной, всеохватывающей, непередаваемой другим. Политическое событие кладет конец этому, выявляя превышение государственной власти [15, 235-241]. В таком случае, как считает Жижек, с точки зрения Бадью, событие является самоочевидным, потому что включает в себя свои собственные обозначения: например, символическое название

«Французская революция» является частью самоназначенного содержания, поскольку, если мы вчитаемся в это название, то увидим, как содержание превращается во множество положительных фактов, имеющих в распоряжении нашего знания. Это означает, что любое событие предполагает субъективность: участие «субъективной перспективы» в явлении есть часть самого явления [21, 136-137].

Обратим внимание: для того, чтобы начался процесс истины, что-то должно произойти. Знание как таковое лишь дает нам повторение, оно касается лишь того, что уже есть. Бадью полагает, что истина начинается с некоторой аксиомы истины. Она начинается с решения, с решения сказать, что событие произошло. Тот факт, что событие может быть неразрешимым, ведет к предположению, что должен появиться субъект события. Согласно Бадью, субъект начинает с того, что фиксирует нерешенное событие, так как имеет шанс решить его. Это дает начало бесконечной процедуре определения истины. Бадью полагает, что это исследование ведется в рамках ситуации последствий аксиомы, которая обуславливает событие [2, 211-233].

Очевидно, что для Бадью Истина существует только там и тогда, когда происходит событие. А событие является случайным, непредсказуемым, исключительным – все, что можно сказать по этому поводу в рамках философии Бадью: «Так уж получается, что что-то происходит». Событие истины – это не просто событие, а одно из тех, которое открывает новое состояние. Например, Бадью утверждает, что «неразрешимость события и отсрочка его названия являются особо активно используемыми характеристиками современной политики [1, 154]. Поэтому, считает Бадью, политика истины возникает в реальных ситуациях из того, что мы можем сказать и сделать в этих ситуациях. Таким образом, в реальности существуют политические последовательности, политические процессы, но они не тотализированы партией, которая одновременно является собой определенные социальные силы и источник политики как таковой [15, 232-238].

Бадью, как и все революционные великие философы, поддерживает строго классическую форму политической логики: либо да, либо нет, без возможных компромиссов. Для Бадью политика истины – это абсолютно то же самое, что Римбо назвал «логическим бунтом», это вопрос четко сформулированного принципа – того принципа, который был воплощен великими интеллектуальными противниками Ж. Куайе и А. Лотманом [19, 138]. Политический субъект действует и противостоит действию произвольно, а не благодаря обоснованному чувству принадлежности к конкретной группе, классу или мнению. Он противостоит действию не в результате коммуникации и найденного консенсуса, а неожиданно, дабы исключить любой «третий вариант».

Но мы должны учитывать, что практика политики, по мнению Бадью, совпадает с мышлением, которое проблематизирует настоящее и мыслит горизонтами будущего. Политика, собственно, и есть для Бадью мышление, причем мышление как таковое, не отчужденное в объекты мышления или понятия [6].

Согласно Бадью, политическая ситуация всегда единична, она никогда не повторяется. Поэтому политические предписания (директивы и приказы) являются обоснованными и предписывают не повторение, а наоборот – неповторимость [4, 80-83]. Когда политическое утверждение является повторением, утверждение будет риторическим и пустым. Оно не будет формировать часть мышления. На данном основании мы можем отличить истинных политических активистов от политиков. Истинные политические активисты говорят о возможности развития неповторяющейся ситуации, в то время как политики произносят речи, базируясь на повторении мнений. Истинные политические активисты обдумывают одну ситуацию, политики не обдумывают ничего [8, 192]. В результате мы видим, что политическое мышление разительно отличается от научного. Политика создает неумещающую и неповторимую возможность. Наука изучает закономерности и строит механизмы повторения [8, 194].

Бадью считает, что мышление ищет в политике возможности того, что доминирующее положение вещей не позволяет увидеть. Например, сейчас в Европе, как и везде, сложившаяся ситуация – это рыночная экономика, конкуренция, частный сектор, желание разбогатеть, семейный уют, выборы в парламент и т. п. Истинное политическое мышление будет пытаться увидеть в этом возможность, которая не будет гомогенной с данным положением вещей [15, 227-236]. Политическое мышление отметило бы: вот общая возможность, вероятно, она мала и местного значения, но она не является общепринятым правилом. И политическое мышление сформирует данную возможность, будет ее использовать и отметит все последствия. Политическое истинное мышление всегда отличается от господствующего положения вещей. Иначе говоря, существует разрыв между ним и истинным Положением. И очевидно, для того, чтобы проделать эту работу, мы должны войти в ситуацию, познакомиться с людьми, завести разговор с ними, мы должны занять иное место. Политическое истинное мышление требует изменения места, например, предпринять действие, которое, по словам Бадью, бросает аномальный вызов. Например, в мае 1968 года и позже, когда интеллигенция во Франции массово пошла работать на фабрики, она предприняла абсолютно аномальное действие. Поступив таким образом, она создала условия для полностью новых отношений между утверждениями и ситуацией в политике [1, 155-156]. По Жижекку, Бадью называет «ситуацией» то, что происходит

в каком-либо конкретном множестве (например, во французском обществе, в современном искусстве): ситуация строится и потому имеет структуру [20]. Бадью считает, что политика истины всегда относится к «коллективной эмансипации или к проблеме проявления свободы бесконечных ситуаций» [15, 229-230].

Можно сказать, что для Бадью все политическое истинное мышление является свободным. Например, есть те, кто приходит в политику не ради денег и не ради политического поста, власти или привилегий. Те, кто поступает по-другому, – это политики [18]. Политика как не имеет никакой другой цели, кроме изменения и недопустимости повторения ситуации, т.к. в мышлении нет разделения на теорию и практику [9]. В политике иные цели, чем в науке. Целью Ньютона и Эйнштейна было решить мыслительные проблемы и не более того. Точно так и в искусстве: цель великих творцов – передать свое мышление в виде образов и не более. Целью политики является решение политических вопросов, которые она себе задает [17].

Истинная политика всегда находится в условиях ошибок или тупиков ситуации. И политика ищет наиболее радикальные пути выхода из этой ситуации и тем самым работает против ее структуры [10, 102-104]. Целью политического истинного мышления является исчерпание данной ситуации, возможность приспособить смысл истинного положения вещей, обработанного этим политическим мышлением, к новой ситуации.

Радикальный подход Бадью к политике и политической мысли выдвигает его как фигуру, игнорирующую границы для себя и указывающую на границы чужих мыслей. Мы склонны считать, что в концепции Бадью политика истины – это процесс. И это не приговор или что-то завершенное, в итоге это всегда нечто новое. Реальная политика истины была и есть новая истина. Таким образом, теория истины – это всегда теория творения, это процесс создания. Это вопрос новизны – вопрос о новизне. И поэтому теория истины – это, естественно, также теория созидания.

Мы должны помнить: политика истины, по Бадью, согласуется с его представлениями о политическом событии. Политика истины возникает и реализуется в реальных ситуациях. И для Бадью правильная политика истины является революционной, или, по крайней мере, «насыщенной событиями», новыми событиями, а не повторяющимися. Политические взгляды Бадью акцентируют внимание на роли агента перемены – субъекта. Но он противоречиво утверждает, что в политике так же, как и в других областях, субъект появляется только после того, как событие произошло, оставляя потенциальный субъект в достаточно пассивной роли до того, как событие свершится. Политика истины, по Бадью, всегда проявляется как коллективное действие, сопоставимое с мыслью.

ΛΙΤΕΡΑΤΥΡΑ

1. Badiou A. «Politics as a truth procedure» in *Theoretical Writings* / A. Badiou ; eds. R. Brassier and A. Toscano. – London: Continuum, 2004. – P. 153-157.
2. Badiou A. *Being and Event* / A. Badiou ; trans. Oliver Feltham. – London: Continuum, 2000. – P. 316-334.
3. Badiou A. *Ethics: An Essay on the Understanding of Evil* / A. Badiou ; transcr. and introduced by P. Hallward. – London, Verso, 2001. – 85 p.
4. Badiou A. *Infinite Thought: Truth and the return to philosophy* / A. Badiou ; Translated and edited by Oliver Feltham and Justin Clemens. – London: Continuum, 2003. – P. 80-83.
5. Badiou A. *La logique des mondes: Audio-Lecture* / A. Badiou // France Culture. – Accessed 2006, Oct. 15. – Available at: <http://www.lacan.com/badiouone.htm>.
6. Badiou A. *Of an Obscure Disaster: On the End of the Truth of the State* / A. Badiou ; [transcr. Barbara P. Fulks]. – Lacanian Ink. – 2003. – P. 22-61.
7. Badiou A. *On truth* / A. Badiou. – Available at: <http://www.egs.edu/faculty/badiou/badiou-truth-process-2002.html>
8. Badiou A. *Polemics* / A. Badiou ; Translated and with an Introduction by Steve Corcoran. – London: Verso, 2006. – P. 187-196.
9. Badiou A. *Politics: A non – expressive dialectics* / A. Badiou ; Transcr. by Robin Mackay; Birkbeck Institute for the Humanities, London // Saturday. – 2005, 26 November.
10. Barker J. 'The Politics of Truth' in *Alain Badiou: a Critical Introduction* / Barker J. – London: Pluto, 2002. – P. 89-106.
11. Bosteels B. *Alain Badiou's Theory of the Subject: Part I. The recommencement of Dialectical Materialism?* / Bosteels B. // *The Warwick Journal of Philosophy*, Pli, 12, – 2001. – P. 200-229.
12. de Kesel M. *Truth as formal Catholicism on Alain Badiou* / de Kesel M. // *A Journal of Zizek Studies*, – 2007. – Vol. 1, № 2, P. 1-27.
13. Desanti J.-T. *Some Remarks on the Intrinsic Ontology of Alain Badiou* / Desanti J.-T. // *Think Again: Alain Badiou and the Future of Philosophy* / Eds. P. Hallward. – London: Continuum, 2004. –P. 63-66.
14. Feltham O. *Alain Badiou: live theory* / Feltham O. – London: Continuum, 2008. – 89 p.
15. Hallward P. *Politics: Equality and justice*'in *Badiou A. Subject to Truth* / Hallward P. – New York: University of Minnesota Press, 2003. – P. 223-243.
16. Hewlett N. *Badiou, Balibar, Rancière: rethinking emancipation* / Hewlett N. – London: Continuum International Pub, 2007. – 73 p.
17. Johnston A. *There is Truth, and then there are truths – or Slavoj Žižek as a Reader of Alain Badiou* / Johnston A. // *(Re)-turn: A Journal of Lacanian Studies*, – 2005. –Vol. 2. – 101 p.
18. Marchart O. *Nothing but a Truth: Alain Badiou's 'Philosophy of Politics' and the Left Heideggerians* / Marchart O. – Polygraph. – 2005. – № 17. – P. 119-120.
19. *Think Again: Alain Badiou and the future of philosophy*, continuum ; eds. P. Hallward. – London, 2004. – P. 133-139.
20. Žizek S. *Psychoanalysis and post-marxism. The Case of Alain Badiou* / Žizek S. // *The South Atlantic Quarterly*. – Durham, Spring, 1998. – Vol. 97, № 2. – P. 235-261. – Available at: [www.egs.edu/faculty/zizek/zizek-psychoanalysis-in-post-marxism.html](http://www.egs.edu/faculty/zizek/zizek-psychoanalysis-in-post-marxism.html)
21. Žizek S. *The Ticklish Subject* / Žizek S. ; *The Absent Center of Political Ontology*. – London: Verso, 2000. – P. 128-143.

# СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316.023.4

Н.О. КОДАЦЬКА

## ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ ДОСЛІДЖЕННЯ НЕГАТИВНОЇ МАТЕРИНСЬКОЇ ПОВЕДІНКИ

Кодацька Наталя Олександрівна - аспірантка кафедри соціології та соціальної роботи Класичного приватного університету

В статті викладені результати дослідження різних форм материнської поведінки та основних видів негативних проявів матерів по відношенню до своїх дітей, що базуються на проведеному експертному опитуванні спеціалістів соціальних служб. Виявлено значний вплив батьківської сім'ї та соціального середовища на формування образу майбутньої матері. Також були зроблені висновки, що низький матеріальний статус та відсутність батька в житті дитини негативно відображаються на материнській поведінці.

**Ключові слова:** вплив сімейних факторів, девіантна соціальна поведінка жінки, дитячо-материнські відносини, популяризація свідомого батьківства, спеціалісти соціальних служб.

В статье изложены результаты исследования различных форм материнского поведения и основных видов негативных проявлений матерей по отношению к своим детям, основанные на проведенном экспертном опросе специалистов социальных служб. Выявлено значительное влияние родительской семьи и социального окружения на формирование образа будущей матери. Также были сделаны выводы, что низкий материальный статус и отсутствие отца в жизни ребенка негативно отображается на материнском поведении.

**Ключевые слова:** влияние семейных факторов, девиантное социальное поведение женщины, детско-материнские отношения, популяризация ответственного родительства, специалисты социальных служб.

The article is about results of researching various models of maternal behavior and basic kinds of mothers' negative demonstrations towards their children. There was discovered large influence of parental family and social environment on forming character of future mother. Also there was found that low economic status and lack of the father in the child's life reflected negatively on maternal behavior.

**Key words:** influence of family conditions, maternal behavior, social environment, economic status, lack of the father, specialists of social services.

© Н.О. Кодацька, 2009

У нашому суспільстві сьогодні відбувається трансформація традиційних стереотипів репродуктивної поведінки, змінюються патерни сімейних відносин. Створення сім'ї відкладається на пізніший вік, зменшується кількість дітей у сім'ї, дилема «дитина або кар'єра» все частіше вирішується жінками на користь кар'єри. Досягнення науки і техніки, реально допомагаючи окремих людям - жінкам, чоловікам, сім'ям, часто відчужують цінність материнства як унікальну, неповторну можливість зачати, виносити і випестувати дитину. Відчуження може відбуватися як у суспільній самосвідомості, так і в самосвідомості самої матері. Кожна жінка як унікальна особа

сама може визначати своє відношення до материнства. Але якщо у жінки специфічно ускладнені умови життя, якщо вона живе в часі, коли, завдяки новим досягненням науки, материнство вільне або мимоволі девальвується, їй може бути надзвичайно складно знайти себе в материнстві.

Материнство — культурний феномен, і його сенс, і значення можуть мінятися разом з культурою. Вивчення феномена материнства і його віддзеркалення в самосвідомості жінки XXI століття - актуальна соціологічна і психологічна проблема.

Вивчення проблемного поля материнства останніми роками ведеться в різних аспектах: у плані соціологічних досліджень пізнього ма-

теринства і материнства неповнолітніх; при дослідженні факторів ризику психічної патології дитини у зв'язку з соціальними і психічними аномаліями матерів; у філогенетичному аспекті. Досліджуються значущі особистісні характеристики майбутньої матері, розробляються опитувальники, що виявляють відносини батьків до дитини, що не народилася, вивчаються чинники, що впливають на материнську поведінку.

При всій різноманітності підходів до вивчення материнства систематичного дослідження зв'язку готовності до материнства, відповідальної материнської поведінки і феномена девіантного материнства немає. Тому питання про провідні чинники, що впливають на формування відповідальної материнської позиції та на виникнення форм девіантної материнської поведінки залишається відкритими. Воно і стало предметом нашого дослідження.

Важливість феномена материнства для розвитку дитини, його складна структура і шлях розвитку, множинність культурних і індивідуальних варіантів, а також величезна кількість сучасних досліджень у цій сфері дозволяють говорити про материнство як самостійну соціальну реальність, що вимагає розробки цілісного наукового підходу для його дослідження. В сучасній науковій літературі значне місце відводиться поняттю інстинкту материнства і проблемі девіантної поведінки матері в аспекті порушення природної функції жінки, що досліджується в роботах В.І. Брутман [1, 18], А.Я. Варги [2, 40], Г.Г. Філіппової [10, 23].

Культурно-історичні аспекти материнства розглядаються в роботах Е. Ярської-Смирнової [9, 18], В.А. Раміх [7, 28]. Інститут материнства як історично обумовлений і такий, що змінює свій зміст залежно від епохи був проаналізований у роботах І. Копа [5, 36], М. Мід [6, 48].

Феномен самотнього материнства та ставлення сучасного суспільства до самотніх матерів аналізується в роботах С.С. Данилової [3, 138], М. Кіблицької [4, 2]. Феміністський погляд на становлення материнської поведінки та засвоєння материнської мотивації представлено в дослідженнях Н. Чодороу [11, 188].

Метою цієї статті є розкриття змісту проблемного поля сучасного материнства, аналіз різноманітних форм негативної материнської поведінки, виявлення основних чинників, що

сприяють формуванню девіантного материнства.

З метою дослідження різних форм материнської поведінки та виявлення основних видів негативних проявів матерів по відношенню до своїх дітей, які поширені в м. Дніпропетровську, було проведено експертне опитування спеціалістів районних відділень Служби у справах дітей, Комітету у справах сім'ї та молоді і Центру соціальних служб для дітей, сім'ї та молоді. Участь у дослідженні взяли 47 спеціалістів, включаючи і керівників зазначених служб, дослідження проводилося як у центральних, так і в периферійних районах міста. Важливо відзначити, що більшість керівників соціальних служб не виявляли зацікавленості в проведеному експертному опитуванні, переадресовуючи запитання до своїх підлеглих, а в деяких випадках категорично відмовляючись брати участь у дослідженні. Спеціалісти зазначених служб приділяли значно більше уваги запропонованим анкетам, а в деяких випадках погоджувалися брати участь у розгорнутому інтерв'ю та давали відомості щодо випадків зі своєї практики.

Вивчення найпоширеніших форм негативної материнської поведінки, з якою експерти зустрічалися на практиці, виявило такий розподіл відповідей:

| Форми негативної материнської поведінки     | % респондентів* |
|---|-----------------|
| відсутність належного догляду за дитиною    | 82, 98          |
| нестача материнської турботи та любові      | 72, 34          |
| відмова матері від новонародженої дитини    | 68, 08          |
| фізичне насильство по відношенню до дитини  | 59, 57          |
| психічне насильство по відношенню до дитини | 55, 32          |
| відмова від грудного вигодовування немовля  | 25, 53          |

\* Сукупна частота перевищує 100% у зв'язку з тим, що респонденти мали можливість обрати декілька варіантів відповідей.

Крім того, експерти відзначили такі форми девіантної материнської поведінки, як залучення дітей до злочинної діяльності та наркоманії, а також заміна уваги та спілкування з дитиною матеріальними цінностями.

| Форми негативної материнської поведінки, запропоновані респондентам для оцінки | абсолютно неприйнятна поведінка, % | прийнятна певною мірою поведінка, % | прийнятна поведінка, % |
|--|------------------------------------|-------------------------------------|------------------------|
| відмова матері від новонародженої дитини                                       | 80, 85                             | 17, 02                              | 2, 13                  |
| фізичне насильство по відношенню до дитини                                     | 91, 49                             | 8, 51                               | -                      |
| психічне насильство по відношенню до дитини                                    | 89, 36                             | 8, 51                               | 2, 13                  |
| відсутність належного догляду за дитиною                                       | 63, 83                             | 31, 91                              | 4, 26                  |
| нестача материнської турботи та любові   | 72, 34                             | 27, 66                              | -                      |
| відмова від грудного вигодовування немовля                                     | 40, 43                             | 46, 80                              | 12, 77                 |

Необхідно відмітити, що експертами було оцінено вищезазначені форми негативної материнської поведінки наступним чином:

З результатів опитування можна зробити висновки, що найбільше засудження з боку респондентів відноситься до матерів, які практикують фізичне та психічне насильство до своїх дітей, а також до матерів-відмовниць. Більш терпиме ставлення виявляється до неналежного догляду за дитиною та майже нормою для респондентів є відмова від грудного вигодовування немовля. Такий розподіл відповідей свідчить про те, що більш вагомим для респондентів є наявність негативних наслідків у розвитку дитини в теперішній момент часу, проте можливість у майбутньому виникнення певних вад розвитку дитини внаслідок деструктивної материнської поведінки майже не береться респондентами до уваги.

Експертами також були відзначені такі основні причини негативної материнської поведінки:

| Причини негативної материнської поведінки      | % респондентів |
|--|----------------|
| залежність матері від алкоголю або наркотиків  | 91, 49         |
| психічні розлади матері                        | 57, 45         |
| виховання самої матері в неблагополучній сім'ї | 51, 06         |
| раннє материнство                              | 25, 53         |
| погані стосунки з батьком дитини               | 19, 15         |
| страх втрати партнера                          | 17, 02         |
| народження дитини з глибокими вадами здоров'я  | 14, 89         |

Сукупна частота перевищує 100% у зв'язку з тим, що респонденти мали можливість обрати декілька варіантів відповідей.

Додатково експертами було зазначено таку причину негативної материнської поведінки, як незапланована вагітність.

Виходячи з того, що переважна більшість респондентів визначили основною причиною материнської девіації залежність матері від алкоголю або наркотиків, можна зробити висновки, що девіантна соціальна поведінка жінки, яка зловживає алкоголем або наркотиками і внаслідок цього практично не займається учбовою або трудовою діяльністю, має своє продовження і у відношенні жінки до народження та виховання дитини. Тобто, в основі негативних проявів у материнській поведінці лежать певні соціальні дисфункції жінки.

Вплив сім'ї на становлення материнської поведінки було визначено експертами наступним чином:

| Вплив сім'ї на становлення материнської поведінки            | % респондентів |
|--|----------------|
| сім'я є основним фактором становлення материнської поведінки | 48, 94         |

|   |        |
|---|--------|
| сім'я впливає на становлення материнської поведінки нарівні з іншими факторами                  | 40, 43 |
| сім'я має менше значення для становлення материнської поведінки в порівнянні з іншими факторами | 6, 37  |
| сім'я не має суттєвого значення в процесі формування материнської поведінки                     | 4, 26  |

Таким чином, було виявлено досить суттєвий вплив сім'ї на формування майбутньої материнської поведінки жінки.

В результаті даного дослідження на питання, чи вважаєте ви негативне соціальне середовище однією з головних причин девіантної материнської поведінки, були отримані такі відповіді:

| Відповіді   | % респондентів |
|---|----------------|
| так, вважаю   | 34, 04         |
| негативне соціальне середовище є вторинною причиною, первинною є сім'я матері з девіантною поведінкою | 59, 58         |
| ні, соціальне середовище не має суттєвого значення  | 6, 38          |

Тобто, ми бачимо підтвердження того, що головний вплив на формування негативної материнської поведінки здійснюється родинними факторами, як і первинна соціалізація дитини здійснюється передусім у сім'ї. Проте вагомість впливу соціального середовища на формування образу сучасного материнства також не можна заперечувати.

На питання, яким чином віковий фактор (досвід раннього материнства) визначає готовність жінки до материнства, були отримані наступні відповіді:

| Відповіді   | % респондентів |
|---|----------------|
| в залежності від психологічних особливостей жінки досвід раннього материнства може заважати виконанню материнських функцій, проте може не впливати на їх здійснення | 59, 57         |
| віковий фактор обмежує здатність жінки до материнства   | 17, 02         |
| віковий фактор не впливає на готовність жінки до материнства  | 14, 89         |
| раннє материнство характеризується нездатністю жінки до здійснення догляду та виховання дитини  | 8, 52          |

Результати опитування показали, що саме факт раннього материнства не є причиною неналежного виконання материнських функцій, оскільки в кожному конкретному випадку материнська поведінка залежить не стільки від віку жінки,

скільки від її психологічних особливостей, які базуються на сімейній історії жінки, та від її соціального становища.

Під час опитування респондентами також оцінювалась роль культурно-соціальних та релігійних традицій у становленні ефективного материнства :

| Відповіді   | % респондентів |
|---|----------------|
| культурно-соціальні та релігійні традиції в суспільстві впливають на формування образу материнства нарівні з іншими соціальними інститутами     | 70, 21         |
| культурно-соціальні та релігійні традиції в суспільстві незначною мірою впливають на формування образу материнства в порівнянні з впливом сім'ї | 21, 28         |
| культурно-соціальні та релігійні традиції в суспільстві мають головну роль для становлення ефективного материнства                              | 6, 38          |
| культурно-соціальні та релігійні традиції в суспільстві зовсім не впливають на становлення ефективного материнства                              | 2, 13          |

Таким чином, респондентами було відмічено значний вплив культурно-соціальних та релігійних традицій у нашому суспільстві на формування образу материнства нарівні з іншими соціальними інститутами.

На думку респондентів, ефективними профілактичними заходами в роботі з негативними явищами в материнстві можуть бути наступні:

| Профілактичні заходи   | % респондентів |
|--|----------------|
| популяризація відповідального материнства через ЗМІ  | 53, 19         |
| впровадження в навчальних закладах лекцій та семінарів відносно відповідального батьківства взагалі та материнства зокрема | 72, 34         |
| соціальний супровід відповідними державними службами неповних, неблагополучних сімей з дітьми                              | 44, 68         |
| належна матеріальна підтримка малозабезпечених сімей з дітьми  | 59, 57         |

|  |        |
|--|--------|
| створення медичних, психологічних та правових служб для попередження відмови від новонароджених дітей та вирішення відповідних проблем молодих матерів | 78, 72 |
|--|--------|

Сукупна частота перевищує 100% у зв'язку з тим, що респонденти мали можливість обрати декілька варіантів відповідей.

Крім того, експерти запропонували власні профілактичні заходи, а саме: створення соціальних гуртожитків для молодих матерів, яким після народження дитини ніде жити; належна матеріальна підтримка не тільки малозабезпечених, а й інших сімей з дітьми; закріплення в чинному законодавстві відповідальності матерів за відмову від новонародженої дитини.

Під час проведення даного дослідження експерти не тільки відповідали на запропоновані запитання в анкетах, але й погоджувались надати додаткову інформацію з власної практики. Нажаль, такі респонденти зустрілися тільки в чотирьох соціальних службах (Самарському, Жовт-невому, Індустріальному та Бабушкінському районах м. Дніпропетровська), переважна ж більшість спеціалістів відмовлялася від подальшого спілкування, посилаючись на надмірну зайнятість.

Під час своєї роботи експерти зустрічалися з такими проявами негативної материнської поведінки, як викидання немовля на вулицю або в під'їзд будинку, залишення немовля в колиці на вулиці під наглядом сторонньої людини та зникнення матері, викидання дитини у вікно лікарні, та навіть покусання матір'ю обличчя новонародженої дитини.

Крім надання інформативних, психологічних, юридичних та соціально-медичних послуг сім'ям з дітьми, що опинилися в складних життєвих обставинах, спеціалісти соціальних служб здійснюють супровід осіб, стосовно яких звернулися з приводу загрози або вчинення насильства над дитиною.

Також спеціалістами здійснюється робота щодо попередження відмови матерів від новонароджених дітей, а саме: здійснюються колективні виїзди до пологових будинків, до родичів породіллі з метою переконати матір не залишати дитину в лікарні.

Спеціалісти соціальних служб у своїй практиці мали справи з такими випадками відмови від новонародженої дитини: жінки у віці понад 40 років під час вагітності отримують інформацію щодо можливих генетичних відхилень у дитини та вирішують залишити немовля у лікарні через небажання мати хвору дитину. Також час-то відмова партнера жінки від стосунків з нею у зв'язку із небажаною вагітністю приводить до бажання жінки зберегти партнера, відмовляючись від новонародженої дитини. Народження дитини незаміжніми студентками, які мешкають у гуртожитку та мають постійне місце проживання в

іншому місті, також нерідко закінчується залишенням дитини у лікарні через страх повертатися до батьків з дитиною без чоловіка. Крім того, в більшості випадків при народженні дитини з ДЦП, синдромом Дауна та іншими важкими вадами здоров'я матері відмовляються від дітей. Серед матерів-відмовниць є і значна частка ВІЛ-інфікованих матерів, які переважно страждають на наркотичну або алкогольну залежність; жінок з психічними захворюваннями, які є пацієнтами психічних лікарень; безробітних жінок, що не мають постійного місця мешкання.

Крім того, на практиці зустрічається тимчасова відмова матері від дитини до досягнення нею чотирирічного віку, коли дитина на цей час влаштовується на проживання в Будинку дитини. Проте в більшості випадків дитина так і залишається на утриманні у держави, оскільки батьки відмовляються забрати її з Будинку дитини.

Що стосується причин того, чому жінки, які не бажають виховувати свою дитину та залишають її в пологовому будинку, не роблять штучне переривання вагітності, то виявляється, що в більшості випадків вони дізнаються про вагітність на пізніх строках, коли аборт робити вже неможливо, або просто не мають грошей для оплати лікарняних послуг, також існує частка жінок, які відмовляються від абортів через релігійні переконання.

Як показує практика, матері, залежні від алкогольної або наркотичної залежності, з психічними вадами здоров'я в більшості випадків залишають дитину. Проте неповнолітні матері або матері у віці понад 40 років, які мали намір залишити дитину через складні життєві обставини, після взаємодії зі спеціалістами соціальних служб у більшості випадків забирають дитину із собою. Проте існує певне протиріччя між офіційними вимогами до спеціалістів соціальних служб у 90% випадків забезпечувати залишення дитини з матір'ю, що мала намір відмовитися від дитини, та між загрозною життю й здоров'ю дитини у випадку неадекватної, безвідповідальної та навіть агресивної поведінки матері. Існує певна частка жінок, які нездатні виконувати свої материнські функції через психічні розлади здоров'я або у зв'язку з наявністю хімічної залежності (алкогольної або наркотичної), тому для дитини безпечніше спочатку перебувати у лікарні та в подальшому виховуватися в Будинку дитини, ніж залишитися з такою матір'ю. В практиці спеціалістів соціальних служб зустрічалися випадки, коли матір з ознаками девіантної поведінки переконували не залишати дитину у пологовому будинку, а потім знаходили її на вулиці у стані алкогольного сп'яніння з новонародженою дитиною, яка вже потребувала медичної допомоги.

В результаті даного дослідження ми спробували визначити соціально-демографічний портрет

жінки з негативною материнською поведінкою. Що стосується вікових характеристик, то певного вікового цензу для матерів, які схильні до насильства у відношенні до своєї дитини або до нехтування обов'язками щодо догляду за новонародженою дитиною виявлено не було. Серед матерів, які відмовляються від своєї новонародженої дитини, виділяється дві значні групи: першу складають неповнолітні та молоді матері студентського віку (до 23 років), другу – жінки з пізньою вагітністю віком більше 40 років. Проте серед «матерів-відмовниць» зустрічаються жінки й інших вікових груп.

Освітній та професійний рівень матерів з девіантною поведінкою також виявився досить неоднорідний. Зустрічаються жінки з вищою освітою, які займають посади в різних сферах діяльності, досить успішні, їхня девіантна поведінка характеризується намаганням зберегти шлюб у випадку зради, що має наслідком їх відмову від новонародженої дитини. Крім того, існує значна частка «матерів-відмовниць» серед студенток, в основному тих, які мешкають у гуртожитку та приїхали навчатися з іншого міста або села. Проте переважну більшість матерів з девіантною поведінкою складають безробітні жінки без вищої освіти, а також жінки, які працюють без офіційного оформлення на роботу продавцями, офіціантками, прибиральницями та займаються іншою низькооплачуваною діяльністю. Безумовно, такі жінки без сторонньої допомоги не мають можливості доглядати й виховувати дитину.

Щодо сімейного статусу жінок з негативною материнською поведінкою, то їх переважну більшість складають незаміжні жінки, які народжують та виховують дитину без чоловіка, оскільки батько дитини невідомий або відмовляється від своєї дитини та залишає жінку, дізнавшись про її вагітність. Якщо жінка з негативною материнською поведінкою перебуває в шлюбі, то в цьому випадку девіантною поведінкою характеризуються обидва батьки, причому батько в асоціальної сім'ї практично повністю відсторонюється від догляду за дитиною, а його виховні функції виражаються через вплив на дитину за допомогою фізичного та психічного насильства.

Зосереджуючись у даному дослідженні на девіантній поведінці матерів, ми, безумовно, не могли не приділити увагу ролі батька в народженні, догляді та вихованні дитини. Проте ми зіткнулися з феноменом фактичної відсутності батька в житті дитини в девіантних сім'ях через відмову чоловіка визнати себе батьком дитини або шляхом відсторонення від виконання своїх батьківських функцій. При цьому вся відповідальність за таку форму девіантної поведінки, як відмова від новонародженої дитини повністю покладається на матір. Існують численні дослідження проблеми «матерів-відмовниць», проте відмова батька від своєї дити-

ни сьогодні є майже нормою соціальної дійсності, і практично не викликає засудження в нашому суспільстві. Так само і відповідальність за незаплановану вагітність покладається на жінку, що має наслідком практику відмови чоловіка від дитини у випадку небажання жінки зробити штучне переривання вагітності, а також і від подальших стосунків з цією жінкою. Тому однією з найпоширеніших причин відмови матері від новонародженої дитини є небажання втрати жінкою свого партнера.

Аналізуючи економічний статус девіантних матерів, ми виявили значну кількість малозабезпечених сімей, а також таких сімей, де діти живуть у злиднях, страждаючи від голоду і холоду в буквальному розумінні. Безумовно, відсутність заможних родин у нашому дослідженні можна пояснити тим, що соціальні служби, в основному, мають справу з асоціальними сім'ями, коли джерелом інформації про випадки насильства або бездоглядності дітей є сусіди, шкільні вчителі та представники міліції. Тоді як випадки насильства в заможних родинах можуть залишатися невідомими у зв'язку із зовнішнім благополуччям сім'ї.

Проте значимість матеріального становища сім'ї для здійснення догляду та виховання дитини не можна не брати до уваги. Що стосується

ситуації, коли матір відмовляється від новонародженої дитини, то часто це відбувається через те, що жінка просто не має можливості матеріально утримувати себе і дитину, оскільки здійснення догляду за немовлям не залишає матері можливості працювати, а грошова допомога держави по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку складає дуже мізерну суму. Таким чином, ми знову зіткнулися з тим, що відмова чоловіка від виконання своїх батьківських функцій є причиною девіантного материнства, оскільки відсутність годувальника лишає жінку можливості здійснювати догляд за новонародженою дитиною. Тобто, ми зіткнулися з феноменом невиконання чоловіком своєї батьківської ролі не тільки у виховному аспекті, але й у матеріальному плані також, коли роль батька-годувальника в сучасному суспільстві стає не тільки необов'язковою, але й досить непопулярною.

Таким чином, для попередження в нашому суспільстві поширення негативної материнської поведінки необхідно зосередитися на популяризації відповідального батьківства, а також на цілеспрямованій підготовці не тільки до свідомого материнства в сім'ї, але і на підвищенні значимості ролі батька в житті дитини. Саме з огляду на цей підхід будуть спрямовані наші подальші дослідження.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Брутман В.И. Семейные факторы девиантного материнства / В.И. Брутман, А.Я. Варга, В.Ю. Сидорова, И.Ю. Хамитова // Семейная психология и семейная терапия. - 1999. - №3 - С. 14-36.
2. Брутман В.И. Предпосылки девиантного материнского поведения / В.И. Брутман, А.Я. Варга, В.Ю. Сидорова, И.Ю. Хамитова // Психологический журнал. - 2000. - Т. 21. - №2. - С. 79-87.
3. Данилова С.С. Одинокое материнство в общественном мнении / С.С. Данилова // Социологические исследования. - 2009. - № 5. - С.138-141.
4. Киблицкая М. Исповеди одиноких матерей [Электронный ресурс] : социологический анализ стратегий выживания и нарушений прав одиноких матерей в переходной экономике / М. Киблицкая. - Режим доступа : <http://socner.narod.ru/2007library/authors>
5. Кон И.С. Человеческие сексуальности на рубеже XXI века / И.С. Кон // Вопросы философии. - 2001. - № 8. - С. 34-42.
6. Мид М. Культура и мир детства / М. Мид. - М. : Наука, 1988. - 346 с.
7. Рамих В.А. Материнство как социокультурный феномен : дис. ... д-ра филос. наук : 24.00.01. / В.А. Рамих. - Ростов н/Д, 1997. - 287 с.
8. Соціологічні дослідження: вивчення соціальних проблем дітей, сім'ї та молоді. - К. : Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. - Кн. 3.-176 с.
9. Социальная политика и социальная работа в изменяющейся России / под ред. Е. Ярской-Смирновой, П. Романова. - М. : ИНИОНРАН, 2002. - 187 с.
10. Филиппова Г.Г. Материнство и основные аспекты его исследования в психологии / Г.Г. Филиппова // Вопросы психологии. - 2001. - № 2. - С. 22-35.
11. Чодороу Н. Воспроизводство материнства: Психоанализ и социология гендера / Н. Чодороу ; пер. с англ. - М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. - 496 с.

УДК 316

Н.М. ГОРДІЄНКО

## СОЦІАЛЬНІ ПЕРЕДУМОВИ ЗАСВОЄННЯ ОСОБИСТІЮ СОЦІАЛЬНИХ НОРМ

Гордієнко Наталія Миколаївна - заступник директора з інноваційного процесу Хортицького навчально-реабілітаційного багатопрофільного центру, кандидат соціологічних наук

В статті розкриваються підходи вчених до трактування соціальної структури особистості як методологічної передумови ставлення людини до об'єктів соціально-перетворювальної діяльності; обґрунтовується провідна роль закладів освіти в засвоєнні особистістю соціальних норм; аналізуються особливості соціалізації особистості у різні вікові періоди як суттєвої передумови засвоєння соціальних норм; характеризуються етапи соціалізації особистості у період до 23-25 років, який є вирішальним для усвідомлення особистістю комплексу соціальних норм, виходячи з яких у неї формуються соціальні орієнтації і установки.

**Ключові слова:** «гуманізація суспільства», «соціальні норми», «культурні норми», «актуальна культура», «особи з інвалідністю», «механізм розвитку соціальних норм».

В статье раскрываются подходы учёных к объяснению социальной структуры личности как методологической предпосылки отношения человека к объектам социально-преобразовательной деятельности; обосновывается ведущая роль учебных заведений в усвоении личностью социальных норм; анализируются особенности социализации личности в разные возрастные периоды как важнейшие предпосылки усвоения социальных норм; характеризуются этапы социализации личности в период до 23-25 лет, который является решающим для осознания личностью комплекса социальных норм, исходя из которых у неё формируются социальные ориентации и установки.

**Ключевые слова:** «гуманизация общества», «социальные нормы», «культурные нормы», «актуальная культура», «лица с инвалидностью», «механизмы развития социальных норм».

The article reveals the scientists' points of view of the social structure of personality as the methodological prerequisite for the human attitude to the socially-transforming activity; in this article the leading part of the educational establishments for understanding the social norms is proved; the peculiarities of the socialization of the personality during different age periods as the most important prerequisite for understanding the social norms by the personality are analyzed; the stages of the socialization of the personality at the age under 23-25 are defined (they are determinative for the recognition by personality of the complex of the social norms that help to form the social orientation).

**Keywords:** humanization of society social norms cultural norms actual culture invalids the mechanism of the development of social norms.

© Н.М. Гордієнко, 2009

Соціалізація належить до тих процесів, за допомогою яких люди навчаються ефективно брати участь у соціальних групах, до яких вони належать. Соціальні навички формуються з дитинства, і хоч цей процес продовжується і в наступні життєві періоди, основи закладаються у віці до 23-25 років, тому ми будемо розглядати передумови засвоєння соціальних норм особистістю саме в цей період.

В статті розкриваються найважливіші, на наш погляд, соціальні передумови, до яких належать такі: врахування принципів соціальної структури самої особистості; стадійність соціального розвитку особистості; особливості соціальних стосунків в освітніх закладах, оскільки вказаний вище період – це період дошкільного, шкільного та післяшкільного навчання і виховання в освітніх закладах.

Названі вище проблеми досліджували багато вчених, зокрема Л.Виготський, С.Спасибенко, М.Лукашевич, М.Туленков, В.Харчева,

Л.Ваховський, С.Савченко, В.Солодков, І.Кон, Н.Андреєнкова, Х.Міттус, Я.Гілінський, Є.Домбровський, А.Юровський, Б.Паригін, М.Данкін, С.Шеденкос та ін.

Так, у теорії Л.Виготського [1, 350] проблема соціалізації розглядається у зв'язку з формуванням особистості в процесі взаємодії і взаємовпливу соціальних груп, колективів і особистості. З цих позицій процес соціалізації характеризується як поступове розширення по мірі придбання індивідом соціального досвіду сфери спілкування і діяльності, як процес розвитку і саморегуляції, становлення самосвідомості та активної життєвої позиції.

Для успішної соціалізації дитини й засвоєння нею важливих соціальних норм необхідно обов'язково враховувати і соціальну структуру самої людини, її найбільш суттєві властивості. Зокрема, С.Спасибенко [13, 71-73] виділяє такі принципово важливі властивості, які становлять соціальну структуру людини:

цілісність людини (кожний компонент людини як цілісної системи слід розглядати у тісному зв'язку з іншими);

особливості загальносоціологічних, конкретно-історичних та просторово-часових меж існування особистості;

наявність найбільш суттєвих компонентів - властивостей, необхідних і достатніх для об'єктивного аналізу і оцінки людини як об'єкта і суб'єкта діяльності, спілкування, спрямованості її життєдіяльності;

наявність механізмів розвитку, які б дозволили розглядати її не в статистиці, а в процесі становлення, можливого вдосконалення, тобто соціальні функції особистості, але не тільки статус, роль, а й процеси інтериоризації (внутрішнього засвоєння людського досвіду) та екстериоризації (втілення внутрішньої активності в предметну діяльність).

Оскільки процес соціалізації – це процес розвитку соціальних зв'язків, саморегуляції, становлення самосвідомості й активної життєвої позиції, а також перетворення структури самої особистості і, враховуючи, що ця структура надзвичайно багатогранна, то С.Спасибенко вважає, що слід обмежитися двома основними принциповими положеннями, які діють одночасно, взаємозв'язано, хоч і мають різну методологічну наповнюваність і практичне втілення. Перший принцип - координаційний (у кожній людині є здатність до діяльності, спілкування і пізнання, але вони проявляються в різній мірі); другий принцип - субординаційний, ієрархічний (більш загальні і складні властивості, якості людини беруть гору над властивостями нижчого рівня (наприклад, духовне здоров'я людини у більшості випадків визначає фізичне і психічне здоров'я).

Вищезазначені принципи слугують методологічною основою ставлення людини до об'єктів соціально-перетворювальної діяльності-природи, суспільства, мислення. Відповідно до цього виділяються матеріально-перетворювальні форми діяльності людини і відповідні соціальні норми у кожній з форм діяльності, яких вона мусить дотримуватися з метою формування та розвитку якостей особистості як об'єкта і суб'єкта діяльності, спілкування і пізнання. Саме так, на думку С.Спасибенка [14, 102], слід розуміти соціальний розвиток цілісної особистості як такої, бо кожна людина – сучасник певної епохи, і при всьому розмаїтті типів особистості в межах однієї епохи має місце ознака домінуюча, яка концентровано відображає особливості даного історичного періоду. Наприклад, в епоху класичного Риму основною рисою особистості була громадянськість; у період перед буржуазною революцією у Франції – свобода; на даний момент в умовах інформаційно-комп'ютерної революції, глобалізації, незважаючи на всі протиріччя, домінантою особистості є прийняття гуманістичних, морально-етичних цінностей, толерантності у взаємовідносинах з

людьми. В умовах сучасного суспільства, як показують дослідження С.Спасибенка [14, 107], спостерігається тенденція до відособлення особистості, яка породжує, з одного боку, особистість, індивіда-егоїста, для якого ідеалом стає особистісний успіх, що вимірюється, головним чином, матеріальним багатством, а з іншого боку – ця тенденція є проявом прогресивної особистості, глибокоіндивідуальної, своєрідної і незалежної, здатної гармонійно поєднати свої риси з передовими силами суспільства.

На сучасному етапі відбуваються зміни в організації соціального життя нашої країни, які впливають на зміни в стилі соціалізаційного процесу. Навіть традиційне трактування самого поняття соціалізації як процесу засвоєння соціального досвіду і його відтворення на сьогодні не можна вважати досконалим. Зокрема, Л.Ваховський і С.Савченко [3, 5-6], аналізуючи дослідження проблеми соціалізації особистості, доводять, що «засвоєння і відтворення не покривають усього «поля» соціалізації, оскільки не вмщують у собі того явища, яке могло б бути названо «соціалізаційною творчістю». Це означає, що під соціалізацією ними розуміється засвоєння, відтворення соціального досвіду і соціальна творчість самої особистості. Тільки такий тристоронній підхід до реалізації соціалізаційного процесу, на їх думку, дозволяє цілеспрямовано впливати на соціалізацію особистості, на якісні зміни в різних аспектах її життя і життєдіяльності всього суспільства.

Соціолог В.Харчева [16, 158], в свою чергу, відзначає, що в процесі соціалізації людина при взаємодії з середовищем не просто засвоює її вимоги, але й змінює це середовище, впливає на нього.

На основі аналізу сучасної соціологічної літератури М.Лукашевич [8, 128-154] робить висновок про те, що соціалізація включає всю сукупність соціальних і психологічних процесів як контрольованих, цілеспрямованих, так і стихійних, спонтанних. Зміст і результат процесу соціалізації розглядається як засвоєння системи знань, норм і цінностей соціального досвіду, соціальних якостей і рис, соціальних ролей і психологічних механізмів поведінки.

М.Лукашевич і М. Туленков [8, 121], В.Солодков [9, 152], І. Кон [7, 23] та ін. визнають в якості головних інститутів соціалізації систему освіти і виховання. Вони стверджують, що «виховання є провідним і визначальним початком соціалізації». Більшість авторів вважають, що процес соціалізації триває все життя. Загальним є визнання того, що соціалізація має діяльнісний характер і головним критерієм її успішності є вільне функціонування індивіда в суспільстві. Загально визначеною необхідною умовою соціалізації індивіда у вітчизняній літературі є його активність. У цьому зв'язку І. Кон [7, 23] робить висновок сучасної теорії соціалізації:

«Особистість, яка формується, є не об'єкт певних зовнішніх впливів, а активний суб'єкт саморозвитку».

Головними чинниками соціалізації М.Лукашевич і М.Туленков [8, 128] називають сім'ю, рідних, друзів, навчальні заклади, трудові, спортивні та інші колективи, суспільно-просвітницькі організації, засоби масової інформації, літературу, мистецтво та ін. В основі механізму соціалізації, на їхню думку, лежить, перш за все, активно-перетворювальна діяльність людини, завдяки якій відбуваються включення її в життя і культуру суспільства, формування соціальних зв'язків, засвоєння загальних способів практичної діяльності, розвитку свідомості, систем соціальної орієнтації.

Соціалізація особистості у кожний віковий період відбувається по-різному. Окремі автори виокремлюють особливості соціалізації у кожний з вікових періодів: дитинство, підлітковий вік, юнацтво, вважаючи, що соціальна зрілість мусить, в основному, завершуватись разом з фізіологічною зрілістю, а потім відбувається вдосконалення протягом усього життя. З огляду на це, стадії соціалізації індивіда поділяються на стадію ранньої соціалізації, стадію навчання та стадію соціальної зрілості.

Зокрема, І.Кон [7, 23] розглядав дитинство, підлітковий вік та юнацтво як головні стадії соціалізації, які відповідають головному механізму соціалізації, до яких він відносив сім'ю, спеціальні заклади суспільного виховання, такі як дитячі садки, школи, формальні та неформальні групи.

Обмежує період соціалізації рамками дитинства, підліткового віку, юнацтва та перехід до зрілості Н. Андреевкова. На її думку, «соціалізація індивіда як активний процес протікає не все життя, а лише період, необхідний для усталеного засвоєння комплексу норм, ролей і формування стійкої системи соціальних орієнтацій, установок протягом часу, за який індивід стає особистістю» [10, 44]. Таким періодом, звісно, є період дитинства (стадія ранньої соціалізації) та шкільний період (стадія навчання), період соціальної зрілості.

Специфіка стадії ранньої соціалізації полягає в тому, що вона, з одного боку, є найбільш короткочасною, а з іншого – має велике значення для становлення особистості, тому що у цей період найбільш інтенсивно відбувається засвоєння норм спілкування, знань та найпростіших видів діяльності. Період дитинства вважається таким, що визначає все наступне життя особистості. Оскільки на цьому етапі соціалізації головним інститутом є сім'я, то саме вона повинна визначати соціальну позицію індивіда, його цінності, ціннісні орієнтації та характер його майбутньої діяльності. Крім сім'ї, соціалізуючу функцію на цьому етапі життя здійснюють такі спеціалізовані інститути, як ясла, дитячі

садки та дитячі будинки. Головною функцією цих соціальних інститутів є засвоєння мови як людської знакової системи, придбання знань та навичок елементарної трудової діяльності, засвоєння норм спілкування, поведінки та програвання соціальних ролей.

Стадія навчання охоплює різні вікові періоди (дитинство, підлітковий вік, юнацький вік), але всі вікові періоди охоплює один вид діяльності – навчання. Серед соціальних інститутів сім'я у стадії навчання втрачає своє першочергове значення, їй на зміну приходять такі соціальні інститути, як школа та дитячі організації.

У сучасному суспільстві школа являє собою систему соціалізації найбільшого значення. Вона є спеціально створеним соціальним інститутом для соціалізації особистості, тому успішність проходження різних ступенів школи визначає майбутню соціальну позицію особистості.

Крім школи, як соціального інституту, у період навчання великого значення набувають засоби масової інформації, особливо у період юнацтва.

Цей період характеризується збільшенням міжособистісних зв'язків, вступом у численні формальні і неформальні групи, які здійснюють соціалізуючий вплив і формують суспільну активність особистості. Крім того, у цей період, період статевого дозрівання, у підлітків проявляються негативізм та впертість, потреба у самостійності. Врахування цих особливостей необхідно при соціалізуючому впливі на особистість з боку дорослих.

І хоч ця стадія теж вважається підготовчою до активного соціального та трудового життя, на цій стадії особистість вирішує для себе такі важливі питання, як сенс життя взагалі та сенс власного життя, підбору соціальних ролей, які підходять для нього та вибору власних соціальних ролей для побудови власного життя. Крім того, цей період характеризується тим, що у ньому відпрацьовується власний стиль життя, планується вибір майбутньої професії та образ майбутнього супутника життя. Цей період можна охарактеризувати як перехідний період у всіх напрямках розвитку: соціальному, психологічному та фізіологічному.

Саме це обумовлює протиріччя, які стоять перед молоддю. Загострення цих протиріч відбувається ще і через прискорення фізичного розвитку молодшої людини, чого не можна сказати про розвиток соціальний. Крім того, специфіка соціально-політичного життя країни у трансформаційний період, а також суттєвий розрив між знаннями, цінностями та нормами представників різних поколінь та соціально-економічних формацій теж впливає на загострення цих протиріч. Ці загострення приводять до виникнення відхилень від норм поведінки, заданої суспільством. Відхилення від норм поведінки особистості можуть бути наслідком протиріччя між соціальною формою і фактичною діяльністю.

Однак відхилення у поведінці від норм може бути як негативним, так і позитивним.

Оскільки у трансформаційний період суспільства цінності та норми традиційного суспільства втрачають свою значущість, то порушення стандартів поведінки можна розглядати як позитивне відхилення, яке буде сприяти прискоренню процесу соціалізації та соціальної адаптації до ринкових відносин. І хоч це відхилення від норм, але його не можна ставити в один ряд з соціально небезпечними відхиленнями. Особистість, яка не має відхилень від соціальних норм, тобто приймає норми традиційного суспільства, не може бути соціально адаптованою у трансформаційному суспільстві.

Період соціальної зрілості вважається головною стадією соціалізації особистості, оскільки він охоплює період активної творчої діяльності особистості. У цей період оцінюється ступінь стійкості соціального положення індивіда, ступінь його соціальної зрілості. Оскільки головною формою діяльності у цей період є праця, то успішність продовження соціалізації залежить від постійного оновлення знань у цій галузі праці.

При переході від традиційного суспільства до трансформаційного потрібне не тільки оновлення знань. Формування та поява нових спеціальностей вимагає нових знань, навичок, нових компетентностей.

Найбільш значущими інститутами соціалізації у цей період виступають навчальні заклади, виробничий колектив, суспільні організації, формальні та неформальні групи.

Особливістю стадії соціальної зрілості є те, що в ній проявляється творча активність індивіда, відбувається реалізація тих статусних та функціональних можливостей, які були підготовлені на попередніх стадіях, у період розвитку творчої діяльності в різних галузях. На цій стадії найбільш повно реалізується діяльнісна сутність особистості.

Стадії соціалізації за віковими ознаками розглядають багато дослідників, такі, наприклад, як Х. Міттус [10, 101-112], Я.Гілінський [4, 44-55], Є. Домбровський [5, 254-262] та ін.

Своєрідний підхід до обґрунтування послідовності та стадійності процесу соціалізації особистості запропоновані дослідником А.Юровським [16, 49]. Він розрізняє в процесі соціалізації три головні стадії, кожна з яких вивчається окремою гуманітарною дисципліною: соціологією, соціальною психологією, загальною психологією. Перша стадія пов'язана з процесом засвоєння людиною системи соціальних відносин та норм. Вона реалізується по мірі входження людини в первинні соціальні групи: сім'ю, групи однолітків, школу, секції, гуртки та ін. Друга стадія характеризується міжособистісними зв'язками особистості в групі, сім'ї, школі та ін.

Третя - пов'язана з процесом духовного збагачення особистості та індивідуального досвіду і всієї системи соціальних умов і стосунків.

Аналізуючи цю точку зору, слід відзначити, що входження в групу, виконання в ній певних соціальних ролей і розвиток самої особистості відбуваються одночасно, процес збагачення особистості в соціальному плані відбувається в усіх вищеназаних аспектах, тому поділ на стадії, запропонований А.Юровським, не можна вважати доцільним. Цієї ж думки дотримується Б.Паригін [11, 348], який, зокрема, зазначає, що всі вищеназвані процеси не є окремо існуючими один від одного явищами, а лише різними аспектами одного й того ж процесу соціалізації особистості.

М.Лукашевич і М.Туленков [8, 134] стверджують, що всі соціологи в тій чи іншій мірі визнають, що процес соціалізації найбільш активно протікає у віці 23-25 років. Саме цей період необхідний для усвідомлення особистістю комплексу соціальних норм і ролей для напрацювання усталеної системи соціальних орієнтацій і установок. Період до 23-25 років у плані соціалізації особистості соціологи поділяють на три етапи:

- 1) первинна соціалізація (дитячий вік, дошкільний вік, початкова школа);
- 2) маргінальна (проміжна) соціалізація (підлітковий вік);
- 3) стійка (концептуальна) цілісна соціалізація (перехід від юнацтва до зрілості (період від 17-18 до 23-25 років).

Зупиняючись конкретно на первинній соціалізації (дошкільний вік) та її значенні у соціалізації особистості Дж. Мід [8, 131], зокрема, виділяє три стадії соціалізації саме в дитинстві.

На першій стадії – імітації – діти копіюють поведінку дорослих, не завжди розуміючи її, на другій стадії – стадії рольових ігор – діти, виконуючи в грі дорослі ролі, «приміряючи» їх на себе, надавали своїм думкам і діям такого ж значення, як і дорослі. На третій стадії – стадії колективних ігор – дитина до розуміння очікувань окремих людей додає групові очікування. М.Лукашевич [8, 14] з цього приводу зазначає, що засвоєння соціальних норм найефективніше відбувається на другій і третій стадіях, тому дотримання правил рольових ігор сприяє підготовці дітей до виконання правил гри у суспільстві, закріплених у законах і нормах, завдяки чому у них розвивається почуття соціальної ідентичності, тому в цьому плані є сенс говорити про соціальні стосунки в сім'ї, дошкільному закладі, в школі, середньому спеціальному чи вищому навчальному закладі як про одну з найважливіших систем, що відображає діалектичні взаємозв'язки індивідів і їх спільнот у всіх сферах життєдіяльності. М.Лукашевич і В.Солодков [9, 50-51] доводять, що соціальні стосунки виникають у зв'язку з реалізацією потреб та інтересів, досягненням певних життєво важливих цілей окреми-

ми людьми або групами людей. Зазначимо, що усвідомлені людські потреби, інтереси, цілі називаються соціальними інтересами, потребами та цілями. Методи і форми задоволення цих потреб, інтересів і цілей не повинні суперечити соціальним нормам, яких дотримуються інші члени даного суспільства чи окремої групи людей. Усвідомлення цих норм і процес набуття досвіду діяти відповідно до соціальних норм, визнаними в суспільстві, найефективніше протікає у період дошкільного і шкільного навчання і виховання. Дошкільні, шкільні та інші освітні установи виступають носіями знань про соціальні норми і ті соціальні структури, де відпрацьовується досвід користування цими знаннями, формується здатність жити за нормами, визнаними даним суспільством.

Соціальні відносини в освітніх закладах, по суті, спрямовані на розвиток і формування соціальних норм та на соціальну орієнтацію саморозвитку особистості.

Ці відносини мають свої особливості. Зокрема, М.Лукашевич і В.Солодков [9, 56-57] виокремлюють такі особливості соціальних відносин в освітніх закладах.

По-перше, соціальний інститут освіти інтегрує своєрідність стосунків усіх соціальних структур суспільства (класової, демократичної, етнічної, територіальної, професійної та ін.); соціальні стосунки будуються в єдності поточних і перспективних інтересів суб'єктів і суспільства в цілому.

По-друге, соціальні стосунки мають особистісно-груповий характер: вчитель у процесі заняття обирає такі способи взаємодії, щоб однозначно вступати в діловий контакт з цією групою учнів, а сукупність різних учнівських індивідуальностей ініціюють творчий потенціал і підтримують професійне натхнення вчителя, забезпечуючи соціальний розвиток кожного з них.

По-третє, соціальні відносини можуть бути проблематичними, тому що у цьому процесі беруть участь люди з якісно різним рівнем свідомості, знань, життєвим досвідом.

По-четверте, учасники соціальних відносин виходять із необхідності взаємодії як в інтересах освіти і виховання, так і в особистих інтересах.

Процес навчання і виховання переплітає соціальні стосунки по оволодінню соціальними нормами і цінностями. Тут одночасно використовуються різні методи впливу і різнорівневе спілкування (суб'єкт-суб'єктне та суб'єкт-об'єктне).

По-п'яте, найважливішою домінантою соціальних стосунків виступає соціальна (навчальна або виховна) група як первинна структура організації освіти і як перший мікросоціум, в який інтегрується особистість.

Отже, освітні заклади усім своїм змістом і самою структурою організації навчально-виховного процесу сприяють різноплановій соціалізації кожного учня (вихованця) як особистості.

Аналіз наукової літератури з вищезазначеної теми дозволяє зробити наступні висновки:

1. Для успішного засвоєння особистістю соціальних норм, визначених суспільством як соціально значущих, необхідні певні соціальні передумови.

2. Найважливішими соціальними передумовами є врахування в процесі соціалізації принципів соціальної структури самої особистості, її цілісність; особливості конкретно-історичних, просторових, часових меж існування; властивості, необхідні для об'єктивного аналізу і оцінки людини як об'єкта суспільного життя; наявність механізмів соціального розвитку.

3. В основі механізму соціалізації людини лежить її активно-перетворювальна діяльність, завдяки якій відбувається її включення в життя і культуру суспільства. Причому в кожній віковій ланці вона має свою специфіку, враховуючи яку процес соціалізації ділиться на певні стадії (рання соціалізація, стадія навчання, період соціальної зрілості).

4. На процес соціалізації вирішальний вплив мають освітні заклади, тому що в них, як соціальних інститутах, соціальні відносини будуються в єдності поточних і перспективних інтересів усіх суб'єктів закладу; вони носять як індивідуальний, так і груповий характер протиріч, які виникають; учасники соціальних відносин виходять у своїй діяльності з необхідності задовольняти освітні і виховні послуги в єдності з соціальними стосунками по оволодінню соціальними нормами і цінностями суспільства.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреевкова Н.В. Проблема социализации личности / Н.В. Андреевкова // Социальные исследования. - М., 1970 – Вып. 3., С. 44.
2. Большой толковый социологический словарь (Colodis) : Т. 1. (А-О) ; пер. с англ. - М. : Вече, АСТ, 2001. - 544 с.
3. Ваховский Л., Савченко С. О содержательной стороне социализационного процесса в современных условиях / Л. Ваховский, С. Савченко // Соціальна педагогіка : теорія і практика. - 2005. - № 1. - С. 4-8.
4. Гилинский Я.И. Стадии социализации индивида / Я.И. Гилинский // Человек и общество. - Л., 1971. - Вып. 9. - С. 44-45.
5. Домбровский Е.А. К вопросу о правомерности понятия «социализация личности» / Е.А. Домбровский // Актуальные вопросы исторического материализма. - М. : Политиздат. - 1971. - С. 264-262.
6. Жулковская Т. Социализация людей с ограниченными интеллектуальными возможностями / Т. Жулковская ; пер. с польск. ; [под ред. и с предисл. А.М.Ковалёвой, В.А. Лукови : Моск. гуманит.-социальн. академич. кафедра социологии]. - М. : Социум, 2001. - 208 с.
7. Кон И.С. НТР и проблемы социализации молодежи / И.С. Кон. - М. - 1987. - С. 22-23.
8. Лукашевич М.П. Соціологія : навч. посібник / М.П. Лукашевич, М.В. Туленков; за заг. ред. М.В.Туленкова. - К. - 1998., 276с.

9. Лукашевич Н.П. Социология образования: конспект лекций / Н.П. Лукашевич, В.П. Солодков ; под ред. Н.П.Лукашевича. - К. - 1997., 224 с.
10. Миттус Х. Социализация ребёнка – основная социально – психологическая функция семьи / Х. Миттус. - Таллин, 1978. – С. 101-112.
11. Парыгин Б.Г. Основы социально – психологической теории / Б.Г. Парыгин. - М. : Мысль, - 1971. – 348 с.
12. Психологический словарь / под ред. В.В.Давыдова, А.В.Запорожца, Б.Ф.Ломова и др. - М., 1983. - С. 350.
13. Спасибенко С.Г. Социальная структура человека / С.Г. Спасибенко // Социально–гуманитарные знания. – 2001. - № 1. - С. 64-79.
14. Спасибенко С.Г. Иерархия структурных качеств человека: социально-типические особенности / С.Г. Спасибенко // Социально – гуманитарные знания. - 2001. - № 5. - С. 99-115.
15. Сухомлинский В.А. Рождение гражданина / В.А. Сухомлинский. - М., 1971. С. 49.
16. Ташенко А.К. Специфіка соціалізації учнівської та студентської молоді за умов перехідного суспільства (на матеріалах Криворізького регіону) : дис. ... канд. соціол. наук / А.К. Ташенко. Кривий Ріг, 2001. – 159 с.
17. Харчева В.Г. Основы социологии: учебник / В.Г. Харчева. - М. – 1997. - С. 158.
18. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани ; пер. с англ. В.Б. Ольшанского. - 1998. - С. 544.

УДК 60.65

А.В. ТОЛКАЧЕВА

## «МАССА» КАК ОСНОВНОЙ МАРКЕР СОВРЕМЕННОЙ МУЗЫКАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ

Толкачева Анна Владимировна - аспирантка кафедры социологии Днепропетровского национального университета имени О. Гончара

В статті «Маса» як основний маркер сучасної музичної культури було проаналізовано та розглянуто поняття «маси» та викладені точки зору різних вчених таких як Х. Ортега-і-Гасет, Д. Бел, М. Маклюєн та ін. на інтерпретацію даного наукового терміну. Не дивлячись на те, що виокремлюють елітарну, народну та масову культури, останні тенденції показують, що сучасна масова культура вбирає в себе риси і елітарної, і народної культур.

**Ключові поняття:** масова музична культура, елітарна культура, народна культура, маса.

В статье «Масса» как основной маркер современной массовой музыкальной культуры было проанализировано и рассмотрено понятие «массы» и выложены точки зрения разных учёных, таких как Х. Ортега-и-Гасет, Д. Бел, М. Маклюэн и др. на интерпретацию данного научного термина. Несмотря на то, что выделяют элитарную, народную и массовую культуры, последние тенденции показывают, что современная массовая культура вбирает в себя черты как элитарной, так и народной культур.

**Ключевые понятия:** массовая музыкальная культура, элитарная культура, народная культура, масса.

The term «Mass» was considered and analyzed in the article «Mass» as the basic marker of the modern musical culture». It was also shown different interpretations of this scientific term according to points of view of such scientists as J. Ortega-y-Gasset, D. Bell, M. McLuhan and others. Despite of dividing culture into elite, traditional and mass ones last tendencies show that modern mass culture has the traits of both cultures elite and traditional ones.

**Keywords:** mass musical culture, elite culture, traditional culture, mass.

© А.В. Толкачева, 2009

Современный мир нельзя представить без музыки - она стала неотъемлемой его составляющей. Любое событие как в жизни отдельного индивида, так и всей страны обязательно сопровождается музыкальными произведениями. Музыка представляет одним из способов социального бытия, поскольку через нее человек выражает свое отношение к миру прекрасного, общественной жизни, к другим людям и к самому себе. Это позволяет говорить, что в современное время происходит процесс наиболее масштабного омассовления сферы музыки за всю историю ее существования. Музыка в своих самых разнообразных проявлениях заявляет о себе практически во всех сферах жизни современного общества, что позволяет говорить о подлинной музыкальной пандемии.

Такая реальность, постоянно данная нам в ощущениях в течение уже не одного десятилетия, несомненно, не могла не стать предметом самого пристального внимания и обсуждения. Дискуссии - как на уровне бытовом, повседневном, так и на уровне научной рефлексии - развернулись весьма острые. Предметом споров, обсуждений, анализа стали самые разные аспекты бытия человека в музыкальном пространстве, музыки как таковой и как элемента социума, а также музыкальной культуры в целом.

Что такое музыка сегодня и каковы тенденции ее развития, изменения, чем музыка современности отличается от той, которая существовала в советское время, и какое место в современном социокультурном пространстве музыка занимает, каковы критерии массовой, элитарной и народной музыкальной культуры - все эти и смежные с ними вопросы образовали своего рода проб-лемное поле.

Что касается современного этапа развития музыкальной культуры, то она разделяется на элитарную, народную и массовую. В своем исследовании мы остановимся только на массовой культуре, тем более, что со второй половины XX в. концепция автономности искусства от идеологии, политики и экономики практически исчерпывается, и в новом плюралистическом проекте граница между элитарной, массовой и народной культурой размывается. Поэтому изучение и исследование музыкальной культуры необходимо вести именно с точки зрения «массовой», так как это понятие начинает вбирать в себя черты как элитарной, так и народной музыки. Это подтверждается растущей и увеличивающейся популярностью различных музыкальных групп, которые в своем репертуаре смешивают как элитарную, так и народную музыку с разнообразными стилями и жанрами.

По нашему мнению о музыкальной культуре можно говорить как о массовой не только потому, что она каждодневно производится в больших объемах и передается через средства массовой информации и коммуникации, но и потому что это культура повседневной жизни, где основным ее потребителем является широкая «масса» людей. На данном понятии «массы» следует остановиться более подробно.

Одним из первых, кто впервые употребил понятие «массы», был Х. Ортега-и-Гассет. В своей работе «Восстание масс» ученый выводит само понятие «масса» из определения «толпа». «Толпа в количественном и визуальном отношении есть множество, а множество с точки зрения социологии и есть масса», — поясняет Ортега. И далее он пишет: «Общество всегда было подвижным единством меньшинства и массы. Меньшинство — совокупность лиц, выделенных особо, масса — невыделенных ничем. Масса — это средний человек. Таким образом, чисто количественное определение — «многие» — переходит в качественное» [5, 57]. Однако здесь следует заметить, что Х. Ортега-и-Гассет отмечает: «Принадлежность к массе — чисто психологический признак, и вовсе необязательно, чтобы субъект физически к ней принадлежал. О каждом отдельном человеке можно сказать, что принадлежит он к массе или нет. Человек массы — это тот, кто ощущает в себе никакого особого дара или отличия от всех, хорошего или дурного, кто чувствует, что он — «точь-в-точь, как все остальные», и притом несколько этим не огорчен, наоборот, счастлив чувствовать себя таким же, как все. Представим себе скромного человека, который пытается определить свою ценность на разных поприщах, испытывает свои способности там и тут и, наконец, приходит к заключению, что у него нет таланта ни к чему. Такой человек будет чувствовать себя посредственностью, но никогда не почувствует себя членом «массы»» [1, 2]. Исходя из этого мы можем говорить, что современная музыкальная культура является массовой, потому что она консолидирует вокруг себя разных людей, которые ощущают себя комфортно и удобно друг с другом.

Очень познавательна для анализа нашей проблемы работа американского социолога, профессора Колумбийского университета Д. Белла «Конец идеологии», в которой особенности современного общества определяются возникновением массового производства и массового потребления. Здесь же автор формулирует пять значений понятия «масса»:

1. Масса — как недифференцированное множество (т. е. противоположность понятию класс).
2. Масса — как синоним невежественности.
3. Масса — как механизированное общество, т. е. человек, воспринимается как придаток техники (современная музыка создается только с помощью техники).
4. Масса — как бюрократизированное общество (т. е. в массовом обществе личность теряет свою индивидуальность в пользу стадности).
5. Масса — как толпа. Здесь заложен психологи-

ческий смысл. Толпа не рассуждает, а повинуется страстям. Сам по себе человек может быть культурным, но в толпе — это варвар. Это определение является справедливым по отношению к слушателям на музыкальных концертах, где они находятся под непосредственным влиянием исполнителя (кумира) [1, 98].

Д. Белл делает вывод о том, что массы — есть воплощение стадности, унифицированности и шаблонности.

Еще более глубокий анализ «массовой культуры» сделал канадский социолог М. Маклюэн. Он так же, как и Д. Белл, приходит к выводу о том, что средства массовой коммуникации порождают и новый тип культуры. В своей работе «Галактика Гутенберга», Маклюэн подчеркивает, что современные средства массовой информации, создавая по словам Маклюэна, «глобальную деревню», создают и «нового племенного человека». Этот новый человек отличается от того «племенного», жившего когда-то на земле, тем, что его мифы формирует «электронная информация». По словам Маклюэна, определяя искусство ведущим элементом культуры, Маклюэн подчеркивал эскейпистскую (т. е. уводящую от реальной действительности) функцию художественной культуры [3, 79].

Конечно, в наши дни масса существенно изменилась. Массы стали образованными, информированными. Кроме того, субъектами массовой музыкальной культуры сегодня являются не просто масса, но и индивиды, объединенные различными связями. Поскольку люди выступают одновременно и как индивиды, и как члены локальных групп, и как члены массовых социальных общностей, постольку субъект «массовой музыкальной культуры» может рассматриваться как двуединый, то есть одновременно и индивидуальный, и массовый. В свою очередь, понятие «массовая музыкальная культура» характеризует особенности производства культурных ценностей в современном индустриальном обществе, рассчитанное на массовое потребление этой культуры. При этом массовое производство культуры понимается по аналогии с поточно-конвейерной индустрией.

По нашему мнению, истоки широкого распространения массовой музыкальной культуры в современном мире кроются в коммерциализации всех общественных отношений, на которую указывал еще К. Маркс в «Капитале». В этом сочинении К. Маркс рассмотрел через призму понятия «товар» все многообразие социальных отношений в буржуазном обществе.

Стремление видеть товар в сфере духовной деятельности в сочетании с мощным развитием средств массовой коммуникации и привело к созданию нового феномена — массовой музыкальной культуры. Заранее заданная коммерческая установка, конвейерное производство — все это во многом означает перенесение в сферу художественной культуры того же финансово-индустриального подхода, который царит и в других отраслях индустриального произ-

водства. К тому же, многие творческие организации тесно связаны с банковским и промышленным капиталом, что изначально предопределяет их (будь то музыка, песни, дизайн, ТВ) на выпуск коммерческих, кассовых, развлекательных произведений. В свою очередь потребление такой продукции — это массовое потребление, ибо аудитория, которая воспринимает данную культуру, — это массовая аудитория больших залов, стадионов, миллионы зрителей телевизионных и киноэкранов.

Вместе с тем массовая музыкальная культура втягивает в себя различные региональные, исторические типы культур, а также разные типы музыкального творчества, культуры восприятия и понимания музыки. В ее рамках вступают в активное взаимодействие различные, порой очень удаленные территориально культуры, которые находились раньше в относительной автономии как друг от друга, так и от европейской музыкальной культуры в частности. Сегодня актуализируются (косвенными и прямыми путями) различные исторические пласты музыки, привнося в современную индустриальную культуру элементы фольклора, мифа и музыкальной архаики. В музыке академической традиции, в авангарде XX в. на этой основе возникают новые принципы работы со звуковой материей, которые вызывают невиданные прежде метаморфозы музыкального пространства и времени.

Структурность и организация в композиционной практике XX в. обращаются новой стороной. В музыкальной композиции они приводят к «открытым» формам, которые несут в себе идею свободы от всякого тотального закона, от объективности пространства и времени. Процессы глобализации в музыкальной культуре XX в., мощный информационно-технический скачок в развитии музыки обусловили большие изменения на уровне механизмов познания музыки во всех ее проявлениях. Этот процесс характерен для разных сфер духовной деятельности человека в XX в., в том числе и для искусства. М. Маклюэн связывает изменения в познавательной деятельности человека с глобальным расширением сознания: «В нашу электрическую эпоху мы видим себя все более и более переводимыми в форму информации и идущими в сторону технологического расширения сознания» [3, 95], а также говорит о тотальных и необратимых процессах перевода чувственного опыта в новые формы, о возникновении новой сложной системы метафор и символов.

Глобальное расширение сознания в XX в. в опре-

деленной мере приводит к кризису композиторского мышления, который выражается в глобальном переосмыслении мелодических основ музыки, национальных традиций творчества, привычных классических норм тематического и ладотонального развития. Б. Асафьев осмысливал такие переходные периоды в истории европейской культуры, как интонационный кризис, в процессе которого «начинается борьба за новые интонации, новую выразительность» [2, 210]. Об этом же пишет известный композитор и музыковед В. Мартынов [4, 154].

В массовой культуре XX в. все это в итоге приводит к тотальному технологизму и антитрадиционализму. Одновременно происходит трансформация слушательских возможностей познания и адекватного восприятия музыки. Расширение современной музыкальной культуры показывает проблему рождения нового музыкального языка, обусловленную возникновением неограниченных возможностей технологического воспроизведения музыкального текста. Существующий плюрализм региональных и национальных музыкальных культур, а порой и их очевидная полемика на уровне межэтнического и языкового разнообразия ставят перед музыкальным сознанием слушателя, вне зависимости от его культурной принадлежности, определенные преграды, связанные с преодолением языкового барьера и проблемой понимания чужой музыки. Современный слушатель-любитель музыки должен обладать немалыми знаниями и музыкально-слуховым опытом, чтобы адекватно ориентироваться в разнообразии звучащей в современной мировой музыкальной информационной среде музыки разных эпох, стран и стилей.

Новые технологии сохранения и тиражирования произведений искусства охватывают в XX в. практически все сферы искусства, заменяя художественные ценности и идеалы индустрией массовости, доступности. В результате в современной музыкальной культуре усиливается потребительский аспект восприятия, связанный с индустрией массового производства и тиражирования музыкального произведения.

Таким образом, современная массовая музыкальная культура является унифицированным феноменом, который вбирает и соединяет в себе все ранее существовавшие формы и виды музыки, чем и удовлетворяет требования современного человека, причем современный потребитель массовой музыкальной культуры выступает как двуединое целое, соединяющее в себе как индивидуальные, так и массовые черты.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Brake M. The sociology of youth culture and subculture: sex a' drugs a' rock'n'roll / M. Brake. - Letc. : Routledge a. Kegan Paul, 1980. - p. 12
2. Ахиезер А.С. Философские основы социокультурной теории и методологии / А.С. Ахиезер // Вопросы философии. - 2000. - № 9. - С. 29-45.
3. Маршак А.Л. Особенности социокультурных связей социально-дезориентированной молодежи / А.Л. Маршак // Соц. исследования. 1998. № 12. С. 94-97
4. Массовая культура и массовое искусство. «За» и «против». - М. : Изд-во «Гуманитарий» Академии гуманитарных исследований, 2003. - С. 431-453
5. Чернышева Н.М. Социокультурная модернизация советского общества в кинематографической репрезентации сер. 50-х - сер. 80-х гг. XXв. / Н.М. Чернышева // Кинематограф. - 2004. - № 4. - С. 35-39

УДК 316.628

О.П. ЗОРЯ

## МЕНТАЛЬНИЙ ВИМІР ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ АКТИВНОСТІ: СУТНІСТЬ, СТРУКТУРА, СПЕЦИФІКА

**Зоря Олександра Павлівна** - старший викладач кафедри фінанси і банківська справа Запорізького національного технічного університету

Ментальний аспект підприємництва щільно пов'язаний з особливостями економічної культури конкретної країни, з феноменом національної економічної ментальності, яка і виступає найважливішим чинником формування підприємницького середовища національного соціуму. Показана специфіка економічної ментальності, як передумови формування конкретних проявів підприємницького явища і рис особистостей підприємця в умовах сучасної України.

**Ключові слова:** підприємництво, ментальність, економічна ментальність, економічний суб'єкт, соціологічні показники.

Ментальний аспект підприємництва тесно связан с особенностями экономической культуры конкретной страны, с феноменом национальной экономической ментальности, которая и выступает важнейшим фактором формирования предпринимательской среды национального социума. Показана специфика экономической ментальности как предпосылки формирования конкретных проявлений предпринимательского феномена и черт личности предпринимателя в условиях современной Украины.

**Ключевые слова:** предпринимательство, ментальность, экономическая ментальность, экономический субъект, социологические показатели.

The Mental aspect of business is closely connected with features of economic culture of the concrete country, with a phenomenon of national economic mentality which acts as the major factor of formation of the enterprise environment of national society. Specificity of economic mentality as preconditions of formation of concrete displays of an enterprise phenomenon and features of the person of the businessman in conditions of modern Ukraine is shown.

**Keywords:** business, mentality, economic mentality, the economic subject, sociological indicators.

© О.П. Зоря, 2009

Останнім часом пильною увагою з боку вітчизняної соціологічної науки користується проблематика формування ринкового середовища у сучасній Україні в аспекті становлення й розвитку національного підприємництва. Це пов'язано з тим, що, беззаперечно, підприємництву належить особливе місце серед феноменів і чинників, які впливають на економічний розвиток країни та від яких залежить її подальша економічна хода. Проблема ментальності також сьогодні є предметом серйозного вивчення з боку культурологів, істориків, політологів, соціологів, економістів.

Конструкція «ментальність і бізнес» постає як відносно новий напрямок сучасних досліджень науковців різних галузей знання, його значущість не викликає сумнівів, зокрема, враховуючи непростий шлях вітчизняного підприємництва, пройдений ним за часи новітньої історії України.

Ю.Пачковський, В.Пилипенко, Є.Головаха, В.Ворона, Н.Паніна, В.Хмелько, П.Штомпка, О.Злобіна, Є.Сірий, О.Донченко, А.Ручка й інші, досліджуючи проблеми загальної наукової інтерпретації підприємництва як явища та конкретні його прояви у соціально-економічних українських реаліях, зокрема, показують його з позицій всебічного аналізу соціальних змін в країні, у контексті засад трансформаційного процесу українського соціуму, аналізують

підприємницьку мотивацію у її зв'язку із процесами активізації особистісного потенціалу людини за сучасних умов, з'ясовують поведінкові аспекти підприємницької активності, вивчають систему мотивів та цінностей підприємницької діяльності й інші аспекти підприємницького феномена в Україні. Проте слід зазначити, що особливості національної ментальності українців, які спричиняють ті чи інші прояви підприємницького феномена на теренах новітньої України, на сьогодні ще з'ясовані недостатньо, вимагають нагального вивчення.

Ментальний вимір підприємництва виводить дослідника на явище господарської культури конкретної країни, на рівень національних особливостей економічної ментальності. Є очевидним, що національна економічна ментальність, господарська культура в цілому постають важливими факторами мислення та поведінки людей, господарського життя суспільства, формування підприємницького середовища країни зокрема. Відповідно до специфічних рис національної ментальності у різних країнах світу соціально-економічна (господарська) поведінка людей, характер підприємництва, організаційні структури бізнесу помітно відрізняються.

Сучасною світовою соціологією здійснюється значна кількість прикладних соціологічних

досліджень, спрямованих на вивчення так званих «культурологічних факторів» [1], завдяки яким з'ясовуються стійкі мисленнєві і поведінкові алгоритми суспільної та індивідуальної свідомості ментального походження. Вихід на ментальний рівень аналізу дозволяє науковцям та менеджерам світу створювати моделі узагальненого портрета типового працівника різних країн – японця, німця, американця тощо, які виявляються у пригоді для практики управління підприємствами й організаціями. Відповідно до результатів таких досліджень створюються плани вивезення капіталу, напрацьовується система трудових стимулів і мотивів, конструюється оптимальна галузева структура тощо.

Актуальність дослідження ментальності підприємництва обумовлена неухильним зростанням ролі підприємництва у житті українського суспільства, розширенням його бізнесового середовища, зростанням вимог до ведення цивілізованого бізнесу. Розвиваються індивідуальність, громадянськість, формуються розуміння й риси вільного громадянського суспільства в Україні. На сучасному етапі історичного розвитку нашої держави стає актуальним завдання розпізнавання образу підприємця як соціального організатора господарського життя суспільства. При цьому не слід обмежуватися тільки виявленням типових рис соціальних груп підприємців (банкірів, промисловців, торговців, фермерів та інших), необхідним є аналіз усіх факторів й умов, що забезпечують розвиток людської активності у сфері підприємництва. Надзвичайно важливим є аналіз впливу на підприємницьку активність української національної ментальності, зокрема економічної.

Особливості національної ментальності України чинять чималий вплив на особливості ведення господарства, на характер підприємницької діяльності та на міру розвитку особистості суб'єкта підприємницької діяльності, прояву його ділової активності. Тут мають значення і соціальне середовище, де майбутній підприємець виховується, і культурно-етнічні традиції, і особливості сімейно-побутового устрою, і рівень освіченості, і багато чого іншого. Становлення та розвиток вітчизняного підприємництва, а також формування підприємницької активності українців у сучасних соціально-економічних умовах виразно йде із історико-культурних витоків національної ментальності. Культурно-етнічна своєрідність України формує специфічні особистісні риси, які знаходять своє віддзеркалення у професіоналізмі, способах ведення справи, мірі прояву ділової активності сучасного вітчизняного підприємця. Сьогодні підприємство відроджується, обростає доволі активними носіями. Проте без свого ментального коріння воно вбирає в себе випадкові риси, повторює вже зроблені колись помилки, не знає

своїх великих попередників, не враховує досвід мільйонів предків, які ставили перед собою подібні цілі та діяли у тому ж напрямку.

Ментальність підприємництва (й ширше – економічна ментальність) є складовою національної ментальності у цілому. Під «ментальністю» слід розуміти соціально-психологічний стан національної спільноти, що віддзеркалює результати тривалого й усталеного впливу природно-географічних і соціально-економічних умов розвитку цієї спільноти [9]. Поняття «mentality» є узагальненням свідомого й несвідомого, логічного й емоційного, такого що виходить із «правил» соціально-історичного життя певних національних утворень [6, 459]. Національна ментальність є відображенням історії нації, тих базових норм та цінностей, якими ця нація формувалась. Національна ментальність чинить вплив на всі сфери життя національного соціуму, зокрема на соціально-економічну (господарську) діяльність, потужною складовою якої є підприємство.

Перш ніж зосередитися безпосередньо на ментальному вимірі підприємницького феномена, декілька зауважень щодо економічної ментальності як такої.

Економічна ментальність формується у результаті кристалізації в пам'яті народу багатовікового досвіду господарської діяльності, її організаційних і матеріально-технологічних особливостей. Економічна ментальність включає у себе сукупність алгоритмів, «напрямів думок, елементів душевного складу» [7, 179], стереотипів і цінностей, якими визначається соціально-економічна (господарська) поведінка людей. Будучи нематеріальним утворенням за суттю, ментальні явища у сфері економічної культури істотно впливають на характер розвитку економіки конкретної країни.

З приводу того, які елементи є головними у структурі економічної ментальності, загально-визнаної концепції немає, проте якнайчастіше основними елементами називають: а) норми соціальної взаємодії суб'єктів за умов спільної господарської діяльності; б) організаційні форми економічної життєдіяльності, яким надається перевага; в) ціннісно-мотиваційне ставлення до праці; г) стереотипи споживання, ставлення до власності та багатства; д) норми підприємницької діяльності та ставлення до неї у суспільстві, що склалися; е) міри сприйняття зарубіжного економічного досвіду [4].

Більш детально про кожну з названих складових економічної ментальності.

Норми взаємодії господарюючих суб'єктів є важливими, оскільки люди по-різному ставляться до своїх партнерів у спільній діяльності. До цих норм можна віднести: загально-визнані уявлення про дистанцію між керівниками та підлеглими, суспільні правила соціальної мобільності, міра відкритості ділового спілкування, міра

жорсткості конкурентних відносин тощо.

Головними стереотипами економічної ментальності, що стосуються організаційних форм економічної життєдіяльності, є надавання переваги самостійній, індивідуальній або, навпаки, груповій, колективній діяльності. Звісно, у будь-якому суспільстві присутні індивідуалістичні і колективістські цінності, але їх співвідношення бувають різними. Наприклад, в англосаксонських країнах переважають індивідуалістичні установки, у країнах континентальної Західної Європи індивідуалістичні та колективістські цінності більш урівноважені, а в японській господарській культурі переважають колективістські цінності. Для національної ментальності України характерним є переважання індивідуалізму [2].

Так само важливим елементом економічної ментальності є ціннісно-мотиваційне ставлення до праці. Праця може сприйматися або як надособистісне щодо людини явище, як певне суспільне присилування до праці, або як спосіб індивідуальної самореалізації людини. Відповідно у різних господарських культурах продукується різне ставлення до праці та до тих, хто із різною мірою старанності віддає себе праці. Слов'янським культурам, наприклад, притаманне більш терпиме, ніж на Заході, ставлення до невдач господарської діяльності. Якщо для західної культури типовим є розуміння успіху як результату власних зусиль, то для росіян успіх – це наслідок везіння (достатньо пригадати російські казки, де виграє бездіяльний, але добрий і удачливий герой).

Стосовно стереотипів споживання. Тут ментальність може коливатися від психології зростаючого і престижного споживання (що характерно, наприклад, для США) до протилежного полюса – орієнтації на досить низький прожитковий мінімум. В останньому випадку працівники втрачають інтерес до зростання доходів, коли забезпечують себе мінімальними потребами. Зрозуміло, що стереотипи споживання пов'язані із різним ставленням до праці: або більше працювати й більше споживати, або працювати менше, забезпечуючи тільки елементарні потреби.

Важливими є також ставлення до власності та багатства. Незаконне збагачення засуджується всюди, проте і чесно зароблене багатство може як вітатися, так і піддаватися осуду, залежно від характеру економічної ментальності народу. Наприклад, у США типовим є більш позитивне ставлення до багатства, ніж в європейських країнах. У масовій свідомості мешканців України довгий час культивувалась формула «власність є крадіжка», що є суттєвим негативним вітчизняної економічної ментальності. Тоді як на Заході власність є умовою незалежності індивіда, наділення власністю людини у вітчизняній економіці означало його прив'язування до держави. Можна стверджувати, що у вітчизняній економічній

ментальності колективістська та антивласницька ідеологія радянського часу зробила ворожими поняття приватної власності і «чесної наживи», її носії більш схильні негативно оцінювати підприємницьку діяльність, не проводити межу між законними та незаконними способами збагачення. Незахищеність власників, з одного боку, і можливість швидкого збагачення, з іншого, були пов'язані із багато разів повторюваними перерозподілами власності у процесі змінюваних політичних режимів. Держава весь час явно чи неявно користувалась правом експропріації власності, що спричиняло високі ризики економічної діяльності та вузький коридор планування дій економічних агентів. Ненадійний захист прав власника обумовлював низький рівень довіри до підприємництва у суспільстві, несприятливий соціально-психологічний клімат для його ефективного розвитку. Йдеться, навіть, про корупційний «діловий тандем» чиновника і підприємця. Жоден підприємець з доброї волі не буде виступати у ролі давача хабара, тільки якщо давання хабара не надає йому певних привілеїв чи прибутку, якими володіє той, хто бере хабар. Протистояти такій державній сваволі підприємцю дуже складно. Конструювання привабливого для громадян України образу підприємця, напевно, повинно стати предметом спеціальних досліджень. Можливо, задля отримання дійових результатів, слід зосередити увагу не стільки на американських «зірках бізнесу», скільки піднімати авторитет й престиж відомих ефективних вітчизняних бізнесменів.

Суттєвим компонентом економічної ментальності є міра сприйнятливості до зарубіжного досвіду. Японський бізнес є показовим прикладом того, як національна господарська культура вміє позитивно реагувати на передовий світовий зарубіжний досвід, прикладом сполучення «західної техніки і японського духу». Зарубіжні нововведення швидко стають органічним елементом економіки Японії. Вітчизняні економічні реалії, мабуть, також мають ставати наслідком впровадження передових соціально-економічних надбань інших країн в українське сьогодення, причому не як їх сліпе копіювання, а із збереженням кращого у національній економічній практиці.

Отже, розвиток соціально-економічної (господарської) компоненти суспільства будь-якої конкретної країни обмежено рамками національної економічної культури, яка багато в чому визначає обличчя національної моделі економіки. Ця обставина розуміється вітчизняними соціологами та науковцями інших галузей соціогуманітарного знання – і на ментальний вимір, зокрема, підприємницького середовища новітньої України звертають свою увагу все більше культурологів, політологів, психологів, економістів.

У будь-якому суспільстві з ринковою системою

вирішальна роль в економіці, а тому й у структурі соціальних відносин належить людям, які займаються різними видами підприємницької діяльності.

Економісти визначають бізнес (підприємництво) як самостійну економічну діяльність, спрямовану на отримання прибутку. Відповідно, підприємець – це самостійний суб'єкт ринкових відносин, що діє на власний страх і ризик заради отримання прибутку. Тобто для підприємця властивими є індивідуалізм (самостійність), прагнення до збагачення (максимізації прибутку), готовність до ризику.

«Дух підприємництва» на Заході був породжений духовною культурою протестантського типу, становленням раціоналістичного мислення промислової доби Нового часу. На початку XX в. значний внесок у розуміння феномена підприємництва зробив німецький соціолог М.Вебер. Протестантська етика, що названа ним джерелом «духом капіталізму», витворила образ підприємця – як раціонально мислячу й діючу особу, яка багато та методично працює, зневажаючи розкіш та розваги, досягаючи економічних успіхів, працелюбна, чесна, ошадлива, схильна до комерційного ризику й новаторства. У країнах з довготривалими традиціями раціонального підприємництва такий образ підприємця у суспільстві є позитивним.

В Україні, незважаючи на те, що підприємництво з 1992 р. стало цілком легальним й офіційно визнаним видом діяльності, від радянських часів залишається культурний стереотип сприйняття бізнесу як певною мірою етичної аномалії. Людина, яка наважилась стати підприємцем, потрапляла у ситуацію морального вакууму, оскільки для значної кількості співвітчизників бізнес асоціюється не стільки з «працьовитістю» і «ініціативністю», скільки з «нечесністю» і «ошуканством». Незалежно від своєї особистої поведінки підприємець приречений уособлювати для співгромадян крадія й злочинця, протиправні дії якого наче й не шкодять його заздалегідь поганій репутації. Саме в такому контексті відбувалось становлення проблематики «ментальність та бізнес» у вітчизняній соціологічній літературі. Однак серйозних системних досліджень економічної ментальності стосовно з'ясування специфіки її проявів у національному бізнесовому середовищі й досі практично немає.

Коли вітчизняні науковці й практики заклали підвалини економічних реформ в Україні, за певний зразок бралися переважно правила й принципи американської моделі господарювання. Американська модель ринкової економіки є найбільш чітким вираженням ідеології протестантської етики з характерними для неї фігурою зразкового *self-made man*'а (буквальний переклад – «людина, яка зробила себе сама») і культом «чесної наживи». Американський

ідеал практично збігається з ідеальним типом підприємця. Проте якою мірою такі уявлення про особу підприємця є співзвучними українській національній культурі? Чи відповідає економічній культурі України такий економічний суб'єкт?

Підприємницька активність в Україні розвивається на фоні сприйняття підприємництва як соціоекономічного феномена. Серед найбільших прихильників підприємництва молоді люди (віком 17-25 років), якими підприємництво сприймається як суспільний інститут, що реалізує організаційно-виробничу функцію – виробництво товарів, збут, маркетинг, реклама. На жаль, набагато меншою мірою в українському суспільстві підприємницька активність асоціюється з функцією інновації, новаторства. У зміст поняття «підприємницька активність» масово свідомістю вкладається передусім спосіб одержання високих доходів, особиста самореалізація, сприяння економічному розвитку держави, а її характерними рисами називаються практичність, енергійність, спритність, самовпевненість [5]. Основними позитивними наслідками впливу підприємницької активності на розвиток держави є збільшення обсягу надходжень до бюджету, утвердження власного товаровиробника, формування середнього класу, а також надання населенню тих послуг, які неспроможний надати державний сектор, насичення ринку широким асортиментом товарів тощо. Серед факторів, що впливають на процес реалізації підприємницької активності, слід назвати такі: економічний стандарт держави, правове регулювання підприємництва, політична ситуація у суспільстві, інформаційне та технологічне середовище. Перехід у підприємництво є соціальним індикатором зрілості суб'єкта індивідуальної трудової діяльності, мірилом його знань, досвіду, можливостей, рівня організованості.

Серед основних причин, що гальмують розвиток підприємництва в Україні сьогодні, слід назвати корумпованість чиновників, недосконале законодавство, велику кількість контролюючих органів, ігнорування місцевою владою проблем підприємців. Названі чинники суттєво впливають на розвиток підприємницьких ініціатив, в яких зацікавлене сучасне українське суспільство.

Розгляд різноманітних аспектів формування та розвитку вітчизняної економічної ментальності, зокрема в її зв'язку із специфікою ментальності підприємництва в Україні, дозволяє стверджувати, що означена проблематика є складною, багатофакторною, такою, що має прояви за різними напрямками та сферами життєдіяльності національного соціуму. Тільки здійснивши комплексний аналіз основних складових національної економічної ментальності, можна назвати і з'ясувати сутнісні характеристики фундаментальних форм, рис, механізмів ментальності підприємництва, що притаманна сучасній Україні.

## ЛІТЕРАТУРА:

1. Безгодів А.В. Очерки социологии предпринимательства / А.В. Безгодів – СПб. : Петрополис, 1999. – 327 с.
2. Бондаренко О.В. Сутність, історія та сучасність української та західноєвропейської економічної ментальності / О.В. Бондаренко – Запоріжжя : ЗНТУ, 2005. – 253 с.
3. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / М. Вебер // Вебер М. Избранные произведения. – Івано-Франківськ : Іст-Вью, 2002. – 352 с.
4. Феномен хозяйственной культуры / О.Л.Леонова // Российский экономический журнал. – 1995. – № 8. – С. 67-79.
5. Пилипенко В.Є. Людина в ринковому суспільстві: орієнтації, поведінка, культура / В.Є. Пилипенко – К. : Поліграфічний центр «Фоліант», 2005. – 226 с.
6. Рожанський М. Ментальність // 50/50: Опыт словаря нового мышления. – М. : Прогресс, 1989. – 560 с. – С. 459-463.
7. Современная западная философия: Словарь / сост. В.С.Малахов, В.П.Филатов. – М. : Политиздат, 1991. – 414 с.
8. Суименко Е.І. «Номо есопомікус» сучасної України. Поведенський аспект / Е.І.Суименко, Т.О.Ефременко. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2004. – 244 с.
9. Шаповалов А.І. Історія ментальностей: проблеми методології / А.І. Шаповалов – М. : Социум, 1996. – 388 с.

УДК 308

В.И. БЕРЕГОВОЙ

## СУБЪЕКТИВНОЕ НЕГАТИВНО-РЕФЛЕКСИВНОЕ СОЦИОЛОГИЧЕСКОЕ ПОНЯТИЙНОЕ ПОЛЕ В КАЧЕСТВЕННЫХ МЕТОДАХ ПРОГНОЗИРОВАНИЯ АПОГЕЯ ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОГО КОНФЛИКТА (ЧАСТЬ 2)

Береговой Василий Иванович – аспирант Волынского национального университета имени Леси Украинки

У статті визначаються межі застосування якісних методів прогнозування апогею військово-політичного конфлікту шляхом негатиї закономірностей, які лежать в основі даних методів. Вперше розкривається суб'єктивне негативно-рефлексивне соціологічне понятійне поле.

**Ключові слова:** суб'єкт, об'єкт, метод, негатиї, рефлексія, конфлікт.

В статье определяются границы применения качественных методов прогнозирования апогея военно-политического конфликта путем негации закономерностей лежащих в основании данных методов. Впервые раскрывается субъективное негативно-рефлексивное социологическое понятие поле.

**Ключевые слова:** субъект, объект, негация, рефлексия, конфликт.

In the article the scopes of application of qualitative methods of prognostication of apogee of military-political conflict by negatsii conformities to the law of the fixed in a basis given methods are determined. First the subjective negative-reflection sociological notion field opens up.

**Keywords:** subject, object, negation, reflection, conflict.

© В.И. Береговой, 2009

(Начало в №4 (66) июль-август 2009 альманаха «Грани»)

Актуальность темы определяется теми методологическими дефектами, которые присутствуют в качественных методах прогнозирования апогея военно-политического конфликта, возможностью теоретического и практического их разрешения.

Проблема: создание эффективных качественных методов прогнозирования апогея военно-политического конфликта на основании познания социальных законов и закономерностей прогнозирования. Отмечу, что эта проблема в социологии не исследована. Поэтому в процессе исследования буду базироваться на суждениях тех ученых, которые ближе всех подошли к вскрытию поставленной проблемы: Гегеля Г.В.Ф. (в части метода негации) и Берегового И.И. (который обозначил фундаментальность закона в негативных понятиях).

Цель этой статьи: вскрыть новые закономерности прогнозирования войны с помощью субъективного негативно-рефлексивного социологического понятийного поля.

Следующий качественный метод прогнозирования апогея военно-политического конфликта поддадим анализу метод коллективных экспертных оценок. Сущность метода коллективной экспертной оценки для разработки прогнозов заклю-

чается в определении согласованности суждений экспертов относительно перспективных направлений развития объекта прогнозирования, сформулированных раньше отдельными специалистами, а также в оценке аспектов развития объекта, которая не может быть определена другими методами (например, аналитическим расчетом, экспериментом и т.д.).

Приведем пример прогнозирования апогея военно-политического конфликта данным методом. Так, по мнению аналитиков военного прогнозирования Института политического и военного анализа в Российской Федерации [46] вероятность принятия решения Вашингтоном о военном конфликте против Ирана достаточно высокая – 50:50. Аргументы за: в начале января 2007 г. авианосные группы были выведены с Персидского залива, а в конце января палубная авиация этих групп уже атаковала села исламских радикалов в Сомали. После этого стало известно о переходе двух авианосцев США в Индийский океан и развертывание в Саудовской Аравии центра боевого управления авиацией, который предназначен для перенацеливания в полете стратегических бомбардировщиков. Центр этот не использовался в регионе с 2003 г. Одновременно США сумели добиться договоренностей с Россией об увеличении количества полетов над ее терри-

торией транспортных «Геркулесов», что обслуживают группировку союзников в северных провинциях Афганистана.

Председатель центра военного прогнозирования Анатолий Цыганок думает, что в регионе «Большого Ближнего Востока» готовится проведение трех военных операций. «Первая операция с использованием авианосных групп (80 – 100 самолетов на одну авианосную группу) начнется с нанесения ударов по лагерям, базам и позициям талибов. В ней будут также задействованы стратегические бомбардировщики с острова Диего-Гарсиа и авиабазы передового базирования Ферфорд в Великобритании. Подтверждением этому является то, что англичане вывели 1,5 тыс. военнослужащих с Ирака. Эти силы переправляются в Афганистан для проведения операции наземных сил с использованием палубной штурмовой авиации и стратегических бомбардировщиков» [1], - говорит эксперт.

Весной в 2007 г. США заявили о возможности военной операции против афганских талибов. Движение «Талибан», в свою очередь, заявил о масштабной перегруппировке и концентрации своих мобильных подразделений.

По мнению экспертов, еще одна военная операция готовится США в Ираке. Суть этой операции сводится к тому, чтобы минимизировать возможные потери в канун вывода с территории Ирака контингента оккупационных войск. И при этом сберечь полный контроль над системой охраны нефтяных месторождений. По мнению экспертов, американцы могут пойти на создание на севере Ирака нового государственного образования – курдского анклава, который станет главным сторожем государственных интересов США в Ираке. Но вероятность того, что Турция поддержит это решение Вашингтона, сводится к нулю. Аналитики не сомневаются: как только курды объявят о своей автономии в Ирак войдет 2-я полевая турецкая армия.

По мнению экспертов, другой путь это инициация переговоров с Дамаском, с целью заручиться поддержкой Сирии по прикрытию западной части границы Ирака. Эксперты выдвигают и «запасной вариант» развития ситуации в Ираке: раздел страны за национально-религиозным признаком. В этом случае сунитскую часть Ирака возьмет под контроль Саудовская Аравия введя туда свои войска и обеспечив безопасность стратегическим коммуникациям. Шиитскую часть страны будут контролировать Иран и арабы-шииты, которые не симпатизируют Тегерану.

Третья военная операция США на «Большом Ближнем Востоке» может быть осуществлена по отношению к Ирану. «Тегеран мониторит события с созданием группировки ВМФ в северной части Индийского океана. Там понимают, бомбовая нагрузка идет с палубных штурмовиков и самолетов с авиабаз в Бахрейне, Кувейте и Иордании. Тегеран также понимает, что для него

главную опасность составляют крылатые ракеты воздушного и морского базирования, - объясняет Анатолий Цыганок, - Что будут делать иранцы? Могут опять перекрыть Ормузский пролив, как во время первой войны в Заливе. Когда они затопили танкер, произошел невероятный взлет цен на топливо; но сейчас у США и Западной Европы появились стратегические запасы сырья. В прошлом году на военных маневрах Иран испытал морскую ракету, которая за технологическими параметрами приближается к российскому аналогу «Шквал». Это говорит о том, что иранцы способны поразить морские объекты в 40 км от побережья. Недавно были продемонстрированы снимки запуска иранского космического спутника. Возможно, это свидетельствует о том, что у Тегерана уже имеются ракеты, которые могут достать стратегические бомбардировщики» [1].

По мнению экспертов, говоря о возможном противостоянии США с Ираном, следует помнить о новых методах в тактике ведения войны на Ближнем Востоке. В течение прошлогодней израильско-ливанской войны проиранская «Хезболла», кроме всего остального пригрозила наносить удары по маршрутам доставки запасов вооружения и авиабомб для израильской армии в тех портах, где происходит их перегрузка с Америки. Другими словами, иранцы продемонстрировали, что могут воевать чужими руками и наносить удары не только в Персидском заливе. «Никто не может сказать, кто составит иранскую «пятую колонну». Это очень серьезно, - комментирует Анатолий Цыганок. - Не исключено использование Ираном прошиитско настроенной молодежи в Европе. Под ударом Рамштайн в Германии, Констанца в Румынии и так далее» [1].

Метод коллективной экспертной оценки имеет существенный недостаток. Его сложная методика и процедура не может изменить того обстоятельства, что он строится в значительной мере на «усредненной интуиции» со всеми ее недостатками. Усредненная экспертная оценка лишь помогает в концентрированном виде формулировать представления, которые уже сложились и преобладают.

Прогнозы, полученные путем экспертного опроса, строятся не столько на объективном исследовании реальной обстановки, которая сложилась, и объективных данных о процессах и тенденциях их развития, сколько на уже накопленных знаниях и интуиции специалистов, то есть, на отождествлении научной истины с мнением большинства опрошенных специалистов, знания которых сами по себе ограничены. Прогноз в данном случае получается без углубленного изучения объекта, основывается лишь на суждениях специалистов о будущем, на выявлении преобладающей (усредненной) оценки. Необходимость более глубокого познания объективных законов и тенденций развития существующей социально-политической обстановки требует использования экспертных оценок в комплексе с другими мето-

дами анализа и прогнозирования.

В основе коллективной экспертной оценки возможности прогноза апогея военно-политического конфликта лежит закономерность: рассмотрение принципов развития военно-политического конфликта посредством системного и контролируемого обсуждения экспертами и оценка такого обсуждения ведет к прогнозу войны. Поэтому субъективным негативно-рефлексивным социологическим понятием по отношению к данной закономерности будет понятие «рекурсивной петли». Впервые введенное в научное обращение Соросом Дж. [2, 138] данное понятие выявляет невозможность точного прогнозирования возникновения войны путем экспертного обсуждения, поскольку существует разница в уровне принятых экспертами решений. Мышление экспертов ведет к дополнительным слоям и уровням сложности в системе. Участники обсуждения формируют свои взгляды и принимают решение на одном уровне, а результаты их деятельности регистрируются на другом. Результаты отбиваются на более поздней часовой точке, на уровне принятия решений устанавливая петлю обратной связи. Если уровень, на котором принимается решение, является субъективным, а уровень на котором становятся ощутимыми последствия, является объективным, получим столько субъективных уровней одного объективного уровня (процесса возникновения апогея военно-политического конфликта) сколько имеется участников экспертного обсуждения.

Субъективацию негативно-рефлексивного понятия «рекурсивной петли» осуществляют последователи Сороса Дж.

Следующим качественным методом прогнозирования апогея военно-политического конфликта, который поддадим анализу, будет метод коллективной генерации идей («мозговая атака», «мозговой штурм»), впервые внедренный в 1975 г. Осборном А.Ф. [3]. Сущность метода заключается в актуализации творческого потенциала специалистов при «мозговой атаке» проблемной ситуации, где сначала происходит генерация идей, а затем эти идеи критикуются с формулировкой контридей.

В основу данного метода положена закономерность: возникновение войны можно спрогнозировать путем актуализации творческого потенциала специалистов посредством быстрой генерации идей, с последующей их критикой и формулировкой контридей.

Негация закономерности начинается с изобретения субъективного негативно-рефлексивного социологического понятия «пассионарной индукции».

Пассионарная индукция – явление трансформации поведения апассионарных людей в присутствии пассионариев (людей, которые владеют врожденной способностью организма абсорбировать энергию внешней среды и выдавать ее в виде труда то есть осуществлять негентропийный про-

рыв, способных к целеустремленному сверхнапряжению, которое часто ломает инстинкт самосохранения (как индивидуального так и видового) и сопровождается действиями, ведущими к резкому изменению как окружающей их природной среды так и отношений внутри социальной системы) под воздействием пассионарной энергии.

Еще в середине 50-х гг. XX ст. американские социологи Лазарсфельд П.Ф. и Мертон Р.К. говорили о том, что послание аудитории, достигает сначала «лидера группы» внутри группы, а затем уже через него других членов данной группы. То есть апассионарные специалисты, находясь в непосредственной близости от пассионарного специалиста, поддаются влиянию его идей и начинают себя вести так, будто они пассионарные, но как только достаточное расстояние отделит их, апассионарии переходят в свое природное поведенческое состояние. Поэтому роль коллективной мозговой атаки сводится к мозговой атаке одного, или, редко, нескольких пассионариев. Важную роль при этом играет состояние социальной системы, в котором находятся специалисты. Если система характеризуется наличием пассионарной дисперсности (фактора конфликтности, состояния пассионарных групп, в котором отсутствует афiliation (удовольствие от общения) между пассионариями и присутствует избыточное апассионарное давление (безразличное отношение к достижениям пассионария), то это ведет к снижению прогностических возможностей, основанных на любом коллективном обсуждении, в том числе и на «мозговом штурме».

Субъективацию негативно-рефлексивного понятия «пассионарная индукция» осуществляют поклонники теории пассионарности Гумилева Л.Н. [4].

Следующий качественный метод прогнозирования апогея военно-политического конфликта поддадим анализу синектики. Данный метод был предложен У. Гордоном в 60-х годах XX ст. [5]. По его мнению, наиболее верные решения могут предлагать не специалисты, а скорее, напротив, - дилетанты в исследуемых вопросах. Эксперты ученые всегда пытаются придерживаться рамок своей науки, не выходя за ее границы, что не позволяет им рассмотреть принципиально новые горизонты знания, посмотреть на проблему с неожиданной нетрадиционной точки зрения. Поэтому У. Гордон считает, что группа абсолютно разных по профессии людей может производить решение в самых разнообразных областях. Для этого ее необходимо вооружить определенными приемами, посредством которых можно будет продуцировать новые нестандартные решения.

В основе прогнозирования апогея военно-политического конфликта методом синектики положена следующая закономерность: возбуждая и используя аналогию как средство смещения процесса обсуждения военно-политического конфликта с уровня сознательного мышления на

уровень подсознательной активности неспециалистов в предмете обсуждения, можно спрогнозировать возникновение войны. Данная закономерность стала следствием концентрации внимания автора на субъективном негативно-рефлексивном социологическом понятии межсистемного суждения.

Негация данной закономерности началась с изобретения вышеупомянутых субъективных негативно-рефлексивных понятий: «пассионарная индукция» и «пассионарная дисперсность».

Последним качественным методом прогнозирования апогея военно-политического конфликта в данной статье, который поддадим анализу, будет дельфийский метод. Этот метод был создан в 60-х годах XX ст. старшим научным сотрудником американской корпорации «РЕНД» Далки Н.С. в соавторстве с Хелмером О. [6]. Эксперты вносят свои оценки того или другого международного события в центральный орган, который проводит их обобщение и систематизацию, после чего опять возвращает экспертам. Проведенная несколько раз такая операция позволяет констатировать более или менее серьезные противоречия в указанных оценках. С учетом проведенного обобщения эксперты или вносят свои поправки в свои первые оценки или убеждаются в своей позиции и продолжают настаивать на ней. Изучение причин расхождения в оценках экспертов позволяет выявить незаметные раньше аспекты проблемы и зафиксировать внимание как на наибольшие (в случае совпадения экспертных оценок) так и на наименьшие (в случае их расхождения) вероятные последствия развития проблемы или ситуации, что анализируется. В соответствии с этим и принимаются конечная оценка и практические рекомендации. Сущность этого метода заключается в его организации: каждый участник остается анонимным и отделенным от других участников на весь период эксперимента; связь с экспертами поддерживается посредством почты с целью исключения влияния пассионарной индукции.

Для изучения вероятности возникновения и возможностей избегания войны корпорацией «РЕНД» в 60-х гг. XX ст. была создана группа из 83 экспертов, в состав которой входили специалисты корпорации, а также были приглашены ряд известных личностей, среди которых были Кларк А., Азимов А., Джувенель Б. Исследование проводилось путем четырех последовательных циклов

опросов, между которыми делался перерыв в два месяца. При этом, как только вопросы, относящиеся к специфическим событиям, повторялись в каждом цикле, мнения экспертов становились все более согласованными [7], [8].

Далки Н.С. отмечал: «Система была разработана потому, что мы были убеждены, что подавляющая часть мнений группы специалистов базировалась не только на хорошо разработанных теориях и данных, но скорее всего была обобщением опыта отдельных специалистов. Система «Дельфи» принуждает специалистов оценивать и пересматривать основы своих взглядов на те или другие решения, так как в каждом цикле они знакомятся с решениями и мнениями других специалистов и должны защищать, обосновывать свои мысли или изменять взгляды» [6].

В основе прогнозирования апогея военно-политического конфликта лежит догматичное суждение, которое пока еще не поддается негации: разработанная общая позиция экспертов, после анонимного ознакомления с мнениями других членов экспертной группы, относительно будущего развития той или другой международной ситуации, ведет к прогнозу войны.

Пока еще невозможно поддаться негации данное догматичное утверждение, а все изобретенные выше субъективные негативно-рефлексивные понятия не ведут к его изменению. Поэтому можно допустить, что это субъективный закон прогноза апогея военно-политического конфликта.

В процессе исследования, поддав негации закономерности, положенные в основания качественных методов прогнозирования апогея военно-политического конфликта, можем выделить субъективное негативно-рефлексивное социологическое понятийное поле. Это поле в настоящее время состоит из таких негативно-рефлексивных социологических понятий: «межсистемное суждение», «рекурсивная петля», «пассионарная индукция», «пассионарная дисперсность». Концентрация внимания субъектов научного процесса на данном поле может привести к изобретению новой закономерности прогнозирования войны, а соответственно и нового метода. Пока же наиболее подходящим для прогнозирования апогея военно-политического конфликта в среде качественных методов прогнозирования есть негативно-рефлексивный метод «Дельфи».

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Котенок Ю. Американцы готовят тройной удар [Электронный ресурс] / Ю. Котенок. – Режим доступа : <http://www.utro.ru/articles/2007/03/22/634839.shtml>
2. Сорос Дж. Утверждения демократії / Дж. Сорос ; перекл. з англійської О. Коваленка. – К. : Основи, 1994. – 224 с.
3. Osborn A.F. Applied imagination / A.F. Osborn. - New York : Scribner, 1957 (2nd ed.).
4. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли / Л.Н. Гумилев. - Л., 1989. - 496 с.
5. Gordon W. Synectics / W. Gordon. - N.Y., 1961.
6. Dalkey N.C., Helmer O. An Experimental Application of the Delphi Method to the Use of Experts / N.C. Dalkey, O. Helmer. - 1963.
7. Dikson P. Think tanks / P. Dikson. - New York : Atheneum, 1971.
8. Диксон П. Фабрики мысли / Диксон П. ; перевод на русский язык с сокращениями. - М. : Прогресс, 1976. – 430 с.

# ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 321

Ю.Ж. ШАЙГОРОДСЬКИЙ

## ПОЛІТИЧНА РЕАЛЬНІСТЬ І МІФИ «ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ» В УКРАЇНІ

Шайгородський Юрій Жанович - президент Українського центру політичного менеджменту, кандидат психологічних наук

Автор розкриває реалії та міфи перехідного періоду в Україні. Політична теорія розглядається як один з факторів політичної міфотворчості.

**Ключові слова:** політика, міф, трансформація, самоідентифікація, багатопартійність.

Автор раскрывает реалии и мифы переходного периода в Украине. Политическая теория рассматривается как один из факторов политического мифотворчества.

**Ключевые слова:** политика, миф, трансформация, самоидентификация, многопартийность.

The author has opened realities and myths of transformational period in Ukraine. Political theory is opened as one of factors of creation of political myths.

**Keywords:** policy, myth, transformation, self-identity, multi-party.

© Ю.Ж. Шайгородський, 2009

Незважаючи на те, що Україна протягом тривалого часу трансформує свою державність, політичні та соціальні інститути, й дотепер лишається актуальною проблема визначення змісту цього перехідного періоду. Яке воно, сучасне українське суспільство? Перехідне, трансформаційне, модернізаційне? У будь-якому випадку доцільно з'ясувати сутність якісних змін, що відбуваються на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

Спочатку декілька попередніх зауважень.

По-перше, не так важливо, як назвати сучасний період розвитку України. Власне, термін «перехідний період» завжди тлумачиться неоднозначно. Все залежить від того, який підхід (формаційний чи цивілізаційний) береться за основу класифікації суспільства. Якщо формаційний, то пріоритетним стає розвиток економіки. Цивілізаційний підхід віддає перевагу розвитку духовної сфери суспільства.

По-друге, парадигма перехідного періоду має вибудовуватися з урахуванням чітко визначених цілей суспільного розвитку та ймовірних шляхів

їх досягнення. У протилежному випадку перехідні процеси позбавляються сенсу, перетворюються на хаотичний «броунівський» рух.

По-третє, про завершення перехідного періоду свідчить, як правило, сформованість та усталеність політичної системи, відповідних інститутів (партії, парламент, уряд, президент тощо), позитивна динаміка показників розвитку, зокрема економічних (наприклад, обсяг ВВП порівняно з початком перехідного періоду), рівень соціальної захищеності населення.

І нарешті, чим тривалішим стає перехідний період, тим більше держава потребує додаткових засобів (як матеріальних, так і духовних) для виправдання обраного політичного курсу. Коли матеріальні ресурси вичерпуються, ініціатори змін вдаються до політичної міфології. Може бути задіяна й інша схема – міфи поширюються в суспільній свідомості до реалізації певних практичних трансформаційних заходів або паралельно з ними.

З огляду на вищезазначене спробуємо

проаналізувати політичні зміни в Україні часів незалежності.

Безперечним набутком постсоціалістичного періоду можна вважати політичний плюралізм, з впровадженням якого почала свій відлік українська багатопартійність. «Утворення політичних партій в Україні – це найбільше наше завоювання. Це початок творення демократичного суспільства, справді гуманного. Буде плюралізм – буде і воля» [1, 66]. Це писалося 1991 року, коли для більшості демократів головним завданням було якомога скоріше позбутись однопартійності. Того часу в Україні вже діяли 20 партій, але вони були нечисленними, слабо структурованими та маловпливовими інституціями громадянського суспільства. Вже тоді «деякі партії та рухи взагалі утворювалися «під лідера». Цим пояснюється наявність майже однакових за назвами та орієнтаціями партій. Колективні інтереси при цьому не усвідомлюються або свідомо ігноруються» [1, 99].

Та процес партійної розбудови й досі ще не завершено. В Україні зареєстровано 169 політичних партій, але переважна їх більшість, як і раніше, не відіграє помітної ролі в політичній системі. Багато з них існують самі для себе або лише на папері. Подібність політичних програм, ідеологічних орієнтирів, невизначеність соціальної бази, нестача політичного досвіду, навіть схожість у назвах ускладнює, з одного боку, їх функціонування у суспільстві, а з іншого – сприйняття цих партій електоратом.

Така ситуація стає сприятливим підґрунтям для міфотворчості. Створення міфів про той чи інший політичний бренд давно набуло популярності на українських теренах. Так, деякі відомі політичні бренди (наприклад, Народний рух України, «Наша Україна») вибудовували свою діяльність на основі міфологем: «відродження національної самосвідомості», «відновлення історичної справедливості» тощо. Крім того, давно побутує міф про багатопартійну систему, яка насправді не є такою. Збільшення кількості політичних партій зовсім не свідчить про розвиток системності та структурованості партійного середовища. Відтак нерозвиненість партійної системи може стати загрозою для реальної демократії. Вибори до Верховної Ради у березні 2006 і вересні 2007 року за пропорційною системою, протистояння партій у 2008-2009 роках продемонстрували неготовність українських партій до справжніх демократичних перетворень. Прорахунки в партбудівництві далися взнаки: представництво більшості партій на місцях стало формальним. Систематична внутрішньопартійна робота послабилася, спостерігаються випадки набуття членства в партіях з меркантильних, а не з ідеологічних причин. Зрештою партійні лави стали поповнюватися людьми здебільш фінансово забезпеченими, але далекими від партійної (політичної) діяльності. За таких обставин актуалізується проблема фаховості партійного керівництва, персональної відповідальності та

моральності сучасних політиків. Позачергові вибори 2007 року стали яскравим прикладом переважно некомпетентного складу Верховної Ради України та наслідку цього – дестабілізації її діяльності в поточній каденції. Міфи виборчої кампанії про партії, які захищають інтереси народу, спростовуються практичною парламентською діяльністю, точніше – бездіяльністю. Те ж саме стосується й партій, які не здобули перемоги на виборах, але обіцяли «прекрасне майбутнє» громадянам України. Наразі їх активність є мало відчутною, а тому вони майже не мають шансів потрапити до наступного складу парламенту.

Принципово важливим для розуміння сутності й особливостей української політичної ситуації є визнання того, що змін політичного класу в країні фактично не відбулося, незважаючи на зміну режиму, появу нових осіб в уряді й передачу істотної частини влади до рук лідерів великого приватного бізнесу й криміналу. Політична влада не перейшла до інших політичних груп чи контреліти. На початку 1990-х рр. вона належала колишнім «комуністам-реформаторам», які вчасно перефарбувалися на демократичні кольори. Історик С. Кульчицький так описує цей процес: «Щоб насправді відділитися від Росії, треба було ідентифікувати незалежну Україну з антикомуністичною УНР. Тому суверен-комуністи в оточенні Л. Кравчука перехопили у націонал-демократів їхні гасла разом з політичними діями, яких спокусила влада... Частина компартійно-радянської номенклатури, користуючись прихованим «золотом партії» або винятковим становищем у господарських структурах, започаткувала невеликий, але впливовий прошарок банкірів, президентів фінансових компаній» [2, 17].

Декомунізації в інститутах влади, включаючи силові структури, подібної до денацифікації, здійсненої в Німеччині після краху гітлеризму, в Україні не сталося. Після проголошення незалежності (крім заборони на певний час Компартії України) не відбулося і масштабної ротації управлінського корпусу, особливо на регіональному та місцевому рівнях. Отже, настав так званий посткомуністичний період, але зі старою політичною елітою, яка продовжувала сповідувати дещо трансформовані та все ж комуністичні цінності. «Трагедією України, – пише М. Михальченко, – було те, що імперські інститути більше перефарбовувалися в кольори національного прапора, ніж реконструювалися. Тому чимало політичних і економічних інститутів досі за змістом багато в чому радянські, а лише за формою націонал-українські» [3, 288]. Шляхом зміщення акцентів з «демократичного» на «національний» стало можливим блокування національно-демократичних сил з колишньою комуністичною номенклатурою. Спроба національного пробудження виявилася кволою, незавершеною.

А тим часом виникали міфи про демократизацію влади, про розвиток партійної системи та інститутів

громадянського суспільства, хоч насправді формувалася олігархічна система влади з відповідними засобами політичного управління. Інститути громадянського суспільства, які виникли на хвилі боротьби за незалежність, занепадали, оскільки їхні ініціативи виявилися непотрібними олігархічній владі. У результаті громадські організації повторюють долю політичних партій – зареєстровано їх велику кількість (за даними Міністерства юстиції України – 2846 всеукраїнських громадських організацій станом на 12 червня 2009 року), однак вони є маловпливовими інституціями в плані контролю за діяльністю органів державної влади.

Отже, громадянське суспільство залишається досить слабким, що не сприяє завершенню перехідного періоду у розвитку українського суспільства. Порівняно з розвиненими західними демократіями, політична вага партій, профспілок та інших громадських інституцій, які взаємодіють з владою за допомогою традиційних каналів політичної комунікації, невелика – на відміну від об'єднань підприємців і регіональних кланів, які діють через мережу особистих зв'язків. До того ж, засоби масової інформації все більше контролювалися фінансово-промисловими групами, що аж ніяк не допомагало їм стати незалежною «четвертою владою».

На початку міфологічного сходження до «вершин демократії» в Україні не було закладено достатніх засад для демократичного розвитку політичних інститутів. Перманентні ж спроби їх реформування виявились малоефективними. Не відбулося очікуваного формування класу нової політичної еліти. Більше того, політики старої та нової політичної системи не навчилися узгоджувати свої наміри та дії з інтересами суспільства. Не було також визначено «правил гри», які б забезпечували демократичну зміну еліт. М. Шульга до таких умов відносить: процес розшарування суспільства, оформлення політичних партій, невідповідність політичної структури соціуму, несформованість реального механізму демократичного утримання й передачі влади, а особливо – відповідальності влади перед суспільством [4, 333-337].

Натомість і сьогодні спостерігається протиріччя різних центрів влади, що свідчить про незавершеність формування політичної системи. Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України прагнуть розширити сферу свого впливу на державні та громадські інститути. З цією метою кожен з них створює свою «фракцію» у «партії влади». Партії мало або й зовсім не впливають на владу – вони перетворюються на сумлінних виконавців вказівок вищих посадових осіб. Боротьба між центрами влади, розпочата з моменту створення парламенту та президентства як інститутів влади, й досі триває. Про це свідчить поява на політичному олімпі одних і тих же фігурантів: В. Ющенко, Ю. Тимошенко, В. Янукович та деякі інші. Періодичне переформатування владної еліти супроводжується зміною гасел про-

грам, політичних іміджів. Незмінним залишається бажання бути при владі. Міграція політиків з партії в партію, з фракції у фракцію стає нормою політичного життя. Саме тому відроджуються міфи про сильних політиків, наділених неабиякими особистісними якостями, професійними вміннями, здатністю вирішувати найскладніші суспільні проблеми.

Міфологізованим виявляється і реформування інших сфер суспільного життя. В економічній, соціальній, державній, культурній царині виникають нетривкі, аморфні, спотворені форми. Прикладом може слугувати так званий вітчизняний капіталізм, який отримав назву «номенклатурний» і насправді нічого спільного не має із західним продуктивним підприємництвом. Останнє базується на незалежності економічної та владної сфер. Воно є ризиковим видом діяльності, пов'язаним з конкуренцією перед незалежним споживачем. Вітчизняний «підприємець» здебільшого зберігає владні функції або владний «дах», від споживача не залежить і майже нічим не ризикує. Спроби відокремити бізнес від влади не мали успіху. Так, у Верховній Раді IV скликання з 450 депутатів 389 володіли контрольними пакетами акцій 2980 підприємств [5]. У Верховній Раді України поточного скликання частка державного і позадержавного бізнесу ще більше зросла.

Можна стверджувати, що орієнтація на «розбудову державності», проголошена на початку 90-х років, згодом перетворилася на владний нарцицизм, який знижував ефективність влади. Варто погодитися з думкою О. Дергачова і С. Макеєва, що головною загрозою існуванню України є надто висока залежність суспільства від влади «неефективної, безвідповідальної, такої, що й надалі пригноблює суспільство як економічно, так і духовно. Зазначимо, що саме в цій справі визиску представницька та виконавча гілки влади цілком взаємодіють, а судово діє не надто послідовно» [6].

Процеси «відокремлення» суспільства від держави сьогодні відбуваються досить активно, шляхом переходу в неінституціоналізовані та нелегітимні форми існування, наприклад, створення економічних відносин поза основним місцем роботи, «тобто неофіційно, фактично нелегально, нелегітимно з погляду існуючих юридично-виробничих норм...» [7]. Але такі процеси супроводжуються величезними економічними, моральними та юридичними збитками.

На думку західних експертів, у результаті правління двох перших президентських каденцій в Україні сформувався, «гібридний тип держави з конкурентоспроможним авторитарним режимом», який характеризується:

- 1) ігноруванням інтересів громадян;
- 2) низьким рівнем політичної активності населення;
- 3) постійним порушенням законів;
- 4) нестачею законності та невизначеністю результатів виборів;

- 5) низькою довірою до державних інституцій;  
6) слабкою дією держави [8, 3].

Відмова від завдань, проголошених модернізаційним вибором, стала очевидною. «Державницький фасад «приватизованої» новими власниками країни фактично прикривав становлення напівкримінального суспільного устрою, – пише В. Степаненко. – Його головними рисами стали корумпована непрозора економіка, більша половина якої перебувала у «тіні», зрощення влади, політики та більш-менш успішного великого бізнесу під «владним дахом», а також майже відсутність верховенства права у суспільному та політичному житті країни» [9, 34].

Спроба самоочищення українського суспільства відбулася на рубежі 2004-2005 років у формі повстання мас проти корумпованої, антинародної влади, оскільки ця влада була своєрідною соціальною патологією на тлі досить ефективних змін в країнах Балтії і Центральної Європи.

Крім того, наростання процесів соціальної ентропії засвідчило зростання непередбачуваності розвитку політичної системи. У суспільстві це – прагнення до самооновлення шляхом збільшення політичних прав та свобод.

Соціальна ентропія діє, як правило, на двох рівнях – об'єктивному і суб'єктивному [10, 122]. На об'єктивному рівні це – порушення відповідності людини її місцю в соціальній системі. Гроші перетворюються на «рушійну силу» і визначають рівень освіченості, професіоналізму, законності та справедливості дій людини. На суб'єктивному рівні це мало вигляд «як все менша визначеність у ситуації необхідності прийняти рішення, куди піти лікуватися, де вчити дітей...», що породжувало таку ознаку соціальної ентропії, як автономізацію, тобто зростання самостійності окремих членів соціуму [10, 122]. Саме в такому контексті і стала можливою драматизація президентської виборчої кампанії 2004 року. Боротьба, що розгорнулася в суспільстві навколо цієї події, і перемога В. Ющенка в цій кампанії часто визначається як «помаранчева революція». Відразу зазначимо, що як у суспільстві, так і серед науковців немає однозначної оцінки того періоду політичного життя.

На думку В. Фесенка, «суперечка щодо правомірності позначення цих подій як революції має переважно аксіологічний (ціннісний) сенс. Підмурок цієї дискусії становить зіткнення протилежних ціннісних критеріїв. У цьому зв'язку доречно пригадати публіцистичні й теоретичні баталії навколо оцінки подій у Петрограді в жовтні 1917 року: чи можна їх вважати революцією або ж це був заколот...» [11, 5]. Аналізуючи різні визначення поняття «революція», політолог стверджує, що, попри їх певну розбіжність, українські події 2004 року відповідають більшості ознак, властивих політичним революціям: був і «масовий рух», і «свідома діяльність партій», і «повалення урядового порядку» тощо [11, 6].

Щоправда існують й інші точки зору. Так,

М. Михальченко вважає, що революції в класичному розумінні не було. Натомість «був керований трансформаційний рух, спрямований на політичну та економічну модернізацію, хоча елементи народного повстання в цьому русі наявні, цей рух був ідеологічно і психологічно забезпечений і мав великі шанси на перемогу» [12, 21]. Революційність дослідник вбачає в зміні політичного світосприйняття: «відбулася «революція в головах» у частини населення України, в першу чергу, в головах частини еліти країни». Змінилися настрої населення: почала формуватися звичка захищати свої інтереси демократичними засобами.

В цілому історія постсоціалістичних країн настільки багата на політичні події, що політологи все частіше розмірковують про нові «оксамитові» та «кольорові» революції, маючи на увазі особливості їх перебігу. Українська «помаранчева революція» – це одна із спроб здійснити цивілізаційний пролив та перехід від авторитаризму до справжньої демократії шляхом зміни еліт. Завдання складне і загалом відображає сутність перехідного періоду. В Україні вже неодноразово спостерігалися революційні ситуації. Це масові протести в Києві проти режиму Л. Кучми, кульмінацією яких стала акція опозиційних сил 16 вересня 2002 року. Наприкінці ж 2004 року склалося «унікальне та сприятливе сполучення, констеляція... багатьох передумов, чинників та, безперечно, волі її дійових осіб» [9, 44]. Але, за великим рахунком, ці події не вийшли на рівень революції, про що свідчить українське сьогодні.

Втім революційні події мали й позитивні наслідки. Разом із зростанням політичної активності громадян в країні визначалися засади політичної опозиції. До сприятливих тенденцій слід також віднести зміни, які відбулися у формуванні громадської думки. Вона стала більш критичною, незалежною. Як відзначають соціологи, основним джерелом формування громадської думки стала свобода слова, а також вільне спілкування між родичами, друзями, знайомими, в процесі якого відбувалося налагодження комунікативних мостів шляхом з'ясування позицій, окреслення спільної точки зору, співставлення її з іншими поглядами, що є необхідною умовою подолання посттоталітарного синдрому невпевненості в собі і в можливості вплинути на владу.

Перемога В. Ющенка, надумку західних експертів, стала можливою завдяки таким трьом чинникам, як підтримка народу, факт фальсифікації результатів виборів та міжнародна підтримка [13]. Це лише найбільш вагомі, на нашу думку, передумови і чинники, що склали для опозиції ситуацію успішного перебігу подій. Зазначимо, що події 2004 року розглядаються як особливий вид перехідного суспільства в Україні. По-перше, «помаранчева революція» продемонструвала можливість мирного, ненасильницького шляху зміни правлячих еліт. По-друге, прискорила становлення громадянського суспільства в Україні. По-третє, зруйнувала об-

раз homo sovieticus як конформної людини, який успадкувало населення України. Ці події, нарешті, сприяли демократизації суспільства і громадської думки. Д. Крамер, американський експерт з європейських та євразійських питань, зазначає, що в січні 2005 року ситуація в країні суттєво змінилася. Передусім йдеться про рівень свободи: «Засоби масової інформації стали більш вільними. Дотримання прав громадян поліпшилось. Суди стають більш незалежними. Україна зараз енергійний і конструктивний регіональний та міжнародний гравець» [14]. Слід відзначити, що подібні оцінки ситуації в країні, яка склалась після президентських виборів, були дуже поширеними як у західних, так і у вітчизняних засобах масової інформації.

Поряд з тим дослідники відзначають, що «помаранчева революція не стала революцією соціальною, бо не принесла з собою змін ані в соціальній структурі, ані в політичній системі», «...вона була показником відсутності загальнонаціональної солідарності» [15]. В той же час події кінця 2004 року винесли на поверхню багато питань, які потребували втручання держави як головного історичного актора, продемонстрували потребу суспільства в консолідації, актуалізували завдання формування політичної нації навколо спільних для двох протидіючих сторін – двох «Майданів», кожного із своєю правдою – політичних цінностей.

Але, як і в кожній революції, тим більше, коли вона відбувається і в головах людей, знову ж таки актуалізується міфотворчість, демонізація головних дійових осіб – політичних лідерів. Все це впливає на гостроту розчарувань, які є наслідком співвіднесення завищених соціальних експектацій населення та реальних результатів.

Таким чином, політичні події кінця 2004 року, революційні за своєю метою, відкривали демократичні перспективи для розвитку України, насправді завершилися простою зміною представників політичної влади. При цьому слід зазначити, що народ вчиться та змінюється швидше, ніж правлячі еліти. М. Михальченко, використовуючи метафору «калейдоскопу», так оцінює «помаранчеві» події: вони «створили іншу політичну картину з одних і тих же елементів. Невеликий додаток у вигляді молодих міністрів нічого суттєво не змінює. Калейдоскоп теж змінює якість: може відволжитися, подряпається скло, механічна деформація корпусу призведе до збоїв. Але щоб зробити нову картину, треба зробити новий калейдоскоп» [12, 21].

Події кінця 2004 – початку 2005 рр. посилили ціннісний цивілізаційний розкол у культурно-ідеологічній сфері українства. Це яскраво продемонстрували парламентські вибори 2006–2007 рр. Зміна позиції Соціалістичної партії України вплинула на формування парламентської більшості та опозиції. Втім одночасно це спровокувало позачергові вибори народних депутатів України 2007 року. В цілому ж події 2004–2009 рр. не вирішили кардинальних проблем модернізації

України.

На часі потреба в структурних трансформаціях. До найважливіших модернізаційних проблем українського суспільства дослідники відносять: національно-культурну ідентифікацію; структурний цивілізаційний вибір суспільства; відповідність культурно-історичного тла модернізаційним перетворенням; механізм особистісної трансформації; адекватність «реформаторської» свідомості [16, 106–116].

Пошуки нової модернізованої ідентичності є важливою умовою самозбереження соціумів, етносів, культур. Існує чимало ідентифікаційних моделей, у тому числі і в українському соціумі. Завдання перехідного періоду – визначитися щодо однієї з модернізаційних моделей або створити нову.

Всоціумах, у яких загрожується ідентифікаційна проблема, виникає драматична ситуація, коли суспільство балансує на межі буття й небуття. Виникає так звана криза ідентичностей. Зрозуміло, що не існує єдиної ідентифікаційної моделі для всіх народів і для всіх часів. Втім політична поляризація нашого суспільства відбувається не за соціально-статусними відмінностями, а, власне, за ідентифікаційними моделями: «Захід» проти «Сходу». Це створює постійну напруженість у суспільстві, стає джерелом передвиборчих політичних спекуляцій і реальною загрозою цілісності держави. В міру того, як активно політики використовуватимуть цю проблему у своїх цілях, зростатиме вірогідність збереження напруженості і протистояння в суспільстві за стереотипом «свої – чужі», «друзі – вороги», що не сприяє його демократизації. Знову спрацьовує архетипна конструкція міфа, яка активно використовується в сучасній політичній міфотворчості. Образність та емоційність забезпечують впізнаваність міфа, а створювані міфологеми набагато краще запам'ятовуються. Політична реальність дедалі більше символізується, що уможлиблює поширення та укорінення в масовій свідомості міфологічних конструктів.

Розквіту міфотворчості на українських теренах сприяло й те, що після розпаду СРСР країна опинилась у політичному і культурно-історичному вакуумі. Досвід державності, одержаний на початку ХХ ст., в силу відомих історичних обставин був незначний. Крім того, радянським суспільствознавством він подавався однобічно, лише як буржуазно-націоналістичний. Більшість населення радянської, а потім і незалежної України була вихована саме на таких уявленнях про свою історію, а тому ця ідентифікаційна модель не стала орієнтиром для всіх громадян.

На динаміку сучасного розвитку України варто поглянути і крізь призму цивілізаційного і культурологічного підходів, відповідно до яких вплив цивілізаційних цінностей і культури на суспільно-політичні процеси, на їх місце і роль у соціумі визначаються неоднозначно.

Між економічними процесами та національно-цивілізаційним і культурним середовищем не існує прямої залежності. Не можна також стверджувати, що культура визначає економіку або, навпаки, що економічні чинники в усіх випадках є детермінантами культури. Існує ряд опосередкованих чинників – конкретно-історичні умови, специфіка епохи, суб'єктивні фактори тощо, які щораз необхідно враховувати, вибудовуючи модель суспільного розвитку.

Перехідне суспільство так чи інакше формує відповідний тип особистості, тобто відбуваються зміни у її світоглядних орієнтаціях, у ставленні до життєвих проблем, соціуму, цивілізації. Загалом відтворення суспільства можливе лише тоді, коли воно змінюється відповідно до змін у його культурі, суспільній свідомості тощо. Фундаментальним підґрунтям українського культурно-цивілізаційного виміру є його багатоаспектність, презентована низкою політичних і культурних структур (національних, релігійних, субтериторіальних). Їх наявність породжує суперечливі тенденції, сфери дезорганізації, соціального розколу, продукуючи «розриви культурної тканини». Але її зворотний бік – це здатність долати суперечності й конфлікти, створювати оригінальний синтез і продукувати креативні ідеї. При цьому цивілізаційний синтез має здійснюватися в режимі діалогу (політичного, культурного, релігійного), коли кожен громадянин бере участь у суспільному житті на рівноправній основі. Тобто його свобода полягає у праві на реалізацію власної ідентичності, що значною мірою залежить від суспільного середовища, котре має створювати для громадянина необхідні матеріальні, моральні та культурні передумови його самоідентифікації.

Таким чином, перехідний період в Україні є складним та суперечливим процесом, який утруднюється насамперед невизначеністю цілей суспільного розвитку. «Здається, що пострадянська доба по кількості міфів перевершила добу радянську. Найбільш показовою тут є уявлення про країну у стані перехідності «від» і «до». Від тоталітаризму, імперії, адміністративно-командної економіки до ринкової, демократичного суспільства й правової держави» [16, 26]. Міф про зреалізований перехід до демократії і ринкової економіки дозволяє владним елітам активно маніпулювати суспільною свідомістю і водночас впроваджувати зміни, які значною мірою не сприяють позитивним демократичним перетворенням. Тому перед політичною наукою постає важливе завдання: показати реальні досягнення українського суспільства, визначити реальні цілі і механізми їх реалізації на шляху України в цивілізоване майбутнє.

Насамкінець. Сучасна політична наука вмонтована в процес міфотворчості. За таких обставин на замовлення певних політичних лідерів чи інституцій продукуються певні квазітеорії. Політична наука може піддатися «пізнавальній кон'юктурі» (як, наприклад, сталося з постмодернізмом) або змінити напрям розвитку під ідеологічним і політичним тиском влади. Крім того, політичний аналіз поточного моменту, політичне прогнозування в будь-який час можуть перейти на рейки творення міфологем і утопічних проектів, якщо на те буде соціальне замовлення. З іншого боку, громадянська позиція науковців та їх соціальна відповідальність можуть сприяти створенню виваженої концепції подальшого суспільного розвитку України, основні положення якої слугуватимуть ідейним підґрунтям для формування позитивних політичних міфів.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Литвин В. Про сучасні українські партії, їхніх прихильників та лідерів / В. Литвин // Політологічні читання. – 1992. – № 1. – С. 62-101.
2. Кульчицький С. Українська революція 2004 р. / С. Кульчицький. – К.: Генеза, 2005. – 368 с.
3. Михальченко М.І. Становлення нових політичних інститутів і національно-державний розвиток України / М.І. Михальченко // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття: кол. монографія [під ред. М.О.Шульги]. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1999. – С. 287-322.
4. Шульга М.О. Особливості процесу зміни правлячих еліт у період системної трансформації суспільства / М.О. Шульга // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття: кол. монографія / [під ред. М.О.Шульги]. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1999. – С.322-356.
5. Аргументи і факти в Україні. – 2005. – № 16 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.aif.ua>.
6. Дергачов О. Три роки української незалежності: тенденції суспільного розвитку / О. Дергачов, С. Макеєв // Політична думка. – 1994. – № 4. – С. 12-21.
7. Якушик В. Корупція як суспільний феномен / В. Якушик, Ш.Ватсон та ін. // Політична думка. – 1994. – № 4. – С. 31.
8. O'Donnell G., Schmitter P. Transitions from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. Baltimore and London: John Hopkins University Press, 1986.
9. Степаненко В. Українська суспільна трансформація кризь призму Помаранчевої революції / В. Степаненко // Політичний портрет України. – 2005. – № 32. – С. 34-45
10. Бевзенко Л. Помаранчева революція в оптиці соціосоціологічного походу / Л. Бевзенко // Культурний контекст соціальної самоорганізації. Збірник наукових праць. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2006. – С. 107-125.
11. Фесенко В. Вибори наполовину із революцією / В. Фесенко // Політичний портрет України. – 2005. – №32. – С. 5-12.
12. Михальченко М. Помаранчеві потрясіння: потенціал ідей і українська реальність / М. Михальченко // Вища освіта України. – 2005. – №2. – С. 15-24.
13. Featherstone M., Lash S. Globalization, Modernity and the Spatialization of Social Theory: An Introduction // Global Modernities. Ed. by M. Featherstone, S. Lash, R. Robertson. London, 1995
14. Nettl J., Robertson R. International Systems and the Modernization of Societies / J. Nettl, R. Robertson. – New York, 1968. – 168 p.
15. Кірюхін Д. Солідарність та криза колективної ідентифікації / Д. Кірюхін // Цінності громадянського суспільства і моральний вибір: український досвід / Інститут філософії ім. Григорія Сковороди НАН України [А. М. Єрмоленко (відп.ред.), О. О. Кисельова (відп.ред.)]. – К.: Етна-1, 2006. – 268 с.
16. Предборська І.М. Трансформаційні проблеми українського суспільства / І.М. Предборська // Грани. – Дніпропетровськ, 2000. – № 5 (13). – С. 26-30.

УДК 324

М.О. СУРЖКО

## СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ ВИБОРЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Суржко Михайло Олександрович – аспірант кафедри політології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

Розглядається сучасний стан виборчої системи України, аналізуються її недоліки та пропонуються шляхи їх усунення. Пропонується створення квотно-преференційної системи виборів. Доводиться, що запропонована система акумулює в собі переваги багатьох виборчих систем та водночас уникає багатьох притаманних їм недоліків.

**Ключові слова:** виборча система, виборча система України, модернізація виборчої системи, квотно-преференційна система виборів.

Рассматривается современное состояние избирательной системы Украины, анализируются её недостатки и предлагаются пути их устранения. Предлагается создание квотно-преференционной системы выборов. Обосновывается вывод о том, что предложенная система аккумулирует в себе преимущества многих избирательных систем и в то же время избегает их недостатков.

**Ключевые слова:** избирательная система, избирательная система Украины, модернизация, квотно-преференционная система выборов.

The modern state of the electoral system of Ukraine is examined, it's failings are analysed and the ways of their removal are offered. Creation of the quote-preference system of election is offered. A conclusion is done that the offered system accumulates advantages of many electoral systems in itself and avoids their failings at the same time.

**Keywords:** electoral system, electoral system of Ukraine, modernization, quote-preference system of election.

© М.О. Суржко, 2009

Сьогодні Україна, охоплена демократичними перетвореннями, знаходиться у політичній скрутці. З одного боку, є Конституція, яка вважається однією з найдемократичніших у світі, активна, ліберально налаштована політична еліта, а з іншого - політичні реалії, які свідчать про те, що в політичному житті сучасної України міститься ще досить багато ознак авторитарного і навіть тоталітарного режимів. На наш погляд, еkleктичний характер політичного режиму в Україні в значній мірі обумовлений існуючою виборчою системою, яка визначає механізми формування та контролю органів державної влади, від яких багато в чому залежить ефективність та справедливність функціонування усієї державної системи.

Те, що виборча система України повинна бути змінена, давно стало переконанням багатьох вітчизняних політиків та вчених. Але проблема полягає в тому, щоб ці зміни забезпечили удосконалення політичного режиму України, суттєво зменшили фрагменти авторитарного і тоталітарного характеру й призвели до суттєвого підвищення відповідальності органів державної влади та посадових осіб перед народом та відповідними демократичними органами.

Як відомо, сьогодні більшість політиків та вчених вважає, що пропорційна виборча сис-

тема, яка використовується в Україні, конче потребує трансформації в пропорційну систему з відкритими списками, бо за такої системи місця кандидатів у партійних списках будуть залежати від виборців, а не від партійних органів і лідерів, а отже, й обрання депутатів у більшій мірі, ніж тепер, буде залежати від виборців, оскільки вони будуть мати змогу голосувати за конкретних кандидатів, а не за загальні партійні списки.

Безумовно, така зміна пропорційної виборчої системи означатиме певний крок у напрямку демократії, а більш демократичний спосіб формування органів державної влади, природно, зумовить більш відповідальний характер їх функціонування, що обов'язково приведе до підвищення ефективності та справедливості в їх роботі. Однак треба відзначити: незважаючи на відкритий характер партійних списків, що дозволяє виборцям впливати на кінцеве розташування кандидатів у цих списках, їх складання все одно залишається в руках партійних органів і лідерів, що несумісне з принципами демократії, які потребують того, щоб саме виборці, органи їх самоорганізації, а не партійні еліти визначали особи кандидатів у депутати. А якщо зважити ще й на те, що політичні партії України нечисленні, охоплюють незначний відсоток населення України і, як правило, знаходяться на

утриманні спонсорів, а не усіх членів партії, то стає зрозумілим, що вони відображають, перш за все, інтереси великих фінансових угруповань, а не рядових членів партії і, тим більше, не народу. Отже, результатом такої виборчої системи ми будемо мати в Україні не парламентську демократію і навіть не парламентську партократію, а парламентську олігархію.

Деякі вчені та політики вважають, що політичні партії, обрані до парламенту, несуть повну відповідальність за державну політику перед народом в особі виборців. З їх точки зору, ця відповідальність реально існує у вигляді відмови виборців голосувати на наступних виборах за ту партію, яка не виконала своїх передвиборчих обіцянок та не забезпечила ефективне функціонування парламенту. Але ж треба зважити на те, що в партіях, як правило, достатньо демагогів, які завжди здатні перекласти відповідальність зі своєї партії на інші, що робиться дуже легко в умовах, коли парламент багатифракційний, а коаліції – багатопартійні. Тому народу важко зорієнтуватися в тому, яка партія більше завинила перед народом. До того ж, відповідальність один раз у п'ять років не тільки незначна, а й дуже небезпечна, бо за п'ять років існування партійного парламенту й уряду можна народ довести до повного зубожіння, а авторитет держави звести нанівець.

На наш погляд, відповідальність народних обранців перед своїми виборцями у зв'язку з важливістю для суспільства законодавчої й інших владних функцій парламенту має носити, по-перше, персональний, по-друге, перманентний, по-третє, оперативний характер. А це означає, що виборці повинні мати право і можливість у будь-який момент відкликати свого обранця, що неможливо реалізувати в принципі за умов пропорційної виборчої системи, яка закріплює право відкликання кандидатів від партії лише за відповідними партійними органами.

Підпорядковувати парламент, що повинен приймати лише такі норми, що консолідують суспільство, партійній більшості, як це відбувається в умовах пропорційної виборчої системи, дуже необачно. Парламент лише тоді виконає свою соціальну місію гаранта справедливості, коли парламентарі будуть представляти не партії й інші ідеологічні спільності з їх особливими, у тому числі, ідеологічними інтересами (якими громадяни не в змозі поступитися, бо вони складають їх світогляд), а всіх громадян як членів виборчих округів. Отже, на нашу думку, пропорційна виборча система сьогодні в Україні зовсім не на часі. Для її використання в будь-якому модернізованому вигляді нема ні відповідних наукових аргументів, ні необхідної однастайності в суспільстві.

Виборча система, яка сьогодні відповідає політичним потребам українського народу, на наш погляд, повинна забезпечувати громадя-

нам України, по-перше, можливість вільного, необмеженого партійними списками висунення кандидатів у депутати; по-друге, справжню, необмежену партійними фракціями, свободу народних обранців від будь-якої партійної дисципліни; по-третє, право виборців на відкликання у будь-який момент своїх обранців й оперативну їх заміну. Природно, що для здійснення цих вимог потрібно, як нам здається, у кожному виборчому окрузі заснувати постійно діючі організаційні комітети виборців, створити інформаційну систему контролю парламентської діяльності депутатів, доступну для виборців, та розробити механізм оперативного відкликання та проведення перевиборів народних обранців.

Безперечно, усі виборчі системи мають певні недоліки. За мажоритарної системи вважається недоліком велика кількість «втрачених» голосів. За пропорційної існує реальна небезпека підміни демократії партократією, оскільки партії отримують фактично основоположну державну владу. За змішаної виборчої системи, яка, зокрема, створює сприятливі умови для того, щоб партійні фракції різноманітними засобами переманювали до себе депутатів - «мажоритарників», недоліки примножуються.

Щоб дійсно демократизувати виборчу систему України й уникнути суттєвих її недоліків, автор пропонує створити квотно-преференційну систему передачі голосів.

За цієї системи вибори проводяться в багатомандатних округах. Кожен виборець має можливість позначити цифрами на так званому ординальному бюлетені найбільш прийнятних для нього кандидатів у порядку надання їм переваги, відповідно до того, кого з кандидатів він хотів би бачити у парламенті у першу, другу, третю чергу і так далі. Щоб виборці враховували партійність кандидатів в депутати, у бюлетені напроти прізвища кандидата зазначатиметься, від якої партії він був висунутий.

Після подання ординальних бюлетенів з відміченими перевагами напроти прізвища кожного внесеного у бюлетень кандидата розраховується квота, яка визначає мінімум необхідних для обрання голосів. Існує дві квоти: стандартна квота, яку отримують, коли всі голоси ділять на кількість мандатів від округу, та квота друга, яку отримують, коли всі голоси ділять на кількість мандатів плюс один мандат. Після цього відбувається переадресація голосів, причому двома різними способами. Зайві голоси – голоси понад квотою, отримані кандидатами, що вже перемогли, - переводяться кандидатам, яким відповідні виборці віддали свої другі преференції. Водночас кандидати, що отримали найменшу кількість голосів, викреслюються зі списку, а їхні голоси передаються таким же самим чином більш успішним кандидатам. За рахунок цих голосів деякі кандидати досягають квоти. Потім усе повторюється аж до заповнення

усіх місць кандидатами, які набрали необхідну кількість голосів за рахунок приєднання до власних перших преференцій більш низьких преференцій, переведених від інших кандидатів.

Ця система, інша назва якої - альтернативна система багатомандатного округу, була розроблена англійським правознавцем Томасом Харе та підтримана Джоном Стюартом Мілем. Вона являє собою продукт вікторіанського індивідуалізму. На противагу традиційній для Великобританії ідеї про представництво громад прихильники цієї системи розглядали представництво в першу чергу як персональне. Спочатку ця система навіть називалася системою персонального представництва. Її автори мали на меті мінімізувати кількість проігнорованих голосів і надати якомога більшої кількості виборців можливість обрати депутата, який відповідає би їхнім уподобанням.

Альтернативній системі багатомандатного округу властиве, крім власне багатомандатності, голосування з преференціями. Обидві ці риси виражають спрямованість системи на забезпечення адекватного представництва політичних поглядів та сприяння вибору кандидатів як від однієї, так і від різних партій. І дійсно, на відміну від системи партійних списків, де голосування відбувається лише за партії, а можливість вибору поміж кандидатами мінімальна чи відсутня взагалі, розглянута система надає виборцеві змогу обирати ще й між кандидатами від партії, яку той підтримує, чи між кандидатами, що йдуть на вибори без партійної підтримки.

Розглянута альтернативна система багатомандатного округу (або система єдиного голосу, що передається) успішно застосовувалась в Ірландській республіці, Північній Ірландії й Тасманії. Сьогодні вона діє також у деяких районах Австралії. Ця система фактично страхує голос виборця, передаючи силу голосу його наступній преференції в разі, якщо кандидат першої преференції виявився неконкурентоспроможним або одержав занадто велику підтримку. При цьому список кандидатів не повинен бути довгим, щоб не обтяжувати виборця своїми розмірами. Бажані також невеликі округи. В країнах, які застосовують систему єдиного голосу, що передається, при виборах до нижніх палат парламентів, кількість мандатів в округах коливається від трьох до п'яти.

Треба визнати, що запропонована виборча система досить складна й, можливо, є найбільш складною з усіх виборчих систем. Складний підрахунок голосів дещо змінює результати виборів порівняно з підрахунками за звичайною системою єдиного голосу, що не передається. Зокрема, на виборах 1948 р. в Ірландії в 17 виборчих округах при визначенні обраних депутатів підрахунки і за системою єдиного голосу, що передається, і за системою єдиного голосу, що не передається, дали тотожну картину. Та в 15 округах було обрано парламентарів, які б за системою

єдиного голосу, що не передається, шансів на обрання не мали.

Багато політологів та спеціалістів з виборчих систем вважають систему єдиного голосу, що передається, найкращою виборчою системою, бо вона дозволяє виборцям проголосувати за будь-який набір кандидатів незалежно від причин, за якими перевага надається саме їм. На відміну від пропорційної системи з відкритими списками, голосування за партійного кандидата в цій системі не означає голосування за партію в цілому. Голос віддається лише даному кандидату. В результаті система єдиного голосу, що передається, дає виборцям максимальну свободу вибору, а контроль партійного керівництва зводиться до нуля. Звичайно, партії можуть давати своїм прихильникам рекомендації стосовно найкращої для них розстановки преференцій, але цим і обмежується їхній вплив на результати виборів.

Переваги системи єдиного голосу, що передається, бачать інколи і в тому, що дана система робить непотрібним «стратегічне голосування». Виборець може спокійно голосувати за найкращого для нього кандидата, навіть якщо перемога того надзвичайно мало ймовірна, бо нема підстав побоюватися того, що тим самим він сприяє успіху найгіршого з претендентів на місце: адже виборець сам визначає, до кого перейде його голос у випадку поразки найкращого для нього кандидата.

На наш погляд, виборча система єдиного голосу, що передається, найбільш демократична, найбільш ефективна і справедлива. Вона забезпечує відповідальність народних обранців перед виборцями того округу, від якого їх було обрано, і водночас не має того недоліку, який притаманний мажоритарній системі відносної більшості: втрата голосів зводиться до мінімуму.

Виходячи зі сказаного, можна зробити, як нам здається, обґрунтований висновок про те, що запропонована система передачі голосів акумулює в собі переваги багатьох виборчих систем та водночас уникає багатьох притаманних їм недоліків. На сьогоднішній день вона залишається заповітною мрією багатьох політологів, але наражається на сильний супротив партійних босів, зацікавлених не в демократії, а в партократії, яка дозволяє партіям використовувати державні органи заради реалізації приватних інтересів своїх прибічників і спонсорів.

Система єдиного голосу, що передається, природно, теж має деякі недоліки. Ми вже відзначали її складність. Але незрозумілою їй вважати все ж таки не можна, бо, наприклад, в Ірландії виборці двічі підтримували систему єдиного голосу, коли питання про реформу виборчої системи виносилося урядом на референдум. Дехто вважає недоліком цієї виборчої системи те, що вона не сприяє розвитку партій. Але із цим не можна погодитись. На нашу думку, ця система лише відбирає у партій не притаманну

їм кадрову владу, яка перетворює владну партію на корумповане угруповання, в принципі нездатне представляти інтереси усього народу. Безперечно, політичні партії мають право на існування, але їх роль у виборчій системі не повинна бути основоположною. Вона повинна зводитись лише до висунення кандидатів, які можуть бути потенційно обрані у даному регіоні, та їх підтримки.

Люди голосують сьогодні за партії та партійні списки здебільшого лише тому, що політичні еліти вводять їх в оману, вселяють думку про нібито безальтернативність партійного керівництва парламентом, а отже, й суспільством. Насправді

ж в умовах пропорційної виборчої системи та партійного парламенту громадяни використовуються відповідними політичними силами, партіями та партійними блоками для реалізації своїх приватних інтересів. Саме тому запропонована виборча система, що, по-перше, забезпечує більшу свободу вибору порівняно з пропорційною виборчою системою, всі варіанти якої, всупереч принципам демократії та природним правам і свободам вільних громадян, ставлять виборців у залежність від партій та партійних блоків, а, по-друге, збільшує точність виборів у порівнянні з мажоритарною виборчою системою, здається нам досить перспективною.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Бортников В. І. Парламентські вибори в контексті демократичної трансформації / В.І. Бортников // Віче. – 2007. - № 12. – С. 13-14.
2. Гончарук В.П. Виборча система як чинник розвитку партійної системи / В.П. Гончарук // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. – 2003. - № 59-61. – С. 148-151.
3. Євстигнєєв А. Система виборів 2006: критичний погляд / А. Євстигнєєв // Юридичний журнал. – 2005. – № 11. – С. 61–66.
4. Мазур О.Г. Модернізація виборчої системи як чинник вдосконалення суспільних відносин / О.Г. Мазур // Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані». - 2002. - № 26. – С. 16-19.
5. Матвієнко П. Виборча система – індикатор рівня розвитку демократії / П. Матвієнко // Вісник національної академії державного управління при Президентіві України. – 2007. - № 1. – С. 144-152.
6. Федай В. Проблеми вдосконалення виборчого процесу в Україні / В. Федай // Вісник національної академії державного управління при Президентіві України. – 2004. - № 4. – С. 404-408.

УДК 316.282+32+159.9.019.4

В.М. СЕВЕРИНЮК

## МАКС ВЕБЕР І ПОЛІТИЧНИЙ БІХЕВІОРИЗМ

Северинюк Валентин Матвійович – доцент Класичного приватного університету, кандидат історичних наук

Запропоновано і досліджено гіпотезу про існування деяких схожих рис між методами наукової творчості М. Вебера та методологічними настановами і практичними результатами політичного біхевіоризму. Гіпотезу підтверджено кількома позиціями.

**Ключові слова:** соціальна дія, ідеальний тип, раціоналістичний метод, політична поведінка, методологічний індивідуалізм, емпірична методика, єдиний архетип виборця.

Предложена и исследована гипотеза о наличии некоторых сходных черт между методами научного творчества М. Вебера и методологическими установками и практическими результатами политического бихевиоризма. Гипотеза подтверждена несколькими позициями.

**Ключевые слова:** социальное действие, идеальный тип, рациональный метод, политическое поведение, методологический индивидуализм, эмпирическая методика, единый архетип избирателя.

The article proposed and investigated the hypothesis about some similar features with the methods of scientific creativity, and Weber's methodological postulates and the practical results of political behaviorism. This hypothesis is confirmed by several positions.

**Key words:** social act, ideal type, rational method, political behavior, methodological individualism, empirical methodic, union archetype of voter.

© В.М. Северинюк, 2009

Ця стаття є продовженням попередніх публікацій автора, присвячених історії становлення, сутності та еволюції біхевіористського напрямку в політичній науці [11]. Мета статті впливає з робочої гіпотези про вплив деяких рис дослідницької методології німецького соціолога, економіста, політолога М. Вебера (1864–1920) на розвиток політичного біхевіоризму. Це питання видається, з нашого погляду, вельми цікавим, оскільки воно ще не було предметом порівняльних політологічних досліджень, а також не розглядалося в аспекті політологічної історіографії.

Оскільки творчість М. Вебера історично не належить до періоду політичного біхевіоризму, який виник пізніше, а отже, безпосередньо з неї виводити початки цього наукового напрямку некоректно, ми в першу чергу охарактеризуємо базове для цієї статті поняття – «політичний біхевіоризм», аби зрозуміти, в якому саме предметі можна відшукати певні «сліди» чи «паростки» веберівських концепцій.

Біхевіоризм, що виник на початку ХХ ст., являв собою нову школу експериментальної психології, котра вважала, що сутність та наукову основу психологічних даних і досліджень (тобто основний предмет психології) має становити не самосвідомість людини (інтроспекція), а її поведінка – цілісне явище, яке об'єктивно можна спостерігати.

Поведінка людини як предмет дослідження зацікавила, крім психологів, також представників інших наук, у першу чергу

соціології та політології, котра саме у той час поступово завойовувала собі місце в системі соціально-гуманітарного знання. Перші ознаки політичного біхевіоризму з'явилися вже в 1920-х рр., і в подальшому проникнення цієї тематики в політичну науку стає все активніше. Зачинателями нового напрямку стали американські учені. Так, у 1925 р. професор Чиказького університету Чарльз Мерріам (1874–1953) висунув положення про політичну поведінку як одну з центральних категорій політології. Він запропонував виявляти специфічні риси політичної поведінки індивіда, тих чи інших соціальних груп, а також масових феноменів емпіричним шляхом, кількісними методами, поєднуючи в політичній науці дослідницькі прийоми емпіричної соціології та соціальної психології [10, 248–249]. Після Другої світової війни біхевіористський підхід до політики став панівним спочатку в США, а незабаром і в багатьох західноєвропейських країнах.

У 1950–60-х роках у різних університетах США – Колумбійському, Мічиганському та ін. – сформувалися три провідні дослідницькі школи біхевіоризму: соціальної психології, політичної соціології та політекономії. Особливо плідно в галузі політичного біхевіоризму працювали такі американські вчені, як П. Лазарсфельд, Е. Даунс, Г. Саймон, Е. Кемпбелл, Дж. Клаппер та інші – автори класичних праць з поведінкової тематики [13]. Усі вищезазвані наукові школи об'єднував інтерес до окремого виборця; кожна з них, хоч і по-різному, ставила питання про здатність окре-

мих громадян діяти в умовах демократичної політики, насамперед шляхом участі у виборчих кампаніях. Тим самим було визначено головний напрям поведінкових досліджень на кілька подальших десятиліть.

Упродовж другої половини ХХ ст. політичний біхевіоризм досяг видатних наукових результатів, проте разом виявив і чимало недоліків своєї методології. Біхевіоризм сприяв формуванню та розширенню предмета політичної науки. Формально-інституціональний, нормативно-юридичний світ політики був доповнений «людським чинником». Досліджуючи наслідки й тенденції електоральної поведінки, учені стали набагато краще розуміти загальний механізм взаємодії людини і суспільства. У поле зору представників біхевіористського напрямку попали неформальні аспекти влади: внутрішні та зовнішні впливи на політичні настрої соціальних груп, лобістська діяльність, корпоративні інтереси, засоби масової інформації, національні та релігійні традиції, партійні симпатії виборців різних регіонів тощо. Було зібрано та систематизовано величезний фактичний матеріал, створено потужні комп'ютерні бази даних.

Політичний біхевіоризм від початку свого виникнення був заснований на переконанні, що суспільне життя має насамперед індивідуальний вимір, а уявлення про групові соціальні феномени, у тому числі й політичні, можна вивести з узагальнення поведінки окремих індивідів, поєднаних груповими зв'язками. Аналітичні дослідження біхевіористів були засновані на чіткому дотриманні принципу «методологічного індивідуалізму», вони починалися й закінчувалися аналізом або індивідуальної психіки, або раціонального розрахунку індивіда [5, 246]. Такий метод створив, зокрема, підґрунтям для досить популярної «теорії раціонального вибору», згідно з якою суб'єкти політики («актори») завжди переслідують мету максимізації своїх матеріальних та інших інтересів. Дотримуючись подібних поглядів, американський дослідник Е. Даунс своєю працею, що вийшла в 1957 році (Downs A. *An economic theory of democracy*. – New-York: Harper and Row, 1957), започаткував відому в політології «економічну теорію демократії». Книгу Даунса, зважаючи на її значення, дехто почав називати «Біблією теорії раціонального вибору».

Закономірно, що поступово в біхевіоризмі сформувалась концепція так званих «внутрішніх цінностей» індивіда, яким належить домінуюча роль у процесах політичної участі громадян. Однак ця загалом ліберально-консервативна версія не була ні оригінальною, ні надто продуктивною, оскільки зміст центральної для політики проблеми – забезпечення єдності приватних і публічних потреб – зводила до розуміння політичного інтересу як продукту виключно приватних мотивів, перенесених на публічний об'єкт.

У часи свого найвищого піднесення політичний біхевіоризм демонстрував свій тісний зв'язок з позитивістською методологією в науці. Згідно з позитивізмом, суспільні науки мають бути «чистими науками», що засновані не на абстрактно-теоретичних розмірковуваннях про суспільне життя, а на «об'єктивному знанні» про соціум. Щоб його досягти, потрібно вилучити з політології нормативно-ціннісні установки, «звільнити» її від морально-етичних, філософських, ідеологічних напашувань, абстрагованих роздумів про закономірності суспільного розвитку, позаяк останні, за твердженням позитивістів, реально не існують. Знання про політику повинні відображати не ймовірнісний, а дійсний стан суспільства. Їх необхідно верифікувати (перевіряти на достовірність). З цією метою політологію потрібно озброїти точними – емпіричними – технологіями досліджень – на зразок тих, якими послуговуються природничі науки.

Здобутки біхевіоризму: дотримання чіткості й точності дослідницького інструментарію (статистичні узагальнення), технічне забезпечення досліджень (репрезентативне анкетування, машинна обробка інформації), конкретика висновків, практичне застосування результатів і т. ін. на деякий час породили серед частини науковців думку про начебто абсолютні переваги логічного позитивізму над теоретичним аналізом і навіть про «смерть» політичної філософії як академічної науки [2, 37].

Але, як згодом виявилось, емпіричні спостереження за політичною поведінкою окремих громадян і навіть певних соціальних груп не могли дати ученим-біхевіористам «точного знання» про політику. Зокрема, теоретична модель «незалежного громадянина», яка ефективно спрацювала в межах методології «індивідуалізму», входила в протиріччя з даними політичної соціології, заснованою на розумінні політики в її групових формах; з іншого боку, політичні психологи зіткнулися з дефіцитом політичних знань відносно «типового громадянина», а прибічникам концепції «раціонально мислячого індивіда» (Е. Даунс) важко давалось пояснення, чому високоосвічені громадяни не ухиляються від участі у виборах, хоча краще за інших усвідомлюють, що їхній індивідуальний внесок навряд чи стане важливим і визначальним для суспільства й для них самих, а отже, виконання ними громадянських обов'язків безпосередньо не матиме наслідку, який би міг забезпечити їхні особисті інтереси? Не мали особливого успіху спроби моделювати рішення виборців, зокрема довести, що різні умови життя громадян змушують їх використовувати різні парадигми прийняття рішень [5, 236, 238; 9, 304].

Біхевіоризм не виявив достатніх можливостей для пояснення закономірностей колективних, масових форм політичної участі та

громадсько-політичних рухів. Особливо слабо він реагував на ситуації суспільних криз, коли різко видозмінюється та стає більш рельєфною поведінка політичних акторів, раптово втрачають сенс одні та виникають інші форми взаємодій, модернізуються традиційні цінності, формуються нові ідеали тощо.

Недооцінка проблем політичних цінностей, питань, пов'язаних з вивченням перспектив суспільних змін, зосередженість виключно на аспектах стабільності й інтеграції, політичних «фактах» на шкоду узагальненню чинників, які комплексно детермінують суспільний поступ – усе це стримувало потенціал наукової думки. Примарний ідеал «чистої науки» як начебто «математично доведеного знання» почав вихолощувати з політології дух творчості.

Наприкінці 1960-х років класичний біхевіоризм трансформувався в «постбіхевіоризм». Тодішній президент Американської асоціації політичних наук Д. Істон закликав своїх колег до раціонального поєднання в поведінкових дослідженнях емпіричного та ціннісно-нормативного аналізу. Він, зокрема, висловлював думку, що «поведінковий підхід є надзвичайно великою заслугою політології в дослідженні людини, насамперед особистісних відносин або такого типу агрегованої поведінки, як голосування. Невеликі групи й організації зі своїми внутрішніми структурами та процесами, а також деякі чітко визначені спільноти являють собою ті максимальні межі, для яких цілком годилися неперервні методи дослідження, що гармонійно узгоджувалися з установками біхевіоризму. Однак ця методика стає менш надійною, а результати менш обґрунтованими, коли мова заходить про відносини таких інститутів, як партійні системи, законодавчі органи, виборчі системи і партії, або про аналіз впливу альтернативних правових механізмів на підбір і висунення керівних осіб» [12, 19–20]. Головна ідея постбіхевіоризму полягала у відновленні в політологічних дослідженнях престижу та когнітивної, раціонально-пізнавальної ролі теоретичних досліджень, зорієнтованих на усвідомлення реальних потреб людини й політики, значення нормативно-ціннісних, ідеологічних, моральних аспектів суспільного життя.

Проте наукова ціна, яку довелося заплатити за неухважність біхевіористів до політико-філософських, ідейно-ціннісних пріоритетів суспільства виявилася достатньо високою. З 80-х років ХХ ст. у середовищі дослідників політичної поведінки замість захоплення від результатів своєї роботи наростало розчарування, спостерігався спад колишнього оптимізму, втрачався інтерес до результатів досліджень, що переросло у кризу цілого напрямку.

Провідні науковці світу прогнозували подібний результат. Ще в 1972 році видатний австрійсько-німецький учений-етолог, соціобіолог і філософ

Конрад Лоренц, котрий невдовзі став лауреатом Нобелівської премії, у передмові до своєї книги «Вісім смертних гріхів людства» писав: «Кажучи про біхевіористську доктрину, я вважав, що вона, безумовно, «несе чималу долю вини за моральний і культурний розвал, який загрожує Сполученим Штатам». Між тим у самих Сполучених Штатах Америки пролунали достатньо енергійні протести проти цього лжевчення. З цими протестами ще борються всіма засобами, але їх чути, а правду можна придушувати, тільки заглушивши її голос. Епідемії духовних хвороб нашого часу, починаючись в Америці, зазвичай досягають Європи з деяким запізненням. Зараз, коли в Америці біхевіоризм пішов на спад, він лютує серед психологів і соціологів Європи. Можна передбачити, що ця епідемія поступово згасне» [7, 39–40].

У теперішній період розвитку політичної науки біхевіоризм, за визначенням англійського вченого П. Данліві, переживає період «конструктивного самооновлення». «Глобалістські підходи, орієнтовані на гранично агреговані сукупності даних, досягли межі своїх можливостей», «ключовим моментом сьогоднішнього дослідження є спроба описати та нанести на карту відносини, процеси і зв'язки, які самі громадяни вважають важливими незалежно від того, чи мають вони негайні політичні наслідки». «Політологи, що займаються питаннями соціального вибору, теорією держави або дослідженнями політичних партій та соціальних рухів, усе більше обговорюють політичну поведінку без досліджень, основаних на емпіричних опитуваннях так, начебто їхні рамки здаються їм занадто вузькими» [4, 282, 294].

Охарактеризувавши деякі найсуттєвіші риси біхевіористського напрямку, ми надалі переходимо до другої частини нашого аналізу – власне до питання про значення творчого інструментарію ученого-енциклопедиста Макса Вебера як деякої методологічної ланки, що утворилася між біхевіоризмом – відгалуженням експериментальної психології – та біхевіоризмом політичним. Така постановка питання видається доречною, незважаючи на свою несподіваність і на те, що Вебер досить відверто прагнув відмежовуватися від психології, наголошуючи на соціологічній та політологічній суті своїх досліджень. Однак, як засвідчує уважне прочитання його праць, він об'єктивно не відчував себе повністю вільним від впливу психологічного матеріалу.

За Вебером, основний предмет соціології становить «соціальна дія». Цим поняттям учений характеризував людську поведінку (байдуже, зовнішню чи внутрішню діяння, недіяння або перетерплювання), що передбачає два моменти: 1) суб'єктивну мотивацію індивіда або групи; 2) орієнтацію на поведінку іншого (інших). Найперше, чого вимагає оцінка соціальної дії,

це розуміння мотивів індивіда (чи деякої групи індивідів). У цьому наголосі Вебер схожий до психолога, проте (як ми зауважили вище) він намагався рішуче заперечувати таку подібність, наголошуючи, що «дією називається людська поведінка у тому випадку і настільки, якщо і наскільки діючий індивід або діючі індивіди пов'язують з нею суб'єктивний смисл» [3, 12]. Осмислена цілеспрямована дія не є визначальною для предмета психології, каже Вебер, позаяк мета, яку ставить перед собою індивід, не може бути зрозумілою, якщо виходити лише з аналізу його душевного життя, що роблять психологи.

Вебер визнає, що ідеальний (цілеспрямований) тип соціальної дії у чистому вигляді на практиці зустрічається рідко, а тому пропонує класифікацію із шести «типів дії» залежно від ступеня їхньої цілераціональності. За цим принципом (оскільки раціоналістичний метод не тотожний раціоналістичному змістові самої соціальної реальності) Вебер змушений брати до уваги соціальні дії, що зумовлені «втручанням незрозумілих елементів... психічних або фізичних фактів, які пов'язані «з» або «в» людині непомітними переходами» [3, 15]. (Подібне тлумачення залишає в теорії Вебера чималий простір для психоаналізу та соціальної психології, чого сам дослідник намагається не помічати). Це також означає, що психологія індивіда опосередковує зв'язок між метою та засобами його соціальної дії. Звісно, чим ближче дія до цілераціональності, тим меншим є коефіцієнт психологічного переломлення, тим «чистішим», раціональнішим виявляється зв'язок між метою і засобами. Але як це встановити? Шлях один – показником співвідношення між «душевним» і «раціональним» життям людини (при тому, що тільки останнє робить існування індивіда осмисленим) є конкретний тип соціальної дії, тобто поведінка як справжня реальність, котра тільки й може цікавити соціального (у контексті державної влади – політичного) аналітика.

Крім пошуку смислу, мети і раціональних засобів соціальної дії (поведінки) концепцію Вебера з майбутнім (відносно періоду його власної наукової діяльності) політичним біхевіоризмом ріднить положення про виключно індивідуалістичний смисл соціальних процесів. Єдиним реальним суб'єктом соціальної дії, на думку вченого, є індивід – і ніщо інше – ні сім'я, ні нація (народ), ні держава, ні армія. (Тут Вебер мав би відчувати суперечливість подібного тлумачення, хоча б з огляду на те, що саме державу він вважав монополістом у застосуванні легітимного фізичного насильства [1, 645]. Тому необхідно визначитись: або насильницька дія з боку держави не є соціальною дією (тоді як інакше її назвати?), або, якщо легітимне насильство (та ще й монопольне!) все ж необхідно (!) визнати соціальною дією, то як її може вчинити держава... не будучи (за Вебером) суб'єктом соціальної дії?).

Зауважимо ще одну суттєву схожість між методологією Вебера та засадами політичного біхевіоризму. Згідно з Вебером, суспільні інститути (право, держава, релігія) мають вивчатися в тій формі, у якій вони стають значущими для окремих індивідів, в якій останні реально орієнтовані на них у своїх діях [3, 17]. Подібний методологічний підхід чітко орієнтує дослідника на усвідомлення суттєвої різниці між цінностями, які людина індивідуально усвідомлює та утилітарно засвоює, й цінностями, що сформульовані політичними філософами й ідеологами. Більше того, соціальне значення останніх (їхню потрібність) Вебер категорично заперечував. Така позиція не в останню чергу була спричинена його незгодою з методикою дослідження соціальних процесів, яку пропонував марксизм.

К. Маркс та Ф. Енгельс у своїх працях прагнули зрозуміти суспільство як деяку цілісність, використовуючи метод переходу від абстрактного до конкретного, за допомогою якого можна відтворити цілісність у понятті. Іншими словами: наукові поняття здатні відбивати сутності існуючих реалій. Вебер, навпаки, виступав проти тих істориків і соціологів, котрі оперували цілісними структурами – такими як конкретна нація, держава, установа тощо. Подібні поняття він вважав суто умовними, неадекватними до об'єктивної політичної реальності. На його думку, жодна теорія не може бути «так співмірна дійсності, щоб висловити дещо про її сутність» [6, 443]. Отож усі поняття, якими оперують науковці, є лише мисленими конструкціями («утопіями»), що пояснюють досліджуване явище тільки в середовищі мови, але не можуть визначати сам об'єкт, його внутрішню структуру.

Як наслідок, головним методологічним інструментом для Вебера стала винайдена ним категорія «ідеального типу». Ця мислена конструкція являє собою лише розумовий засіб і не є метою пізнання як реальної сутності. Спочатку вона служить для розкриття генетичного (локального, одноразового) зв'язку історичних явищ (це так званий «генетичний ідеальний тип»), а потім за її допомогою мають бути встановлені більш загальні закономірності подій безвідносно до їх просторово-часового визначення – так звані «чисті ідеальні типи» – засоби виявлення зв'язку, що існує завжди. У такий методичний спосіб Вебер намагався розрізнити історичний (емпіричний) та соціологічний (ідеально-раціональний) підходи до аналізу дійсності, однак насправді однозначного вирішення цієї проблеми йому знайти не вдалося [3, 9–11, 17].

Конструкція «ідеальних типів» (умовних понять) мала виконувати, на переконання Вебера, роль засобу дослідження, який повністю «незалежний від цінностей», тобто захищений від можливого й згубного впливу конкретної політичної практики, ситуації та ідеології [3, 39–40]. (Як

було показано раніше, таких самих настанов дотримувався згодом політичний біхевіоризм у період його розквіту).

То, можливо, Макса Вебера насправді слід вважати прямим предтечею біхевіоризму в політології? Спробуємо ще пошукати аргументів на користь такої тези.

З першого погляду здається, що існує глибока відмінність між веберівською «теорією соціальної дії» та «поведінковими теоріями» біхевіористів у тому плані, що в основі першої лежали операції з мисленими утвореннями – «ідеальними типами», які були покликані замінити конкретні «структури реальності» «ідеалізованим простором», а біхевіористи прагнули перетворити на головний інструмент своїх досліджень «максимально реалістичні» (позитивні) емпіричні дані. Прагнути – це дійсно так і зробили в цьому напрямі дуже багато, проте...

Свої «ідеальні типи» Вебер не виводив з емпіричної реальності, а конструював їх як теоретичні схеми. Він відмовлявся при вивченні соціального життя керуватися методом «безпосереднього вживання» у середовище. Натомість «емпірична методика» біхевіористів спочатку начебто доводилася цілковито «антивеберівський» характер, однак по мірі накопичення в ході великомасштабних опитувань величезного фактичного матеріалу об'єктом дослідження почав ставати такий собі «середній громадянин», узагальнений «єдиний архетип виборця», що, зрештою, призводило до висновків, котрі мало враховували життєвий досвід реальних людей. Як наслідок – абстрактний «єдиний архетип», запропонований біхевіористами, усе більше почав скидатися на «ідеальний тип» Вебера, хоча й не став його цілковитим двійником.

Про подібність між веберівським та біхевіористським підходами щодо пояснення явищ соціальної дії (поведінки) свідчить також методика дослідження причинності електоральної поведінки (відома як «воронка причинності»), яку в 1960 році запропонували вчені Мічиганського університету (Campbell A., Converse P.E., Miller W.E., Stokes D.E. *The American voter*. – New York: Wiley, 1960). Її особливість полягає в тому, що внутрішні й зовнішні чинники впливу на виборців розглядаються як деяка послідовність подій – причин і наслідків – причому дослідник у ході такого аналізу поступово виключає ті наслідки, які, на його думку, з плином виборчого процесу помітно втрачають свій вплив. «Воронка», таким чином, за ефектом об'єднання (взаємного поглинення) чинників «звужується», «сходиться» в одній точці. Тобто, кількість наслідків (як суми певних причин) починає зменшуватися до кількох основних, котрі й розглядаються як безпосередні (основні) причини того чи іншого результату голосування. Подібні моделі (звуження масштабів чинників по мірі наближення до результатів) не без успіху викори-

стовуються політологами й сьогодні. На думку російських фахівців, «воронка причинності» є прикладом пошуку такої собі «золотої середини» між дослідницькими моделями, що являють собою вкрай універсальні, «ідеальні» конструкції, утворені шляхом виділення найбільш типових рис широкого кола явищ і які не мають прямих аналогів у реальному житті, та моделей, створених на основі описування окремих випадків. Вибір між цими двома позиціями, зауважує Є.Ю. Мелешкіна, «це вибір між універсальністю та унікальністю» [8, 47].

Підкреслимо, що самі учені-біхевіористи походження багатьох своїх досліджень, що побудовані на індивідуалістичній традиції та мікросоціологічних моделях, пов'язують безпосередньо з Вебером [5, 246]. Але результати подібних розробок не завжди виявлялися «веберівськими». Так, вивчення моделей соціального впливу, заснованих, зокрема, на довір'ї та взаємодії, що властиво згуртованим соціальним утворенням (наприклад, родинам, у яких близькі люди високо цінують одне одного), показало, що близькість і довіра є головними складниками політичного впливу і, таким чином, вплив не має особливо-го відношення до раціонального мотиву й мети, зате визначає електоральний вибір. Подібні висновки не узгоджувалися з критеріями, які Вебер брав за основу визначення смислу соціальної дії (раціональність, цілеспрямованість, мета).

Методологію Макса Вебера та постулати політичного біхевіоризму, як виглядає, еднають такі риси:

- 1) концепція «соціальної дії» – людської поведінки, що є головним предметом наукового аналізу;
- 2) пріоритетна методологічна настанова на вивчення «соціально дієвого індивіда», що є носієм «особисто значущих цінностей»;
- 3) дослідження узагальненого «раціонального смислу» соціальної дії та пошуки «мислячого виборця»;
- 4) відмова від ідеологічно-нормативних оцінок в ході наукових досліджень;
- 5) орієнтація на «ідеальні наукові типи» та «чисте, математично доведене наукове знання».

Отже, на поставлене вище запитання: «Чи був Макс Вебер ідейним провісником політичного біхевіоризму?» відповідь може бути тільки компромісною: і так, і ні. Німецький учений не мав нічого спільного з емпіричною практикою біхевіористів. Вихідними пунктами і основними засобами його аналізу були теоретичні узагальнення – «типоутворення». Однозначно тлумачити погляди Вебера як складову наукових надбань політичного біхевіоризму у тому значенні, як цей напрям себе виявив пізніше – у 40–60-х роках ХХ ст. – немає достатніх підстав, проте окремі елементи веберівської концепції «соціальної дії» засвідчують наявність такого зв'язку, що є достатньо очевидним і який не варто ігнорувати.

## ЛІТЕРАТУРА:

1. Вебер М. Политика как призвание и профессия // Вебер М. Избранные произведения / пер. с нем. ; сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; предисл. П.П. Гайденко. – М. : Прогресс, 1990. – С. 644–706.
2. Гаджиев К.С. Политическая наука: – 2-е изд. / К.С. Гаджиев. – М. : Международные отношения, 1995. – 400 с.
3. Гайденко П. П. Социология Макса Вебера // Вебер М. Избранные произведения / пер. с нем. ; сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова ; предисл. П.П. Гайденко. – М. : Прогресс, 1990. – С. 5–41.
4. Данливи П. Политическое поведение: институциональный и эмпирический подходы / П. Данливи // Политическая наука: Новые направления / под ред. Р. Гудина и Х.-Д. Клингеманна ; науч. редактор русск. изд. Е.Б. Шестопап. – М. : Вече, 1999. – С. 281–296.
5. Карминес Э.Г. Поведение: общие проблемы / Э.Г. Карминес, Р. Хакфельд // Политическая наука: Новые направления / под ред. Р. Гудина и Х.-Д. Клингеманна ; науч. редактор русск. изд. Е.Б. Шестопап. – М. : Вече, 1999. – С. 235–261.
6. Ленк К. Вебер / К. Ленк, Р.К. Гочевар // Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / пер. з нім. – К. : Тандем, 2002. – С. 437–451.
7. Лоренц К. Восемь смертных грехов цивилизованного человечества / К. Лоренц // Вопросы философии. – 1992. – № 3. – С. 39–53.
8. Мелешкина Е.Ю. «Воронка причинности» в электоральных исследованиях / Е.Ю. Мелешкина // Полис. – 2002. – № 5. – С. 47–53.
9. Миллер У.И. Политическое поведение: вчера и сегодня / У.И. Миллер // Политическая наука: Новые направления / под ред. Р. Гудина и Х.-Д. Клингеманна ; науч. редактор русск. изд. Е.Б. Шестопап. – М. : Вече, 1999. – С. 297–308.
10. Политология: Энциклопедический словарь / общ. ред. и сост.: Ю.И. Аверьянов. – М. : Изд-во Москов. коммерч. ун-та, 1993. – 431 с.
11. Северинюк В.М. Біхевіоризм у політичній науці: традиції та назрілі модифікації // Наук. записки Ін-ту політ. і етнонац. досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України: Зб. наук. праць. – К., 2007. – Вип. 35. – С. 323–335 ; Северинюк В.М. Науково-теоретичні витоки та головні концептуальні засади політичного біхевіоризму // Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані». – 2008. – № 4 (60). – С. 119–124.
12. Хренов А.Е. Бихевиоральная революция в политической науке; Постбихевиоральный период в развитии политологии / А.Е. Хренов // Политология: Учеб. пособ. / под ред. А.С. Тургаева, А.Е. Хренова. – СПб. : Питер, 2005. – С. 17–25.
13. Campbell A. The American voter / A. Campbell, P.E. Converse, W.E. Miller, D.E. Stokes. – New York : Wiley, 1960 ; Campbell A. Elections and the political order / A. Campbell, P.E. Converse, W.E. Miller, D.E. Stokes. – New York : Wiley, 1966 ; Downs A. An economic theory democracy / A. Downs – New York : Harper and Row, 1957 ; Klapper J. T. The effects of mass communication / J.T. Klapper. – New York : Free Press, 1960 ; Lazarsfeld P.F. The people's choice / P.F. Lazarsfeld, B. Berselson, H. Gaudet. – New York : Columbia University Press, 1944 ; Simon H.A. Model of man / H.A. Simon. – New York : Wiley, 1957.

УДК 321+005

В.В. ОСИН

## ПОЛИТОЛОГИЯ В ЭПОХУ БОЛЬШОЙ НАУКИ: ОБ ОДНОМ СПОСОБЕ РАЦИОНАЛИЗАЦИИ ЦЕНТРОБЕЖНЫХ СИЛ

**Осин Вадим Владимирович** - доцент кафедры философии и социально-политических дисциплин Академии таможенной службы Украины, кандидат политических наук

Дана стаття присвячена концепції валідності. Остання розглядається у якості одного з механізмів, що дозволяє політичній науці долати відцентрові сили, спровоковані зростанням рівня недовіри між науковими товариствами в епоху великої науки.

**Ключові слова:** політологія, велика наука, наукові товариства, недовіра, валідність.

Данная статья посвящена концепции валидности. Последняя рассматривается как один из механизмов, позволяющих политической науке преодолевать центробежные силы, спровоцированные ростом уровня недоверия между научными сообществами в эпоху большой науки.

**Ключевые слова:** политология, большая наука, научные сообщества, недоверие, валидность.

The given article is devoted to the conception of validity. The latter is considered as one of the mechanism allowing the political science to overcome the centrifugal forces provoked by the increasing level of distrust between scientific communities at the age of big science.

**Keywords:** political science, big science, scientific community, distrust, validity.

© В.В. Осин, 2009

В предыдущей своей статье я, отталкиваясь от многочисленных результатов, полученных в рамках «науки о науке» и обобщенных в свое время Д. Прайсом [6], постарался в соответствующем ключе взглянуть на процессы, присущие современной политической науке, а также на те структурные изменения, что происходят с последней в эпоху большой науки.

Проблема, которой посвящено данное исследование, также касается институциональных параметров политической науки, находящейся на постбихевиоралистской стадии своего развития [3, 17]. Одной из ее отличительных черт является, с одной стороны, огромное число школ, направлений и субдисциплин, а с другой – их замкнутость, с течением времени, кажется, лишь усиливающаяся. При этом все еще остается неясным, благодаря чему политология сохраняет хотя бы видимость своего единства.

Отсюда целью этой статьи является изучение одного (вероятного) механизма, в силу которого политической науке, легко представимой в виде совокупности многочисленных научных сообществ, удается преодолевать центробежные тенденции, спровоцированные *недоверием* исследовательских коллективов в отношении друг друга.

Беглый взгляд на имеющуюся литературу по этой теме удостоверяет, что проблеме разобщенности политической науки уделялось значительное внимание. При этом линии, по которым исследователи конструировали противоречия между

группами политологов, отличаются большим разнообразием, что, однако, не означает отсутствия точек пересечения.

Наиболее распространенным и в какой-то мере традиционным способом демонстрации состояния дезинтеграции, переживаемого сегодняшней политической наукой, была и остается ссылка на т. н. специализацию. Для одних, правда, специализация представляется «уже не просто желательной, но и обязательной», своего рода закономерным следствием роста знаний, требующих углубленных исследований «в рамках отдельных отраслей», а потому приводящих к «возникновению субдисциплин внутри этих областей, многие из которых со временем стали автономными» [2, 115]. В то же время «компаративный» подход позволяет обнаружить, сколь на самом деле часты признания в том, что именно специализация ответственна за обесценивание членства в организациях, символизирующих целостность политической науки, и насколько взаимосвязаны специализация политологии и процессы ее дезинтеграции [2, 115–116].

Еще одним популярным сегодня направлением показа неоднородности науки о политике является исследование ее гендерного и этнического измерений. Р. Чилкот отмечает, что «американские ученые мексиканского происхождения, афроамериканцы, азиаты, коренные американцы и другие ученые неанглийского происхождения могут подвергаться остракизму со стороны своих коллег» [8, 40]. В начале 1970-х гг. «недовольство

черных... привело к настоящему взрыву на заседаниях в Монреале, когда афро-американские и американские ученые остановили работу, потребовав расового паритета в совете директоров...», что в итоге привело к еще большему дроблению политической науки, теперь уже в рамках Ассоциации африканских исследований [8, 61]. По схожему сценарию развивались события и в случае выделения особого направления, специализирующегося на исследовании «латиноамериканского мира» [12, 515–516].

Гендерное измерение политической науки своим истоком имеет сколь хорошо известный, столь и тщательно замалчиваемый факт: «Женщин в этой профессии мало, и они никогда не пользовались влиянием» [8, 40]. С. Толлсон-Райнхарт и С. Кэрролл также отмечают, что в политической науке «гендерный паритет продолжает оставаться недостижимой целью» [17, 512], хотя и указывают на признаки некоторой институционализации гендерной проблематики [17, 510]. Но, учитывая преимущественно недружелюбное отношение политологов к «вызовам феминизма» [17, 512], можно только представить себе, насколько ограничена в своей коммуникации данная исследовательская группа.

Наконец, фрагментация политической науки также показываемая на примерах тех аналитических инструментов, что находятся в распоряжении политологов. Так, Д. Истон пишет, что «дисциплина кажется раздробленной и преследует многие цели одновременно именно потому, что теории, методы и исследовательские подходы служат предметом полемики, то есть находятся в процессе изменения» [3, 21]. Многочисленные случаи разделения ученых в политологии по этому критерию, часто ассоциируемому также с идеологией, можно найти в работе Г. Алмонда [9]. Дж. Дракмен со товарищи написал недавно поучительную в своей конфликтности историю превращения *экспериментальных исследований* в общепризнанное и влиятельное направление *политической науки* [11], что пролегает поверх и вне других ее границ.

Примеры, подобные вышеприведенным, можно множить до бесконечности, и чем их больше, тем явственней становится *умалчиваемое*, фундаментальное упущение, присущее практически всем текстам, что так или иначе, но касаются проблемы отгороженности научных сообществ внутри *вроде бы* единой политической науки. И суть такого рода лакуны заключается в отсутствии ответа на следующий вопрос: *каким образом политология обеспечивает сохранение своего единства, пусть даже речь идет лишь о видимости последнего?*

В этой связи иногда указывают на скорее организационные основания целостности политологии [16, 465], не замечая парадокса, согласно которому в эпоху большой науки структура ее части, политической науки, становится все более

аморфной, а связь между ее частями – все более слабой. Иногда конфликты между исследователями пытаются *объяснить*, как это делают [14] в процессе интерпретации данных об отличиях, присущих ученым. Конечно, «классовая теория интеллектуального радикализма» [14, 125–148] представляет собой шаг в сравнении с ранее отмеченным парадоксальным указанием на институциональную суть единства политологии, однако это не должно заслонять того, что объясняются различия, но не способы их преодоления.

Но все же наиболее типичным является *игнорирование* проблемы, принимающее две полярные формы, пессимистическую и оптимистическую. Примером первой может служить Д. Истон, на весьма интригующий вопрос («какие же способы воссоединить дисциплину, вновь дать ей единство цели и выработать хоть какие-нибудь альтернативные исследовательские методы..?») [3, 21]) дающий чрезвычайно уклончивый ответ: «Это трудный вопрос» [3, 21]. И последующее изложение сложностей [3, 21–30] не оставляет сомнений в том, что в обозримом будущем политической науке не стоит надеяться на возвращение «золотого века», где господствовали бы и общность интересов, и единство целей, и унифицированные методики.

Г. Алмонд репрезентирует оптимистическое воззрение на будущее политической науки, полагая, что последней и сегодня «присуще единство содержания и метода» [1, 106]. Не взирая на многочисленные свидетельства отсутствия коммуникации между различными субдисциплинами, он постулирует возможность консенсуса на основе плюрализма: «При таком взгляде... необходимо признать, что значительный вклад в изучение истории развития классовых отношений внесли ученые-марксисты; в историю становления политических идей – сторонники Страусса...» [1, 106].

Как показывает проведенный обзор литературы, ее общей чертой является избегание проблемы сохранения современной политической наукой единства – вопреки ее сегодняшнему состоянию, предусматривающему скорее дезинтеграцию, нежели целостность. Мое предположение заключается в том, что все ранее принятые критерии, свидетельствующие об оправданности восприятия политологии-в-целом, наподобие предмета, цели и/или метода, уже упразднены, а им на смену приходит общность, зиждущаяся на несколько иных основаниях. Чтобы получить некоторое представление об этой общности и ее образующих принципах, обратимся к социальному, в котором и благодаря которому только и возможно функционирование политической науки.

Давно известно, что наука имеет не только социальные функции, но также и социальные корни; социология науки и научного знания давно пытается заявить свои эксклюзивные права на изучение *динамической взаимозависимости*

«между наукой как постоянной социальной деятельностью, в которой рождаются культурные и цивилизационные продукты, и окружающей социальной средой» [5, 743]. И в силу до сих пор остается перекося, зафиксированный более полувека назад: «Однако вплоть до самого времени взаимности этих связей уделялось неравномерное внимание: если влиянию науки на общество его уделялось много, то влиянию общества на науку – мало» [5, 743]. Попытаемся же взглянуть на (современную) политическую науку с той точки зрения, что предполагает влияние на нее общества, тем самым возвращая организациям ученых хотя бы часть их *социально-внутреннего контекста*.

Экспоненциальный рост, наиболее примечательная черта (политической) науки, не мог не оказывать влияния на ее разнообразие научные сообщества, и характер этого воздействия мыслится как бы естественно, в полном соответствии с ходом рассуждений Г. Спенсера при проведении аналогии между обществом и организмом. Если пойти за этой аналогией, открывающей возможность исследования влияния общества на (политическую) науку, то можно выдвинуть следующую предварительную гипотезу: *если общество и политология взаимосвязаны, тогда проблемы, с которыми сталкивается сегодняшняя наука, во многом будут аналогичны тем, что имеют место в обществе*.

Изменения, произошедшие с политической наукой – сказанное, в частности, относится к усложнению ее структуры – имеют свой аналог и в современном обществе, что характеризуется: «а. меньшим числом статусных позиций, охватываемых одной ролью; б. большим количеством ролей; в. большей усложненностью и дифференциацией ролевых систем внутри отдельно взятой статусной позиции; г. большим числом референтных групп» [7, 38]. Теперь взглянем на процессы, укорененные в саму природу так понятого общественного.

А. Селигмен выдвинул гипотезу, согласно которой «чем более дифференцированной является система и чем активней будет вызванный этой дифференциацией рост числа ролей, тем больше будет вероятность того, что какой-то конкретной роли... будет придана определенная степень лабильности, а значит, увеличится вероятность... взаимоприспосабливания ролевых ожиданий. А *увеличение неопределенности и взаимоприспосабливаемости ролевых ожиданий увеличивает вероятность возникновения доверия как формы социальных отношений. Следствием этого должно также стать и увеличение вероятности появления недоверия* (курсив мой – О.В.)» [7, 39].

Другими словами, «факторами, порождающими потребность в доверии, являются те системно структурированные пределы, которые ограничивают уверенность в условиях высокодифференцированных современных систем» [7, 41]. Это про-

исходит по причине того, что «участники бесчисленных интеракций воспринимают друг друга как обитателей совершенно разных, потенциально противоположных или враждебных символических миров..., и действия каждого из этих миров чреваты опасностью для всех остальных» [7, 202]. В итоге, «утрата... коллективного единения, чувства целого была заменена новым видом ассоциации индивидов, более приватным союзом, основанным на идее дружбы. Утрата на социальном уровне была компенсирована обретением на индивидуальном уровне возможности установления качественно нового типа отношений между индивидами, отношений, основанных на доверии и явивших себя в виде дружеских уз» [7, 42].

Отсюда я предполагаю, что взаимодействие научных областей политологии и отношения внутри последних протекают между двумя единичными в своей противоположности полюсами, недоверием и доверием. Первое является следствием утраты современными политологами чувства некоей общности, принадлежности к единому коллективу, основанному на однозначно понимаемых принципах и скрепляемых, подобно античным союзам, дружбой равных. Второе есть попытка исследователей, разделяемых специализацией труда, достигшей, в сравнении со всем предшествующим, высшей степени, дополнить, как говорит А. Селигмен, *уверенность в имеющемся институте науки подлинно социальными отношениями*, в силу своего приватного характера принимающего формы дружбы и доверия.

Главный урок постулирования подобного, во многом гипотетического влияния общества на науку, заключается в принятии взгляда, согласно которому *значительная часть проблем политической науки представляет собой проблемы этические*, а потому предлагаемые способы их решения бессмысленны, поскольку исходят из неверных допущений.

Скажем, пресловутая разобщенность политологии не поддается никакой структурной оптимизации, наподобие междисциплинарного синтеза или создания научных коллективов [2, 114], не приемлет она и оптимизма, вроде того, что плюрализм «стимулирует взаимодействие между специалистами, которое... базируется на всеобщем признании обязательности использования достоверных сведений и соблюдения правил логических выводов» [1, 106]. Любое подобное решение игнорирует то, что недоверие заложено в саму структуру научного. Оно становится желательным, приобретая утонченную форму конкуренции, но его обратная сторона, избыточность, оборачивается непропорциональным увеличением числа ученых в низких рангах, снижением информативности научных статей, а также ухудшением междисциплинарной коммуникации, что делает призрачными шансы на адекватное понимание проблем, которые могут и должны иссле-

доваться с разных точек зрения. Не говоря уже о том, что *признание чего-то в качестве достоверного и логичного возможно только после преодоления недоверия, но не в качестве обязательного условия последнего.*

Более того, гипотеза о тождестве структурного усложнения общества и (политической) науки позволяет увидеть, каким образом политической науке удастся *сейчас* преодолеть центробежные силы. При этом я исхожу из того, что недоверие влечет за собой прежде всего *низкую оценку когнитивных способностей «иных» исследовательских групп.* И последняя может быть совершенно искренней, первичной и в какой-то мере структурообразующей по отношению ко всем сопутствующим мотивам.

Отсюда я полагаю, что политологи стремятся рационализировать этическое по сути проблему недоверия способом, что мог бы гарантировать «нормальный» уровень проявления когнитивных способностей ученых. Другими словами, политическая наука, подобно всякой системе, вынуждена контролировать импульсы, грозящие ей разрушением, а такие реакции предполагают выработку механизмов, обеспечивающих остановку центробежных сил в той точке, где высокий уровень недоверия в среде ученых и между научными дисциплинами все же не означает полного отрицания чувства общей коллективной принадлежности.

Я предполагаю, что одним из подобных механизмов является выработка методологического стандарта, позволяющего изначально заложить определенный тип ответа на поставленные вопросы. Концепция валидности, распространение которой совпало с наступлением постбихевиоралистской стадии в развитии политической науки, дает тому хороший пример.

Даже беглый взгляд на ее однотипные определения [18, 71; 10, 35; 13, 25; 4, 526] позволяет увидеть, что в основе валидации лежит возможность/или необходимость *квалификации умений исследователей контролировать различные переменные, которые могут повлиять на концептуализацию изучаемого явления.*

В частности, ученому необходимо развить в себе навыки выделения из множества факторов, определяющих историю феномена, наиболее важных. При этом вся совокупность фиксируемых причин должна быть объединена причинными связями,

которые формулируются «только после самой доскональной и тщательной оценки под девизом осторожности, что в более широком смысле означает постоянное внимание к деталям». Это, в свою очередь, подразумевает способность исследователя в процессе объяснения отбрасывать все акцидентии и на основе действительно существенных признаков образовывать классы (изучаемых) явлений. Не говоря уже об умении формулировать гипотезу и отказываться от нее, если наблюдение, предполагающее выбор адекватных методов исследования, ее не подтверждает; в противном же случае необходимо найти в себе силы для осуществления (альтернативной) интерпретации полученных данных с тем, чтобы потенциально выдвинуть новые гипотезы, могущие в перспективе привести к формулированию теории или к модификации старой. Наконец, все ранее сказанное возможно лишь тогда, когда ученый так сильно дистанцируется от исследуемого, что становится способным перемещаться между несколькими (уровнями) «реальности» (речь идет об операционализации).

Таким образом, *концепция валидности предусматривает определенное представление об интеллекте*, которым должен обладать любой политолог, и не более. Все остальное – множество зачастую несовместимых результатов, плодотворность гипотез, пронизательность объяснений – становится не столь уж важным в сравнении с необходимостью демонстрации главного: приемлемого уровня функционирования когнитивных способностей ученых. Подразумевается, что это и будет искомым *modus vivendi* множества научных сообществ политической науки, именно это и должно снять проблему недоверия не столько посредством установления дружеских связей, сколько внесением все большей рациональности/уверенности в сферу науки.

Однако эта новая общность политической науки не может пониматься упрощенно, как некое интеллектуальное единство, позволяющее упразднить проблему квалификации чего-нибудь в качестве достоверного и/или логичного. Она также отсылает к вполне определенному представлению о «политической реальности», на самом деле имеющей мало общего с плюрализмом, сегодня столь желательным. Именно исследованию этой проблемы я и планирую посвятить свои следующие публикации.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Алмонд Г. Политическая наука: история дисциплины / Г. Алмонд // Политическая наука : новые направления : пер. с англ. – М. : Вече, 1999. – С. 69–112.
2. Доган М. Политическая наука и другие социальные науки / М. Доган // Политическая наука : новые направления : пер. с англ. – М. : Вече, 1999. – С. 113–146.
3. Истон Д. Политическая наука в Соединенных Штатах: прошлое и настоящее / Д. Истон // Современная сравнительная политология : хрестоматия : пер. с англ. – М. : Московский общественный научный фонд, 1997. – С. 9–31.
4. Мангейм Дж. Б. Политология. Методы исследования / Дж. Б. Мангейм, Р. К. Рич: пер. с англ. – М.: Весь мир, 1997. – 544 с.
5. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Р. К. Мертон: пер. с англ. – М. : АСТ : АСТ МОСКВА : ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 873, [7] с.

6. Прайс Д. Малая наука, большая наука / Д. Прайс // Наука о науке (сборник статей) : пер. с англ. – М. : Прогресс, 1966. – С. 281–384.
7. Селигмен А. Проблема доверия / А. Селигмен: пер. с англ. – М. : Идея-Пресс, 2002. – 256 с.
8. Чилкот Р. Х. Теории сравнительной политологии. В поисках парадигмы / Р. Х. Чилкот : пер. с англ. – М.: ИНФРА-М, Весь Мир, 2001. – 560 с. – (Высшее образование).
9. Almond G. A. *Separate Tables: Schools and Sects in Political Science* / Almond G. A. *A Discipline Divided: School and Sects in Political Science* / G. A. Almond. – Newbury Park: Sage, 1990. – P. 13–31.
10. Bernstein R. A. *An Introduction to Political Science Methods* / R. A. Bernstein, J. Dyer. – Prentice Hall, 1979. – 276 p.
11. Druckman J. N. *The Growth and Development of Experimental Research in Political Science* / J. N. Druckman, D. P. Green, J. H. Kuklinski, A. Lupia // *American Political Science Review*. – 2006. – Vol. 100, № 4 (November). – P. 627–635.
12. Fraga L. R. *Su Casa Es Nuestra Casa: Latino Politics Research and the Development of American Political Science* / L. R. Fraga, J. A. Garcia, R. E. Hero, M. Jones-Correa, V. Martinez-Ebers, G. M. Segura // *American Political Science Review*. – 2006. – Vol. 100, № 4 (November). – P. 515–521.
13. Harrison L. *Political Research: An Introduction* / L. Harrison. – Routledge, 2001. – 182 p.
14. Ladd Jr. E. C. *The Divided Academy: Professors and Politics* / E. C. Ladd, Jr., S. M. Lipset // McGraw-Hill Company, 1975. – 401 p.
15. Payne J. L. *Foundations of empirical political analysis* / J. L. Payne. – Chicago : Markham Publishing Company, 1973. – 150 p.
16. Sigelman L. *The Coevolution of American Political Science and the American Political Science Review* / L. Sigelman // *American Political Science Review*. – 2006. – Vol. 100, № 4 (November). – P. 463–478.
17. Tolleson-Rinehart S. «Far from Ideal:» *The Gender Politics of Political Science* / S. Tolleson-Rinehart, S. J. Carroll // *American Political Science Review*. – 2006. – Vol. 100, № 4 (November). – P. 507–513.
18. White L. G. *Political Analysis. Technique and Practice* / L. G. White, R. Clark. – Monterey, California : Brooks / Cole Publishing Company, 1983. – 286 p.

УДК 323.1 (09)

В.Ю. ВИЛКОВ

## МОДЕЛИ ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ («ГРАЖДАНСКОЙ») НАЦИИ НАЧАЛА НОВОГО ВРЕМЕНИ

**Вилков Вячеслав Юриевич** – старший научный сотрудник философского факультета Киевского национального университета имени Тараса Шевченко, кандидат философских наук

В статті запропоновано аналіз моделей інституціоналізації політичних («громадянських») націй XVII-XVIII століть.

**Ключові слова:** національна держава, політична нація, громадянська, суверенітет народу, національна ідентичність, республіканська самосвідомість.

В статье представлен анализ моделей институционализации политических («гражданских») наций XVII-XVIII столетий.

**Ключевые слова:** национальное государство, политическая нация, гражданская, суверенитет народа, национальная идентичность, республиканское самосознание.

The article presents the analysis of the XVII-XVIII centuries patterns of institutionalization of political («civic») nations.

**Keywords:** national state, political nation, civil, sovereignty of people, national identity, republic consciousness.

© В.Ю. Вилков, 2009

За последнее десятилетие украинский политико-идеологический и научный дискурсы актуализировали – если даже не сделали кон- фронтационной – проблематику, относящуюся к интерпретации феномена «политическая на- ция» (включая связанные с ней смыслообра- зующие концепты, политико-правовые идеалы, ценностно-нормативные предписания, институ- циональное обеспечение, а также рекомендации по дальнейшему национально-государственному обустройству Украины [1, 182-189]. В этой связи и для более адекватной оценки упомянутых про- цессов представляется весьма значимым рассмо- трение тех первоначальных, порожденных объ- ективной логикой движения самой политической истории смыслов и предназначения «проектов» политико-правовой институционализации «су- веренитета народа», что возникли как продукты буржуазно-демократической модернизации за- падной миросистемы. Так как собственно их ре- ализация, несмотря на поливариантность процес- сов развития стран Запада, привела, в конечном счете, и к созданию современного типа госуда- рства (демократического и национального, хотя и полиэтничного, с прогрессирующим мульти- культурализмом) и к образованию новой системы взаимосвязей, консолидирующих социокультур- но разобщенную массу индивидов и групп в общ- ность, именуемую «гражданская нация».

С точки зрения современной теории, историче- ская логика появления и воплощения моделей строительства национальных государств и соз- дания наций доказательно и концептуально рас-

крывается нациологической парадигмой модер- низма. В отличие от иных и весьма популярных в современной этнополитической науке и идео- логических доктринах «систем теоретических обобщений», таких, например, как: примордиа- лизм, перрениализм, этницизм, этносимволизм, школа модернизма, несмотря на многочислен- ные расхождения во взглядах ее представите- лей на природу, детерминанты, катализаторы, временные и региональные рамки нациогенеза и национально-государственного строительства характеризует определенное единство мнений. В главном – это теоретический акцент на том, что процессы образования суверенных националь- ных демократических политических систем (на- циональных государств) и процессы образования наций (политико-правовых сообществ граждан демократических государств) – глубоко взаимосвя- заны и взаимообусловлены. Они представляют собой два измерения, две неотъемлемых состав- ляющих единой причинно-следственной цепи закономерного и фундаментального демократи- ческого перехода от территориального госуда- рства и сословного общества феодализма («ancien régime») к социально-экономическим отношени- ям и политической системе капитализма. В кон- тексте сказанного следует учитывать тот несо- мненный факт, что субстанциональный характер трансформации позднефеодального западноев- ропейского общества как реализация двумерно- го, но целостного проекта «гражданская нация – национальное государство» в первую очередь был определен тенденциями политико-правовой

практики так называемой «первой временной зоны национализирования». (Согласно, например, моделям У.Альтерматта, Ш.Эйзенштадта, Ю.Хабермаса). В конечном счете, именно особенности осуществления капиталистической модернизации западной цивилизации XVI–XVIII вв. в ряде регионов Европы предопределили взаимообусловленность многих общедемократических и этнополитических процессов и явлений новой эпохи. Они и вызвали к жизни отчетливую, хотя первоначально лишь регионально доминантную тенденцию формирования единого и объективного, и субъективного интегративно-консолидирующего политико-правового ядра для таких образований, как «народ», «нация» и «государство».

Безусловно, определяющим фактором и стимулом подобной «этатизации» наций в западноевропейской политической практике и философии начала Нового времени послужил масштабный объективно-исторический процесс вызревания предпосылок буржуазных революций. В ходе этих социально-политических преобразований произошло как преодоление феодальной территориально-политической раздробленности, так и устранение монопольного представительства во власти (с применением среди прочего и мер открытого революционного насилия) высших сословий «ancien régime». При этом, сначала, в политической системе стали утверждаться ключевые для современного типа государства принципы демократии, конституционализма и выстраиваться институты республиканской формы правления и лишь позднее, к концу XVIII столетия, философско-идеологическое и политико-правовое осмысление отмеченных процессов завершило в главных чертах идейное оформление политического концепта нации и надолго закрепило в западноевропейском интеллектуальном пространстве смысловое совпадение – нередко понятийное тождество – терминов «нация», «народ» и «государство» (буржуазно-демократическое и в целом современное, т.е. «национальное»).

В данном случае заметим, что политически реалии Нового времени отличает не просто качественный скачок, выраженный в абсолютно новационной синонимизации упомянутых понятий. Радикальные изменения произошли в самих формах организации социально-политического бытия, т.к. взаимопроникновение феноменов нации (народа как политического сообщества граждан государства, независимо от их этнокультурных различий) и национально-суверенного (демократического) государства явилось универсальным институциональным и радикальным политическим и культурным ответом на вызов эпохи капиталистической модернизации. Или как убедительно доказывает немецкий философ Ю.Хабермас, появление национального государства «смогло решить сразу две» соподчиненные «проблемы» – «учредило демократически способ

легитимации на основе новой и более абстрактной формы социальной интеграции» [2, 368]. При этом «идея нации», возникновение национальной самоидентификации как способа и формы республиканского политического самосознания и мировосприятия обеспечили консолидацию различных групп населения в демократически солидарную общность. Они сделали полностью оправданным ее право на суверенную власть, т.е. на неограниченную «свободу политической воли» «народа» («нации») в выборе институциональных форм государственного самоуправления в пределах его территории.

Что касается теоретической формы и понятийного отображения нациогенеза и национально-государственного строительства, то еще раз подчеркнем, что западноевропейской просветительской философии государства XVII–XVIII вв. политический «проект нации» разрабатывался в форме концепции демократии. Как отмечал еще О.Бочковский: «Нация вообще очень обязана демократии. Потому национальная идея и принципы являются ее первым ребенком. Под защитой демократии возникли национальные движения нового времени. Свою первичную идеологию они заимствовали из теории демократии. Демократия же дала возможность слиянию понятий «народ» и «нация». Только в существовании демократии нация может обеспечить полноту своего развития» [3, 159]. Аналогичную идею высказывал и В.Старосольский. «Рождение нации, – подчеркивал он, – тесно связано с рождением политической демократии Нового времени. Связь между обеими не является случайной и только внешней, она лежит глубоко в сути обоих явлений. С внутренней необходимостью должно было общественно-политическое движение, которое происходило под лозунгом борьбы за народную суверенность, вызвать явление, названное нацией» [4, 73].

Если рассматривать проблему формирования модели «политическая нация» хронологически, то можно признать, что одним из первых подходов в трактовке нации как политического (гражданского) сообщества явился тот, что оформился в английской конституционной практике и политической мысли периода XVII – середины XVIII веков. Его особенностью явилось использование терминов «народ» и «нация» для обозначения территориально-государственной принадлежности и подвластного единства жителей страны [5, 200–208], т.е. в роли понятий, отображающих политически пассивный статус населения государства, его существование лишь в качестве объекта верховной государственной власти. Причем вначале объекта власти монархической – «короля английской нации», а затем и власти республиканской – «правительства, установленного в виде свободного государства» [6, 155, 156]. К тому же, в английской политико-правовой мысли этого периода народный суверенитет трактовался как государственный лишь некоторыми фило-

софами (например, в учении Т.Гоббса, особенно у его младшего современника, поэта и политического мыслителя Дж.Мильтона). В целом же, социально-политические особенности революционных преобразований в Англии определили иную, чем позднее в революционной Франции, правовую фиксацию народного суверенитета. Используя подход британского правоведа А.Дайси, можно признать, что в конституционных актах английской революции «суверенитет народа» был сведен к ограниченно политическому, тогда как юридический суверенитет был предоставлен избираемому им парламенту («парламентское верховенство») [7, 61–62]. Указанная дихотомия «народного» и «государственного» суверенитетов была легитимизирована и введена в политическую практику законами, создававшими основы республиканского строя в Англии. Весьма наглядным примером может служить закон «Палата общин – верховная власть английского государства» 4 января 1649 года [8, 154]. Уже в предписаниях этого конституционного акта отчетливо заявила о себе британская специфика понимания статусного аспекта понятия «народ», фиксируемого посредством кодификации сущности его суверенитета. Он, в отличие, например, от его последующего французского варианта, был сведен к представительной демократии и подчинению граждан диктатуре (суверенитету) закона, как непосредственного выражения воли корпуса законодателей (кстати, именовавшегося в Англии и Франции «нацией» еще до буржуазных революций), а не всего народа. Так законодательно фиксированный еще с середины XVII в. английский «концепт суверенитета» инициировал процессы, которые проявились в том, что «в конституционной теории Великобритании и ряда других англоязычных стран не нашла себе места традиционная для западной философской и политико-правовой мысли идея народного суверенитета» [9, 62].

Как уже отмечалось, в процессе формирования политической модели нации законодательная практика Нового времени (особенно английская) не только хронологически опередила социально-политическую философскую мысль, но и в определенной мере обусловила на тот момент ее подход к пониманию природы нации. Ключевыми в данном случае были идеи не об абсолютности суверенитета политического сообщества граждан («народа-нации») как исторического или культурного целого, а о государственно-территориальной и правовой общности населения. Истоки такого единства или общности виделись в консолидирующем воздействии процесса выборности законодательного органа власти страны, в легитимности и суверенитете республиканской формы правления, а также в общих законах этого «конституционного государства». Несколько позднее указанные нормативные предписания и принципы политической практики эволюционного стро-

ительства буржуазного государства получили дополнительное философское осмысление и обоснование в виде договорной теории его происхождения, а также в либерально-демократическом концепте «гражданское общество». На их теоретическую разработку большое влияние оказала политическая философия Дж.Локка, хотя некоторые современные западные исследователи и отрицают за ним, как классическим либеральным политическим мыслителем, какую-либо роль в разработке «вопросов политики построения нации» [10, 29]. Однако, по нашему мнению, Дж.Локк в своей договорной теории государства и модели его происхождения («Два трактата о правлении», 1690 г.) не только сформулировал постулаты либерализма в рамках политической философии государства, но и в некоторой мере предал смысл концептуальной модели политической нации (ныне именуемой «гражданской»), а в интерпретации механизмов конституирования народа-нации как гражданского сообщества, предварил ренановскую трактовку нации, локализованную в его классической формуле национальной общности – «желание жить сообща». В контексте сказанного представляется значимым локковское отождествление на базе понятия «гражданское и политическое сообщество» таких феноменов, как «общество», «народ» и «общность», с одной стороны, и «государство» – с другой. [11, 328, 317, 312].

По нашим оценкам, началом другого течения, отчасти этапа, в нарождающейся модели «политической» (гражданской) нации стала вторая половина XVIII в., когда в политической философии и законодательной практике понятие «нация» было истолковано уже в контексте полномасштабной теории «суверенитета народа». Последний вводился как обозначение политического единства лично свободных и равных перед законом граждан, которые в своем политическом союзе сообща владеют государством, посредством чего и превращаются из объекта его власти в субъект, становясь «коллективным индивидом», обладающим как юридическим, так и политическим суверенитетом. И дело здесь прежде всего в том, что во Франции, в отличие от англо-американского и голландского опытов политической истории, произошло, как доказывает Ш.Эйзенштадт, «нарушение преемственности и разрыв между до-революционным и постреволюционным обществами», которое «выявилось в насильственном изменении принципов и символов легитимности, в почти полном устранении прежнего правящего класса и в физическом уничтожении многих его представителей» [12, 274]. В таких условиях для установления революционной диктатуры протобуржуазного большинства наиболее эффективной ментальной базой явилась идеологема политической философии французского Просвещения о «суверенитете народа». Именно с позиций ее социально-политических смыслов, норм и идеа-

лов и модернизировалась идея нации.

Ярчайший пример теории народного суверенитета – учение Ж.-Ж.Руссо. В его политической философии «национальный суверенитет» интерпретировался как народный, т.е. как народовластие и безраздельное господство (в описании мыслителя – фактически диктатура) коллективной воли народа. В такой воле, полагал Ж.-Ж.Руссо, (в силу всеобщности и обязательности законов, издаваемых избранным всеми гражданами парламентом), с одной стороны, выражается свобода политического участия индивидов, творящая социальное единство и тотальное политико-правовое пространство (общество, народ, государство), а с другой – ограничивается политическое своеволие и произвол отдельных лиц. Так, например, Ж.-Ж.Руссо, характеризуя на основе идей общественного договора сущность суверенитета и самого народа, а также статус в этих реалиях индивида-гражданина, отмечал: «Каждый из нас отдает свою личность и всю свою мощь под верховное руководство общей воли... Вместо отдельной личности каждого договаривающегося этот акт ассоциации немедленно создает моральное и коллективное целое, составленное из стольких членов, сколько собрание имеет голосов, целое, которое получает путем этого самого акта свое единство, свое общее я, жизнь и волю. Эта общественная личность, составленная путем соединения всех остальных личностей, получила в прежнее время название гражданской общины, а теперь называется республикой или политическим телом, которое именуется своими членами государством, когда оно пассивно, и сувереном, когда оно активно, державой – при сопоставлении с ей подобными. По отношению к участникам они коллективно принимают имя народа, а в отдельности называются гражданами, как участники суверенной власти, и подданными, как подчиненные законам государства» [13, 568-569]. В особой мере Ж.-Ж.Руссо подчеркивал, что «суверенитет неотчуждаем, он неделим», «это воля всего народа», и «эта объявленная всеобщая воля есть акт суверенитета и составляет закон» [14, 568-569, 571].

Несмотря на интеллектуальные новации Ж.-Ж.Руссо, все же более однозначные и развернутые смыслы буржуазно-демократического концепта «гражданская нация» были представлены в «Проекте декларации прав человека и гражданина с последующим планом справедливой, мудрой и свободной конституции» якобинца Ж.П.Марата (август 1789 г.). В нем отчетливо декларировалась тождественность понятий «народ» и «нация», интерпретированных как «гражданское сообщество». «Члены общества, взятые в отдельности, – подчеркнул Ж.П.Марат, – именуются гражданами; взятые вместе, они именуются гражданским обществом, народом или нацией» [15, 244]. Помимо этого, французский революционер усилил идею о суверенитете народа

как полномочном сообществе или же «нации», провозгласив абсолютность ее суверенитета в форме прямой демократии, реализуемой актами непосредственного политического участия всех граждан в управлении государством. «Будучи образован соединением своих членов, – доказывал французский революционер в «Проекте», – суверен может осуществлять свою суверенность лишь путем объединения всех их волю, только путем их голосования: исходящие от него акты власти именуется законами, а проявляемая им власть называется законодательной властью. Нация является, следовательно, подлинным законодателем государства», а «полная независимость нации должна составлять первый основной закон государства» [16, 247, 249]. При этом Ж.П.Марат подчеркивал коллективную и солидарную природу государственного суверенитета «политического общества», т.е. народа-нации. «Безусловная и неограниченная суверенная власть народа, – писал он, – может всегда принадлежать только совокупности всего народа, поскольку она является результатом общей воли и поскольку народ в его целом никогда не может желать себе зла и не в состоянии ни продавать, ни предавать себя (в отличие от его «выборных представителей», как считал якобинец. – В.В.)» [17, 249]. Первостепенная же роль в утверждении и поддержании суверенитета нации отводилась Ж.П.Маратом республиканскому самосознанию и патриотизму. Провозглашая принципы «гражданской нации» он подчеркивал: «Демократия есть лишь там, где государство действительно является отечеством всех людей, которые входят в его состав, и может насчитывать столько же защитников, заинтересованных в его деле, сколько оно содержит граждан» [18, 260].

Вполне очевидно, что политическая теория французского Просвещения и пропаганда лидеров Великой революции во Франции фактически инициировали отождествление понятий «нация» и «народ». Хотя в данном случае, посредством синонимизации данных понятий происходило не столько отстаивание сугубо либерального лозунга – создание гражданско-правового республиканского сообщества свободных индивидов, сколько обоснование буржуазно-демократического (формально – общедемократического) постулата о необходимости политической институционализации народа как особого социального целого и требование превращения его в легитимного суверена государственной политики. В конечном счете, идеи просветителей о нации как социально-политическом союзе граждан, как государственно-суверенной «общности народа», стали влиятельным фактором национального строительства, кристаллизовавшись в юридических формулировках конституционных актов Французской революции. И прежде всего, политико-правовая тождественность понятий «народ» и «нация», провозглашение национального суверенитета как верховенства «воли

всего народа», а не высших сословий (ранее присваивавших себе имя «нация» или выступавших от ее имени, включая «первого из равных» среди дворян – французских королей) [19, 64–71; 20, 42], воплотилась в «Декларации прав человека и гражданина». В Преамбуле этого исторического документа констатировалось, что «представители французского народа» образуют «Национальное собрание» и оно представляет собой «общественный» или «государственный союз» всех граждан страны. А статья 3 данного законодательного акта объявляла: «Источник суверенитета зиждется по существу в нации. Никакая корпорация, ни один индивид не могут располагать властью, которая не исходит явно из этого источника» [21, 205–206].

В то же время создаваемый проект нации как гражданско-политического сообщества сохранял обций «дух космополитизма» политической философии Просвещения. Он не порождал каких-либо этнических или нациократических установок, интеллектуальных течений, тенденций в политической мысли или на практике. И прежде всего потому, что источник легитимности государственной власти и национального суверенитета представители Просвещения и идеологи республиканского строя видели в гражданстве и представительном правлении, которое понималось как выражение единой политически институционализированной воли – народовласти, образуемого актом «союза», «соглашения граждан», «общественным договором» множества отдельных, равных в политическом и правовом отношениях индивидов, независимо от их этнических различий. Характеризуя такое политико-идеологическое кредо французских просветителей и лидеров революции (в отличие от идеологов и политиков «культурной нации», начиная с немецких романтиков), современный английский исследователь национализма Дж.Бройи констатирует: «Итак, первым политическим решением было гражданство. Общество индивидов одновременно определялось как государство граждан. Ощущение своих обязательств перед государством развивалось у человека в процессе его участия в либеральных и демократических институтах. «Нация» в этом смысле означала не более чем объединение граждан. Для так называемых граждан значение имели политические права, а не культурная идентификация. Именно такая идея национальности лежала в основе программ патриотов в XVIII веке» [22, 225].

В целом же, нарастание процесса смыслового взаимопроникновения и трансформации понятий «народ» и «нация», а также интерпретация последней как активно-деятельного, властно-самодостаточного и территориально-автономного политического сообщества стремящегося к самоутверждению себя в статусе государства, явилось определяющей идеологемой развития западной мирозастемы с конца XVIII в. Обобщая смыслы отмеченной тенденции и подчеркивая роль и спец-

ифику в указанном процессе французского введения и употребления понятия «нация» эпохи Просвещения и буржуазной революции, Л.Ребет отмечал: «Только французская революция изменила взгляды на эту практику (образования феодальных государств. – В.В.) и положила идею самоопределения и политической активности населения в основу государства. Эта идея считается основой для понятия современного государства и одновременно основополагающей для идеи нации. Политически организованный народ считается с того времени репрезентативным типом государства, а национальное государство – не династическое – обоснованным» [23, 43]. При этом Л.Ребет подчеркивал: «Так слово «нация» как «состояние» (stato, Staat, tat) организованного единства стало близким понятию государство и в западноевропейском мире даже его синонимом. Во французской терминологии, что стала образцом для всей европейской терминологии, слово «нация» означает завершенную политическую консолидацию народа – готовую, законченную целостность. Этим своим значением оно почти совпадает с формальным понятием государства, для которого оно является внутренним содержанием. Во Франции государство и нация выражают то же самое, только с разных точек зрения. Государство – это больше формальная, внешняя целостность, нация – его внутренняя сторона. Однако в целом слово «нация» вместе с понятием «государство» означает, в противоположность понятию «народ», устойчивое завершенное явление, институцию, которой народ дает биологическую субстанцию» [24, 20]. В нескольких иных терминах, те же идеи, но уже в рамках более масштабного исторического обобщения, формулирует и современный российский философ М.В.Ильин. «Немудрено, – отмечает он, – что концептуализация институциональных политических рамок для нации предполагает смысловой акцент на состоянии системы. Таким образом, возникновение нации-государства давало институциональную рамку-скелет не только для территориальной политической системы, но и для нации в целом, концептуализируясь как ее состояние (the state, l'Etat, die Staat etc.). Эта европейская идея нации-государства как статуарной структуры, состояния нации фундаментально отличается от позднейшей идеи этнического государства, сначала лишь слегка деформировавшей понятия нации и современного государства в дискурсе ирредентизма, но затем полностью извратившей в дискурсах фашизма, т.н. национально-освободительной борьбы и нынешних агрессивных версий национализма» [25, 244].

Отметим, что, наряду с нарастающим процессом смыслового сближения и взаимопроникновения понятий, «народ», «нация» и «государство» в политической мысли XVIII в. расширялась и практика нормативно-правового закрепления атрибутивного совмещения этих терминов. И главным образом, в контексте данной тенденции, активизи-

ровался и процесс понятийно-терминологической синонимизации «национального» и «народного» суверенитетов, что, как указывает украинский правовед В.Н.Шаповал, было отнюдь «не случайно». Такая тенденция, подчеркивает он, «свидетельствовала о совмещении понятий народного, национального и государственного суверенитета», а ее причиной следует считать то, что «использование термина «национальный суверенитет» отражало процесс формирования в XVII–XVIII вв. национальных государств. Нации, которые на то время образовались, приобретали государственные формы, потому неудивительно, что почти сразу в зарубежной политико-правовой науке понятие национального суверенитета стало восприниматься как первооснова государственного суверенитета» [26, 60–61].

Следует особо подчеркнуть, что в отличие от идеологов национального возрождения (Германия, Центрально и Восточноевропейские страны с конца XVIII – по начало XXI вв.), нацию, государство и национальный суверенитет западноевропейские мыслители Просвещения понимали не в этнокультурном и тем более не в этнократическом, а в социально-политическом смысле, т.е. как политическое и правовое верховенство и независимость коллективной «воли народа» – сообщества равноправных граждан, все чаще именовав-

шегося после буржуазных революций «нацией». Необходимо помнить и то, что в сравнении с идеологами романтизма и их философскими последователями в Германии (затем и в других странах Восточной Европы) представители английской и французской общественно-политической мысли XVII–XVIII вв. иначе использовали понятие «дух народа» («дух нации»). Этим понятиям либералы и просветители не придавали этнокультурной окраски. Точкой отсчета в их философии истории была «разумная человеческая природа» и ее воплощение в справедливых законах. Исторический прогресс связывался ими с развитием цивилизации и, особенно, – с прогрессом науки, духовной революцией, преодолением невежества народа, формированием гражданского общества и гражданского патриотизма. В своем большинстве западноевропейские просветители, в контексте теоретического обоснования и пропаганды прогрессивности демократической, прежде всего, республиканской формы правления, не придавали принципиального значения этнокультурным различиям между народами Европы. Их идеалом была «единая Европа». Показательны, в частности, проекты Ж.-Ж.Руссо, И.Канта, И.Г.Гердера и даже Г.Фихте, предполагавшие ее федеративное обустройство на базе «союза народов» [27, 94–124].

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Вілков В.Ю. Політична нація як категорія сучасної політичної науки / В.Ю. Вілков // Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна «Питання політології». – 2007. - № 760. – С. 182-189.
2. Хабермас Ю. Европейское национальное государство: его достижения и пределы. О прошлом и будущем суверенитета и гражданства / Ю. Хабермас // Андерсон А. Нации и национализм / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хорх и др. ; пер. с англ. и нем. Л.Е. Переславцевой, М.С. Панина, М.Б. Гнедовского. – М. : Праксис, 2002.
3. Римаренко Ю.І. Етнологія. Теоретико-методологічні засади / Ю.І.Римаренко, Л.Є.Шкляр, С.Ю.Римаренко. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2001.
4. Старосольский В. Теория нации / В. Старосольский ; предм. І.О. Кресіної. – Нью-Йорк ; - Київ : Наук. т-во ім. Т.Шевченка : Вища шк., 1988.
5. Вілков В.Ю. Западная нациология XX столетия: концептуальные портреты / В.Ю. Вілков. – К., 2008.
6. Акт об отмене королевского звания от 17 марта 1649 // Хрестоматия по всеобщей истории государства и права. – М., 1996.
7. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн: Підручник. – К., 1997; 8. Палата обцин – верховная власть английского государства (4 января 1649 г.) / В.М. Шаповал // Хрестоматия по всеобщей истории государства и права. – М., 1996.
9. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн: Підручник / В.М. Шаповал. – К., 1997.
10. Кимлічка В. Лібералізм і права меншин / В. Кимлічка. – Х., 2001.
11. Локк Дж. Два трактата о правлении : Книга вторая / Дж. Локк // Сочинения: в 3 т. – М., 1988.
12. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / Эйзенштадт Ш. – М., 1999.
13. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или Принципы политического права / Ж.-Ж. Руссо // Антология мировой философии : в 4-х т. Т. 2. – М., 1970.
14. Там же.
15. Марат Ж.П. Проект декларации прав человека и гражданина с последующим планом справедливой, мудрой и свободной Конституции / Ж.П. Марат // История политических и правовых учений: Хрестоматия. – Х., 1999.
16. Там же.
17. Там же.
18. Там же.
19. Мере Ж. Принцип суверенитету. Історія та основи новітньої влади / Ж. Мере. – Л., 2003.
20. Ребет Л. Теорія нації / Л. Ребет. – Л., 1997.
21. Декларация прав человека и гражданина // Хрестоматия по всеобщей истории государства и права. – М., 1996.
22. Бройн Дж. Подходы к исследованию национализма / Дж. Бройн // Нации и национализм. – М., 2002.
23. Ребет Л. Теорія нації / Л. Ребет. – Л., 1997.
24. Там же;
25. Ильин М.В. Опыт описания ключевых политических понятий / М.В. Ильин. – М., 1997.
26. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн: Підручник / В.М. Шаповал. – К., 1997.
27. Чубарьян А.О. Европейская идея в истории. Проблемы войны и мира / А.О. Чубарьян. – М., 1987.

УДК 327 (575.4):341.123

Р.А. БАХТЫЕВ

## ООН И НЕЙТРАЛИТЕТ ТУРКМЕНИСТАНА: ФЕНОМЕН В МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ

Бахтыев Руслан Абдулхаевич - аспирант кафедры политологии Одесского государственного экономического университета

В статті розглядаються нові аспекти такого явища як нейтралітет. На досвіді нейтрального Туркменістану показано, що можливості такої моделі державного розвитку є необмеженими та мають широкі перспективи, особливо у зовнішній політиці. Як зазначено в статті, вперше в історії статус нейтральної держави затверджено і гарантовано ООН. Феномен нейтрального Туркменістану викликає особливий інтерес в контексті пострадянського становлення як самостійної незалежної держави.

**Ключові слова:** нейтралітет, ООН, суверенітет, феномен, міжнародні відносини.

В статье рассматриваются новые аспекты такого явления как нейтралитет. На опыте нейтрального Туркменистана показано, что возможности такой модели государственного развития неограниченны и имеют широкие перспективы, особенно во внешней политике. Как отмечается в статье, впервые в истории статус нейтрального государства утверждён и гарантируется ООН. Феномен нейтрального Туркменистана вызывает особый интерес в контексте постсоветского становления как самостоятельного независимого государства.

**Ключевые слова:** нейтралитет, ООН, суверенитет, феномен, международные отношения.

The new aspects of such phenomenon as neutrality are examined in the article. It is shown on experience of neutral Turkmenistan that possibilities of such model of state development are unlimited and have wide prospects, especially in a foreign policy. The article says about the first neutral state status in the history that is ratified and guaranteed by UN. While becoming an independent state, the phenomenon of the post soviet Turkmenistan causes a particular interest.

**Keywords:** neutrality, UNO (United Nations Organization), sovereignty, phenomenon, international relations .

© Р.А. Бахтыев, 2009

Сегодня Туркменистан является единственной страной в мире, чей нейтралитет гарантирован Организацией Объединенных Наций. На 50-й Сессии Генеральной Ассамблеи ООН была принята резолюция за номером «50/80 А», в которой был зафиксирован этот знаменательный факт. Разумеется, были отделенные основания для принятия такого документа. Во-первых, международное сообщество в лице своей организации – ООН – оценило сущность туркменской государственной политики, ее внешнеполитические доктрины, опыт, пусть и небольшой (четыре года), строительства на пути независимости и суверенитета. Во-вторых, были учтены экономические возможности страны: Туркмения обладает более чем 30 процентами мировых запасов углеводородного сырья [1]. ООН всегда беспокоит то, что государства, обладающие природными богатствами, нередко попадают в зоны «сфер влияния» более сильных и могущественных стран, а это означает возможность возникновения войн и военных конфликтов.

В-третьих, что особенно важно, Туркменистан, в отличие от других бывших республик Советского Союза, не имел какие-либо внутренние противостояния на национальной, религиозной, социально-политической почве. Ни одно из сосед-

них с ним государств (Россия или Азербайджан – по Каспийскому морю. Казахстан, Узбекистан, Иран, Афганистан) не имели территориальных претензий к Туркменистану. Туркменский народ отличает стремление к добрососедским отношениям, гармония межгосударственных, межрелигиозных, межнациональных отношений. Именно такие факторы существовали на туркменской земле много лет, об этом в свое время говорил один из основателей туркменского государства Байрам-Хан Туркмен: искусство побеждать ничто по сравнению с искусством жить в мире и согласии.

Указанные и ряд других обстоятельств, глубокая их проработка предварительной экспертизы ООН в проекцию на реальную сложившуюся в стране и в регионе ситуацию дали возможность подготовить и принять документ о нейтралитете Туркменистана. В тексте резолюции записано: «Генеральная Ассамблея Организации Объединенных Наций...1. Признает и поддерживает провозглашенный Туркменистаном статус постоянного нейтралитета. 2. Призывает государства – члены Организации Объединенных Наций уважать и поддерживать этот статус Туркменистана, уважая также его независимость, суверенитет и территориальную целостность» [2, 138].

Важно подчеркнуть, что пред принятием этого столь важного документа Туркменистан провел большую работу и за ее пределами. Из бывших союзных республик Туркменистан в числе первых принял конституцию (12 мая 1992 года), в которой определились основы конституционного строя, основные права, свободы и обязанности граждан, фиксировалась политическая система страны (система органов власти и управления), принималась избирательная система и др. Туркменистан определялся как «демократическое, правовое и светское государство, в котором правление осуществляется в форме президентской республики». Позже специальным законом в текст конституции были добавлены положения, касающиеся нейтрального статуса: «Туркменистан на основании закона обладает статусом постоянного нейтралитета... Признанный мировым сообществом постоянный нейтралитет Туркменистана является основой его внутренней и внешней политики» [3, 10-11].

С самого начала своего суверенного развития Туркменистан стал формировать народнохозяйственный комплекс, социально-экономический сектор. Появилась национальная валюта (манат), разрабатывались и принимались различные программы и проекты. Переходный период Туркменистан прошел без особых потрясений, хотя приходилось решать весьма сложные задачи – ведь речь шла о полном реформировании всей национальной экономики. Хотя формирование рыночных отношений в туркменском обществе развивались не столь стремительно, о чем говорил первый президент страны С. А. Ниязов: «В один миг сознание не переделаешь. Пусть люди разбогатеют, осмотрятся и решат во что вкладывать свои капиталы» [4]. Государство отказывалось от стремительной «шоковой терапии» с самого начала осуществления всех экономических и хозяйственных реформ.

В статье 6-й конституции Туркменистана отмечено, что страна придерживается «принципов постоянного позитивного нейтралитета, невмешательства во внутренние дела других стран, отказа от применения силы и участия в военных блоках и союзах...» [3, 13]. Туркменистан не вошел в оборонный союз СНГ (где в дальнейшем остался в качестве наблюдателя), не имеет ни с одной страной соглашения о военном союзе, не представляет свою территорию для военных баз третьих стран. Есть собственные вооруженные силы, но их характер построения соответствует оборонительным принципам. Значительным фактором явилось и то, что Туркменистан сразу заявил: страна не будет иметь, производить, размещать и распространять ядерное, химическое, бактериологическое и иные виды оружия массового поражения.

Следует полагать, что ООН в своем решении по Туркменистану учитывало и то, как это новое государство (демократическое, светское) уже в первые годы своей независимости утверждалось

в мировом сообществе. По аналогии с другими странами в Туркменистане провели работу по гуманизации национального законодательства в области правопорядка, социального устройства, приближаясь к мировым стандартам. При естественном приросте населения (в том числе за счет прибывающих из других стран лиц туркменской национальности) в стране полностью регулировался рынок труда. В Туркменистане уже в первые годы независимости были сохранены социальные льготы населению, в частности бесплатно (или по льготным ценам) осуществлялись отпуск газа, электроэнергии, воды, пищевой соли, керосина, муки, пользование общественным транспортом. Повышались пенсии, стипендии, различные социальные выплаты.

Организация Объединенных Наций, принимая свою резолюцию по нейтральному статусу Туркменистана, учитывала и его внешнеполитическую деятельность за предшествующие четыре года. А сделано было немало. В апреле 1992 года Туркменистан был принят в члены Экономической и социальной комиссии ООН для Азии и Тихого океана (ЭСКАТО), а в сентябре того же года – в члены межправительственной организации ООН по вопросам просвещения, науки и культуры (ЮНЕСКО). Кроме того, Туркменистан вошел в международный Детский Фонд при ООН (ЮНИСЕФ), в Международную организацию труда, во Всемирную организацию здравоохранения (ВОЗ). В июне 1992 года он вступил в Организацию Исламской Конфедерации (ОИК), а позже – в Движение неприсоединения (октябрь 1995 года), став равноправным членом этого сообщества [2, 41-42].

С самого начала своего существования Туркменистан стремился устанавливать конструктивные, взаимоуважительные отношения со всеми странами, а с соседними – добрососедские. Достаточно сказать, что сразу после провозглашения независимости состоялись встречи, визиты, приемы, которые руководство Туркменистана провело с представителями Ирана, Ливии, Турции, Саудовской Аравии, а также бывших союзных республик – России, Казахстана, Узбекистана, Таджикистана, Киргизстана. 5 февраля 1992 года Совет по безопасности и сотрудничеству в Европе принял в свой состав Туркменистан, учитывая миролюбивую нейтралистскую политику этой страны. Только в первой половине 1992 года состоялись встречи и консультации об установлении дипломатических отношений с Саудовской Аравией, Бангладеш, Ираном, Кубой, Швецией; в Туркменистане побывали делегации различного уровня из Франции, Афганистана, Румынии, Кувейта, Украины, Малайзии, Германии, Бахрейна [5, 94, 98, 106, 116]. В этот же период президент Туркменистана С. А. Ниязов посетил с государственными визитами Иран (16-18 февраля), Саудовскую Аравию (30 марта - 2 апреля), Индию (18-29 апреля), Турцию (29-1 июля). Кроме того, С. А. Ниязов регулярно принимал участие во встречах в рамках

СНГ. В итоге следует сказать, что на 2008 год республика имеет дипломатические отношения уже со 112 государствами, сама является членом более 40 международных организаций и активно участвует в их деятельности, осуществляя вместе с ними более ста различных программ.

В мировую политику впервые вносился новый фактор, связанный не только с определившимися нейтральными государствами. Главное заключалось в том, что впервые гарантом этого нейтралитета выступила международная структура такого масштаба, как Организация Объединенных Наций. Тем самым ООН развивала принципы мира и равноправного участия разных стран в мировой политике.

Сразу после принятия ООН своей резолюции о «Постоянном нейтралитете Туркменистана» 12 декабря 1995 года на своем заседании верховный законодательный орган страны Халк Маслахаты 25 декабря 1995 года принял документ, который получил название «Концепция внешней политики Туркменистана как нейтрального государства». Этот документ состоял из преамбулы, трех разделов (политические аспекты, экономические аспекты, гуманитарные аспекты) и заключения. По сути, в этом документе в полном объеме была сформирована практическая канва развития страны, в статусе нейтрального государства. Принятая концепция полностью соответствовала духу и букве резолюции ООН, в ней были сформулированы определения сущности и особенности нейтралитета.

В частности, в концепции подчеркивалось, что, «согласно существующим в международном праве дефинициям, нейтралитет Туркменистана является: ... по форме – постоянным, то есть неограниченным во времени и действующим как в военное, так и в мирное время; по содержанию – позитивным или конструктивным, что подразумевает активную позицию государства в вопросах поддержания мира и стабильности, развития дружбы и сотрудничества между государствами» [6, 240].

Важно, что в концепции отмечался международно-правовой статус Туркменистана, подчеркивались обязательства страны, вытекающие из Устава ООН, ее основополагающих доктрин. Кроме того, подчеркивались принципы гуманитарного характера: признание прав и свобод, всестороннее развитие личности и ее самореализации, равноправие всех наций и народностей, отсутствие какого-либо ущемления по конфессиональному признаку и т.д.

Для такой молодой страны, как Туркменистан необходимо было закрепление системы демократических институтов и процедур свободного волеизъявления граждан. В стране обеспечивалось равное существование различных форм собственности и экономической деятельности, формировалось национальное законодательство, соответствующее международным стандартам.

Подчеркнем, что закрепление нейтрального статуса государства в таком документе, как резолю-

ция Организации Объединенных Наций весьма неоднозначное событие и впервые используемое в международной практике. Статус нейтралитета Туркменистана не может быть отменен или изменен без согласия всех членов ООН. Кроме того, прецедент со статусом нейтралитета в данном случае принципиально отличается от всех предыдущих фактов принятия тем или иным государством нейтралитета как способа и формы в политике.

История знает примеры обретения нейтралитета разными странами. Причины, побуждающие к нейтральной международной политике, различны. Например, слабая в военном отношении страна, ее нежелание втягиваться в военный конфликт, потенциальная угроза соседних государств и др. В любом случае цель нейтралитета – сохранить целостность государства, его независимость, суверенитет. Правда, есть ситуации, когда страны, избравшие нейтралитет, фактически выполняют волю других государств, например победителей (как было с Австрией после Второй мировой войны) или просто под давлением более сильных соседей (Монако, Андорра, Сан-Марино). Иногда это просто временный шаг в политике, элемент политической конъюнктуры. «Основной причиной установления статуса постоянного нейтралитета, - пишет О.И.Тиунов в своей монографии, - являлись непримиримые противоречия крупных держав, их постоянные споры о праве владения той или иной территорией. Эти противоречия сказывались на положении небольших государств, географически расположенных между великими державами и нередко бывших ареной их столкновений. Компромисс в споре приводил к подписанию договора о постоянном нейтралитете определенных государств, что означало юридическое закрепление равновесия сил великих держав» [7, 9].

Политика нейтралитета созвучна с общими концепциями, заложенными в устав ООН. Это, прежде всего, гуманизм и духовность. Пример Туркменистана во многом можно представить как своеобразный масштабный эксперимент, на опыте которого могут выстраивать свою политику и другие государства. Тем более, что нейтралитет Туркменистана есть абсолютно новый феномен в международных отношениях – таких прецедентов по форме учреждения (способу и условиям приобретения) нейтралитета история еще не знала: ведь сначала был принят международно-правовой акт (резолюция ООН), а затем на этой основе было изменено внутреннее законодательство страны, в том числе и содержания статей конституции (статьи 1, 6, 52) [3].

Политика нейтралитета для Туркменистана подкрепляется его значительными возможностями в экономической сфере. Достаточно сказать, что с 1992 года по 2007 год в стране разведаны и открыты 152 новых месторождения природного газа, нефти и газового конденсата, в том числе 30 крупных месторождений, 10 из которых введе-

ны в эксплуатацию в последнее время. За 15 лет в Туркменистане добыто 780 млрд. кубометров «голубого топлива» и 104 млн. тонн нефти, производство сжиженного газа, занимающее одно из ведущих мест в структуре туркменского экспорта, возросло почти в 20 раз [8]. Экономическая составляющая позволяет Туркменистану выстраивать независимую внешнюю политику, решать внутренние проблемы социального, технико-технологического, гуманитарного характера.

Позицию Туркменистана, в связи с приобретением им статуса нейтрального государства, первый президент страны С.А.Ниязов высказал так: «Когда меня спрашивают, чем был обосо-

ван выбор Туркменистана нейтральной модели как основы практического внешнеполитического курса и, шире, философии государственного и общественного развития, я отвечаю – самой историей». И далее: это и предопределило «избрание независимым Туркменистаном такого политического курса, который позволил бы нам сохранить себя как единый народ, сохранить туркменскую государственность и суверенитет, и одновременно раз и навсегда избавить нас от незавидной роли разменной пешки в чьей-то большой игре» [3].

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.turkmenistan.ru / pade id=48lang=date desc>
2. Соколов В.Н. Страна в Каракумах (Туркменистан: на пути постоянного нейтралитета) / В.Н. Соколов. – Одесса : ОНУ им.И.И.Мечникова, 2002. – 162 с.
3. Конституция Туркменистана. Общественно-политическое издание. – Ашхабад : Туркменская государственная издательская служба, 2007. – 55 с.
4. «Altyn Asyzyýi» [журнал]. – Октябрь, 2001. – С. 2.
5. Дипломатия Туркменбаши: через нейтралитет к новому миру. – Ашхабад : Turkmendowlethabarlary, 2001. – 493 с.
6. Постоянный нейтралитет Туркменистана. – Ашхабад : Turkmendowlethabarlary, 2005. – 359 с.
7. Тиунов О.И. Нейтралитет в международном праве / О.И. Тиунов. – Пермь : Изд-во Пермского ун-та, 1968. – 162 с.
8. Нейтральный Туркменистан [газета], 2007. – 8 сентября.

УДК 324

М.М. МЕДВЕДЧУК

## МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕРНЕТ-ТЕХНОЛОГІЙ У СФЕРІ PR (ПАБЛИК РИЛЕЙШНЗ)

Медведчук Микола Миколайович - аспірант кафедри державної політики та менеджменту Чорноморського державного університету імені Петра Могили

Аналізуються можливості використання Інтернет-технологій у сфері публік рилейшнз. Основна увага приділяється дослідженню таких мережових технологій, як електронна пошта, Інтернет-сайт, мережові маркетингові та соціологічні дослідження, налагодження зв'язків із засобами масової інформації за допомогою Інтернету.

**Ключові слова:** Інтернет, Інтернет-технології, публік рилейшнз, електронна пошта, Інтернет-сайт, спам, ЗМІ, мережові ЗМІ.

Анализируются возможности использования Интернет-технологий в области публик рилейшнз. Особое внимание уделяется исследованию таких сетевых технологий, как электронная почта, Интернет-сайт, сетевые маркетинговые и социологические исследования, развитие связей со средствами массовой информации с помощью Интернета.

**Ключевые слова:** Интернет, Интернет-технологии, публік рилейшнз, электронная почта, Интернет-сайт, спам, СМИ, сетевые СМИ.

Possibilities of Internet technology in PR sphere are analyzed. The basic attention is given to research of such network technologies as: e-mail, Internet site, network marketing and sociological researches; adjustment of communications with mass-media by means of the Internet.

**Keywords:** Internet, Internet technology, PR, e-mail, web site, SPAM, media, Internet media.

© М.М. Медведчук, 2009

Останнім часом Інтернет як феномен, котрий має схильність до динамічного розвитку, все більше починає впливати на різноманітні соціальні інститути сучасного суспільства. До такого висновку прийшла більшість зарубіжних та вітчизняних дослідників сучасності [3, 4, 8, 14, 19]. Вважається, що вплив Інтернету відчуває на собі й новий для пострадянських країн, і зокрема українського суспільства, інститут організації зв'язків з громадськістю (PR). Наприклад, Л.Гловайська впевнена, що Інтернет сьогодні стає ключовим механізмом комунікації, який використовують у своїй роботі спеціалісти публік рилейшнз. Якщо діяльність фірми, політичної партії або освітнього закладу оперативно не відображається в Інтернет-просторі, то можна припустити, що дану організацію сучасне суспільство практично не помічає [8, 54].

З наукової та практичної точки зору розгляд ролі Інтернету та Інтернет-технологій у сфері публік рилейшнз має особливе значення для сучасних науковців, політиків, громадських діячів та власників компаній, незалежно від сфери їх діяльності. Пояснюється це тим, що в епоху розвитку нових інформаційних технологій є вже недостатнім використання виключно традиційних комунікативних інструментів, так як значна частина населення на сьогоднішній день для отримання необхідної інформації користується сервісами глобальної мережі

Інтернет. Вважається, що це твердження й зумовлює актуальність даного дослідження.

Проблематика розвитку Інтернет-технологій починає розглядатися дослідниками, що працюють у таких напрямках, як комп'ютерні мережі, політологія, соціологія, психологія і т. ін. Вельми корисними при розгляді питання про зв'язки з громадськістю стали праці наступних дослідників: Б.Борисов [2], С.Варакута та Ю.Єгоров [6], Д.Ньюсом, Дж.Терк і Д.Крукеберг [10], Ф.Сайтел [13]. В цих дослідженнях йдеться переважно про традиційні інструменти, якими користуються в своїй роботі спеціалісти в сфері PR. Про застосування ж Інтернет-технологій у цій галузі мова йде у працях таких учених, як Т.Беляєва та І.Стялова [1], І.Биков [4, 5], Л.Гловайська [8], М.Хейг [18] та ін.

Метою дослідження є проаналізувати основні способи використання Інтернет-технологій у сфері публік рилейшнз, з'ясувати переваги мережових технологій та довести важливість їх застосування в сучасних умовах.

Можна констатувати, що сьогодні поруч із традиційними засобами PR-діяльності важлива роль відводиться й Інтернет-технологіям. Вважається, що з точки зору спеціаліста в області публік рилейшнз, Інтернет – це в першу чергу новий канал комунікації і в той же час місце зберігання необхідної інформації, причому практично в необмеженому об'ємі. Як свідчить прак-

тика, Інтернет сам по собі не має власника, тобто не контролюється і не обмежується тими або іншими структурами, і відповідно у більшості випадків доступ до інформації є відкритим, а сама інформація не обмежується цензурою [21].

О.Соколов в одній зі своїх праць наводить влучне визначення глобальної мережі Інтернет з точки зору спеціаліста в сфері соціальних комунікацій. На його думку, Інтернет – це глобальна соціально-комунікативна комп'ютерна мережа, призначена для задоволення особистісних та групових комунікаційних потреб за рахунок використання телекомунікаційних технологій [14, 198]. Можна констатувати, що Інтернет-аудиторія – це найбільш інтелектуальна та найбільш активна частина працездатного населення країни, що орієнтується на розвиток прогресу та інновацій [8, 54].

Свого часу потужний інформаційний ресурс Інтернету став активно використовуватися бізнес-структурами. Сьогодні починають з'являтися та активно використовуватися різноманітні державні програми, направлені на розширення Інтернет-аудиторії на периферії, пояснюється це тим, що інформаційне середовище Інтернету стає інфраструктурою суспільства споживання. Роль Інтернету як середовища формування попиту виходить на перший план і може розглядатися в якості основного каталізатора економічного зростання, який будується на заохоченні споживацької активності та збільшенні швидкості товарообігу [8, 54-55].

У більшості країн, особливо розвинутих, Інтернет торкається не лише економічної сфери, але й можна спостерігати, як помітно зростає його суспільно-політичний сектор. Саме Інтернет-технології останнім часом мають значний вплив на формування громадської думки, дозволяючи при цьому успішно розвиватися соціальному інституту PR [8, 55].

В Інтернет-просторі успішно функціонує така PR-технологія, як електронний PR, що включає в себе наступні елементи:

1) веб-PR, інструментами якого виступають інтерактивні сайти, які надають користувачу послуги FAQ «швидких питань та відповідей»; веб-конференції, що проходять у текстовій формі, в аудіо- та відеоформаті [6, 22]; веб-презентації, тобто інтерактивні каталоги, які доступні в мережі;

2) мережевий PR, під яким розуміються електронні розсилки прес-релізів не лише у вигляді текстових документів, але й в якості аудіо- та відеофайлів, графічних зображень, що надсилаються електронною поштою у вигляді прикріплених до листа файлів. Також інструментами мережевого PR можуть виступати різноманітні чати, Інтернет-форуми та віртуальні організації;

3) online-PR, який передбачає можливість онлайнового доступу до офлайнової інформації

(наприклад, тематичні статті із друкованої преси на Інтернет-сайті тощо), а особливо онлайнове інформування за допомогою мережевих інформаційних ресурсів та електронна інтерактивна база даних, доступна через мережу. Інструментами online-PR є також Інтернет-сайти, які містять детальну інформацію стосовно конкретного продукту та способів його отримання; промо-сайти зі спеціальними пропозиціями; сайти, створені під спеціальний проект або подію, тощо. [1, 88-89; 8, 56-57].

У цьому зв'язку більшість компаній прагнуть використовувати Інтернет в якості ефективного засобу PR та реклами, який доступний цілодобово і дозволяє оперативно, з мінімальними витратами виходити на ринок, в тому числі й на міжнародний, без відкриття у кожному населеному пункті або країні своїх представництв [12, 36].

У своїх дослідженнях Л.Буцуєва приходить до наступного висновку, з яким можна повністю погодитися: сучасні технології змінюють характер PR-діяльності, перетворюючи її на більш відкриту для громадськості. Інтернет дозволяє тій або іншій компанії оперативно і на глобальному рівні звернутися до потенційного споживача з найрізноманітнішою інформацією. Важливим є те, що відстань між PR-спеціалістами та аудиторією при цьому значно скорочується, бо властивості мережі дозволяють проводити PR-акції в режимі реального часу, де з'являється можливість не лише поділитися корисною інформацією, але й спостерігати за реакцією зацікавлених людей [3].

Як відомо, у технологіях, що використовуються спеціалістами паблік рилейшнз, особливу роль відіграють різні фактори впливу: анімація, звуковий супровід тощо, які мають властивість концентрувати увагу користувача на важливих аспектах. Наприклад, звуковий супровід здатний вплинути на підсвідомість, ненав'язливо формуючи настрої та утримуючи користувачів на сторінках Інтернет-сайту. Відповідно, можна зробити висновок, що головні вимоги для PR-кампаній у мережі – це формування позитивного враження, інформативність, зручність сприйняття інформації та схильність до запам'ятовування [1, 90-91; 8, 57].

У сучасному українському суспільстві не можна не враховувати той факт, що Інтернет – це потужний інструмент паблік рилейшнз, за допомогою якого спеціалісти мають можливість створити позитивний образ компанії, встановити двосторонній контакт з цільовою аудиторією в режимі реального часу та побудувати відносини, що ґрунтуються на довірі. Як відомо, особливо важливим моментом в PR-діяльності є зворотний зв'язок, який і забезпечує одна із основних особливостей Інтернету – інтерактивність.

Більшість дослідників розглядають PR в якості засобу боротьби в політичних кампаніях,

а політичний консалтинг у свій час перетворився на досить прибуткову сферу бізнесу. Наприклад, за підрахунками російських експертів, близько 65% замовлень в агентствах припадають саме на політичний PR. Саме цим, на їх думку, і відрізняється російський ринок від західного, де провідне місце займає фінансовий та кризовий PR. Вважається, що політичні консультанти почали активно освоювати Інтернет-простір, починаючи з 1998 р. [8, 57-58; 11, 114].

І.Биков у своїй праці «Інтернет-технології у зв'язках з громадськістю» особливу увагу приділяє чотирьом основним мережевим технологіям, які, на думку дослідника, роблять діяльність PR-спеціаліста більш ефективною: використання електронної пошти; проведення маркетингових і соціологічних досліджень у мережі; застосування можливостей Інтернет-сайту; співпраця з представниками мережових та традиційних засобів масової інформації [4, 235-236].

В даний момент особлива увага спеціалістів по зв'язках з громадськістю приділяється саме електронній пошті, бо такий спосіб передачі ділової інформації поступово витісняє телефонні дзвінки та використання факсу [13, 355]. Пояснюється це зручністю та ефективністю використання електронної пошти: оперативність надходження інформації, практична відсутність просторових та часових обмежень, можливість прикріплювати до листа додаткові файли, наприклад графічного типу, аудіоформату тощо. Використовуючи можливості електронної пошти, спеціалісти з PR можуть давати ґрунтовні відповіді на запити клієнтів; розповсюджувати інформацію всередині організації; висилати інформаційні бюлетені представникам цільової аудиторії; брати участь у дискусійних групах; спілкуватися з журналістами і т. ін. [18, 105].

Останнім часом в Інтернет-просторі особливого значення набуває таке явище, як спам або розповсюдження рекламних повідомлень електронною поштою без згоди власника поштової скриньки [4, 236]. Спам (SPAM, Self Promotion and Marketing) – це масова (до кількох мільйонів адрес) розсилка комерційної або іншої інформації, яку адресати не запитували, причому, крім відсутності попередньої згоди адресата, на отримання повідомлення у користувача електронної пошти немає можливості відмовитися від отримання аналогічних повідомлень у майбутньому. Для розсилки повідомлень, як правило, використовуються Інтернет-служби, котрі забезпечують її низьку вартість та анонімність [15, 33].

Спеціалісти в сфері Інтернет-реклами зазначають, що найважливішою відмінністю між спамом та e-mail-маркетингом є необхідність отримання дозволу від адресата в e-mail-маркетингу та відсутність такого дозволу при використанні спаму [9, 370]. Вважається, що аналогічним явищем є розповсюдження друкованих листівок че-

рез традиційні поштові скриньки громадян, що в свою чергу ускладнює функціонування поштової системи.

Спам достатньо ефективний інструмент рекламної кампанії, незважаючи на те, що він є неетичним та небезпечним для репутації рекламодавця, а в багатьох країнах забороняється законом [15, 34].

Часто Інтернет-технології використовуються в якості інструменту маркетингових та соціологічних досліджень [17]. Вважається, що однією з важливих особливостей Інтернету на відміну від традиційних методів дослідження є легкість пошуку необхідної інформації. Західні дослідники переконані, що Інтернетом користуватися набагато легше, ніж звичайною бібліотекою [10, 182]. Але І.Биков у свою чергу зауважує, що спеціалістам у сфері публік рилейшнз варто звертати увагу на можливі викривлення інформації, які можуть бути викликані наступними причинами:

1) деякі мережеві ресурси розміщують інформацію без попередньої перевірки її правдивості;

2) деякі Інтернет-сайти несвоєчасно оновлюють інформацію, а застарілі дані в свою чергу можуть стати причиною помилкових рішень та непорозумінь;

3) через відсутність юридичної відповідальності в мережі спостерігаються часті випадки зловмисного викривлення інформації [4, 237].

Широке розповсюдження у практиці мережових соціологічних досліджень отримали Інтернет-опитування, які проводяться переважно на сайтах, коли користувачам пропонується відповісти на те або інше актуальне запитання. При цьому деякі експерти припускають, що дослідження, котрі ґрунтуються виключно на використанні Інтернет-технологій, мають помітні недоліки, оскільки в опитуванні громадської думки не враховуються погляди тієї частини населення, яка не є користувачами Інтернету. Рекомендується дані Інтернет-опитування поєднувати з результатами соціологічних досліджень, які проводяться у телефонному режимі, за допомогою анкетного опитування або інтерв'ю [19].

Важливим інструментом у роботі спеціалістів PR є й Інтернет-сайт. Можна повністю погодитися з точкою зору російського дослідника І.Бикова, що найбільш цінною складовою будь-якого веб-сайта є унікальна інформація [4, 238-239]. Цей висновок підтверджує і М.Хейг, зазначаючи, що основною причиною відвідування Інтернет-сайтів користувачами є, перш за все, отримання необхідної інформації [18, 73]. Ще одна важлива риса сайту полягає в тому, що з його допомогою з'являється унікальна можливість спілкуватися з цільовою аудиторією напряму [7, 130]. Вважається, що Інтернет – це перший засіб інформації, за допомогою якого повідомлення може дійти до масової аудиторії без будь-якої

цензури редакторів, як це часто спостерігається в традиційних ЗМІ [16, 488].

На основі певних досліджень О.Чуміков і М.Бочаров приходять до висновку, що найбільш розповсюдженими елементами Інтернет-сайту є наступні його розділи та інформаційні блоки: історія організації; звернення до відвідувачів сайту від першої особи компанії; профіль діяльності, основні послуги та продукція; анонси заходів, що проводяться організацією; відповіді на запитання, які задаються найчастіше; конференції для відвідувачів; чати; зворотний зв'язок тощо [20, 47].

Деякі спеціалісти переконані, що в сучасному світі існують три основні рівні розвитку Інтернет-сайтів:

- перший рівень – Інтернет-сайт як віртуальна візитна картка з основною інформацією про діяльність організації, яка розміщена на кількох сторінках і рідко оновлюється. Основна мета такого сайту – фіксація присутності організації в глобальній мережі;

- другий рівень – Інтернет-сайт з деякими елементами порталу, який характеризується наступними рисами: збільшення об'єму інформації, зростання ролі засобів зворотного зв'язку та міжгрупової комунікації. Основна мета даного сайту – створення одного або кількох Інтернет-співтовариств для висвітлення інформації, корисної для конкретної групи користувачів, тобто представників цільової аудиторії;

- третій рівень – Інтернет-сайт у форматі веб-порталу, який може містити в собі такі елементи, як суспільно-політичні новини, електронна пошта, пошукова система, прогноз погоди, курси валют тощо. Основна мета такого сайту – спілкування з масовими аудиторіями, тому їх створення та підтримка потребують значних фінансових і організаційних зусиль [20, 47-48].

Відповідно, спеціаліст з PR, працюючи з Інтернет-сайтом, може переслідувати наступні цілі: іміджева (створення уявлення про успішність та динамічний розвиток організації); інформаційна (інформування цільової аудиторії про діяльність організації, її керівний склад, історію та цілі); маркетингова (забезпечення постійного збуту продукції або послуг); рекламна (рекламування товару або послуги); медіарилейшнз (створення стійких та взаємовигідних відносин із засобами масової інформації); зворотний зв'язок (отримання постійних сигналів зворотного зв'язку з метою підвищення ефективності діяльності організації) [5, 95].

Ще одним важливим сучасним інструментом у роботі PR-спеціаліста є зв'язки із засобами масової інформації за допомогою мережі Інтернет. І.Биков у своєму дослідженні зупиняється на таких основних Інтернет-технологіях, які можуть бути корисними при роботі з журналістами: використання електронної пошти; розповсюдження

прес-релізів через Інтернет за допомогою власного сайту компанії, інших тематичних Інтернет-сайтів та інформаційних агентств; застосування таких форм комунікації, як форуми, чати та участь в Інтернет-конференціях [4, 239-240].

Отже, використовуючи мережеві технології в своїй роботі, спеціалісти в сфері публік рилейшнз отримують ряд переваг, бо Інтернет-технології дозволяють підтримувати цілодобовий зв'язок з представниками цільової аудиторії; розвивають можливість миттєвого реагування на зміни ситуації в межах ринку; виступають відносно дешевим каналом глобальної комунікації; створюють необхідні умови для отримання інформації про потреби та думки цільової аудиторії; забезпечують двосторонній зв'язок між компанією та клієнтом, політиком та виборцем, політичною силою та її прихильниками; помітно знижують витрати, що виділяються на зв'язки з громадськістю [18, 8].

Враховуючи вищеперераховані переваги Інтернет-технологій, в останні роки вони починають активно використовуватися спеціалістами в сфері PR, які працюють за такими напрямками, як політика та бізнес. В політиці часто застосовують Інтернет-конференції, сайти політичних партій та лідерів, політичну Інтернет-рекламу, особливо в період виборчої боротьби, співпрацю з представниками ЗМІ і т.д. До речі, саме в політичній сфері простежується часте використання так званих «чорних» Інтернет-технологій, наприклад веб-сайти з компрометуючими матеріалами, сайти-двійники, розповсюдження неправдивої інформації через чати, форуми та Інтернет-конференції тощо [2, 367]. В бізнес-сфері Інтернет-технології в основному використовуються у таких напрямках, як іміджева реклама, створення та просування сайтів компанії, маркетингові дослідження, стратегія підтримки продажу товарів і т.д. Разом з тим Є.Пашенцев зазначає, що використання засобів Інтернету не замінює традиційні PR, а лише доповнює їх [11, 100].

На сьогоднішній день використання мережевих комунікацій у сфері PR характеризується наступними моментами: по-перше, Інтернет є однією з провідних технологій серед PR-спеціалістів, які усвідомили важливість нового технічного засобу передачі та опрацювання інформації; по-друге, Інтернет-технології здатні змінювати способи циркуляції соціального знання. Відповідно, інтелектуальний капітал компанії та управління знаннями в даний момент мають значення не менше за важливістю, ніж виробництво матеріальних благ. Дане твердження є важливим не лише для західних країн, Росії і т. ін., але й для сучасної України, тому питання щодо можливостей використання Інтернет-технологій в сфері PR потребує подальшого вивчення, враховуючи українські реалії.

## ЛІТЕРАТУРА:

1. Беляева Т., Стялова И. Проблемы использования Интернета как инструмента PR в современной России // Маркетинг в России и за рубежом. – 2003. - №1. – С. 88-92.
2. Борисов Б.Л. Технологии рекламы и PR: Учеб. пособ. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2001. – 624 с.
3. Буцуева Л.И. Роль Интернет-услуг в практической маркетинговой деятельности // Маркетинг в России и за рубежом. – 2001. - №4. – С. 19-29.
4. Быков И.А. Интернет-технологии в связях с общественностью // Связи с общественностью как социальная инженерия: учебное пособие / Под ред. В.А. Ачкасовой, Л.В. Володиной. - СПб.: Речь, 2005. - С. 232-246.
5. Быков И.А. Корпоративный сайт: PR-технологии создания и развития // Вестник гуманитарного факультета СПбГУТ. – 2006. - № 3. - С. 93-103.
6. Варакута С.А., Егоров Ю.Н. Связи с общественностью: Учеб. пособ. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 246 с.
7. Горкина М., Мамонтов А., Манн И. PR на 100%: Как стать хорошим менеджером по PR. М.: Альпина Бизнес Букс, 2004. – 240 с.
8. Иловайская Л.Б. Интернет-технологии как инструмент института паблик рилейшнз в России // Вестник Поволжской академии государственной службы имени П.А. Столыпина. – 2007. - №13. – С. 54-58.
9. Кеглер Т., Доулинг П., Тейлор Б., Тестерман Дж. Реклама и маркетинг в Интернете. - М.: Альпина Паблшер, 2003. – 640 с.
10. Ньюсом Д., Терк Дж., Крукеберг Д. Все о PR: Теория и практика паблик рилейшнз. – М.: «Имидж-контакт», 2001. – 628 с.
11. Пашенцев Е.Н. Паблик рилейшнз: от бизнеса до политики. – 2-е изд. – М.: Финпресс, 2000. – 240 с.
12. Румянцев М. Интернет-магазины: где рекламировать? // Реклама. Advertising. – 2000. - №5-6. – 36-37.
13. Сайтэл Ф.П. Современные паблик рилейшнз. - М.: «Имидж-контакт», 2002. – 592 с.
14. Соколов А.В. Социальные коммуникации. Ч.1.: Учебно-методическое пособие. – М.: ИПО «Профиздат», 2001. – 224 с.
15. Спам как незаконный вид рекламы // Информационное общество. – 2004. - №1. – С. 33-48.
16. Уилкокс Д.Л. Как создавать PR-тексты и эффективно взаимодействовать со СМИ. М.: Имидж-контакт, 2004. – 760 с.
17. Успенский И.В. Интернет как инструмент маркетинга. – СПб.: Питер, 1999. – 256 с.
18. Хейг М. Электронный public relations. - М.: ФАИР-ПРЕСС, 2002. – 192 с.
19. Чугунов А.В. Социология Интернета: Социально-политические ориентации российской интернет-аудитории. – СПб.: Социологическое общество им. М.М. Ковалевского, 2002. – 64 с.
20. Чумиков А., Бочаров М. PR-кампания в Интернете // Советник. – 2002. - № 11. – С. 46-48.
21. Чупалов А. Как зарабатывать деньги в Internet. – СПб.: Питер, 1997. – 192 с.

# ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

В.В. НИКОЛЕНКО, В.Г. ТУТИК

## ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЕ НАСЛЕДИЕ П.СОРОКИНА И СОВРЕМЕННОСТЬ (МАТЕРИАЛЫ «КРУГЛОГО СТОЛА»)

**Николенко Вадим Викторович** – доцент кафедры социологии Днепропетровского национального университета имени О.Гончара, кандидат социологических наук

**Тутик Виктория Георгиевна** – социолог учебно-методической лаборатории по социологии Днепропетровского национального университета имени О.Гончара

В Днепропетровском национальном университете им. О.Гончара, 22 апреля 2009 года состоялось заседание Межрегионального «круглого стола» «Интеллектуальное наследие П.Сорокина и современность», посвященного 120-летию со дня рождения выдающегося российско-американского ученого, крупнейшего социолога XX века П.А. Сорокина. Организаторами этого мероприятия были: Социологическая ассоциация Украины, руководство социально-гуманитарного факультета и профессорско-преподавательский состав, аспиранты кафедры социологии ДНУ. Широкая формулировка темы «круглого стола» открыла возможности для междисциплинарного обсуждения актуальных для нашего общества проблем. Заявки на участие в этом научном форуме подали более сорока ученых с разных регионов Украины. Среди них социологи, политологи, философы, историки, педагоги, специалисты родственных по духу исследовательских дисциплин, а также аспиранты и студенты.

Открыл работу «круглого стола» декан социально-гуманитарного факультета ДНУ, профессор А.С. Токовенко. Он обратился к собравшимся с приветственным словом и поздравил всех присутствующих со значимым для научной общности юбилеем. В своей речи А.С. Токовенко отметил, что тематика «круглого стола» имеет научно-отраслевой аспект и предоставила возможность собрать ученых из Киева, Харькова, Львова, Одессы, Донецка, Запорожья, Днепропетровска, Кривого Рога и других городов Украины. По его мнению, проведение научных мероприятий

такого масштаба говорит о высоком уровне социологической школы ДНУ им. О.Гончара, которая стала инициатором этого мероприятия и вполне способна сделать его традиционным.

В своем обращении А.С. Токовенко обозначил цель «круглого стола» – озвучить основные проблемы, существующие в современном украинском обществе в свете концепций П. Сорокина.

В официальном приветствии заведующий кафедрой социологии ДНУ, профессор В.Г. Городяненко охарактеризовал П. Сорокина как человека, ученого, историка, общественного деятеля. В целом, дал оценку его научному наследию в рамках развития социологической науки. По мнению В.Г. Городяненко, главной характеристикой всех историко-социологических концепций П.Сорокина в первую очередь как сторонника интегрализма являлся имманентный ход социологических идей. Как заметил докладчик, П.Сорокин анализировал современное состояние социологии, изучал социальные и теоретические предпосылки ее возникновения, демонстрировал тупиковые тенденции общественных изменений и давал совет-прогноз на будущее. Большой интерес представляют работы П. Сорокина – сорок томов книг, огромное количество публикаций, а также эпистолярное наследие, в которых классик поражает своим интеллектом и энциклопедичностью знаний – это концепции конвергенции, социокультурной динамики, экономической социологии, социологии войны и революции, власти и нравственности, альтруизма и многие другие. И по сей день все они обладают огромным зври-

стичным потенциалом. Кроме этого, в своем сообщении В.Г. Городяненко еще раз подчеркнул важность проведения и масштабность такого события, как сорокинский юбилей. Он отмечается всем мировым научным сообществом, наряду с российскими коллегами, которые проводят подобные конференции в Москве, С.-Петербурге, Уфе, ученые Украины также приняли участие в праздновании знаменательной даты.

Говоря об интеллектуальном наследии нельзя не заметить, что П.Сорокин занимает выдающееся место в российской, американской и мировой социологии. Его наследие еще не в полной мере исследовано и интегрировано в научный процесс мирового обществоведения. И есть все основания предполагать, что в XXI веке нас ожидает «сорокинский ренессанс», так как в его творчестве гармоничным образом соединились высочайший профессионализм и истинный гуманизм, мудрая объясняющая теория и действенный технологизм, безупречные нравственные стандарты и покоряющая мощь интеллекта. Эта точка зрения, высказанная главным научным сотрудником Института социологии НАН Украины, профессором В.Е. Пилипенко по сути – лейтмотив состоявшегося собрания.

О творческих и плодотворных связях П. Сорокина с украинской диаспорой и с Фондом Никиты Ефимовича Шаповала, который был создан в Праге, рассказала в своем докладе «Сотрудничество П.Сорокина с украинским социологическим институтом в Праге (1924-1932)», заведующая кафедрой социологии Львовского национального университета им.И.Франка, профессор Н.О. Черныш. Этот Фонд содействовал формированию культурных связей и содействовал расширению научного, духовного взаимообогащения между европейской и украинской культурами. Его организаторы занимались изданием социологических трудов на украинском языке, которые издавались на Западе и в Соединенных Штатах Америки. Через этот Фонд Питирим Сорокин стремился издать и свои труды на украинском языке. По утверждению Н.О.Черныш вряд ли можно сказать, что ему это в полной мере успешно удалось сделать, но, тем не менее, он многого достиг в этом направлении. В частности, некоторые его работы были изданы и подготовлены к изданию на украинском языке.

Не были оставлены без внимания проблемы современности, а именно: кризисные явления как в глобальном мире, так и в его составной части – Украине. Заведующий кафедрой социологии Днепропетровского государственного технического университета профессор К.Ю. Богомаз в своем докладе «Формы социального взаимодействия институтов власти в условиях системного кризиса современного общества» рассказал об актуальности исследовательских традиций П. Сорокина с целью более глубокого изучения общества. Анализируя развитие общества, по П. Сорокину, К.Ю.Богомаз отметил, что кризисные яв-

ления неизбежны, это неотъемлемое логическое продолжение общественного развития. Тем не менее, для выхода из этой ситуации требуется не столько копирование интеллектуального наследия уже существующих научных школ, сколько их грамотная адаптация к современной социокультурной реальности, что, возможно, приведет к появлению новых граней традиционных исследовательских перспектив. Говоря о ситуации в Украине, десятилетия нескончаемых преобразований показали, что существующие формы, технологии и механизмы взаимодействия институтов власти, основанных исключительно на рационально-правовых, зачастую неадекватных электоральных процедурах, что идет в разрез с духовно-нравственными и этнокультурными характеристиками украинского общества уже давно требуют поиска наиболее подходящей, консолидирующей власть, модели управления.

В своем докладе «Социология государственного управления: методологические основы» заведующий кафедрой социологии управления Донецкого государственного университета профессор В.В.Бурега также акцентирует внимание на методологическом подходе П.Сорокина с целью изучения государственного управления. Он отмечает, что методологические принципы исследования П. Сорокина основаны на рассмотрении наиболее общих родовых свойств явлений человеческого взаимодействия. Гармонизацию интересов таких групп, принимающих участие в этих взаимодействиях, должно обеспечивать государство. Его субъекты всесторонне должны использовать в своей деятельности социологическое знание из области стратификации общества, аксиологии, социальной мобильности и многое другое. Также для государственного управления актуальным становится исследование действий групп специальных интересов, их положительных и отрицательных эффектов.

Заведующий кафедрой философии и социологии Восточноукраинского национального университета им.В.Даля, профессор И.Ф Кононов посвятил свой доклад теориям революции П.Сорокина, в котором отмечает, что революции изменяют поведение людей не в лучшую сторону, культивируя вражду, ненависть и злобу, т.к. революции биологизируют и даже криминализируют поведение людей. Реформы общества в условиях кризиса должны исходить, по П. Сорокину, из интегральной сущности человека и ни в коем случае не препятствовать его базовым инстинктам. В рамках данной концепции был сформулирован закон общества кризисного периода – «Социального иллюзионизма» – хотели и верили в обещания лучшей жизни, а получили обман и разрушение. Этот закон на современном этапе активно работает в странах, оторванных от достижений мировой цивилизации в области свободы и демократии.

Профессор финансовой академии В.И.Шубин

в докладе «Сорокин, Миллс, Кортен: подвиг одиночек», одиночками называет ученых, которые в своих работах обращали внимание на социальную справедливость. При этом остро ощущали гражданские беды. Докладчик дает развернутую характеристику их работ, в которой особенный акцент сделал на беспринципной власти глобального капитала в условиях все углубляющейся социально-экономической дифференциации.

В своем выступлении «Морально-этические принципы научных работ П.Сорокина», заведующая кафедрой социологии и экономики Криворожского государственного педагогического университета, профессор А.С. Лобанова говорила о том, что вся жизнь и научная деятельность, все интеллектуальное наследие П.Сорокина являются свидетельством реализации морально-этической миссии в социологической науке. Практически в каждой его научной работе раскрываются сущность и содержание нравственных категорий и понятий, делается попытка объяснить социальную жизнь людей сквозь призму культурных связей, мира ценностей, которые не в полной мере оцениваются и реализуются личностями в повседневной жизни.

В философском аспекте морально-этические принципы выглядят составляющими социально-метафизического мышления. Такую мысль выдвинул в своем выступлении «Компоненты социально-метафизического мышления в теоретическом наследии П. Сорокина», профессор кафедры философии ДНУ им.О.Гончара В.И. Пронякин. По его мнению, метафизическая философия П.Сорокина превозносит мораль, изображает ее в виде чисто духовного отношения к миру. Последняя есть продукт метафизического мышления. Действительность предстает как сфера господства идей, а человек – как сознание и носитель идеи. Тем самым мысленно преодолеваются горизонты индивидуального существования. Наиболее существенные противоречия жизни разрешаются в сфере морали. Другими словами, социальные противоречия и конфликты сводятся к моральным коллизиям, борьбе идей, столкновению антагонистичных моральных принципов, которые стоят над схваткой действительных интересов и реальных борющихся сил, где последнее слово остается за идеологией.

В своем сообщении «Исследование социального времени П.Сорокина в прогнозировании» заведующий кафедрой социологии Запорожского национального университета, профессор М.А. Лепский отмечает, поскольку социология существует как отдельная самостоятельная дисциплина у нее должна быть своя «социологическая» трактовка времени отличающаяся от понятия астрономического времени. По П.Сорокину, социальное время может быть определено в собственной системе координат как изменение или движение социальных феноменов через другие феномены, взятые за точку отсчета. Прогнозирование в этом аспекте – это работа над будущим, одна-

ко поисковое или генетическое прогнозирование проецирует первую линию, отработывая «дерево проблем» как данность прошлого, в то время как нормативное или телеологическое прогнозирование строит дерево целей, совершая операции с «условным будущим».

Социальная стратификация и мобильность всегда были одними из главных тем научных исследований П.Сорокина. О структурных изменениях в обществе – строении, расслоении, взаимодействии населения и механики общественных процессов рассказали гости из Одесского национального университета им. И.И. Мечникова, а именно: заведующий кафедрой социологии, профессор В.М. Онищук «Миграция в интерпретации П.Сорокина» и профессор кафедры социологии В.И. Подшивалкина «Социальные лифты в современном обществе», гости из Харькова – декан социологического факультета, заведующий кафедрой социологии управления и социальной работы национального университета им. В.Н. Каразина, к.филос.н. В.Н.Николаевский и старший преподаватель кафедры философии Харьковского национального технического университета, к.соц.н. В.В. Омельченко «Тенденции миграционных процессов в современном украинском обществе» и Львова – аспирант кафедры социологии Львовского национального университета им.И.Франко О.В. Сенюра «П.Сорокин и феномен мобильности в социальном пространстве современного общества». По их мнению, П.Сорокин – первый в мире ученый, который дал полное теоретическое объяснение структурным изменениям, социальным циркуляциям и стратификации общества, причем подтвердивший свою теорию с помощью огромного, простирающегося на всю человеческую историю, эмпирического материала. На сегодняшний день проблема социальной мобильности очень актуальная, поскольку мы имеем возможность наблюдать за процессами перехода из одной социальной позиции к другой, изменениями социального пространства индивидов, сталкиваемся с каналами и лифтами социальной мобильности, проходим через них, изменяя, таким образом, свое социальное положение.

Подытоживая обсуждение данного аспекта социологии П.Сорокина, участники «круглого стола» сошлись во мнении, что хотелось бы надеяться на динамизм нашей эпохи, который, возможно, даст дополнительный импульс развитию истории в направлении интенсификации и увеличения масштабов вертикальной мобильности.

Свою точку зрения о сравнительных исследованиях как инструменте изучения социокультурных трансформаций высказал декан факультета социологии Киевского национального университета им. Т.Шевченко, заведующий кафедрой методологии и методов социологических исследований, к.физ.-мат.н. А.П. Горбачик. Обсуждение интеллектуального наследия П. Сорокина продолжили доценты кафедры социологии

ДНУ им О.Гончара, к.соц.н Е.В. Ходус – «Социокультурный ландшафт Украины в контексте теоретических построений П.Сорокина», к.ист.н. С.В. Легеза – «Будущее» как категория социологического анализа: между классикой и новацией», к.соц.н. В.А. Бойко – «Проблема формирования культурной компетентности личности сквозь призму социальных изменений», к.соц.н. В.А. Макаренко «Семейная проблематика в творчестве П.Сорокина», к.соц.н. В.В. Николенко «Инновационная социология: опыт П.Сорокина».

Доцент кафедры социологии Днепропетровского государственного технического университета, к.соц.н., Л.Н. Сорокина в своем выступлении «Украинское общество: динамика социокультурного развития» продемонстрировала, что Украина находится в условиях цивилизационного кризиса. «Сорокин неоднократно подчеркивал, что в условиях такого рода цивилизационно-системного кризиса никакие отдельные меры в области экономики и политики не могут устранить его», как это пытаются делать наши государственные деятели. По его мнению, только глобальная ценностная переориентация внутри самого общества может быть гарантом его стабилизации, дальнейшего развития и процветания.

Социальные процессы также можно рассматривать в рамках концепции «норма-патология». Свое выступление «Понятие нормы и патологии в интерпретации П.Сорокина», представила А.В. Демичева к.соц.н., доцент кафедры социологии ДНУ им. О.Гончара. В ее трактовке П.Сорокина, нормальная ситуация отличается уравновешенностью, сбалансированностью стабильностью, и теоретически может продолжаться бесконечно долго. Отклонения типа «брачных коммун», сект, мафии, «мировой системы социализма» и т.п. – есть патология.

О проблемах истины и морали в жизни и творчестве П.Сорокина рассказал доцент кафедры социологии ДНУ им. О.Гончара, к.филос.н А.В. Гилюн – тот опыт, который получил П.Сорокин во времена социальных катаклизмов, привел к переоценке ценностей и взглядов. Он остро ощущал грядущие беды человечества, и это не давало ему покоя. Все свое время П.Сорокин посвятил поискам средств и способов, которые могли бы предотвратить уничтожение человечества в грядущих войнах. И в конце творческого пути пришел к однозначному выводу: «Чтобы пройти сквозь хаос вакханалии бездуховности и не изменить себя, я создал собственное интегральное мировоззрение (...) Воссоединивши Верховную троицу – Правду, Добро и Красоту, интегрализм дал мне твердую основу для сохранения собственной цельности и мудро направлял меня в дебрях разлагающейся бездуховной цивилизации...».

Доцент кафедры истории и политической теории Национального горного университета, к.соц.н. Л.А. Колесник проанализировала статью П.Сорокина «Социализм и социальное равенство» – суть которой – принцип социального равенства является

одним из основных принципов социализма, т.е. социализм под своим понятием «равенства» понимают не только как равное распределение экономических благ (по Ф. Энгельсу), но и политико-правовых и интеллектуально-моральных благ, осуществляемое с поступательным ходом истории. Но социальное равенство возможно при условии, что сами члены будущего общества должны быть людьми бесконечно более альтруистичными и социально воспитанными, а понимаемый социализм наступит только тогда, когда необходимая для него «социализация людей» достигнет надлежащего развития. Однако наше общество, по мнению Л.А.Колесник, не стало более альтруистичным и не достигло надлежащего развития, а значит эта формула к нам не применима.

«Интегральная философия П.Сорокина» – эта концепция, по мнению доцента кафедры социологии и экономики Криворожского государственного педагогического университета, к.соц.н, И.В. Грабовец, представляет собой сложную систему, включающую в себя понятия Интегральной Истины (составляющую основу интегральной науки), Человека как интегрального существа, интегрального суперорганического мира и Высшей интегральной ценности. Эта философия «...рассматривает всю действительность как бесконечное X бесконечных качеств и количеств: духовных и материальных, моментальных и вечных, вечно-меняющихся и неизменных, личностных и сверхличностных, временных и безвременных, пространственных и лишенных пространства...». Именно в них необходимо искать наиболее приемлемые, синтетические формы комфортной жизнедеятельности человека.

Доцент кафедры социологии Днепропетровского государственного технического университета, к.соц.н. Н.Г. Комых в докладе «Концепция «тайной энергии любви» П.Сорокина и современное общество» в контексте концепции П. Сорокина», высказала свою точку зрения, – как и век назад, так и сегодня прочный мир и гармония между людьми невозможны без созидательной бескорыстной любви. Надо направлять людей по пути альтруизма и созидания. Бескорыстная созидательная любовь является самой мощной энергией. В свое время П.Сорокин поставил перед собой задачу изучить энергию созидющего альтруизма, научиться получать ее и плодотворно использовать. Итогом этой работы стали серьезные социологические обобщения на тему альтруизма и его чрезвычайно полезного влияния на ход человеческой истории.

О проблемах развития образования начала XX и XXI века, в рамках идей П.Сорокина, высказала свое мнение доцент кафедры социальных структур и социальных отношений Киевского национального университета им. Т.Шевченко, к.соц.н. В.В. Чепак. Рассматривая проблему интенсификации обучения, П.Сорокин ставил вопрос о том, возможна ли интенсификация приемов и средств интел-

лектуального розвитку. По П.Сорокину, в любом интеллектуальном развитии можно выделить два элемента: приобретение знаний и развитие способностей правильного логического мышления (суждение, логический анализ, дедукция, индукция и т.д.). Ведь задача интенсивного «культивирования интеллекта» должна сводиться, во-первых, к более быстрому усвоению знаний, а, во-вторых, «к более быстрому развитию логизма». Система воспитания и образования начала XX века, по мнению П.Сорокина, требует глубокого реформирования в силу своего замедления и нежизнеспособности, что предусматривает интенсификацию обучения и воспитания. В теоретическом аспекте препятствий для этого нет, а на практике возникает ряд сложностей. Система образования начала XXI века также требует глубокого реформирования в силу тех же причин.

Разговор о проблемах образования продолжила доцент кафедры социологии и политологии Национальной металлургической академии Украины, к.филос.н., Т.В. Куревина, в докладе «Питирим Сорокин о роли школы как средства тестирования общих свойств личности», в котором отметила – П.Сорокин исследовал школу с позиций ее социальных функций, среди которых выделял три: тестирующую, селекционную и дистрибутивную. Школа, во-первых, «тестирует индивидов», апробируя их способности; во-вторых, осуществляет селекцию индивидов для определенных социальных позиций; в-третьих, соответствующим образом распределяет индивидов по разным социальным прослойкам. Анализ трех основных социальных функций школы показывает, что, в противоположность общепринятому мнению, общее образование не только не устраняет интеллектуальных и социальных отличий, но и усиливает их. П.Сорокин подчеркивал, что школа является механизмом не «выравнивания» и «демократизации», а «аристократизации» и стратификации общества. Эта идея актуальна и сегодня, ведь, не глядя на практические постоянные процессы реформирования, образование продолжает вырабатывать социальную дифференциацию.

Своими соображениями относительно актуальности взглядов Питирима Сорокина в свете тех событий, которые происходят в нашей стране и во всем мире, поделился доцент кафедры социологии ДНУ им. О.Гончара, А.М. Ячный «Социоинженерный аспект во взглядах П.Сорокина относительно динамики социальных изменений».

Проблемы современности поднимал старший преподаватель Криворожского экономического института КНЕУ А.И. Нагорный. В своем сообщении «Современная социальная реальность в аспекте теории социокультурной динамики П.Сорокина» он отметил следующее. Упадок чувственного социокультурного этапа существования общества, по П.Сорокину, должен обусловить переход к идеациональному социокультурному типу, который традиционно изменяет чувствен-

ный. По мнению докладчика, предложенный тезис классика это ничто иное как четкий, лаконичный и содержательный совет относительно решения наших реальных, актуальных проблем современности. А.И. Нагорный подчеркивает, что очевидно слова П.Сорокина будут актуальными еще не раз на протяжении истории человечества, а умение прислушаться к ним позволит смягчить последствия переходных этапов общественной жизни.

Аспирант кафедры социологии ДНУ им. О.Гончара Ю.А. Бацанова выступила с сообщением на тему: «Каналы социальной мобильности в современном украинском обществе». Речь шла о том, что выделенные П.Сорокиным каналы социальной мобильности актуальны и в современном мире, в частности при анализе украинского общества. Тем не менее, в последнее время данная ситуация постепенно видоизменяется. Те каналы социальной мобильности, которые были эффективны еще в советские времена, в современной Украине теряют свои позиции. Образование, как очень мощный социальный лифт, сегодня переживает сложные трансформационные процессы, что отображается на возможности использования этого канала социальной мобильности, например для маргинального слоя населения Украины. Некоторые социальные институты – армия и церковь также потеряли свой престиж как возможные пути улучшения своего социального статуса, что является следствием определенных социальных процессов в обществе. Таким образом, из указанных П.Сорокиным каналов социальной мобильности, непосредственно в украинском обществе действенными остаются семья, профессиональные и политические организации, которые тесно связаны одной системой социальных связей, где формулой успеха является тот факт, что без «кума, брата, свата» или другими словами «неважно кто ты, важно чей ты» крайне тяжело достичь карьерного роста.

В завершение работы «круглого стола» выступили молодые ученые Днепропетровска, ряда других городов, а именно: О.З. Гудзенко, А.А. Солнышкина, М.Д. Бобовников, А.В. Гринчук А.В. Карпенко, А.В. Кошелев, А.В. Толкачев, М.А. Шевчук и другие.

Участники «круглого стола» «Интеллектуальное наследие П.Сорокина и современность», посвященного 120-летию со дня рождения выдающегося российско-американского ученого, крупнейшего социолога XX века П.А. Сорокина, в своих выступлениях показали, насколько сегодня актуальны идеи великого классика. Русско-американский социолог сделал огромный вклад в развитие общественной мысли в целом и социологии как науки об обществе в частности. Кроме того, П.Сорокин относится к тому редкому типу ученых, чье имя становится символом избранной им науки. На Западе он давно уже признан одним из классиков социологии XX столетия, вместе с О. Контом, Г. Спенсером и М. Вебером.

# МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКА

## ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ТА РЕГЛАМЕНТУВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ

Матеріали підготовлено та надруковано Видавництвом «Грані» на замовлення Дніпропетровської міської ради

Місцеве самоврядування як засада конституційного ладу виступає одним із найважливіших принципів організації і функціонування влади в суспільстві й державі та є необхідним атрибутом будь-якого демократичного ладу. Визнання місцевого самоврядування як засади конституційного ладу означає встановлення демократичної децентралізованої системи управління, яка б азується на самостійності територіальних громад, органів місцевого самоврядування при вирішенні всіх питань місцевого значення.

Система місцевого самоврядування Дніпропетровська, як міста обласного значення включає: територіальну громаду, міську раду, міського голову, виконавчі органи міської ради, органи самоорганізації населення, які діють у місті.

Попри те, що територіальна громада як первинний суб'єкт місцевого самоврядування володіє надзвичайно великим обсягом прав, більша частка роботи щодо вирішення питань місцевого значення проводиться органами місцевого самоврядування, зокрема міськими радами та їх виконавчими органами.

Дніпропетровська міська рада є органом місцевого самоврядування, що представляє інтереси територіальної громади та здійснює від імені та в її інтересах функції і повноваження місцевого самоврядування.

До складу Дніпропетровської міської ради V скликання входять 120 депутатів, які у березні 2006 р. були обрані жителями міста на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років за пропорційною

системою. Сьогодні рада представлена депутатами з восьми місцевих організацій-партій (блоків).

### I

#### Загальні положення діяльності Дніпропетровської міської ради

Відповідно до законодавства України порядок скликання і проведення сесій міської ради, утворення і діяльності її органів, депутатських формувань, процедуру підготовки і прийняття рішень Дніпропетровської міської ради, так само як і в усіх міських радах на території України, визначає Регламент. На сьогодні у м. Дніпропетровську є чинним Регламент Дніпропетровської міської ради V скликання (далі – Регламент), затверджений Рішенням сесії Дніпропетровської міської ради від 04.02.2009р. Даний документ має силу нормативного акту, а також регулює порядок роботи депутатів міської ради, визначає умови для ефективної реалізації їх прав і повноважень. Положення цього Регламенту є обов'язковими для виконання Дніпропетровською міською радою, її органами (у тому числі виконавчими органами) і їх посадовими особами, депутатськими групами та фракціями, а також особами, які беруть участь у підготовці і роботі сесій Дніпропетровської міської ради і її органів.

Відповідно до Статті 1 даного Регламенту Дніпропетровська міська рада (далі – міська рада) є представницьким органом місцевого самоврядування, що представляє територіальну громаду міста Дніпропетровська та здійснює від її імені та в її інтересах функції і повноваження місцевого самоврядування, визначені Конституцією України, Законами України «Про місцеве само-

врядування в Україні», «Про статус депутатів місцевих рад», Статутом територіальної громади міста Дніпропетровська, Європейською Хартією місцевого самоврядування та іншими законодавчими актами.

Міська рада є юридичною особою, має власну печатку, рахунки в банках, символіку, може від свого імені набувати майнових і особистих немайнових прав, бути позивачем і відповідачем у суді та мати всі інші притаманні юридичній особі ознаки. Міська рада здійснює право суб'єкта комунальної власності від імені та в інтересах територіальної громади міста.

Загальний склад міської ради – 120 депутатів.

За напрямком діяльності працює 12 постійних комісій міської ради з питань:

- житлово-комунального господарства;
- промисловості, паливно-енергетичного комплексу, транспорту і зв'язку;
- законності, правопорядку та оборонної роботи;
- зовнішньоекономічних відносин та партнерських стосунків;
- освіти, культури та туризму, фізкультури і спорту, сім'ї та молоді;
- споживчого ринку, підприємництва, регуляторної політики, платних послуг, побутового обслуговування та захисту прав споживачів;
- земельних відносин і охорони навколишнього середовища;
- контролю;
- архітектури та містобудування;
- депутатської діяльності, взаємодії з радами, самоврядування та зв'язків з громадськістю;
- соціального захисту, праці і охорони здоров'я;
- соціально-економічного розвитку, бюджету і фінансів.

Міський голова організує роботу міської ради, головує на її засіданнях, при встановленні результатів голосування включається до загального складу міської ради, якщо він бере участь у пленарному засіданні ради. На міського голову також поширюються повноваження та гарантії депутатів міської ради, передбачені законом про статус депутатів рад.

Діяльність міської ради, як і будь-якої іншої структури, базується на певних принципах. Основними з них є такі: народовладдя, законності, гласності, відкритості, колегіальності, виборності, поєднання державних і місцевих інтересів, правової, організаційної та матеріально-фінансової самостійності в межах повноважень, визначених чинним законодавством, підзвітності і відповідальності перед територіальною громадою міста Дніпропетровська, державної підтримки та гарантії місцевого самоврядування, судового захисту прав місцевого самоврядування.

Гласність у роботі міської ради забезпечується шляхом відкритості пленарних засідань міської ради, постійних комісій, а також шляхом розповсюдження інформації про діяльність її органів та посадових осіб.

Представникам засобів масової інформації, акредитованим у прес-центрі міської ради надається можливість під час роботи постійних комісій та під час пленарних засідань сесії міської ради вести телетрансляцію, фотозйомку, відео та аудіозапис. Їм також надається можливість знайомитися з необхідними інформаційними матеріалами і проектами рішень міської ради.

За рішенням міської ради її пленарні засідання, а також засідання її органів можуть транслюватись по телебаченню, радіо, а у виняткових випадках через гучномовці за межі будинку міської ради.

Всі проекти рішень, що готуються до розгляду міською радою, публікуються на офіційному Інтернет-порталі Дніпропетровської міської ради ([www.dniprorada.gov.ua](http://www.dniprorada.gov.ua)) після розгляду виконавчим комітетом та з моменту внесення їх до порядку денного сесії міської ради і знаходяться там до прийняття по ним рішення міською радою.

Всі рішення, прийняті міською радою, публікуються на офіційному Інтернет-порталі Дніпропетровської міської ради протягом п'яти днів з моменту підписання їх міським головою. Цей ресурс дає змогу кожному жителю міста отримувати найсвіжішу інформацію щодо діяльності Дніпропетровської міської ради. Крім цього, офіційне оприлюднення проектів рішень та рішень міської ради, а також висвітлення її діяльності через засоби масової інформації, покладається на прес-центр міської ради.

Відкритість пленарних засідань міської ради та засідань постійних комісій забезпечується шляхом допуску на них громадян, які мешкають у місті Дніпропетровську, представників виконавчих органів та органів самоорганізації населення, громадських організацій, профспілок, політичних партій, відповідно до встановленого порядку (додаток 1), шляхом надання переліченим вище особам перепусток на пленарні засідання міської ради, а на засідання постійних комісій міської ради за згодою цих комісій. За рішенням міської ради її пленарні засідання можуть проводитись у закритому режимі.

Міська рада проводить свою роботу сесійно. Сесії є чергові та позачергові й складається з пленарних засідань міської ради, а також засідань постійних комісій міської ради. Чергова сесія міської ради скликається міським головою, щомісяця у четверту середу відповідного місяця. У разі, якщо дата проведення сесії припадає на святкові дні, визначені законодавством України, початок роботи сесії переноситься на перший робочий день після святкового.

Сесія міської ради з питання розгляду бюджету на наступний рік скликається в строк, який забезпечує затвердження бюджету міста не пізніше, ніж протягом двох тижнів після офіційного опублікування Закону про Державний бюджет України, але не пізніше ніж за три дні до граничного строку.

В роботі міської ради виникають ситуації, які потребують позачергового скликання сесії для

вирішення важливих соціально-політичних питань міста. Серед причин, які можуть зумовити позачергове скликання сесії міської ради, можуть бути:

- пропозиція не менше однієї третини депутатів від загального складу міської ради (тобто сорока депутатів);

- пропозиція виконавчого комітету міської ради.

Підставою для офіційного розгляду міським головою питання про скликання сесії є відповідно:

- список не менше сорока депутатів міської ради з підписами і датою, аргументацією причин, переліком питань, що спонукають скликання сесії;

- рішення виконавчого комітету міської ради, прийняте та оформлене відповідно до чинного законодавства і Регламенту виконавчого комітету міської ради.

Позачергова сесія міської ради може бути скликана уразі виняткових обставин таких як: техногенні катастрофи, аварії зі значною кількістю жертв, терористичні акти, державні заколоти, революції, оголошення надзвичайного стану або стану війни, державні або урядові рішення, які безпосередньо відносяться до питань забезпечення життєдіяльності громади міста, письмове звернення більш ніж половини обраних депутатів ради з вимогою зібрати позачергову сесію для термінового вирішення запропонованого ним питання. інші випадки, які потребують термінового розгляду та прийняття рішень для забезпечення життєдіяльності міста та його громади

Рішення щодо скликання позачергової сесії міської ради за участю членів міського виконкому на протязі доби приймає міський голова або секретар міської ради (за дорученням міського голови). Право скликання сесії входить до компетенції депутатів міської ради, які складають не менше однієї третини від числа обраних на цей час у міську раду, повноваження яких визнані, та постійної комісії міської ради.

Рішення про скликання сесії міської ради доводиться до відома депутатів міської ради та населення не пізніше ніж за десять днів до сесії, а у виняткових випадках – не пізніше ніж за день до сесії із зазначенням дати і часу скликання, місця проведення та питань, які передбачається внести на розгляд міської ради.

Важливо відмітити, що розпорядження міського голови про скликання сесії публікується в кожному до дня її скликання номері газети «Наше місто», а також доводиться до відома депутатів та населення як спеціальна інформація міською студією телебачення (34 канал). Крім того, депутати міської ради сповіщаються про скликання сесії працівниками управління забезпечення депутатської діяльності персонально. У випадку неможливості персонального сповіщення депутат інформується про скликання сесії телефонограмою по контактному телефону. Депутат міської ради обов'язково визначає офіційний контактний телефон, за яким його сповіщають про скликання сесії, а також з інших питань, пов'язаних із депутатською діяльністю. Такий строгий підхід

говорить про те, що дана процедура є досить складною і потребує необхідної підготовки.

У випадку неможливості прибуття на сесію міської ради депутат зобов'язаний сповістити про це міського голову, секретаря міської ради або директора департаменту забезпечення діяльності міської ради – апарату міської ради, начальника управління забезпечення депутатської діяльності.

Реєстрація запрошених на сесію міської ради починається за одну годину до початку роботи сесії. Внаслідок впровадження електронної системи голосування, що спрощує роботу депутатів міської ради, перед початком пленарного засідання за допомогою електронної системи обов'язково проводиться реєстрація депутатів, які присутні у залі засідань, з використанням їх персональних карток для голосування. Наступна реєстрація проводиться перед кожним пленарним засіданням міської ради в рамках даної сесії.

Проте нова система потребує дотримання певних правил. Так, перед початком реєстрації головуючий на засіданні ради дає команду оператору електронної системи: «включити систему на реєстрацію», та після її включення звертається до депутатів: - «Прошу зареєструватись». Тобто ефективність роботи залежить як і від самих депутатів, так і від рівня технічної підготовки.

Після кожної реєстрації її результати по загальній кількості депутатів, присутніх на засіданні та по фракціям оголошуються головуючим на пленарних засіданнях міської ради і висвітлюються на електронному табло у залі. Депутат не має права вимагати скасування своєї реєстрації (за виключенням випадку коли він був фізично відсутнім на робочому місці). Тому дана процедура потребує певної підготовки.

Як зазначалося раніше, реєстрація депутатів присутніх на пленарних засіданнях, як правило, проводиться за допомогою електронної системи, проте цей процес може бути здійснений і лічильною комісією у разі якщо:

- електронна система не дозволяє цього зробити
- на цьому наполягає головуючий на сесії
- на цьому наполягає хоча б одна фракція міської ради
- на цьому наполягає лічильна комісія

Вищенаведені дані підтверджують той факт, що сесії міської ради проводяться гласно. Так, присутні представники засобів масової інформації на пленарних засіданнях міської ради на підставі пред'явлення посвідчення зареєстрованого у встановленому порядку засобу масової інформації, а також за запрошенням, оформленим через прес-центр міської ради. Відповідно, засоби масової інформації за власним бажанням можуть бути присутніми на сесії і донести отриману інформацію до глядача чи читача.

Проте, існують виключення: у разі потреби міська рада може прийняти рішення щодо проведення закритого пленарного засідання міської ради. Умови забезпечення закритості, а також перелік осіб, що

допускаються на закриті засідання, визначаються спеціальним рішенням міської ради.

У пленарних засіданнях міської ради можуть брати участь з правом дорадчого голосу:

- народні депутати України, обласної, районних у місті рад, почесні депутати міської ради;
- представники органів державної виконавчої влади і місцевого самоврядування;
- представники політичних партій, профспілкових організацій, об'єднань громадян, органів самоорганізації населення, територіальної громади міста;
- посадові особи виконавчих органів міської і районних у місті рад;
- керівники, спеціалісти підприємств, організацій та установ міста.

За узгодженням з депутатами міської ради на пленарних засіданнях міської ради можуть бути присутніми їх помічники-консультанти. Депутати інших рад, представники органів державної виконавчої влади і місцевого самоврядування присутні на пленарних засіданнях міської ради за запрошенням міської ради або за власною ініціативою.

Громадяни доводять до відома міської ради про свою присутність шляхом попереднього сповіщення керівництва міської ради, реєстрації чи направлення в секретаріат сесії записки з наведенням прізвища, ім'я по-батькові, приналежності до територіальної громади, посади і місця роботи для представлення їх депутатам міської ради.

Представники політичних партій, громадських і профспілкових організацій, органів самоорганізації населення міста, громадяни присутні на пленарних засіданнях міської ради за запрошенням міської ради або за власною ініціативою. У цьому випадку орган партії, громадської або профспілкової організації, самоорганізації населення, виборці до сесії направляють у встановленому порядку на ім'я міського голови письмову заяву зі вказівкою прізвища, імені та по батькові свого уповноваженого представника та передбачуваної мети присутності на пленарному засіданні або при розгляді визначених питань.

Посадові особи виконавчих органів міської і районних у місті рад, керівники, спеціалісти підприємств, установ, організацій міста присутні на пленарних засіданнях міської ради, як правило, у якості запрошених при розгляді питань, пов'язаних з їх професійною діяльністю.

Серед запрошених на чергову сесію щодо розгляду конкретних питань можуть бути керівники розташованих або зареєстрованих на території міста підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності, які зобов'язані на вимогу міської ради прибути на пленарні засідання міської ради для надання інформації з питань, віднесених до відання міської ради, відповідей на запити депутатів міської ради, а також в інших випадках, передбачених законом.

Крім цього, на пленарні засідання міської ради

обов'язково запрошуються: заступники міського голови, прокурор міста і начальник міського управління УМВС у Дніпропетровській області (або їх повноважні представники), керівник юридичного відділу, керівник податкової інспекції міста, начальник фінансового Департаменту Дніпропетровської міської ради, начальник управління економіки Дніпропетровської міської ради, начальник управління комунальної власності Дніпропетровської міської ради, голови районних у місті рад.

У випадку виникнення питань щодо доцільності присутності на пленарних засіданнях міської ради тих або інших осіб, питання вирішується прийняттям рішення міської ради більшістю голосів від числа присутніх депутатів.

Для того, щоб робота була ефективною перед відкриттям сесії, а також, за необхідності, перед початком пленарного засідання і перед розглядом чергового питання, головуєчий повинен інформувати депутатів про склад запрошених і присутніх на пленарному засіданні міської ради. Це допомагає учасникам бути в курсі тих питань, які розглядаються.

Запрошені, а також інші особи, що присутні на пленарному засіданні міської ради, розташовуються у відведеному місці зали засідань і зобов'язані дотримуватись встановленого порядку. У випадку порушення встановленого порядку головуєчий за згодою міської ради має право після повторного попередження запропонувати їм залишити залу засідань.

#### Особливості процедури внесення і підготовки питань на розгляд міської ради. Формування Порядку денного сесії

Головним завданням пленарних скликань є внесення на розгляд і безпосередній розгляд головних питань, відповідно до яких і формується порядок роботи скликання. Пропозиції з питань для розгляду міською радою можуть вноситися міським головою, постійними комісіями, депутатськими групами і депутатськими фракціями, депутатами, виконавчим комітетом міської ради, головою обласної державної адміністрації, головою обласної ради, загальними зборами громадян за місцем проживання, а також у порядку місцевої ініціативи.

Пропозиції з питань для розгляду міською радою на сесії оформляються у вигляді:

- розпорядження міського голови;
- рішення постійної комісії (комісій);
- листа депутата (депутатів), депутатської групи, депутатської фракції міської ради на ім'я міського голови;
- рішення виконавчого комітету міської ради;
- відповідного документа голови обласної державної адміністрації, голови обласної ради;
- рішення загальних зборів громадян за місцем проживання;
- місцевої ініціативи.

Пропозиції оформлюються у вигляді проектів рішень міської ради у встановленому порядку.

У випадку внесення пропозицій по розгляді питань міською радою депутатами, постійними комісіями, депутатськими групами і депутатськими фракціями міської ради, загальними зборами громадян проекти рішень можуть не додаватися. У цьому випадку, за дорученням міського голови, відповідні виконавчі органи готують і оформлюють проект рішення міської ради у встановленому порядку або готують аргументований висновок щодо неможливості або недоцільності підготовки проекту рішення міської ради з питання, викладеного в пропозиції.

Для ефективної організації роботи питань, внесені на розгляд міської ради, прийнято підрозділяти умовно на основні, поточні та організаційні. Так, до основних відносяться питання, що вимагають попереднього аналізу і вивчення постійними (тимчасовими) або спеціально створеними комісіями (робочими групами) міської ради. До поточних відносяться питання щодо затвердження правил, положень, норм та інших подібних рішень, що входять у виняткову компетенцію міської ради, проекти яких готуються постійними комісіями, депутатами і виконавчими органами міської ради, як правило, за дорученням міського голови. Щодо організаційних, то - це питання обрання, затвердження, призначення або узгодження міською радою посадових осіб, утворення органів міської ради (у т.ч. виконавчих органів, комунальних підприємств міської ради) і затвердження їх структури, розгляд і затвердження планів, заходів, положень про органи і організації, зміни і доповнення у раніше прийняті рішення міської ради, зняття їх з контролю та інші, які носять організаційний характер.

Перелік основних питань, внесених на розгляд міської ради на сесіях, формується, як правило, на основі перспективного плану роботи міської ради. Перелік поточних і організаційних питань формується у міру їх надходження та попереднього розгляду у встановленому цим Регламентом порядку.

Підготовка основних питань, внесених на розгляд міської ради на сесіях, ґрунтується, як правило, на таких заходах:

1) створення підготовчої комісії (робочої групи) для проведення аналізу і вивчення предмету питання. Комісія (робоча група) може бути створена рішенням міської ради, розпорядженням міського голови, рішенням постійної комісії (декількох постійних комісій), виконавчим комітетом міської ради не пізніше ніж за місяць до передбачуваного строку розгляду питання на сесії в складі депутатів і спеціалістів;

2) підготовка комісією (робочою групою) проекту рішення міської ради та інших документів і матеріалів, що характеризують предмет питання;

Тут необхідно дати роз'яснення, що ж собою представляють інші документи. До інших документів прийнято відносити: довідку, у якій розкриваються результати вивчення, аналіз стану справ, висновки і пропозиції по предмету питання. Довідка підписується членами комісії (робочої групи) або за

їх рішенням – керівником цієї комісії (робочої групи); список запрошених на сесію посадових та інших осіб, що мають відношення до предмета питання;

таблиці, стенди, слайди, виставки і т.п., що надає можливість наочно представити тему питання.

Підготовка поточних і організаційних питань, внесених на розгляд міської ради на сесіях, містить у собі:

1) проведення аналізу або реалізацію заходів відповідно до Регламенту (положення про орган) міської ради про статус депутата міської ради;

2) підготовка проекту рішення міської ради та інших документів і матеріалів, що характеризують предмет питання.

Усі проекти рішень міської ради в обов'язковому порядку попередньо розглядаються виконавчим комітетом міської ради, усіма постійними комісіями міської ради, а також можуть попередньо розглядатися депутатськими групами і депутатськими фракціями в установленому порядку.

Після розгляду проектів виносяться висновки по кожному з них. Важливо відмітити, що висновки виконавчого комітету міської ради, постійних комісій міської ради, пропозиції депутатських груп і фракцій за результатами попереднього розгляду проектів рішень міської ради носять рекомендаційний характер і можуть враховуватися міським головою при формуванні проекту Порядку денного сесії міської ради.

Попередній розгляд проектів рішень міської ради виконавчим комітетом міської ради організовує керуючий справами виконавчого комітету міської ради відповідно до регламенту виконавчого комітету міської ради.

В свою чергу виконавчий комітет міської ради своїм рішенням: коректує, погоджує і вносить на розгляд міської ради проекти рішень міської ради, підготовлені відділами, управліннями та іншими виконавчими органами міської ради згідно з їх компетенцією; висловлює аргументоване ставлення до проектів рішень міської ради, підготовлених депутатами, постійними комісіями, підготовленими комісіями (робочими групами) міської ради, загальними зборами громадян.

Після попереднього розгляду кожного проекту рішення міської ради виконавчим комітетом міської ради його копія і копія рішення виконавчого комітету міської ради про попередній розгляд проекту рішення міської ради в кількості п'ятнадцяти екземплярів передаються в управління забезпечення депутатської діяльності ради для обліку і проведення організаційно-технічних заходів.

Проекти рішень міської ради, у міру їх накопичення, направляються управлінням забезпечення депутатської діяльності в постійні (тимчасові контрольні, у випадку їх утворення) комісії відповідно до переліку не пізніше 9-ої години щосереді місяця. Попередній розгляд проектів рішень міської ради в постійних комісіях організовує голова постійної комісії відповідно до Положення про постійні комісії міської ради.

Постійні комісії міської ради також попередньо розглядають проект рішення міської ради і приймають, в свою чергу, рішення у вигляді висновків та рекомендацій.

В даній процедурі існують певні нюанси. Одним з них є те, що у випадку, коли в одного або декількох членів комісії думка по проекту рішення відрізняється від прийнятого комісією, вони мають право викласти її в письмовому вигляді та прикласти його до рішення комісії. Якщо при розгляді проекту рішення міської ради на засіданнях постійних комісій вносилися зміни та зауваження до вказаного проекту, профільна комісія повинна повторно розглянути ці зауваження за участю авторів цих зауважень.

Якщо профільна комісія або три будь-які комісії не згодні з розглянутим ними проектом рішення в цілому, це питання, при формуванні проекту Порядку денного сесії, як правило, знімається з розгляду міською радою на даній сесії, якщо автор проекту рішення не наполягає на його розгляді міською радою.

Проекти рішень міської ради візуються головами постійних комісій міської ради в установленому порядку. Попередній розгляд проектів рішень міської ради в депутатських групах і депутатських фракціях організовує керівник відповідної депутатської групи, депутатської фракції міської ради. Проекти рішень міської ради, у міру їх накопичення або окремі з них, з ініціативи депутатських груп і фракцій, можуть бути направлені управлінням забезпечення депутатської діяльності в депутатські групи і фракції міської ради, про діяльність яких піде далі.

Думки депутатських груп і фракцій щодо попередньо розглянутих проектів рішень міської ради можуть бути відповідно оформлені і передані в управління забезпечення депутатської діяльності для проведення організаційно-технічних заходів.

Наведемо декілька прикладів щодо розгляду конкретних питань, так як окремі питання відповідно до їх специфіки розглядаються відповідними постійними комісіями. Так, попередній розгляд проектів рішень міської ради з питань передачі, надання і вилучення земельних ділянок (крім продажу і викупу землі) здійснюється постійною комісією міської ради з питань земельних відносин і охорони навколишнього середовища (профільна постійна комісія). Проекти рішень міської ради з питань передачі, надання і вилучення земельних ділянок (крім продажу і викупу землі) візують (знизу вгору): коректор, начальник юридичного відділу, землекористувач, голови та секретарі профільних постійних комісій міської ради, заступник міського голови за напрямком діяльності і секретар міської ради. Інші посадові особи візують відповідні рішення виконавчого комітету міської ради у встановленому порядку.

Щодо проектів рішень міської ради з питань погодження місць розташування об'єктів та надання згоди (обґрунтованої відмови) на розроблення проектів

відведень земельних ділянок для будівництва та реконструкції об'єктів, то їх розгляд здійснюється постійною комісією міської ради з питань архітектури та містобудування (профільна постійна комісія), а також постійною комісією з питань земельних відносин і охорони навколишнього середовища протягом дії Регламенту міської ради. Спірні питання розглядаються на спільних засіданнях зазначених постійних комісій міської ради. У разі потреби кожна постійна комісія міської ради може запросити необхідні документи та спеціалістів для додаткового вивчення питань, так як не завжди для прийняття рішення вистачає тих документів, які попередньо надаються до розгляду.

Іншим постійним комісіям міської ради надається перелік проектів рішень міської ради за даними питаннями, який візується головами та секретарями цих комісій з відображенням думки комісії.

Важливим моментом в цьому питанні є те, що проект рішення міської ради обов'язково повинен дублюватися в електронному вигляді згідно з правилами оформлення проекту рішення міської ради. Електронна копія проекту рішення обов'язково передається особою (органом), що готувала цей проект рішення, до управління забезпечення депутатської діяльності одночасно з наданням до управління забезпечення депутатської діяльності паперового оригіналу проекту рішення міської ради.

Як і будь-який документ проект рішення міської ради має невід'ємні складові, а саме:

- найменування питання, яке розглядається;
- констатуючу частину, в якій у стислій формі розкривається стан справ з предмету питання, мотиви, що спонукали його розгляд, розкриваються причини тих чи інших результатів роботи і робляться висновки по предмету питання;
- постановляючу частину, у якій пунктами по порядку визначаються конкретні заходи щодо розглянутого питання з вказівкою строків і відповідальних за виконання. При цьому постановляюча частина може мати пункти з текстом затвердження відповідних заходів, складу комісій, робочих груп, переліків і т.п., що додаються до рішення в якості його складової частини – додатка.

На зворотньому боці останньої сторінки проекту рішення вказується:

- хто вносить питання і проект рішення по ньому на розгляд міської ради;
- хто підготував проект рішення (керівник підготовчої комісії, голова постійної комісії, депутат, особа, уповноважена міською радою або міським головою);
- візи голів постійних комісій і посадових осіб із зазначенням дати візування.

Проект Порядку денного сесії формує міський голова, за винятком випадків, передбачених законодавством.

Пропозиції по проекту Порядку денного майбутньої сесії міської ради готуються управлінням забезпечення депутатської діяльності на підставі вимог

цього Регламенту і надаються міському голові, секретарю міської ради не пізніше ніж за одинадцять робочих днів до дня початку роботи сесії міської ради.

Пропозиції з питань проекту Порядку денного майбутньої сесії, якщо є необхідність, керівники постійних (тимчасових контрольних, у випадку їх утворення) комісій, депутатських груп і фракцій міської ради направляють не пізніше ніж за одинадцять днів міському голові для їх обліку при формуванні проекту Порядку денного майбутньої сесії.

Пропозиції до проекту Порядку денного майбутньої сесії не приймаються негайно, а повинні обговорюватися на нараді голів постійних (тимчасових контрольних, у випадку їх утворення) комісій, нараді керівників фракцій та депутатських груп за участю міського голови та секретаря міської ради не пізніше ніж за два дні до дня початку роботи сесії.

Матеріали майбутньої сесії (пропозиції по проекту Порядку денного, по порядку ведення сесії, копії проектів рішень міської ради, інформація з розгляду проектів рішень міської ради, які вносяться на сесію в постійних комісіях) готуються управлінням забезпечення депутатської діяльності і надаються міському голові, секретарю міської ради не пізніше ніж за п'ять днів до початку сесії міської ради.

Так як питань до розгляду на сесії може бути багато, тому питання в проекті Порядку денного сесії міської ради, як правило, групуються по значимості, напрямках роботи і розташовуються у такому порядку:

- основне питання (основні питання);
- фінансово-бюджетні питання;
- питання по програмах розвитку галузей і сфер міського господарства;
- питання комунальної власності;
- організаційні питання;
- питання про пільги;
- питання земельних відносин;
- розділ «Різне».

З кожного питання зазначається доповідач, при необхідності – співдоповідач. Крім вищезазначених питань у проект Порядку денного можуть вноситися питання, що могли б бути розглянуті на засіданнях постійних комісій у ході сесії.

Проект Порядку денного сесії видається депутатам міської ради не пізніше ніж за два робочі дні до дня початку роботи сесії, так як прийняття рішення потребує детального ознайомлення з питаннями і певної підготовки.

Порядок денний сесії міської ради затверджується на пленарному засіданні міської ради по тексту його проекту, якщо не надійшло аргументованих пропозицій щодо поправок (змін і доповнень) до представленого проекту Порядку денного сесії. В останньому випадку проект Порядку денного може бути поставлений на голосування для прийняття його за основу.

Якщо проект Порядку денного сесії приймається за основу, то ставиться на голосування кожна

пропозиція доповнень і змін до проекту Порядку денного сесії, після чого Порядок денний сесії ставиться на голосування для прийняття в цілому.

Якщо проект Порядку денного сесії не прийнятий за основу, ставиться на голосування кожний пункт проекту Порядку денного сесії, а також кожна пропозиція по доповненнях і змінах. У цьому випадку Порядок денний сесії вважається прийнятим по переліку пунктів, доповнень і змін до проекту Порядку денного сесії, що одержали більшість голосів у встановленому для прийняття рішень міської ради порядку.

Якщо проект Порядку денного сесії прийнятий за основу, але не прийнятий у цілому, для затвердження Порядку денного сесії застосовується процедура, передбачена для випадку, коли проект Порядку денного сесії не прийнятий за основу.

У випадку крайньої необхідності чи в силу певних обставин у ході роботи сесії в затверджений Порядок денний можуть вноситися додаткові пропозиції. У ході роботи сесії з затвердженого Порядку денного можуть виключатися питання у випадку їх явної невідповідності, втрати їх актуальності до моменту розгляду, а також через інші аргументовані вагомі причини.

## II

### Основні аспекти діяльності депутата міської ради

Депутат міської ради набуває своїх повноважень в результаті обрання його в міську раду відповідно до чинного законодавства. Повноваження депутата міської ради починаються з дня відкриття першої сесії міської ради з моменту офіційного оголошення підсумків виборів міською виборчою комісією і закінчуються в день відкриття першої сесії міської ради нового скликання, крім передбачених законом випадків дострокового припинення повноважень депутата міської ради або міської ради.

Повноваження депутата міської ради припиняються достроково за наявності нижчезазначених підстав, засвідчених офіційними документами, без прийняття рішення міської ради у випадку:

- його відкликання виборцями у встановленому Законом України «Про статус депутатів місцевих рад» порядку;
- припинення його громадянства України або виїзду на постійне проживання за межі України;
- обрання або призначення його на посаду, зайняття якої відповідно до Конституції України і закону не сумісне з виконанням депутатських повноважень;
- обрання його депутатом іншої місцевої ради;
- визнання його судом недієздатним або безвісно відсутнім;
- набрання законної сили обвинувальним вироком суду, за яким його засуджено до позбавлення волі;
- його смерті.
- відкликання його політичною партією (виборчим блоком політичних партій), за виборчим списком відповідної місцевої організації якої його було обрано депутатом місцевої ради у випадку не входжен-

ня депутата місцевої ради (крім депутата сільської, селищної ради), обраного за виборчим списком відповідної місцевої організації політичної партії (виборчих блоків політичних партій) у багатомандатному виборчому окрузі, межі якого збігаються з межами відповідної ради, до складу депутатської фракції відповідної місцевої організації політичної партії (виборчого блоку політичних партій) або його виходу зі складу такої депутатської фракції внаслідок подання депутатом особистої заяви про вихід з депутатської фракції, або переходу депутата в іншу депутатську фракцію, або з інших підстав, встановлених вищим керівним органом політичної партії (виборчого блоку політичних партій), за виборчим списком відповідної місцевої організації якої він був обраний депутатом місцевої ради.

Повноваження депутата міської ради можуть припинятися достроково за рішенням міської ради:

- у зв'язку з набранням сили обвинувального вироку суду, відповідно до якого депутат засуджений до покарання, не пов'язаного з позбавленням волі;

- у зв'язку з особистою заявою депутата про складання ним депутатських повноважень.

Депутат міської ради здійснює свої повноваження, не пориваючи з виробничою або службовою діяльністю, може мати до п'яти помічників - консультантів, які працюють на громадських засадах, діяльність яких регулюється Положенням про помічника - консультанта депутата Дніпропетровської міської ради, що затверджується міською радою.

Депутат міської ради має право:

обирати і бути обраним до органів міської ради;

офіційно представляти виборців у міській раді та її органах;

пропонувати питання до розгляду їх міською радою та її органами;

вносити пропозиції та зауваження до Порядку денного засідань міської ради та її органів, порядку обговорюваних питань та їх суті;

вносити на розгляд міської ради та її органів пропозиції з питань, пов'язаних з його депутатською діяльністю;

вносити на розгляд міської ради та її органів проекти рішень з питань, що належать до їх відання, поправки до них;

висловлюватися щодо персонального складу утворених міською радою органів і кандидатур посадових осіб, які обираються, призначаються або затверджуються міською радою;

порушувати питання про недовіру міському голові, розпуск органів, утворених міською радою та звільнення посадових осіб місцевого самоврядування;

брати участь у дебатах, звертатися із запитаннями, ставити запитання доповідачам, співдоповідачам, головуючому на засіданні;

вносити пропозиції про заслуховування на пленарному засіданні міської ради звіту чи інформації будь-якого органу або посадової особи, підзвітних чи підконтрольних міській раді, а також з питань, що

входять до компетенції міської ради, інших органів та посадових осіб, що діють на її території;

порушувати в міській раді та її органах питання про необхідність перевірки роботи підзвітних та підконтрольних раді органів, підприємств, установ, організацій;

виступати з обґрунтуванням своїх пропозицій та з мотивів голосування, давати довідки;

ознайомлюватися з текстами виступів у стенограмах чи протоколах засідань міської ради та її органів до їх опублікування;

оголошувати на засіданні міської ради та її органів тексти звернень, заяв, пропозицій громадян або їх об'єднань, якщо вони мають суспільне значення;

об'єднуватися з іншими депутатами міської ради в депутатські групи, фракції, які діють відповідно до Регламенту міської ради, основні положення якого представлені в даній статті.

Міська рада та її органи сприяють депутатам місцевих рад в їх діяльності шляхом створення відповідних умов, забезпечення депутатів документами, довідково-інформаційними та іншими матеріалами, необхідними для ефективного здійснення депутатських повноважень, в тому числі при проведенні пленарних засідань міської ради, організують вивчення депутатами міської ради законодавства, досвіду роботи ради.

Депутат міської ради, крім секретаря міської ради, повинен входити до складу однієї з постійних комісій міської ради. Депутат міської ради зобов'язаний брати участь у роботі сесій міської ради, постійних комісій та інших органів, до складу яких він входить, всебічно сприяти виконанню їх рішень. Крім цього депутат міської ради може брати участь у роботі постійних (тимчасових) комісій, інших комісій, робочих груп, утворених міською радою, виконавчого комітету міської ради, відділів, управлінь, інших виконавчих органів міської ради, до складу яких він не входить, з правом дорадчого голосу.

Важливо також відмітити, що депутати міської ради користуються правом ухвального голосу з усіх питань, розглянутих на пленарних засіданнях міської ради, засіданнях органів міської ради, до складу яких він входить. Депутат міської ради має право брати участь із правом дорадчого голосу в роботі районних у місті рад, а також у роботі обласної ради, якщо на її сесії розглядаються питання і приймаються рішення, що торкаються інтересів територіальної громади міста у порядку, передбаченому регламентами цих рад.

#### Організація роботи міської ради

Міська рада організовує свою роботу шляхом розгляду і вирішення питань, що відносяться до її компетенції безпосередньо на пленарних засіданнях міської ради або через постійні комісії (тимчасові контрольні та інші створені міською радою комісії), виконавчий комітет міської ради, відділи, управління та інші виконавчі органи міської ради в межах їх компетенції, встановленої регламентами,

статутами та положеннями, які підлягають затвердженню міською радою. Міська рада планує свою роботу на основі перспективного і поточного планування: перспективний план роботи міської ради складається на основі пропозицій міського голови, депутатів, постійних (тимчасових) комісій, депутатських груп і фракцій міської ради.

Перспективний план роботи міської ради затверджується, як правило, на пленарному засіданні міської ради в IV кварталі поточного року строком на наступний рік і складається з наступних розділів:

1. Питання, внесені для розгляду на сесіях міської ради.

2. Питання, які передбачаються для розгляду постійними комісіями, у тому числі на спільних засіданнях комісій міської ради з аналогічними комісіями районних у місті рад, інших рад.

3. Питання і заходи щодо виконання доручень виборців.

4. Заходи, що забезпечують роботу депутатів з виборцями.

5. Заходи щодо вивчення депутатами чинного законодавства, досвіду роботи місцевого самоврядування.

6. Заходи щодо вивчення депутатами діяльності підприємств, організацій, установ міста.

7. Інші заходи, питання, пов'язані із практичною реалізацією повноважень і обов'язків депутатів.

До поточного планування роботи в міській раді відносяться:

- плани підготовки питань для розгляду міською радою на сесії;

- плани підготовки сесії;

- плани підготовки спільних засідань постійних комісій;

- плани проведення інформаційно-методичних нарад депутатів;

- інші, у тому числі робочі, плани.

Поточні плани роботи складаються депутатами, постійними комісіями, а за дорученням міського голови (секретаря міської ради) – працівниками управління забезпечення депутатської діяльності та затверджуються міським головою (секретарем міської ради).

#### Головні аспекти діяльності депутатських груп Дніпропетровської міської ради

Окремим питанням, яке потребує розгляду є питання про діяльність депутатських груп. Так, депутати міської ради за взаємною згодою можуть об'єднуватися в депутатські групи для спільної роботи щодо здійснення депутатських повноважень на основі спільності розв'язуваних ними питань, проблем або з інших ознак.

Основними цілями створення депутатських груп можуть бути:

- організація і вирішення питання, проблеми, що стало підставою для утворення депутатської групи;

- організація і контроль виконання доручень виборців;

- організація особистого прийому виборців;

- розробка проектів рішень, які можуть бути внесені на розгляд міської ради, з питань проблем територій;

- організація спільної роботи з органами самоорганізації населення;

- організація звітів перед виборцями та їх інформування;

- вивчення суспільної думки про роботу міської ради та її органів.

Депутатські групи міської ради можуть співпрацювати з відповідними депутатськими групами районних у місті рад. Депутатська група може бути утворена в будь-який час протягом строку повноважень міської ради поточного скликання на визначений депутатською групою період, але не більше ніж на строк повноважень міської ради. Депутатська група вважається утвореною, якщо про це прийнято рішення зборів не менш ніж п'яти депутатів міської ради, що виявили бажання ввійти в її склад. Депутати міської ради, що входять до складу депутатської групи, обирають більшістю голосів керівника депутатської групи. Необхідно відмітити, що входження депутата в таку депутатську групу не обмежує його входження в депутатську фракцію або іншу депутатську групу.

Важливим моментом тут є те, що депутатська група після її утворення реєструється шляхом ухвалення відповідного рішення міської ради. Підставою ж для реєстрації депутатської групи міською радою є подання керівника депутатської групи на ім'я міського голови про внесення питання про реєстрацію на розгляд міської ради на певній сесії або на пленарному засіданні поточної сесії. До подання керівника депутатської групи додається письмове повідомлення, підписане депутатами цієї групи, про сформування депутатської групи із вказівкою її назви, персонального складу і партійної приналежності членів групи, а також депутатів міської ради, уповноважених представляти депутатську групу.

Організація роботи депутатських груп поза сесіями міської ради ґрунтується на реалізації певних завдань. За необхідності депутатська група може подати на розгляд і затвердження міської ради Положення про депутатську групу. Депутатська група проводить свої засідання в міру необхідності, в чому її відмінність від сесій депутатів міської ради, які скликаються постійно у встановлений термін. Скликає і веде засідання депутатської групи її керівник.

Сприяння та координація діяльності депутатських груп здійснюється міською радою шляхом заслуховування за необхідності інформацій і повідомлень депутатських груп про їх діяльність на сесіях міської ради та на інформаційно-методичних нарадах депутатів міської ради у встановленому порядку.

Депутатська група має право:

- на пропорційне представництво в постійних і тимчасових комісіях міської ради;

- попередньо обговорювати кандидатури посадових осіб, що обираються, призначаються або затверджуються міською радою;

- гарантованого виступу свого представника на пленарному засіданні міської ради з кожного питання Порядку денного сесії міської ради;

- об'єднувати зусилля з іншими депутатськими групами, депутатськими фракціями для створення більшості в міській раді або опозиції;

- вносити пропозиції і проекти рішень на розгляд міської ради;

- поширювати через секретаріат сесії серед депутатів міської ради підготовлені нею матеріали, пропозиції, зміст яких не суперечить чинному законодавству і входить у компетенцію міської ради;

- перед голосуванням з того чи іншого проекту рішення міської ради провести нараду. При цьому в пленарному засіданні міської ради робиться перерва на визначений міською радою час, але не менш ніж на 20 хвилин, після закінчення якого і за наявності кворуму голосування може бути проведено без депутатів, що входять у депутатську групу.

Депутатська група може в будь-який час змінити свій склад, переглянути або відкоригувати цілі і завдання своєї діяльності у встановленому цим Регламентом порядку.

Виконавчий комітет міської ради забезпечує депутатські групи міської ради приміщеннями, засобами зв'язку та іншими засобами, необхідними для роботи, у встановленому порядку.

Діяльність депутатської групи припиняється:

- при вибутті окремих депутатів міської ради, внаслідок чого її чисельність стає менше встановленої законом;

- при прийнятті депутатською групою рішення про її розпуск;

- після закінчення строку, на який депутати міської ради об'єдналися в депутатську групу, або строку повноважень міської ради.

#### Депутатські фракції міської ради: специфіка діяльності та основні завдання

Крім об'єднання в депутатські групи, які розглядалися вище, депутати міської ради на основі єдності поглядів або партійного членства можуть поєднуватися в депутатські фракції чисельністю не менш п'яти депутатів. До складу депутатських фракцій можуть входити депутати міської ради, що підтримують політичну спрямованість фракції. Депутат міської ради може входити до складу тільки однієї депутатської фракції.

Основні цілі і задачі діяльності депутатських фракцій визначають депутати, що об'єдналися в ці фракції відповідно до чинного законодавства і повноважень депутатів міської ради, передбачених законом. Вони можуть співпрацювати з відповідними депутатськими фракціями обласної і районних у місті рад.

Депутатська фракція може бути утворена в будь-який час протягом строку повноважень міської ради поточного скликання на визначений депу-

татською фракцією період, але не більше ніж на строк повноважень міської ради. Вона вважається утвореною, якщо про це прийнято рішення зборів не менш ніж п'ятьма депутатами міської ради. Порядок вступу у фракцію і виходу з неї визначається самою фракцією.

Депутати міської ради, що входять до складу депутатської фракції, можуть обрати у встановленому ними порядку керівника (координатора, голову, співголів) депутатської фракції. Рішення про об'єднання депутатів міської ради у фракцію направляється міському голові (виконуючому його обов'язки), який доводить його до відома міської ради на найближчій сесії або пленарному засіданні поточної сесії.

У випадку, якщо сесію веде не міський голова, зазначене рішення доводиться до відома міської ради головою на сесії (пленарному засіданні).

До рішення про об'єднання депутатів міської ради у фракцію, що направляється міському голові, додається письмове повідомлення про об'єднання депутатів міської ради у фракцію із вказівкою її назви, персонального складу і партійної приналежності членів фракції, інформації про керівника (координатора, голову, співголів) фракції, а також за необхідності – про цілі і завдання діяльності фракції та інших відомостей на її розсуд.

Організація діяльності депутатських фракцій покладається на міського голову, що може з урахуванням пропозицій фракцій розробити систему (положення) про організацію діяльності депутатських фракцій і довести цю систему (положення) до відома міської ради. Порядок роботи, проведення засідань, прийняття рішень та інші організаційні питання діяльності фракції визначаються самою фракцією.

Депутатська фракція має право:

- на пропорційне представництво в постійних і тимчасових комісіях міської ради;

- попередньо обговорювати кандидатури посадових осіб, які обираються, призначаються або затверджуються міською радою;

- гарантованого виступу свого представника на пленарному засіданні міської ради з кожного питання Порядку денного сесії міської ради;

- поєднувати зусилля з іншими депутатськими фракціями, групами для створення більшості в міській раді або опозиції;

- вносити пропозиції і проекти рішень на розгляд міської ради в установленому порядку;

- поширювати через секретаріат сесії серед депутатів міської ради підготовлені нею матеріали, пропозиції, зміст яких не суперечить чинному законодавству і входить у компетенцію міської ради;

- перед голосуванням з того чи іншого проекту рішення міської ради провести нараду. При цьому в пленарному засіданні міської ради робиться перерва на визначений міською радою час, але не менш ніж на 20 хвилин, після закінчення якого і за наявності кворуму голосування може бути проведено без депутатів, що входять у депутатську фракцію.

Депутатська фракція може в будь-який час

змінити свій склад, переглянути або відкоригувати цілі і завдання своєї діяльності у встановленому фракцією порядку, про що інформується міський голова, що доводить ці дані до відома міської ради у встановленому порядку.

Виконавчий комітет міської ради забезпечує депутатські фракції приміщеннями, засобами зв'язку та іншими засобами, необхідними для роботи, у встановленому порядку.

Діяльність депутатської фракції припиняється:

- при вибутті окремих депутатів міської ради, внаслідок чого її чисельність стає менше встановленої законом;
- при прийнятті депутатською фракцією рішення про її розпуск;
- після закінчення строку, на який депутати міської ради об'єдналися в депутатську фракцію, або строку повноважень міської ради.

#### Організація контролю виконання рішень Дніпропетровської міської ради

Одним із основних завдань міської ради є контроль виконання рішень, прийнятих міською радою. Так, у постановляючій частині рішень міської ради, як правило, повинен мати місце пункт, що визначає орган або посадова особа міської ради, на який покладається контроль виконання даного рішення міської ради.

З цією метою міська рада може утворити у встановленому порядку структурний підрозділ для проведення організаційно-технічної роботи щодо забезпечення контролю та аналізу виконання рішень міської ради.

Для організації контролю виконання рішення міської ради посадова особа, орган міської ради, на кого покладений контроль, може вжити наступних заходів:

- організація перевірки (як правило, комісійно) виконання рішення міської ради, за результатами якої подаються рекомендації на розгляд виконавців, а в необхідних випадках – на розгляд виконавчого комітету міської ради, постійних комісій міської ради або на сесію міської ради;
- організація підготовки питання про хід виконання рішення міської ради на розгляд міської ради, якщо це було передбачено рішенням або в ході перевірок з'явилася для цього необхідність;
- аналіз письмової інформації виконавців про хід виконання рішення міської ради, якщо подача такої інформації була передбачена цим рішенням або якщо такі інформації, що запитані контролюючим рішенням міської ради;
- організація розгляду ходу виконання рішення міської ради на засіданнях виконавчого комітету міської ради, постійних комісій міської ради на підставі відповідного аналізу;
- організація інформування виконавцями про хід виконання рішення міської ради на інформаційно-методичних нарадах депутатів;
- організація висвітлення ходу виконання рішення міської ради в засобах масової інформації;

- інші організаційні заходи на розсуд відповідальних за контроль виконання рішення міської ради. Відповідно до цих повноважень, посадова особа не може виходити за їх межі в процесі прийняття і виконання рішень.

Регламентом Дніпропетровської міської ради зазначається, що на підставі аналізу ходу виконання рішення міської ради посадова особа, орган, на який покладено контроль виконання рішення міської ради, інформує на сесії міську раду в письмовому вигляді про хід виконання рішення міської ради. При цьому можуть вноситися пропозиції міській раді:

- про зняття з контролю рішення (або окремих його пунктів) як виконаних;
- про продовження строків дії рішення міської ради (або окремих його пунктів) на аргументованій основі;
- про доповнення чи зміни в рішенні (або окремих його пунктах) з визначених причин;
- про втрату рішенням (або окремими його пунктами) чинності у зв'язку зі зміною законодавства, зміною обставин та з інших причин.

Рішення міської ради (або окремі його пункти) може бути знято з контролю за умови його повного виконання (виконання окремих його пунктів). Строки дії рішення міської ради (або окремих його пунктів) можуть бути продовжені міською радою, якщо встановлені строки виконання рішення міської ради (окремих його пунктів) минули, але існують об'єктивні причини або умови для їх продовження. Крім цього рішення міської ради (або окремі його пункти) може бути доповнено новими положеннями, змінено у зв'язку з визначеними обставинами, змінами законодавства.

Міська рада приймає рішення про визнання раніше прийнятого рішення міської ради (окремих його пунктів) як такими, що втратили силу, у випадках:

- ухвалення рішення міської ради, що змінює положення раніше прийнятого рішення (або окремих його пунктів);
- втрати актуальності, зміни обставин по положеннях раніше прийнятого рішення (або окремих його пунктів);
- вступу в протиріччя положень раніше прийнятого рішення (або окремих його пунктів) з вимогами законодавства, що змінилося;
- скасування раніше прийнятого рішення (або окремих його пунктів) судом у встановленому порядку;
- внесення подання або протесту прокурором з раніше прийнятого рішення (окремих його пунктів), якщо аргументи подання, протесту прокурора прийняті міською радою як обґрунтовані.

Питання про зняття рішення міської ради (окремих його пунктів) з контролю, продовження строків дії, доповнення або зміни, визнання його як такого, що втратив силу, готуються й вносяться на розгляд міської ради, як правило, з ініціативи органу, посадової особи, на який покладений контроль ви-

конання відповідного рішення міської ради у встановленому порядку.

Інформаційно-методичні наради депутатів міської ради: завдання та основні положення

Інформаційно-методична нарада депутатів міської ради (далі – нарада) проводиться, як правило, два рази на місяць і є невід’ємним елементом діяльності міської ради. Нарату веде, як правило, міський голова. Нарату може вести також і секретар міської ради або один з голів постійних комісій міської ради за дорученням міського голови.

Наради можуть проводитися у формі спільного або розширеного засідання постійних комісій міської ради, а також у формі виїзних.

Основними завданнями наради є:

- інформування депутатів міської ради про хід виконання доручень виборців;
- інформування депутатів міської ради про стан справ у галузях і сферах міського господарства, про діяльність органів міської ради;
- інформування депутатів міської ради про прийняті за відповідний період законодавчі і нормативні акти;
- інформування депутатів міської ради про хід підготовки питань до розгляду міською радою;
- інформування депутатів міської ради про роботу постійних комісій, обмін досвідом роботи;
- інформування депутатів міської ради про роботу районних у місті рад;
- вивчення досвіду роботи інших рад;
- заслуховування ініціаторів і обговорення питань, пропорованих до розгляду на сесії;
- обговорення зауважень і пропозицій по проектах рішень, що поступили до розгляду в постійні комісії;
- вивчення депутатами міської ради чинного законодавства;
- координація та узгодження діяльності постійних комісій міської ради з питань і контролю виконання рішень міської ради, організації виконання законодавчих і нормативних актів;
- проведення зустрічей з народними депутатами України, депутатами обласної ради, керівниками і спеціалістами органів державної виконавчої влади, господарськими керівниками, діячами науки, літератури, мистецтва, представниками партій та громадських організацій.

Питання для внесення на розгляд наради формуються депутатами, постійними (тимчасовими) комісіями, депутатськими групами, депутатськими фракціями міської ради, виконавчим комітетом міської ради, відділами, управліннями та іншими виконавчими органами міської ради, шляхом внесення пропозицій міському голові, секретарю міської ради, в управління забезпечення депутатської діяльності. Ці питання також можуть вноситися у Перспективний план роботи міської ради.

Організаційно-технічні заходи щодо підготовки нарад проводяться управлінням забезпечення

депутатської діяльності. На нараді ведеться протокол, що підписується секретарем міської ради або іншою особою, що веде нараду. За необхідності витяг з протоколу, як доручення або пропозиції, направляється виконавцям чи у відповідні органи або посадовим особам.

З метою організації і координації виконання положень Регламенту діяльності міської ради, організації і координації діяльності депутатських формувань міський голова, а також за його дорученням секретар міської ради можуть скликати і проводити наради керівників постійних комісій, депутатських груп і фракцій міської ради.

Строки скликання, порядок проведення нарад визначаються міським головою з урахуванням норм і положень цього Регламенту, погоджених з постійними комісіями, депутатськими групами і фракціями пропозицій керівників постійних комісій, депутатських груп і фракцій міської ради.

Керівники постійних комісій, депутатських груп і фракцій інформують депутатів, що входять у їх склад, про розгляд питань на нарадах, а також у ході нарад висловлюють думку очолюваних ними депутатських формувань, вносять відповідні пропозиції. За необхідності на наради можуть запрошуватися депутати міської ради, що виявили бажання внести пропозиції з питань підготовки сесій, а також з інших питань діяльності міської ради, її органів та їх посадових осіб, депутатських формувань.

Секретар міської ради може проводити робочі наради керівників депутатських формувань з питань діяльності міської ради та її органів.

На робочих нарадах можуть бути також присутніми депутати міської ради, що бажають обґрунтувати конкретні пропозиції до проектів рішень міської ради або підняти інші питання роботи міської ради і депутатських формувань.

Організаційно-технічні заходи щодо підготовки і результатів нарад здійснюються секретарем і управлінням забезпечення депутатської діяльності.

### III

Особливості повноважень посадових осіб Дніпропетровської міської ради та її органів

Виконавчі органи міської ради – органи, що відповідно до Конституції України та Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» створюються міською радою для здійснення виконавчих функцій і повноважень місцевого самоврядування у межах, визначених чинним законодавством України.

Виконавчими органами міської ради є виконавчий комітет Дніпропетровської міської ради (далі – виконавчий комітет), департамент забезпечення діяльності міської ради – апарат Дніпропетровської міської ради, комітети, відділи, управління та інші створені міською радою виконавчі органи.

Усі виконавчі органи міської ради діють на підставі чинного законодавства України, та положень про виконавчі органи, які затверджуються міською радою. Вони є підконтрольними і підзвітними міській раді.

Виконавчий комітет міської ради утворюється міською радою відповідного скликання на строк її повноважень. Після закінчення повноважень міської ради, що утворила виконавчий комітет, її виконавчий комітет здійснює свої повноваження до формування нового складу виконавчого комітету міської ради, який утворює рада наступного скликання. Виконавчий комітет міської ради утворюється у складі міського голови, секретаря міської ради, заступників міського голови, керуючого справами (секретаря) виконавчого комітету міської ради, а також керівників відділів, управлінь та інших виконавчих органів міської ради, інших осіб. Кількісний склад виконавчого комітету міської ради визначається міською радою. Персональний склад виконавчого комітету міської ради затверджується міською радою за пропозицією міського голови, у встановленому порядку.

Депутатські групи, фракції та постійні комісії міської ради попередньо розглядають кандидатури осіб, які пропонуються для обрання, затвердження, призначення або погодження міською радою, готують висновки з цих питань. Кандидатури членів виконавчого комітету міської ради попередньо обговорюються на нараді голів фракцій та депутатських груп.

Виключно на пленарних засіданнях Дніпропетровської міської ради вирішуються такі питання: внесення змін до складу виконавчого комітету Дніпропетровської міської ради та його розпуск; затвердження за пропозицією міського голови структури і штатів виконавчих органів Дніпропетровської міської ради, загальної чисельності апарату Дніпропетровської міської ради та її виконавчих органів, витрат на їх утримання; утворення за поданням міського голови інших виконавчих органів Дніпропетровської міської ради; розмежування повноважень між виконавчим комітетом міської ради, відділами, управліннями, іншими виконавчими органами міської ради та міським головою.

Міський голова, який є головною посадовою особою територіальної громади міста Дніпропетровська і здійснює свої повноваження на постійній основі, очолює виконавчий комітет міської ради та організує його роботу, а також здійснює керівництво апаратом міської ради. Міський голова призначає на посади та звільняє з посад керівників відділів, управлінь та інших виконавчих органів міської ради, підприємств, установ та організацій, що належать до комунальної власності територіальної громади міста. Про це інформуються профільні постійні комісії та міська рада на її пленарному засіданні. У разі дострокового припинення повноважень міського голови чи неможливості виконання ним своїх повноважень повноваження міського голови здійснює секретар міської ради.

Міський голова представляє міську раду та її виконавчий комітет у відносинах з державними органами, іншими органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян тощо; звертається до суду з питань визнання незаконними актів відповідних

органів місцевого самоврядування, місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій, які обмежують права та інтереси територіальної громади, а також повноваження ради та її органів; укладає від імені територіальної громади, міської ради та її виконавчого комітету договори відповідно до законодавства.

При здійсненні наданих повноважень міський голова є підзвітним і відповідальним – перед міською радою. На вимогу не менше половини депутатів міської ради, міський голова зобов'язаний прозвітувати перед радою про роботу виконавчих органів міської ради у будь-який визначений ними строк. Міська рада також заслуховує звіти керівників виконавчих органів міської ради та посадових осіб, яких вона призначає або затверджує.

Основною формою роботи виконавчого комітету міської ради є його засідання. Засідання виконавчого комітету міської ради скликаються міським головою, а в разі його відсутності чи неможливості здійснення ним цієї функції – заступником міського голови з питань діяльності виконавчих органів ради в міру необхідності, але не рідше одного разу на місяць і є правомочними, якщо в них беруть участь більше половини від загального складу виконавчого комітету міської ради. Рішення виконавчого комітету міської ради підписуються міським головою. У разі незгоди міського голови з рішенням виконавчого комітету міської ради він може зупинити дію цього рішення своїм розпорядженням та внести це питання на розгляд міської ради. Рішення виконавчого комітету міської ради з питань, віднесених до власної компетенції виконавчих органів міської ради, можуть бути скасовані міською радою.

Міська рада у межах затверджених нею структури і штатів може створювати відділи, управління та інші виконавчі органи для здійснення повноважень, що належать до відання виконавчих органів міської ради. Відділи, управління та інші виконавчі органи міської ради є підзвітними і підконтрольними міській раді, підпорядкованими виконавчому комітету міської ради, міському голові. Керівники відділів, управлінь та інших виконавчих органів міської ради призначаються на посаду і звільняються з посади міським головою одноособово, а у випадках, передбачених законом, - за погодженням з відповідними органами виконавчої влади. Міський голова інформує міську раду про таке призначення та звільнення.

Органи міської ради та посадові особи місцевого самоврядування є підзвітними, підконтрольними і відповідальними перед територіальною громадою міста. Вони повинні періодично, але не менш як два рази на рік, інформувати населення міста про виконання програм соціально-економічного та культурного розвитку, місцевого бюджету, з інших питань місцевого значення, звітувати перед територіальною громадою про свою діяльність. Територіальна громада міста у будь-який час може достроково припинити повноваження органів міської ради та посадових осіб місцевого самоврядування, якщо вони

порушують Конституцію або закони України, обмежують права і свободи громадян, не забезпечують здійснення наданих їм законом повноважень.

Прийняття на службу в виконавчі органи міської ради здійснюється:

- на посади заступників міського голови з питань діяльності виконавчих органів міської ради, керуючого справами (секретаря) виконавчого комітету міської ради шляхом затвердження кандидатур міською радою;

- на посади керівників відділів, управлінь та інших працівників виконавчих органів міської ради шляхом призначення міським головою на конкурсній основі.

Проведення конкурсу, випробування та стажування при прийнятті на службу в виконавчі органи міської ради здійснюється в порядку, визначеному законодавством України про державну службу. Міський голова має право самостійно (без конкурсу) добирати та приймати на службу своїх помічників, радників (патронатну службу).

Секретар міської ради обирається за пропозицією міського голови міською радою з числа його депутатів і працює в міській раді на постійній основі. Кандидатура на посаду секретаря міської ради попередньо обговорюється на нараді керівників фракцій. Повноваження секретаря міської ради можуть бути достроково припинені за пропозицією міського голови рішенням міської ради у встановленому порядку.

Голова постійної комісії обирається міською радою з числа її депутатів на строк повноважень постійної комісії і здійснює свої повноваження, не пориваючи з виробничою або службовою діяльністю. Повноваження голови постійної комісії міської ради можуть бути достроково припинені рішенням міської ради. Голові, заступнику та секретарю постійної комісії видаються посвідчення встановленого зразка.

Керівники засобів масової інформації, заснованих міською радою, призначаються на посаду і звільнюються з посади рішенням міської ради. Міський голова звітує перед міською радою про ро-

боту виконавчих органів міської ради за вимогою не менше половини обраних депутатів міської ради.

Секретар міської ради звітує перед міською радою про виконання своїх обов'язків за вимогою міського голови або відповідно до рішення про це міської ради.

Голови постійних комісій інформують про роботу комісій на інформаційно-методичних нарадах депутатів у встановленому цим Регламентом порядку і звітують перед міською радою за пропозицією міського голови або за вимогою постійної комісії, що вони очолюють, або відповідно до рішення про це міської ради.

Керівники виконавчих органів міської ради та посадові особи, яких вона призначає або затверджує, звітують перед міською радою за вимогою міського голови або відповідно до рішення про це міської ради.

У випадку дострокового припинення повноважень міського голови відповідно до чинного законодавства Верховною Радою України призначаються позачергові вибори відповідно до чинного законодавства.

На строк до виборів нового міського голови повноваження міського голови виконує секретар міської ради. У випадку дострокового припинення повноважень секретаря міської ради міська рада обирає з числа його депутатів нового секретаря міської ради за пропозицією міського голови. У випадку дострокового припинення повноважень секретаря міської ради і за умови відсутності міського голови, у зв'язку з достроковим припиненням його повноважень, міська рада з числа її депутатів за пропозицією однієї третини депутатів від загального складу міська рада обирає нового секретаря міської ради, що працює в міській раді на постійній основі.

У випадку дострокового припинення повноважень інших керівних посадових осіб виконавчих органів міської ради виконання їх обов'язків організовується відповідно до Положень, Статутів або Регламенту цих органів міської ради.

**Додаток 1**  
до Регламенту Дніпропетровської  
міської ради V скликання

#### **Положення про порядок відвідання відкритих засідань постійних комісій та пленарних засідань сесії міської ради**

На відкритих засіданнях постійних комісій та пленарних засіданнях міської ради мають право бути присутніми громадяни України та інших держав, які офіційно запрошені міським головою, секретарем міської ради, постійними комісіями, депутатськими групами та фракціями міської ради. Офіційно запрошені перед початком сесії повинні зареєструватись згідно з списком запрошених на сесію міської ради та отримати перепустку до сесійної зали.

Помічники-консультанти депутата міської ради можуть знаходитись на відкритих засіданнях сесії міської ради після відповідної реєстрації, а на засіданнях комісій міської ради після погодження цього питання з членами комісій.

Члени територіальної громади Дніпропетровська можуть бути присутніми на відкритих засіданнях постійних комісій та на пленарних засіданнях сесії міської ради після оформлення відповідної заяви на ім'я міського голови або голови постійної комісії. У заяві повинна бути вказана мета та мотиви відвідання

відповідного засідання або конкретні питання, які мають бути обговорені на цьому засіданні, з приводу яких у представників територіальної громади є пропозиції або зауваження. Вказані вище особи повинні зареєструватися у секретаріаті сесії та отримати пропуск до сесійного залу.

Пропозиції та зауваження до питань, що розглядаються, як правило, повинні бути стисло (не більш ніж на половину аркушу формату А4) викладені у письмовій формі та попередньо обговорені з головою, заступником або членом комісії міської ради, а у разі звернення до сесії офіційно через секретаріат передані міському голові.

Головуючий на засіданні постійної комісії або пленарному засіданні міської ради, у разі надходження пропозицій або зауважень до питань, що розглядаються, повинен оголосити усі отримані звернення та пропозиції членів міської громади, а комісія міської ради або міська рада на пленарному засіданні повинна прийняти рішення по цих зверненням та пропозиціям до питань, що розглядаються.

У разі, якщо кількість офіційно запрошених осіб та кількість заяв від бажаючих бути присутніми на сесії перевищує кількість місць у сесійній залі, рада приймає рішення про кількісний та персональний склад присутніх на сесії членів громади, а також про строк їх надходження у сесійній залі.

Присутні на відкритих засіданнях члени міської громади мають право просити дозволу на запитання, надання довідок, а також на виступи з питань, що розглядаються згідно до норм Регламенту міської ради. Це питання вирішується радою або комісією як процедурне.

Усі присутні в сесійній залі та на засіданнях комісії міської ради, які не є депутатами міської ради, повинні розташовуватися виключно на відведених місцях, дотримуватися тиші, не висловлюватися вголос з місць, не висловлюватися від мікрофона без дозволу головуючого та не заважати в будь-який інший спосіб проведенню сесії або засіданню комісії.

У разі порушення вимог цього положення міська рада або комісія ради, яка проводить засідання, можуть прийняти рішення про виведення порушника з засідання.

У разі прийняття рішення про закриті пленарне засідання міської ради, міська рада може дозволити присутність деяких запрошених, які можуть дати пояснення з обговорюваних питань.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. - №30.
2. Про статус депутатів місцевих рад: Закон України від 11 липня 2002 року // Відомості Верховної Ради України. – 2002. - №40. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» / Науково-практичний коментар. – К., 1999.
3. Регламент Дніпропетровської міської ради V скликання, затверджений Рішенням Дніпропетровської міської ради від 04.02.2009р. №2/42.
4. Статут територіальної громади м. Дніпропетровська. – Дніпропетровськ, 2001.
5. Бабичев И.В. Что такое местное самоуправление с точки зрения права / И.В. Бабичев // Местное право. – 2001. №6. – С. 5.
6. Батанов О.В. Территориальная громада – основа місцевого самоврядування в Україні: Монографія / О.В. Батанов. – К., 2001.
7. Уваров А.А. Система местного самоуправления / А.А. Уваров // Конституционное и муниципальное право. – 2002. - №2. – С.29.

# РЕЦЕНЗІЯ

В.В. ІВАНЕНКО

## РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ О.Л. ТУПИЦІ «ПРОФСПІЛКИ В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА: ВИМІРИ ФУНКЦІОНУВАННЯ»

Тупиця О.Л. «Профспілки в політичній системі сучасного суспільства: виміри функціонування». – Д.: Вид-во ДНУ, 2008. – 352 с.

**Іваненко Валентин Васильович** – проректор, завідувач кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, доктор історичних наук, професор

Серед новітніх досліджень у галузі політичних наук особливої актуальності набувають роботи, спрямовані на вивчення проблем та перспектив розвитку сучасного суспільства. Політичне управління мінливим соціумом характеризується зростанням кількості альтернатив та ймовірних сценаріїв розвитку. Ліберальна демократія за своїм характером стає дедалі технократичнішою і елітарною, що збільшує відстань між населенням та структурами прийняття рішень. Дана проблема породжує небезпеку виходу з-під контролю урядовців різних рівнів державної структури, а відтак, і можливість прийняття хибних рішень внаслідок відсутності врахування інтересів усіх суспільних груп. Відповіддю на ці виклики є пошук нетрадиційних політичних акторів, здатних забезпечити взаємозв'язок між елітарною системою прийняття політичних рішень на глобальному, регіональному та національному рівнях, і соціальною структурою сучасності, яка все більше детермінується професійною диференціацією.

Лакуну в предметній сфері взаємодії політичної системи та суспільства значною мірою заповнює монографія дніпропетровського дослідника О.Л.Тупиці «Профспілки в політичній системі сучасного суспільства: виміри функціонування», яка вийшла у 2008 році, в період наростання соціально-економічної кризи в українському суспільстві, що додатково свідчить про злободенність її основних положень, висновків та узагальнень.

Заслугою автора слід вважати передусім проявлену ним високу ерудицію в теоретичних та методологічних аспектах дослідження взаємодії профспілок і політичної сфери. Перелік праць, присвячених взаєминам політики і профспілкового руху й проаналізованих О.Л.Тупицею, свідчить про неоднозначне сприйняття науковцями різних часів специфіки обраної проблеми. Йому вдалося виявити і показати сильні та слабкі сторони наявної наукової літератури, систематизувати ідейні позиції вітчизняних й зарубіжних авторів у відповідності з пріоритетами та завданнями дослідження.

О.Л. Тупиця чітко визначає, для яких джерел проблема взаємодії профспілок і політичної системи є основною, а для яких – лише засобом висвітлення та ілюстрації профільної проблематики. Він професійно ідентифікує здобутки сучасних соціально-гуманітарних наук, економічних та правознавчих дисциплін. Такий аналіз дозволяє задіяти у площину монографічного дослідження галузеві напрацювання у сфері розвитку та діяльності профспілок за предметними підходами, серед яких основними є історичний, правознавчий, соціологічний, політологічний. Як слушно вказує автор, «експлікуючи подвійну природу профспілок (як політичних та соціальних інститутів) як феномена політичного життя за допомогою комплексного міждисциплінарного аналізу, ми матимемо змогу встановити її потенціал як чинника

стабільного та інноваційного розвитку політичної інфраструктури сучасної України» (с. 46).

Таким чином, проведена дослідником рубрикація джерельної бази дала змогу встановити не тільки цінність історіографічного доробку з питань взаємодії профспілок і політики, але й побачити суміжні сфери суспільства, які породжують низку проблем, стимулюючи включення об'єднань найманих працівників у політичний процес.

Вдалим, на нашу думку, є обґрунтування методології та методики дослідження. Як показує розгортання сюжетної лінії роботи, саме завдяки застосуванню історичного, порівняльного методів у ній виразно показана політична складова профспілок як автономного суб'єкта політичного процесу, що діє здебільшого за власними «правилами гри», детермінованими відповідними внутрішніми закономірностями (с.52).

Результати проведеного дослідження, сфокусовані у висновках, дають уявлення й про використання соціально-культурного та системно-функціонального підходів. Вони забезпечили набуття знань про можливість опису прикладів політичної діяльності профспілок, яка удосконалюється виявленням етнокультурної специфіки політичних систем (с. 53).

Комплексне застосування окреслених підходів та методів допомогло з належною глибиною і повнотою відтворити роль і місце профспілок у політичній системі сучасного суспільства, а також сприяло встановленню адекватного теоретичного змісту використаних понять та категорій.

Привертає увагу залучення О.Л.Тупицею до сучасної актуальної нині синергетичної парадигми, яка вже широко апробована в сфері політичної науки. Разом із фундаментальним політико-філософським змістом синергетики автору вдалося визначити емпірико-прикладний рівень взаємодії профспілок та політики, зокрема в межах системи, що не отримала стійкої форми, а отже, не дає можливості для побудови стійких закономірностей.

Здобутком роботи є розкриття взаємовпливу соціально-професійної структури суспільства та політичного режиму. Автор справедливо зазначає, що розгляд взаємодії професійних об'єднань та політичної сфери на макросуспільному рівні необхідно починати із вивчення специфіки впливу держави як владно-організаційного каркасу суспільної системи на її соціально-професійну структуру.

У першому підрозділі другого розділу аналізується ретроспективний вимір політичної діяльності профспілок. Описуючи основні способи та шляхи адаптації організацій найманих працівників до політичної сфери, О.Л.Тупиця досягає цілісного й збалансованого, позбавленого догматичної та політико-ідеологічної інтерпретації відображення даного процесу. При цьому переконливо доводиться, що

світовий профспілковий рух в усі часи свого історичного поступу виступав важливою складовою політичного процесу на національному та локальному рівнях.

Цілком слушним слід визнати звернення дослідника до ХХ століття, в якому мали місце розвиток та падіння тоталітарних режимів. Підрозділ другий другого розділу книги віддзеркалює об'єктивну панораму впливу соціалістичної, фашистської й нацистської держав на масовий професійний рух та відповідні структури професійного представництва суспільства. Об'єктом особливої уваги тут став початковий період встановлення політичного контролю більшовицької партії над профспілками у радянській Росії, де вони незабаром фактично розчинилися в політичній системі. Тим самим чітко має змогу на прикладі СРСР пізнати сутність та принципи процесу одержавлення профспілок.

Структурним компонентом, який працює на систему дослідницьких пріоритетів монографії, є третій підрозділ другого розділу, в якому характеризується функціонування профспілок в умовах ліберально-демократичного політичного режиму. В даному випадку інтерес для аналізу ролі та місця профспілок у суспільстві такого типу має проблема пошуку профспілковими об'єднаннями оптимальної лінії поведінки у відносинах із інститутами влади та політичними силами. Процедурний аспект співпраці профспілок та політичних сил, згідно з авторською позицією, також став основою накопичення особливого політичного досвіду, що має значення для загальної теорії політичного статусу профспілок.

Переконливо показаний у роботі вплив перехідного політичного режиму на політичний розвиток пострадянських профспілок, насамперед українських. Звернення до професійного контексту сучасної соціальної організації обумовлене тим, що професійна ознака є основою існування профспілок як інституту. Загальновідомий факт: професія є одним із ключових критеріїв, на основі яких у рамках стратифікаційної парадигми відбувається диференціація суспільства на соціальні групи, що відрізняються одна від одної ознаками, які випливають саме із відмінностей у роді занять (с. 105).

Актуальним з точки зору розвитку сучасної політичної науки є третій розділ монографії, в якому продемонстровано механізми отримання професійними спілками статусу політичних інститутів. Розглядаючи особливості взаємодії профспілок і партійних систем на сучасному етапі, автор аргументовано доводить можливість набуття профспілками окремих рис політичних партій у періоди політичних криз. Водночас простежується сутність партнерських відносин профоб'єднань і політичних партій у двопартійних та багатопартійних системах.

Чільне місце в монографії відведено аналізу

ролі профспілок у системі громадянсько-го суспільства та місцевого самоврядування. Як вважає О.Л.Тупиця, взаємодія суб'єктів професійного представництва та місцевого управління територіальних громад відображає диверсифікацію традиційного політичного управління за рахунок залучення «непрофільних» гравців. Профспілки, як нетрадиційні суб'єкти регіональної місцевої політики, мають перспективи у зв'язку з їх провідною місією у відносинах соціального партнерства, що становить основу формування нового соціально-політичного ладу суверенної України (с.161). Це підтверджує висновки автора щодо оптимальності політичного розвитку профспілок в умовах ліберально-демократичного режиму.

Достатньо обґрунтованою є авторська версія, викладена в четвертому розділі й присвячена проблемам правових засад політичної діяльності профспілок, їх впливу на перспективи відносин соціального партнерства, а також психологічні та етноментальні умови визначення політичного статусу профспілок у сучасній Україні. Власне бачення шляхів і механізму втілення політико-інституційних рис профспілок дослідник показав на прикладі ситуативно-подієвого виміру функціонування політичної системи, наголосивши, що без подальшого нарощування політичної активності і політичної ваги профспілкового руху в межах існуючої практики соціального партнерства, гнучкого відстоювання інтересів найманих працівників в умовах наростаючої протидії роботодавців та держави годі й думати про успішне виконання профспілками своєї історичної місії.

Логічним підсумком завершення дослідницького задуму О.Л.Тупиці є п'ятий розділ монографії, в якому зроблено спробу поєднати інноваційність ідеї політичного розвитку профспілок з конкретними проблемами суперечливо-го функціонування сучасної політичної системи.

Заслуговує на увагу непересічний погляд О.Л.Тупиці щодо вироблення адекватної реаліям наукової моделі політичного статусу профспілок.

Як правильно зауважує автор, така модель має як апробаційну, так і прогностичну функції. До безперечних новаторських здобутків рецензованої праці слід віднести постановку і висвітлення низки важливих питань політико-комунікаційного забезпечення політичної діяльності профспілок, стратегії застосування ними політичної аргументації, політичної символіки, соціального капіталу тощо. Ці сфери й дотепер виступають, по суті, незадіяними ресурсами зростання політичного впливу профспілок.

Проявом інтеграції різних спеціальностей політичної науки, наприклад, політичних інститутів та процесів міжнародного розвитку, є 4-ий підрозділ п'ятого розділу книжки. У ньому автор вдало розкрив специфічний вплив факторів міжнародного життя на політичні перспективи українських профспілок. Як вважає науковець, інтенсифікація політико-комунікаційної активності профспілок, за мірками сучасних політологічних уявлень, має здійснюватися через застосування політичної іміджології. А остання, на думку О.Л.Тупиці, повинна спиратися на стійкі соціально-психологічні установки населення стосовно професійних об'єднань (с. 271).

Підтвердженням наукової зрілості автора слугують висновки до роботи, які лаконічно і композиційно грамотно відображають основні результати проведеного дослідження. Особливої уваги тут заслуговує сформульована дослідником концептуальна схема нарощування політичного впливу українських профспілок шляхом створення соціал-демократичної політичної сили.

Загалом монографія О.Л.Тупиці, попри окремі недоліки та упущення, теоретичні абстракції та недолугості, може бути цікавою для профспілкових активістів, працівників органів державного управління й місцевого самоврядування, задіяних у сфері регулювання соціально-трудова відносин, представників громадських організацій і політичних партій, науковців, викладачів, студентів, які цікавляться проблемами взаємодії та гармонізації політичної системи і зовнішнього середовища в сучасних умовах.